

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СЕРІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

СТУДІЇ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

СЕРІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Заснована 2014 року

Відповідальний редактор –
академік НАН України
В. А. СМОЛІЙ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. Боряк

Я. В. Верменич

В. М. Даниленко

С. В. Кульчицький

В. М. Литвин

О. П. Реєнт

Л. Д. Якубова

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СХІД І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЧАС, ПРОСТІР, СОЦІУМ

У 2-х томах

Том 1

Колективна монографія

Київ – 2014

УДК (477.521.6)+(282.247.34):323.174;005

Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 378 с. (Серія «Студії з регіональної історії»).

Авторський колектив:

Лариса БУРЯК, Ярослава ВЕРМЕНИЧ, Тетяна ВИНАРЧУК, Тетяна ВОДОТИКА, Олександр ГАЛЕНКО, Володимир ГОЛОВКО, Алла КИРИДОН, Богдан КОРОЛЕНКО, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Олена ЛЮБОВЕЦЬ, Валерій СМОЛІЙ, Ігор ТОДОРОВ, Галина ТУРЧЕНКО, Валентина ШАНДРА, Лариса ЯКУБОВА, Олексій ЯСЬ

Колективна монографія присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню нових просторово-часових підходів до дослідження регіональної специфіки Сходу і Півдня України. У полі зору авторів – історичні витоки диспропорцій і асиметрій у регіональному розвитку регіонів, глибинні причини незбігу політичних орієнтацій, ментальності та історичної пам'яті населення.

В основу монографії покладено матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» (червень 2014 р.), які стануть у нагоді не лише фахівцям-науковцям, політикам, але й широкому загалу читачів.

Відповідальний редактор – академік НАН України В. А. Смолій

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 7 від 30 вересня 2014 р.)

ISBN

© Інститут історії України
НАН України, 2014

© Авторський колектив, 2014

ЗМІСТ

Передмова (<i>Валерій Смолій</i>)	7
Розділ 1. Час і простір в історичних дослідженнях: нові методологічні й історіографічні акценти	13
Просторове моделювання історії: зміна парадигм (<i>Ярослава Верменич</i>)	16
Південь нагадує, що історію України час переписати (<i>Олександр Галенко</i>)	54
Термінологічний глосарій: загальноукраїнський та регіональний контексти (<i>Ярослава Верменич</i>)	76
Терміни «Новоросія» та «Південна Україна» в історичному часі і просторі другої половини XVIII – початку XXI ст.: походження й інтерпретації (<i>Олексій Ясь</i>)	85
Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми (<i>Тетяна Водотика</i>)	92
Український розлом «руського мира»: донецька та дніпро- петровська ідентичності (<i>Володимир Головка</i>)	100
Розділ 2. Історичні параметри дослідження регіональної специфіки	123
Крим і Північне Причорномор'я на цивілізаційному перехресті (VIII ст. до н.е. – кінець XVIII ст.) (<i>Ярослава Верменич</i>)	126
Внутрішні фронтири на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) (<i>Тетяна Винарчук</i>)	160
Колонізація як інструмент демографічної політики Російської імперії в Криму (кінець XVIII ст.) (<i>Богдан Короленко</i>)	175
Формування державних інституцій на Півдні України в XIX ст.: історичний інваріант (<i>Валентина Шандра</i>)	192
Імперський проект «Новоросія»: історія і сьогодення (<i>Галина Турченко</i>)	206

Розділ 3. Етно- та соціополітичні проблеми розвитку	233
Етнічна специфіка України очима істориків (XVIII-XX ст.) (<i>Лариса Якубова</i>)	236
Регіональний вимір етнодинамічних процесів в Україні (за матеріалами переписів 1959-2001 рр.) (<i>Станіслав Кульчицький</i>) . . .	253
Жупел «двох Україн»: політичний міф чи об'єктивна етносоціальна реальність? (<i>Лариса Якубова</i>)	286
Розділ 4. Схід і Південь у вітчизняній ментальності і культурній пам'яті	305
Донеччина в українській культурі пам'яті: зміна образних презентацій (<i>Лариса Буряк</i>)	308
Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні (<i>Ігор Тодоров</i>)	327
Приазов'я: особливості регіональної моделі пам'яті (<i>Олена Любовець</i>)	341
Ментальне картографування у структурі цінностей: рефлексії Майдану у самосвідомості донеччан (<i>Алла Киридон</i>)	357
Заключення (<i>Ярослава Верменич</i>)	373

Передмова

Динаміка розвитку сучасного світу характеризується непередбачуваними поворотами й глобальними потрясіннями. Здавалося б, досвід ХХ століття мав навчити людство обачності й поміркованості. Але під акомпанемент розмов про гуманізм, свободу, демократію у світі, на жаль, тривають війни.

Україна несподівано опинилася в епіцентрі геополітичної конфронтації і стала вогнищем збройного конфлікту. Суворим випробуванням піддаються фундаментальні цінності: уявлення про свободу й людську гідність, територіальна цілісність і демократичні основи співжиття. Комуś дуже кортить перетворити Україну з суб'єкта на об'єкт політики, посіяти розбрат між її Заходом і Сходом, створити маріонеткові анклави з антиукраїнськими настроями. Найгірше, що сила зброї у двох областях на Сході превалює над голосом розуму, а коли у збройних протистояннях гинуть люди, мотиви помсти блокують шляхи до порозуміння. Сьогодні кожний запитує себе: як таке могло статися? І як з таким вантажем жити далі?

У істориків у такій ситуації функція діагностів: від того, наскільки точним буде анамнез хвороби, залежить, наскільки швидко й без важких наслідків її вдасться здолати. Витоки історичної драми нашої країни, очевидно, слід шукати у тому, що її правляча еліта змирилася з роллю об'єкта політики і не зуміла гідно відповісти на виклики ХХІ століття. Але є і значно більш глибоко закорінені причини внутрішньої нестійкості держави й перманентних економічних, політичних та інших криз, які стали реаліями нашого буття. Йдеться про «ефект колії» або те, що зарубіжні аналітики вкладають у формулу *path dependence* – залежність від пройденого шляху. Алгоритми розвитку кожного соціуму значною мірою визначаються тим, як у минулому відбувалися його зв'язки зі світом і наскільки раціональною була його внутрішня структура на різних історичних етапах. Найвище призначення історичної науки у тому й полягає, щоб розшифрувати загадки минулого, аналізувати вплив «шрамів історії» на теперішнє і в такий спосіб бодай якоюсь мірою підняти завісу над майбутнім. Лише чесна розмова про здобутки й проблеми допоможе у пошуках відпо-

віді на кардинальне питання: якою має бути місія гуманітаріїв у поверненні від аномальної логіки протистоянь до стабільного «позитивного миру».

Якщо конкретно говорити про напрацювання Інституту історії України НАН України, то можна твердити про нову якість у пошуку тематики, методичних та методологічних засад та інструментарію досліджень. Вони реалізовані у таких фундаментальних проектах, як «Україна крізь віки», «Економічна історія України», «Історія українського козацтва», «Історія українського селянства», «Історія державної служби в Україні», «Влада і соціум в Україні» тощо. На новий рівень осмислення ментальностей та ідентичностей у територіальному розрізі виводять ґрунтовні праці з історії козацької держави, війн і революцій, повсякденності, національних проблем, природи радянської влади в УРСР. По суті завершилося виконання наймасштабнішого проекту – багатотомної «Енциклопедії історії України».

Окремо слід сказати про здійснене упродовж останнього десятиріччя серйозне переосмислення теоретико-методологічних основ регіональної й локальної історії. З урахуванням нової ролі регіонів, що дедалі активніше стають самостійними учасниками світових трансформаційних процесів, довелось істотно змінити підходи до дослідження регіональної специфічності в Україні і світі, і це пішло на користь як утвердженню міждисциплінарності в системі соціогуманітарного знання, так і підвищенню рівня соціально-регіональної діагностики. Історична регіоналістика впевнено пройшла шлях від наукового напрямку до субдисципліни в системі історичних наук і навчальної дисципліни в системі вищої освіти. Активна співпраця відповідного відділу з істориками на місцях, а також із фахівцями у сфері теорії історії, культурної географії, картографії дала змогу створити узагальнений соціально-історичний портрет українських регіонів і увести розгляд феномена територіальності в загальний контекст дослідження світової трансформаційної динаміки. Маємо солідний корпус праць з проблем еволюції адміністративно-територіального устрою, історичної урбаністики, локальної історії, побачили світ сім випусків щорічника «Регіональна історія України» (2007-2013 рр.).

Очевидними є ті якісні зрушення в історіописанні, які відбулися в руслі антропологізації місцевої історії; саме вона виразно змістила акценти від подієвої, переважно політичної й дипломатичної, історії убік дослідження ментальностей, ідентичностей, поведінкових стереотипів, культури пам'яті. Сучасна історія України – це переважно історія соціокультурна, тобто історія освоєння життєвого простору. І тут ми стикаємося насамперед з дилемою неспівпадіння календар-

ного й історичного часу, що проявилось у асиметриях у розвитку основного ареалу розселення українського етносу і територій «нового освоєння».

Схід і Південь України – регіони, до яких сьогодні найбільшою мірою прикута суспільна увага – за унікальністю своєї історичної долі можуть претендувати на зразок діалектичного долання архаїки та її несподіваного повернення. Ареал «зустрічі» землеробської й кочівницької, християнської й мусульманської культур, інколи мирної, частіше позначеної безпрецедентним за своєю жорстокістю насильством, упродовж багатьох століть являв собою «дике поле», практично непридатне для життя. Геополітичні зрушення кінця XVIII ст., а також відкриття багатств місцевих надр перетворили спустошені землі на полігон для випробування моделей модернізації, індустріалізації, урбанізації, упродовж двох століть вони демонстрували можливості швидких перетворень, особливо щодо експансії міського способу життя на сільську периферію. Але невиправдана поспішність, а ще більшою мірою – невправне адміністрування за умов поліфонічного середовища і незбігу ціннісних орієнтацій спричинили помітне відставання соціальної інфраструктури від темпів нагромадження капіталів, що зрештою обернулося вичерпанням ресурсів зростання й явищами соціальної деструкції. А наростанням масових протестних настроїв скористалися владна еліта РФ, яка завжди сприймала українську незалежність як головний камінь спотикання на шляху реалізації своїх імперських амбіцій.

Що залежить у такій непростій ситуації від істориків? Чи встигаємо ми з відповідями на виклики часу? Пошук відповідей на ці питання став головною метою всеукраїнської наукової конференції «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми», яку у червні 2014 р. провів Інститут історії України НАН України спільно з Українським інститутом національної пам'яті та гуманітарними кафедрами Донецького національного університету, Запорізького національного університету, Маріупольського державного університету, Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. Ішлося насамперед про нові підходи в осмисленні співвідношення глобального й регіонального, регіонального й локального, центральності й периферійності, про зміну кута зору в оцінці місця й ролі кордонів і погранич. Регіон дослідження був окреслений самим життям і тими неоднозначними процесами, які там відбуваються. Але уявлялося важливим відповісти не так на питання «що, де, коли», як на питання «чому?»

Конференція викликала неабиякий інтерес і резонанс, у тому числі у регіоні, охопленому полум'ям збройного протистояння. Дискусія, що розгорнулася, вивела на цікаві узагальнення методологічного характеру, прояснила чимало деталей, що стосувалися формування регіональної ідентичності в регіонах «нового освоєння». Це і спонукало нас до представлення їх у розширеному форматі, у вигляді колективної монографії. Наскільки новими й оригінальними є запропоновані у ній підходи, судити читачам.

Акцент на міграційній рухливості, колонізаційних потоках, перехресних впливах дає змогу прояснити витoki схильності населення Сходу і Півдня України до зміни політичних орієнтацій та ідентифікаційних критеріїв. А також пролити світло на примиренське ставлення певних суспільних верств до клієнт-патрональних відносин (аж до проявів своєрідного «неофеодалізму»), корупції, клановості тощо. Історичні паралелі і зроблені на їх основі прогнози припущення здатні прояснити ризики й загрози від бездумного обстоювання «своєї правди» ціною руйнування залізниць, мостів, ліній електропередач тощо. Спровокувати екологічну катастрофу у насиченому промисловою інфраструктурою регіоні легко, а ліквідація її наслідків потребуватиме часу і може коштувати надто дорого. Маючи сумний досвід ліквідації наслідків Чорнобиля, соціум повинен особливо дбайливо ставитися до проблем довкілля, чого, на жаль, не спостерігається у діях сепаратистів Донбасу.

Сподіваємося, що матеріали колективної монографії допоможуть читачам з'ясувати, під впливом яких чинників утворилися диспропорції й асиметрії у розвитку українських регіонів і що треба робити для їх мінімізації. Якою має бути роль історичної науки в інформаційному забезпеченні регіональної політики в центрі і на місцях? Тішимо себе надією, що вони допоможуть шукати й знаходити відповіді і на значно складніші основоположні питання: яким позитивом урівноважити системи цінностей, що зіткнулися сьогодні у непримиреному двобої? Як утвердити Україні роль суб'єкта політики й авторитетного учасника світових трансформаційних процесів? Якою зрештою має бути багатотомна історія України, щоб кожна регіональна спільнота сприйняла її як своє чесне відображення у дзеркалі історії?

Навряд чи продуктивно шукати у розділах колективної монографії однозначної відповіді на непрості питання нашого сьогодення. Оскільки в її основі – матеріали конференції з притаманною публічним дискусіям постановкою переважно дискусійних питань, допитливий читач зафіксує тут певну оціночну мозаїку. Ми свідомо зберегли від-

тінки і нюанси у поглядах: зрештою, у суспільній думці сучасної України варіативність підходів і плюралізм думок – чи не основна системна ознака.

Прикметно, що проблема образу України і її регіонів на засадах національної і регіональної ідентичностей є стрижневою у всіх розділах книги. Саме у цьому контексті ведеться розмова про конструкти колективної пам'яті й історичні репрезентації. Всерйоз замислитися над корекцією політики пам'яті сьогодні мають усі причетні до її формування.

Варто мати на увазі, що звичні етносимволи відіграють консолідаційну роль лише в більш-менш гомогенному середовищі, за наявності спільних аксіологічних пріоритетів і соціокультурних норм. Розбалансованість ціннісних систем у Донбасі ставить на порядок денний украї актуальну проблему вироблення культурних кодів, прийнятних для більшості мешканців. Серед співтворців таких кодів поряд з філософами, фахівцями в галузі культурології і семіотики мають бути й історики. Оскільки традиційна політика етносимволізму є для значної більшості мешканців естетично й психологічно непривабливою, завдання творення нових символів на основі креативного осмислення історичного досвіду постає як першочергове.

Незалежно від того, яким буде політичний ландшафт в Україні у найближчі роки, суспільству доведеться розв'язувати проблему вироблення ціннісних пріоритетів, прийнятних для більшості громадян. Набір їх у цивілізованому світі вже достатньою мірою усталений: сталий розвиток, турбота про довкілля й здоровий спосіб життя, розвиток особи і її духовне вдосконалення. У цій інтелектуальній роботі мають бути враховані різні культурні й історичні традиції, різні інтереси і навіть витвори колективної уяви. При цьому важливо не лише виробляти прийнятні компроміси, але й активно вводити їх у простір суспільних дискурсів, робити основою діалогічної взаємодії на різних рівнях. Без вироблення за активною участю суспільствознавців прийнятних принципів цілепокладання ніяка економічна, а тим більш політична, стратегія немислима.

Сподіваємося, що обмін думками, який відбувся, допоможе владі й громадянському суспільству знайти шлях до миру в Україні і постконфліктної взаємодії на основі принципів справедливості, ненасилля, толерантності. Реактуалізація минулого і його переосмислення з врахуванням допущених помилок і прорахунків, упевнений, допоможе подолати існуючі ідентифікаційні «розлами», дійти взаєморозуміння, відновити міжкультурний діалог. Визначивши маркери відмінностей і модули нестиківок у пояснювальних схемах, ми зрештою вийдемо

на такий рівень репрезентації минулого, який Франклін Анкерсміт вкладав у формулу «звільнення із в'язниці мови» і виходу на рівень етичного сприйняття. Любов до політичного ідеалу, доводив він, не повинна брати гору над любов'ю до історичного розуму. І не варто боятися компромісів, зображувати, представляти їх «моральними хамелеонами». Компроміс має перевагу над консенсусом уже тому, що останній передбачає непоступливість і може заганяти суперечності вглиб¹.

Очевидно, що завдання налагодження «позитивного миру» в регіонах Сходу і Півдня буде непростим. Ще довго можуть даватися взнаки інерція протистояння, рудименти архаїки, невеликі «стартові можливості» центральної влади, дисбаланс у діях місцевих владних структур. А головне – рецидиви несприйняття тих, нехай і позитивних, цінностей, які не узгоджуються з суспільними настроями, підігрітими нереалістичними очікуваннями й утопічними мареннями. Нейтралізувати якоюсь мірою негативний вплив стереотипів можуть праці, одну з яких я маю честь представляти.

¹ Анкерсміт Ф. Политическая репрезентация. – М., 2011. – С. 11-12, 256-262.

**ЧАС І ПРОСТІР
В ІСТОРИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕННЯХ:
НОВІ МЕТОДОЛОГІЧНІ
Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ АКЦЕНТИ**

Примхливе поєднання процесів глобалізації та диверсифікації змінило не лише сучасний світ, але й усталені аксіологічні системи й принципи наукового пізнання. Для історичної науки останнє півстоліття виявилось часом переосмислення її фундаментальних методологічних підвалин. Долається євроцентризм класичних теорій модернізації і ранжування країн за принципом «передові – відсталі»; аналізуються можливості формування сучасних суспільств на різних культурно-цивілізаційних підвалинах. Девальвація концепції «трьох світів» потягнула за собою перегляд самих основ центр-периферійних відносин і привернула увагу науковців до аналізу контактів і конфліктів у зонах погранич. По-новому осмислюються розлами в підсистемах міжнародних відносин, роль людського фактора й політичних чинників у сучасних трансформаційних процесах.

Вітчизняна історична наука не стоїть осторонь цього процесу. Як констатує І. Колесник, в Україні формується новий тип наукового мислення, в якому дослідниця вбачає ознаки «нової наукової революції ХХІ століття». Соціокультурний образ історичної науки, сформований на основі сприйняття її як явища духовного життя певної доби, потягнув за собою не лише удосконалення схем і концепцій, але зміну методологічних настанов і стилів мислення істориків¹. Хоч значна частина істориків ще перебуває в полоні традиційної націєцентричної схеми, найбільш «просунуті» галузі історичного знання – «нова соціальна історія», «історична регіоналістика», «історія повсякденності», «ментальна картографія» – демонструють схильність до нових підходів у баченні інакшості, шукають шляхи оновлення історичного глосарію, сміливо виходять у простір інтердисциплінарності.

Сказане значною мірою стосується тих змін, які відбулися на рубежі тисячоліть в осмисленні історії Сходу і Півдня України. Регіони «нового освоєння» привертають увагу істориків не лише внаслідок інтенсивності модернізаційних процесів, які тут відбувалися у другій половині ХІХ і упродовж ХХ століття, але не меншою мірою завдяки виразній соціокультурній та етнонаціональній сегментації, яка перетворила ці території в арену новітніх соціальних експериментів та свідомісних переідентифікацій. Населення тут здавна відзначалося

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 86-99.

підвищеною рухливістю, рубіжним («фронтирним») типом свідомості, виразними відцентровими настроями, аж до проявів сепаратизму. Ідентичності переважно формувалися як гібридні й нестійкі. Образне бачення регіону значною мірою залежало від ментальних настанов місцевих «авторитетів» та нереалізованих очікувань. Останні викристалізовувалися під виразним впливом залишкової радянськості, демонстративної російськомовності, органічного несприйняття етнонаціоналізму у його радикальних проявах.

Специфічні риси російськоорієнтованої культури і розмитой лояльності населення Сходу і Півдня України зумовили особливу гостроту збройного протистояння в Донбасі весною і влітку 2014 р. Не сприйнявши «післямайданну» київську владу як свою, мешканці регіону у своїх симпатіях хитнулися убік самопроголошеної незалежності, сподіваючись на повторення кримського сценарію переходу під юрисдикцію Росії. Збройна боротьба за уявну незалежність від Києва тривала і після того, як нереалістичність такого сценарію стала очевидною, поступово переростаючи у бандитський «беспредел».

За умов аксіологічної невизначеності, створеної умовами «гібридної війни», у новому світлі постають попередження соціологів щодо ескалації проблеми виробництва ризиків і підвищення у цьому зв'язку ролі експертного знання. Соціальні події, особливо катастрофи, констатував О. Стегній ще 2011 р., мають фіксовану дату початку, але ланцюг їх наслідків губиться у часі. У суспільстві ризику наукова монополія на раціональність знання руйнується, до того ж експерти вимушені виходити за межі доступних даних і керуватися інтуїцією. «Ознаками відстаючої рефлексивності є слабкість і політична маргіналізація більшості нових соціальних рухів, а також нездатність правлячої еліти до критичного і концептуального мислення»². І тепер від якості історичної аналітики залежить, як скоро соціум дістане докладний аналіз хвороби, що його спіткала. Без з'ясування історичних коренів бездумного радикалізму й екстремізму значної частини населення регіону неможливо розраховувати на тривкий «позитивний мир».

У свій час В. Беньямін вдало порівняв пізнання минулого зі спалахом, з осяянням, що приходить у момент відкриття невідомого і більше ніколи не повертається. Тому так важливо відтворити образ подій 2014 р. у центрі і на сході країни у їхньому історичному контексті, зафіксувати образ минулого таким, яким він несподівано постає перед очима сучасників.

² Стегній О. Виробництво соціогенних ризиків і соціологічне знання // Глобалізація в соціологічному вимірі. – К., 2011. – С. 222-229.

ПРОСТОРОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРІЇ: ЗМІНА ПАРАДИГМ

Від пріоритетів часу до пріоритетів простору: еволюція підходів

Стрімкі й непередбачувані події, які навколо нас відбуваються, змушують замислитися над тим, чи має сучасна історична наука у своєму розпорядженні досить засобів, щоб передати не лише їхній драматизм і напругу, але й глибинний, поки що прихований від очей сучасників, смисл. Інакше кажучи, чи не стане інерція традиційного історичного мислення на заваді усвідомленню того нового, що з'являється у нашому житті під впливом складного переплетення процесів глобалізації й регіоналізації. Боротьба за території, за збереження чи переміщення ліній кордонів опинилася у фокусі протистоянь у сучасному світі, і зовсім не випадково в арсеналі філософів з'явилося поняття «агресивний простір». І хоча поки що це лише метафора, мусимо констатувати прикрий факт: місце «стріли часу» як символа кращого майбутнього поступово займають моделі невизначеності, пов'язані з чужим агресивним простором.

Час і простір – два основоположні поняття, які структурують наше уявлення про світ і становлять категоріальну основу історичного мислення. Від часів Платона й Арістотеля дослідженню часових пластів традиційно віддавала перевагу історія, аналіз просторових чинників вважався прерогативою географії. Контакти різних наук про людину, що створили фундамент міждисциплінарності у ХХ столітті, значною мірою сприяли зміні уявлень про простір як об'єкт історіографії. Однак і донині ситуація із співвідношенням часових та просторових вимірів наукового знання перебуває, за визначенням Р. Козеллека, у стані «сумнівної опозиції». Тим, хто береться розмірковувати про співвідношення простору й історії, зауважував він, «доводиться рухатися по тонкому льоду». У природничих науках усталилися свої теорії та методи вимірювання, в історичних науках – свої. «Опинившись перед формальною альтернативою «простір або час», переважна більшість усіх істориків робила свій вибір на користь теоретично слабо обґрунтованого домінування часу». Але ж простір, який сам має власну історію, «може бути метаісторичною передумовою будь-якої мислимої історії»³.

Пріоритет часу у філософських і соціологічних побудовах Всесвіту аж до середини ХХ ст. вважався аксіомою. Шведських дослідників з

³ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 98-103.

Лундської школи вважають засновниками часової географії, яка виходила з ідеї обмеженої місткості простору. І хоч на лімітності часових ресурсів шведські географи теж робили наголос, все ж вони вважали, що часові ресурси більшою мірою забезпечують свободу дій людини. Орієнтація на процес і системи обліку часу давала змогу в рамках часової географії простежувати дифузії й інновації, міграційні потоки, виходячи водночас і на аналіз впливу політично регламентованих правил на розвиток «місць»⁴.

Пошук узагальнюючої методологічної категорії, здатної конкретизувати поняття простору, вівся паралельно німецькою (А. Геттнер) та російською (Л. Берг) географічними школами, але у першій він був успішнішим, оскільки спирався на антропоцентричний фундамент. З іменем А. Геттнера пов'язують обґрунтування хорологічної концепції, центральним контрапунктом якої виявилось поняття «територія» («простір»). В обстоюваному А. Геттнером хорологічному методі дослідження соціопросторових явищ акцент робився на територіальній диференціації – дослідженні закономірностей територіальних відмінностей, зв'язку явищ з місцем, територією, географічним простором. Л. Берг доповнив і модифікував хорологічну концепцію введенням хрономічного принципу, відповідно до якого ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи їх переміщатися у просторі або пристосовувати тип своєї господарської діяльності до природних умов, створюючи нові конвергентні форми⁵.

А. Геттнер обґрунтував поняття «просторової науки», предметом вивчення якої є «природа окремих індивідуальних земних просторів і місць». Запропонований вченим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був його відповіддю на різноголосицю в географії щодо її місця у загальній системі світової науки. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення наболілої проблеми. За Геттнером, географія могла бути землезнавством (природничою наукою) і країнознавством (наукою про людину) водночас, але перевагу Геттнер віддавав країнознавству. Відмовившись від ідей К. Ріттера, Геттнер утверджував об'єктивне сприйняття простору: останній у нього виступав синонімом «території» (країни) і «місця» (місцевості). Книга Геттнера у 1930 р. була перекладена російською мовою⁶, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

⁴ Пред А. Пространственно-временная концепция Хачерстранда и ее значение // Новые идеи в географии. – Вып. 4. – М., 1979. – С. 280-299.

⁵ Берг Л.С. Номогенез. – Пгр., 1922. – С. 180-181.

⁶ Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы. – Л.-М., 1930.

У США послідовником ідей Геттнера виступив Р. Хартшорн, який поєднав часові і просторові підходи, обґрунтувавши просторово-часову парадигму. Йому ж належить пріоритет у створенні на основі хорологічних підходів теорії районування. У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) Хартшорн виступив палким пропагандистом хорологічної концепції в географії, вважаючи регіональну географію головною, а систематичну – лише допоміжною наукою.

У баченні Е. Дюркгейма простір сам по собі не має ніяких характеристик. Але він все ж не є чистою формою споглядання. Дослідник приписував простору певне значення («північ – південь», «ліве – праве»), точно так само, як і часу («до – після»). Ті уявлення про простір, які продукує певна соціальна група, диктуються насамперед її власним досвідом. Для суспільної самоорганізації конче необхідно, «щоб увесь простір в цілому був поділений, диференційований, орієнтований, і щоб ці поділи й організації були відомі всім»⁷.

У концепціях філософів, зокрема Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, час також поставав у вигляді основної характеристики свідомості, буття й історичності. Нині спроби загальної темпоралізації людських дій і станів піддаються обґрунтованій критиці. Історія розглядається не стільки як зміна «часових пластів», скільки як багатоманітність просторів і їхнє постійне перетворення відповідно до потреб конкретного соціуму. І хоч простір все ще постає радше як метафора, поворот від часу до простору все ж можна вважати розпочатим у усій системі соціогуманітаристики.

Зокрема, у філософів історія постає у вигляді взаємодії різноманітних просторів і мереж. Відтоді як Едвард Соджа увів у 1989 р. в обіг поняття «просторовий поворот», історія багатьма почала розглядатися як багатоманітність просторів у процесах слабо передбачуваної соціальної динаміки. Нині філософи прямо пишуть про те, що «у певному сенсі час і простір слід було б поміняти місцями», бо час є тінь (або ерзац) простору⁸. Але кому, як не історикам, під силу перевести ці абстрактні сентенції на мову геополітики й геокультури?

Питома вага простору в глобалізаційну еру змінюється завдяки зростанню нерівномірності світового розвитку. Замість очікуваної гомогенізації світу людство стало свідком і учасником процесу творення транслокальних, підвладних постійним змінам спільнот з новими ролями й ідентифікаціями. Суперечливість процесів глобалізації, яка супроводиться «детериторіалізацією» на національному рівні і «супра-територіальністю» на глобальному, створює зовсім новий контекст для взаємодії політичних акторів – від держав до окремих громадян. Ті

⁷ Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse. – Paris, 1960. – P. 633.

⁸ Молчанов В.И. История и пространство. Деструкция темпоральной историчности // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 27-30.

держави, які не в змозі забезпечити належну часову ритміку власного розвитку, ризикують скороченням підконтрольного їм простору. Ця очевидна істина не завжди належним чином усвідомлюється, бо на свідомість виразно тисне те звужене бачення ролі простору, яке упродовж десятиріч утверджувалося у соціогуманітарних науках.

Переосмислення співвідношення часу й простору в історичній ретроспективі сьогодні дедалі частіше набуває форми відходу від викладу за хронологічними періодами. Дедалі популярнішими стають «пов'язані» та «перехресні» історії, де політичне і культурне розмаїття аналізується у компаративному ключі. Транснаціональна історія намагається дистанціюватися від ранжування країн за принципом «передові – відсталі», робить акцент на запозиченнях, взаємовпливах, культурних контактах. І простір вже постає у таких підходах не лише як територія, а як активний чинник впливу на мотивації й поведінкові реакції. Особливо цікавить дослідників ситуація розривів, нестійкої рівноваги, асиметрії, тобто усе те, що стало виразними ознаками нашої суперечливої сучасності.

За таких умов цілком природною стала концептуалізація «нової просторової історії». І хоч її предметне поле поки що вимальовується невиразно, очевидно, що найтісніше вона корелює з історичною регіоналістикою, бо саме тут проблеми простору легко вписуються у безпековий контекст. Регіональний аналіз відкриває широкий простір для використання здобутків усього комплексу історичних наук для з'ясування того, чому розвиток того чи іншого регіону пішов саме таким, а не якимось іншим шляхом. Він же створює можливості для переосмислення вже значною мірою спростованого західноцентризму в осмисленні реалій світової трансформаційної динаміки.

Нові моделі аналізу взаємодії у зв'язці «час – простір» часто представляються істориками як справді революційні, такі, що руйнують образ загальної історії як єдино правильної версії минулого⁹. Але якщо говорити про переосмислення співвідношення часу і простору, то варто все ж віддати належне філософській традиції – адже саме Мішель Фуко запропонував поняття «історія простору» та «гетеротопія», які кинули виклик усталеним часовим пріоритетам у суспільних науках.

У праці «Питання географії» та у лекції «Про інші простори» (1967) М. Фуко чи не вперше порушив питання про неправомірність панування часу в історичних побудовах та погляду на простір як нерухомій антидіалектичну субстанцію. Сформулювавши одне з своїх дослідницьких завдань як «історія простору», він зробив цікаву спробу проа-

⁹ Див., напр.: *Ионов И.Н. Идея цивилизации в Европе XIX века в контексте связанной и перекрестной историй // Диалог со временем. – Вып. 40. – М., 2012. – С. 29.*

налізувати соціальні механізми творення простору і складний зв'язок між простором та «знанням/владою». Спеціальне вивчення простору модерності вивело його на формулу «гетеротопії» як місця зустрічі суспільних практик з ідеологіями простору¹⁰.

Те розуміння простору, яке домінує у сучасній соціогуманітаристиці, значною мірою базується на підходах, запропонованих ще у 1974 р. філософом і соціологом Анрі Лефевром (англійський переклад його праці «Продуктування простору» побачив світ 1991 р.). У ній Лефевр, відомий своїми лівими поглядами, багато в чому відтворює марксистський погляд на діалектику взаємин базису й надбудови. У його трактуванні існує кілька різномірних «полів дослідження простору» – фізичний, ментальний та суспільний. Сам простір він трактує як такий, що має фізичні якості, але водночас він бачить і його «другу природу», що перебуває і в ідеологічній, і в політичній площині. На відміну від фізичного простору, «в якому живуть», інший, «концептуалізований» простір є таким, який «домислюють». Якщо середньовічна людина відчувала свій простір як фізичний, то капіталістична доба зробила відповідність між реальним і концептуалізованим простором уявною. Утім, і середньовічний простір у трактуванні Лефевра постає у різних іпостасях. З одного боку, це простір магічно-релігійної репрезентації, де вгорі Бог, унизу – пекло, а поміж ними світський світ. З другого боку – це реальний простір навігаторів, купців, піратів із Середземномор'ям як центром світу¹¹.

Методологічне значення праць Лефевра визначається насамперед запропонованою ним «просторовою тріадою». Вона складається із *задуми* щодо оптимізації простору, його *репрезентації* (представлення просторовості засобами картографування, описання та ін.) і *проживання* простору. Формули «продуктування», «проживання» простору, хоч і є незвичними, слугують у даному разі камертоном для осмислення територій проживання людини у найрізноманітніших часових параметрах. У цьому розумінні саме простір є базисом історії і «соціальним продуктом». Через цей концепт можна пояснити буквально все – соціальну поляризацію, війни, механізми управління тощо.

«Простір знання» і «знання простору», доводив Лефевр, категорії не однопорядкові, хоч і взаємозалежні. Будь-який простір в історичному аналізі слід насамперед розкодувати, представивши його як соціальний продукт. Кожен історичний період може бути представлений як вироблення певної модифікації простору з наступним його кодуванням. Соціально сконструйований простір можна, зрештою, прочи-

¹⁰ Foucault M. Power/Knowledge: Selected interviews and other writings 1972-1977/ Ed by C.Gordon. – New-York-Princeton; Ibid. Of other spaces // Diacritics. – 1986. – № 16. – P. 22-27.

¹¹ Lefebvre H. State, space, world: Selected Essays. – Minnesota, 2009. – P. 190-229.

тати, уяснивши собі механізми його організації через розміщення зон проживання, виробництва, торгівлі, через осмислення центр-периферійних відносин. Простежив він і механізми репрезентації простору в межах різних часових періодів – від магічно-релігійних уявлень до конструювання карт, навчальних приборів тощо¹².

Підходи Лефевра активно засвоювалися постмодерністами, хоч сам він до постмодернізму ставився негативно і навіть саме це поняття вважав некоректним. Кінець модерності, доводив він, не означає кінець модернізму як технологічної практики. А проте саме постмодернізм виявився найпослідовнішим в обстоюванні лефеврівської ідеї пріоритету простору над часом. Уже згадуваний Едвард В. Соджа у своїй праці «Постмодерністська географія» (1989), хоч і охарактеризував Лефевра як «найменш знаного і найбільш незрозумілого з видатних марксистів ХХ століття», все ж визнав його як першопрохідця у новому баченні простору в критичній соціальній теорії. Подібно до категорій «товар» у науковій спадщині К. Маркса, доводив він, поняття просторовості має бути поставлене у центр географії, бо саме воно допомагає розкрити сутність вписаних у простір соціальних відносин. Присвячені подіям 1968 р. роботи Лефевра Соджа вважав надзвичайно важливими для утвердження нових підходів в урбаністиці – причини, які зумовлюють вибухи повстань у містах, легко зрозуміти за допомогою уведеного Лефевром поняття унітарності як засобу додання дихотомії матеріального/ментального та об'єктивного/суб'єктивного. За Лефевром, простір набуває важливості для дослідника не тому, що «у ньому все відбувається», а тому, що він дає можливість відповісти на питання «як і чому» воно відбувається саме так¹³.

Щоправда, у філософів-постмодерністів відразу ж з'явилося чимало опонентів. Едвард Гарві, приміром, критикував «просторовий фетишизм» Соджі, уподібнюючи останній товарному фетишизму Маркса. Але саме підходам Гарві ми завдячуємо появою ідей «стискання часу-простору» та «конвергенції простору-часу». Прискорення суспільних змін, доводив Гарві, вимагає оновлених підходів до моделювання географії відмінностей і дослідження локалітетів різної природи. Праця Гарві «Справедливість, природа й географія відмінності» (1996) проклала шлях дослідженню екологічних рухів як нової реальності, що кидає виклик глобалізові й стимулює антиглобалістську політичну активність¹⁴.

¹² Ibid. – P. 190.

¹³ Soja E.W. *Postmodern Geographies: The reassertion of space in critical social theory.* – New-York, 1989.

¹⁴ Harvey D. *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change.* – Cambridge, 1989.

Свої підходи до осмислення «географії відмінностей» на ґрунті переосмислення спадщини А.Лефевра відшукував Ж. Бодріяр. Його головній праці «Симуляції» (1982) притаманний радикальний епістемологічний скептицизм, аж до прокламування кінця влади і кінця історії. Симулякри стирають межу між реальним та уявним¹⁵. У вибудованій Бодріяром картині «семіургічного» суспільства просторові відносини організовані не стільки навколо виробництва й обміну, скільки навколо семіотичних кодів, серійних знаків.

У контекст культурної логіки пізнього капіталізму спробував вписати проблему співвідношення часу-простору літературний критик-марксист Фредерік Джеймсон. У його баченні постмодерна культура є просторовою. Що ж до темпоральності, то вона вторинна у відношенні до простору і більше стосується писемності. Пізніше Ф. Джеймсон увів – на додаток до вже вживаних – поняття топографічного повороту, а також «пізнавального картографування» постмодерного гіперпростору. Як приклад такого картографування Джеймсон слідом за Соджею обрав Лос-Анжелес, доводячи, що його фрагментована, децентралізована урбаністична структура є прямим наслідком географічних переміщень, ущільнення економіки. Інтерпретація, доводить він, потрібна для того, щоб осмислити як позитивні, так і негативні наслідки пізнього капіталізму через культурні тексти – кінофільми, романи, архітектуру тощо.

Реакція істориків на ці новації довго була стриманою. Фернан Бродель, щоправда, близько підійшов до проблеми моделювання простору, зміщуючи локус історичного дослідження від структур влади до місцевостей. Але часові пріоритети різної тривалості все ж домінували у його підходах до аналізу взаємовпливів людини й середовища. Відреагував на філософське бачення необхідності переосмислення співвідношення часу і простору професор університету Франкфурта-на-Одері Карл Шльогель. У книзі «У просторі прочитуємо час» (2003), він наголосив, що без місць «історії не існує» і що «просторовий» погляд на історію у дусі Лефевра чи Соджі здатен урізноманітнити картину світу. Проте він знайшов за потрібне зауважити, що не претендує на проголошення нової парадигми – досить, мовляв, відновити німецьку географічну традицію, щоб місце дослідженої в антикварному ракурсі «мертвої природи» займала одушевлена¹⁶.

З пріоритету простору в історичній аналітиці виходив норвезький політолог Стейн Роккан, який створював власну школу, починаючи з 60-х рр. XX ст. Саме Роккану вдалося найпереконливіше показати, яким чином структура територіальних відносин впливає на перебіг політич-

¹⁵ Baudrillard J. Simulations. – N.-Y., 1988.

¹⁶ Schlögel K. In Raume lesen Wir die Zeit. Über zivilisationsgeschichte und geopolitik. – München, 2003.

них процесів і на форми інституцій. Блискучий аналітик, Роккан створив концептуальну карту Європи, представивши її як результат взаємодії сил чотирьох різних за характером і спрямуванням революцій: релігійно-інтелектуальної Реформації, революції у сфері націєтворення, промислових революцій і революції 1917 р. в Росії. У такий спосіб вибудовувалася макромодель політичного розвитку європейського континенту від часів Римської імперії і до наших днів – з проясненням на цьому величезному матеріалі складних проблем інституціоналізації владних структур, націєбудівництва, рекрутування і взаємодії еліт, політичної мобілізації мас через взаємодію між центрами й периферіями.

Запроваджене С. Рокканом поняття *периферійності* виявилось вдалою методологічною знахідкою, яка дала змогу свіжим поглядом оцінити місце і роль політичних, економічних і культурних центрів впливу на хід суспільного розвитку. Вибудована на цьому фундаменті теорія *центр-периферійної полярності* стала новим словом у всій системі природничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин.

Розглядаючи три різні типи територіальних центрів – економічний, культурний і військово-адміністративний – Роккан за їх розміщенням визначав відмінність моноцефальної (*monoccephalic*) та поліцефальної (*policephalic*) структур. Перший тип територіальної структури виникає там, де економічний, культурний та адміністративний центри зосереджені на невеликій території, другий – коли вони розміщені на віддалі один від одного. Приклад першого – Франція, другого – Німеччина. Від типу розширення території за військово-адміністративною, економічною чи культурною моделлю залежить та чи інша форма периферійності – утворення шляхом воєнного завоювання чи адміністративного підкорення, економічної залежності або культурного освоєння.

Отже, периферійність у Роккана має три різні виміри – політичний, економічний і культурний, тісно переплетені між собою. Ним виділені два типи периферійності – горизонтальний (що найкраще передається у термінах віддаленості чи відмінності) і вертикальний (виражений у категоріях залежності). За цим набором ключових перемінних можна з успіхом досліджувати будь-які центр-периферійні структури.

Роккан переконливо довів, що хід світової історії у великій мірі визначався тим, як складалися відносини між центрами прийняття рішень (локусами) і їхніми периферіями. У кожному конкретному випадку він уважно досліджував технології подолання кордонів і контрпрагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей визначалася, за Рокканом, складним переплетенням різного роду чинників – воєнних завоювань, економічного домінування, культурного проникнення. Від того, який з цих трьох факторів превалював, залежав статус тієї чи іншої території.

Одні країни ставали, за Рокканом, підпорядкованими периферіями (*subject peripheries*), інші опинялися під «перехресним вогнем» боротьби різних центрів за контроль над ними, перетворюючись у «периферії взаємодії» (*interface peripheries*).

Методологічне значення праць Роккана визначалося тим, що йому, як нікому іншому, вдалося поєднати у своїх моделях історичний і просторовий контексти. Територія розглядалася ним як теоретична категорія, яка допомагає упорядковувати трансакції між різними центрами і між центром та периферією. Дослідження цих взаємовідносин має, за Рокканом, враховувати географічні особливості території, технологічні умови для переміщень і комунікацій; воєнні умови для експансії, економічні умови для взаємообмінів і торгівлі, культурні умови комунікації (етнічні, мовні, релігійні та інші). Багатоманітність політичних систем створюється комбінацією трьох фундаментальних параметрів – значущістю «поясу міст», силою впливу центру як зони державного будівництва і спротивом периферій культурній уніфікації й стандартизації.

Учні й послідовники Роккана Е. Аллард та Г. Вален довели, що рокканівські теорії з високим ступенем ефективності можуть бути використані при аналізі внутріполітичного розвитку будь-якої країни. Його концептуальна карта Європи – «відкрита» модель у тому розумінні, що вона відкриває можливість для доповнення її новими параметрами. «При аналізі відносин центру й периферії у різних типах держав (і у великих, і у малих) ідеї Роккана унікальні й неповторні»¹⁷.

Своєрідний компромісний підсумок філософським і соціологічним дискусіям навколо співвідношення часу і простору підбив Зігмунд Бауман. У своїй книзі «Глобалізація: наслідки для людини» він конкретизував формулу Е. Гарві («стиснення часу/простору») як ознаку нівелювання просторово-часових кордонів як таких. Саме у цьому процесі Бауман вбачає сутність сучасної «трансформації умов людського існування». Ознакою постмодерністського часу виступає одночасне зростання цінностей мобільності і свободи пересування. Відстані між «нині» і «потім», «тут» і «там», «близько» і «далеко» зменшуються, створюючи водночас важкий психологічний вантаж «свободи від зобов'язань» з новими ризиками. Звідси і головний висновок Баумана: «Замість гомогенізації умов людського буття технологічне зниження просторово-часових відмінностей швидше призводить до їхньої поляризації». Локальність як нездатність вписатися у глобалізований світ стає символом соціальної знедоленості й деградації, аномії й психологічних травм¹⁸.

¹⁷ Аллард Э., Вален Г. Стейн Роккан: очерк интеллектуальной биографии // Политическая наука. – 2006. – № 4. – С. 39-42.

¹⁸ Bauman Z. Globalization: The human consequences. – Cambridge, 1998. – P. 2-3, 13-18.

Уведене Е.Соджею поняття «просторовий поворот» почало жити власним життям у постмодернізмі, «і сьогодні, як здається, вже не залишилося жодної дисципліни, котра не здійснила б власного «повороту до простору». Якщо ідея Соджі полягала в «територіалізації» надто темпоралізованого та історизованого наративу шляхом додавання просторового виміру до часового, то в працях його послідовників простір виступає як базис для аналізу історії протидіючих соціальних зв'язків та виробничих відносин і як соціальний продукт. І хоча поки що теоретичний базис «нової просторової історії» «не дотягує» до нового концептуального підходу, доволі легко представити логіку еволюції поняття у такому вигляді: «від історичної географії» ХІХ ст. до «просторового повороту» кінця 1980-х, а звідти – до «нової просторової історії» 2000-х... Справді важливим у «просторовому повороті» та «новій просторовій історії» є те, що вони повертають простір в історіографію, навіть нехай (поки що) це не консолідована методологічна новинка з притаманною усім її adeptам спільною поняттєвою рамкою та специфічним методологічним апаратом»¹⁹.

Власний, багато в чому оригінальний погляд на співвідношення часу й простору пропонує німецький історик Юрген Остергаммель. Питання часу й простору завжди взаємопереплетені, що відбилося у понятті *Zeitraum* (часовий простір), яке важко піддається перекладу з німецької на інші мови. Остергаммель, однак, бачить своє завдання у простеженні відмінностей простору від часу. По-перше, простір більш відкритий для безпосереднього сприйняття; на відміну від часу простір може конкретно протистояти людині як щось вороже, переважаюче, навіть смертоносне. По-друге, простір, на відміну від хронологічно упорядкованого часу, практично не піддається абстрактному осмисленню і тому часто навантажується міфами. По-третє, простір більш пластичний, ніж час. Тут матеріалізується робота, з простору держава вилучає ресурси. А отже, простір легше «перемогти», підкорити, зруйнувати²⁰.

З цих на перший погляд абстрактних спостережень Остергаммель робить важливі висновки щодо механізмів уніфікації й стандартизації просторових уявлень. Йдеться насамперед про традиційно досить стримане ставлення істориків до географічного чи геополітичного детермінізму: у ХІХ ст. у Німеччині він проходив по розряду «страхотливих гріхів». На фоні усталеної системності історичної періодизації й лінійних уявлень про прогрес у істориків

¹⁹ Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – К., 2010. – С. 45-60.

²⁰ Остергаммель Ю. Трансформація мира: історія ХІХ века. Главы из книги // *Ab Imperio*. – 2011. – № 3. – С. 74-76.

виробилася недостатня чуттєвість до уявлень, які не вміщуються у нормативні рамки.

Загалом же, у баченні Остергаммеля, взаємозв'язок часових і просторових уявлень складніший, ніж прийнято вважати. «Просторове світорозуміння окремих людей і колективів взаємопов'язане складним чином. Просторові сприйняття не повинні інтерпретуватися лише через статичні образи світу й фіксовані коди; не існує типового й одного для всіх китайського чи ісламського розуміння простору. Образи простору завжди відкриті для нового й здатні включати в себе буквально неймовірне». Всі просторові категорії потребують історизації, всі державні структури займаються територіалізацією управління, або виробництвом «територіальності». У тому числі й «уявленням кордонів» – ця тенденція, яка намітилася ще у XIX ст., повною мірою реалізувалася лише у наш час²¹.

Не лишилося осторонь осмислення співвідношення часу й простору і новітня гуманітарна географія. Психогеографія, що вибудовує свої пріоритети навколо максими «простір vs час», наголошує: «ми повинні зрозуміти простір, відчутти його, просто освоїти. Що ми знаємо про село? Чи здатні ми просто розшифрувати «частину міста»? Що таке серце міста? Душа міста? Як пізнавати своє місто? Відповіді на всі ці питання французький літератор і філософ Жорж Перек відшукує в руслі творення середовища, яке давало б людині «стійкі, непорушні, майже недоторканні» орієнтири, робило її самою «частиною географії»²².

Здавалося б, процеси глобалізації утворюють стійку основу для формування «ідеального типу» глобального суспільства, про яке мріяв іще І. Кант. На практиці, однак, інтеграційні тенденції активно взаємодіють із тенденціями до диверсифікації, або вступаючи із ними у конфлікт, або діючи за алгоритмом взаємопроникнення.

За цих умов цілком природним стало значне оновлення й ускладнення уявлень про взаємодію простору й цивілізації. Теорії географічного детермінізму виразно поступилися місцем спочатку геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації у конкретний географічний простір), а потім і геоспаціалізові (з розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості і фокусуванням уваги на онтологічній динаміці просторових образів). У баченні Д. Замятина під геоспаціалізмом розуміється ідеологічний, цивілізаційний, культурний перехід до просторових форм відтворення основних видів людської діяльності²³.

²¹ Там само. – С. 98-99, 128, 137.

²² Перек Ж. Просто пространство. Дневник пользователя. – СПб., 2012.

²³ Замятин Д. Геоспаціалізм. Онтологическая динамика пространственных образов. Стаття 2 // Общественные науки и современность. – 2011. – № 6. – С. 165-173.

Новітні, геокультурні у своїй основі підходи, трансформовані до сучасного контексту геополітики та геоeкономіки, створюють основу для формування нового образу регіонів, аналізу їхнього ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для геоeкономіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, то в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення.

У різних країнах, на різних континентах науковці сьогодні єдині в упевненості: глобалізація кінця ХХ – початку ХХІ ст. створила зовсім новий контекст світової соціокультурної динаміки, і для осмислення звичних категорій і понять потрібен новий або принаймні оновлений теоретико-методологічний інструментарій. 38 конгрес Міжнародного інституту соціології (червень 2008, Будапешт) пройшов під знаком переходу від локального універсалізму до глобального контекстуалізму, причому контекстуальність подавалася як методологічна вимога аналізу кожного явища чи процесу в рамках культурно-історичного середовища, яке його породжує. Запропонована Н.Бреннером на конгресі теорія соціального простору (*socio-spatial theory*) має у своїй основі методологічний територіалізм і національне шкалювання соціальних відносин²⁴. Дискурс «методологічного націоналізму» у баченні У. Бека та Н. Шнайдера має поступитися місцем «методологічному космополітизму». Методологічно-структурна організація соціогуманітарного знання дедалі більше базується на принципах мультипарадигмальності, поліцентричності, багатовимірних підходів. Для регіоналістики на цьому шляху відкриваються майже безмежні можливості використання мережевої системи категорій для представлення співвідношення глобальне/локальне як єдиного процесу глокалізації.

«Просторовий поворот» отже, органічно вписався в систему пізнавальних «поворотів», які стали прикметною ознакою рубежу тисячоліть. Дослідники немовби поспішали компенсувати «втрату простору», витісненого історіографічними пріоритетами часу, «поверненням» території в систему історичного знання. Простір не лише відновив свої позиції в історичній науці, але й поширив свій вплив на її темпоральні складові. Зміна звичного співвідношення часу й простору «сприяла зміщенню акцентів досліджень із традиційного діахронічного підходу, що розглядав явища у часі, до синхронічного дослідження системних зв'язків «історичного теперішнього»²⁵.

²⁴ Култыгин В.П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. – 2009. – № 1. – С. 24-32.

²⁵ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – М., 2008. – С. 24.

«Просторовий поворот» у соціогуманітаристиці: основні параметри

Сьогодні можемо констатувати: істориків змусили по-новому подивитися на проблему співвідношення глобального й локального як глобалізаційні процеси, так і антропологізація наукового знання й пов'язана з нею криза популярних у першій половині ХХ століття макроісторичних (марксистських, структуралістських та інших) підходів. Головною ознакою цього «повороту» стало оформлення регіоналістики як окремої субдисципліни з міждисциплінарним статусом та її історичної складової. Упродовж кінця ХХ і першого десятиріччя ХХІ століття історична регіоналістика конституювалася у вигляді окремого наукового напрямку у сфері історичних наук, зайнятого «пізнанням діалектики частини – цілого – цілості стосовно розгортання історії у просторі»²⁶. Відтоді як регіони, регіоноутворюючі маркери, центр-периферійні відносини, проблеми адміністративно-територіального поділу стали самостійними об'єктами наукового аналізу, палітра історичного пізнання значно збагатилася. У такий спосіб прориву було досягнуто на мезорівні наукового пошуку, проміжному між національним і локальним. Надалі науковий пошук виразно зосередився у сфері осмислення локалізму і впливу локальних чинників на процеси самопізнання і самоствердження соціумів.

Концептуалізація історичної локалістики відбувається у майже безмежному просторі «перехресних», «пов'язаних» історій, погранич, цивілізаційних та інших культурних впливів. «Пов'язані», «спільні», «інтегровані» (*connected, entangled, shared, integrated*) історії органічно вписуються у простір «історії відносин» (*relational history*) і транснаціональної історії. У фокусі уваги останньої – «пучки відносин» (*bundles of relationships*), тобто точки дотику у відносинах соціумів, культур, цивілізацій²⁷. А оскільки кожен регіон – реальний чи «уявлений» – має свій набір культурних ландшафтів, географічних уявлень, когнітивних фреймів, просторовість постає як його природна онтологічна основа, а раціоналізм – як методологічний ключ її осмислення.

На пострадянському терені новітні підходи до взаємодії природи й суспільства поступово звільняються від притаманної радянській системі світосприймання однолінійності і стимулюють відхід від радянської моделі делокалізації простору. Регіони лишаються «уявленими спільнотами» (термін Б. Андерсона), але регіональна ідентичність стає

²⁶ Горизонтов Л.Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С.3.

²⁷ Див.: Ионов И.Н. Идея цивилизации в Европе XIX века в контексте связанной и перекрестной историй. – С. 27.

цінністю, яка вже піддається оціночним, здебільшого соціологічним, вимірам. Стає можливим створення культурно-ментальних моделей дослідження простору, простеження впливу різних стресів на зміну поведінкових стереотипів і формування нових способів адаптації. В Україні досліджуються, зокрема, вплив екологічних стресів на процеси розселення, реконструюються механізми й закономірності антропогенізації відповідних певній епосі ландшафтів. Простежується роль культури у процесах внутрішнього «ущільнення» регіонального простору.

Сьогодні простір прийнято розглядати як реальну протяжність території, на якій у тій чи іншій формі вирує (чи вирувало в минулому) життя людини. За Г. Пушкарьовою, «усе, що перебуває навколо нас, локалізується у певній точці географічного простору». Люди, що діють у ньому, можуть переміщуватися, наближаючись чи віддаляючись одні від одних, але між ними завжди буде дистанція, яку можна представити у метричній системі виміру відстані. І хоч за умов глобалізації і розвитку новітніх систем комунікацій можливості інтерпретації політичного простору як територіального «контейнера» звужуються, науковий інтерес до проблем простору не зменшується, а, навпаки, зростає. Простір постійно наповнюється новими знаками, символами, смислами, і саме це у першу чергу диктує необхідність нових принципів його сприйняття, перцепції, розуміння закодованих у символічних конструкціях значень. «Людина дивиться на світ з певної точки політичного простору, розміщуючи усі об'єкти цього простору у певній перспективі, наближаючи до себе одні з них і відсуваючи на задній план інші. Вихідна позиція формує ракурс сприйняття того, що відбувається у світі, впливає на оцінки політичних процесів, визначає переваги й симпатії щодо політичних акторів»²⁸.

На наших очах відбуваються, отже, зрушення у методологіях суспільствознавства, що знаходять прояв у переході від класичних і не-класичних до постнекласичних трактувань динаміки людського буття. «Якщо класика пропонувала нам представляти й розуміти форми часу через форми простору, то постнекласичне трактування будуватиметься на тому, що форми часу визначають і «розкривають» простір... Із введенням концепції хронотопу у розгляд основ соціальної онтології процесуальність, динаміка, часовість стають умовами трактування структурності, тривкості, просторовості соціального буття»²⁹. Той тип нелінійного поліцентризму, який утворився на основі переосмислення запропонованого І. Валлерстайном «світ-системного»

²⁸ *Пушкарева Г.В.* Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации // Полис. – 2012. – № 2. – С. 166-176.

²⁹ *Кемеров В.Е.* Ключи к современности – в сдвигах методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7-10.

аналізу, філософи вкладають у формулу «реорієнталізму». Відмова від парадигми одновимірного «лінійного прогресу» трактувалася як одночасне відкидання більшості теорій модернізації, вихідним пунктом яких є нібито неминучість повторення «нерозвинутими» країнами того шляху, який уже пройшли нинішні розвинені держави. Визнається періодичне зміщення упродовж тисячоліть центрів світової динаміки і, отже, прокламується принципово нове бачення локальності і її ролі в історичному процесі³⁰.

Як показав Е. Гіденс, запропоноване соціальними етнографами поняття «просторово-часової конвергенції» відкриває нові шляхи для аналізу того, як соціальний розвиток і технологічні зміни впливають на форми соціальної активності. Нові транспортні можливості «скорочують відстані»³¹. А це означає, що людині доступні нові топоси, здатні реально впливати на її самоідентифікацію, змінюються суб'єктивні параметри сприйняття нею світу, і вже не відстані, а технологічні комунікації визначають «вибір шляху».

Водночас нове просторове мислення фіксує додаткові ризики й реагує на них. Цікаві міркування з цього приводу знаходимо у П. Слотердайка, який пропонує власну онтологію й методологію дослідження «одушевленого» простору. Сучасна компресія простору (або «просторова революція») у його баченні є своєрідним повстанням проти «стиснутого світу». Комунікаційна революція задала таку високу планку подолання дистанції, за якої простір перетворюється на «технічне довкілля» і може сприйматися як величина, не варта уваги. Слотердайк протиставляє такому баченню «політичну поетику простору», витоки якої відшукує у Платона й Арістотеля. Надзвичайно важливо, вважає він, знову навчитися читати по картах етапи життя у просторі, повернутися «від хронолатрії до топофільного відчуття». Утім, він не впевнений, що у такий спосіб вдасться почути чисті голоси місця – «нове наголошування локального має свої пастки»³². Так само, до речі, як і занурення людини у безмежний глобальний простір – «страх втратити себе» породжує патології людської психіки, аж до масових психозів.

Далеко не всі новації Слотердайка можна сприймати без певних застережень. Як надто ускладнене, на наш погляд, сприймається представлення світу у вигляді сфери – точно окресленого рухливого простору і водночас «душевно-просторової імунної системи», здатної

³⁰ *Гранин Ю.Д.* Модернизация России: в колее «зависимого развития» // Вопросы философии. – 2014. – № 4. – С. 14-17.

³¹ *Гидденс Э.* Социология. – М., 1999. – С. 85.

³² *Слотердайк П.* Нестиснувальне, або нове відкриття протяжного // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 41-50.

навчатися. Але, як вважають філософи, пошуки Слотердайка виразно засвідчують його прагнення подолання наслідків т.зв. «тевтонського стилю» мислення у німецькій філософії культури, насамперед шляхом занурення її у проблемні поля мистецтва й культурології³³. При цьому обстоювання пріоритетів простору у Слотердайка не супроводиться цілковитим «розвінчанням часу», як у деяких його російських колег. Приміром, у М. Ільїна воно доведене до майже цілковитого відкидання самоцінності часу як такого. У кращому випадку час – це квазітемпоральна послідовність різних просторових диспозицій. «Власне, і часу немає, а є черета миттєвостей – диспозицій. Повернення у ті ж самі диспозиції створюють квазітемпоральні коливання й цикли». Автор, щоправда, визнає, що для організмів та екосистем час має суттєве значення, бо має спрямованість, початок і кінець³⁴.

Хоч нові просторові підходи істотно похитнули пріоритет часу у зв'язці «час-простір», філософи все ж вважають, що проблема простору ще належним чином не поставлена, а саме поняття «простір» сприймається радше як метафора, ніж як термін. «Час чи простір є посередником між історією як діями й історією як описанням діянь? Від розв'язання цієї дилеми залежить питання про первинний і загальний предмет історичного дослідження». Її намагався розв'язати М. Гайдеггер, який вважав темпоральність по суті новою назвою просторового досвіду трансценденції. Нині філософи схиляються до розгляду простору як реального, а не формального медіуму, при цьому простір розглядається не як вмістилище досвіду, а як рухлива ієрархія відмінностей чи розбіжностей. На думку В. Молчанова, «історія як описання, як наука має справу з розмаїттям значущих просторів і світів, що створюють мінливий простір життєвого світу. Історія як діяльність – це постійне формування й перетворення, розподіл і перерозподіл просторів, значимих для різних спільнот та індивідів». На порядку денному, отже, деструкція темпоральної історичності, під якою розуміються спроби загальної темпоралізації людських дій і станів.

Такий серйозний замах на темпоралізацію як фундамент історичності потребує пояснень, і Молчанов фіксує три дилеми, які зумовлюють необхідність перегляду співвідношення часу і простору – гносеологічну, оціночну і практичну. У представленні історії як сукупності подій і дій й описанні останніх під таким кутом зору він бачить, слідом за П. Валері, по-перше, перетворення провісниці старовини в «хімію», тобто синтетичну діяльність розуму – з майже неминучою проблемою

³³ Култаєва М. Невелика екскурсія по філософських ландшафтах Петера Слотердайка // Там само. – С. 20-40.

³⁴ Ільїн М.В. Слоеный пирог политики: порядки, режимы и практики // Полис. – 2014. – № 3. – С. 132.

заангажованості. Інтерпретація подій перетворюється на засіб підтримки тієї чи іншої політичної програми. Але й ідеологічна нейтральність, якби вона була можливою, не забезпечує доступу до об'єктивного – свідомість історика вже сама по собі історична, а проведення різниці між етикою й ідеологією відноситься до числа найважчих завдань. Говорячи про час, фізики, біологи, історики намагаються визначити якусь останню основу – сутність, яка була б опорою для всього їхнього понятійного апарату. Говорять про фізичний, біологічний, психологічний, історичний, соціальний та інші часи, перетворюючи інтуїтивно зрозуміле слово у загальнонавживаний термін на означення специфічних процесів «природи, суспільства й мислення». Тим самим руйнується дистанція між «дослідженням часу» і тим образом, якого набуває час у наукових та політичних дискурсах. Час, зрозуміло, існує, але лише як функція, як інструмент для співвіднесення рухів і просторів. Так званий об'єктивний час встановлюється людьми на основі руху планети; як субстанція, що існує окремо від предметів і процесів, час не існує. Коли говорять про «вимір часу», допускають існування якогось фантому, загадкового залишку. Насправді ж у годинниках немає власного часу, це лише механізм для виміру одного просторового руху за допомогою іншого. Час виконує функцію синхронізації, визначення часу – це насамперед встановлення одночасності, тобто співіснування³⁵.

Що ж до послідовності, яку прийнято вважати повністю часовим відношенням, то вона якраз і є однією з основних просторових відношень руху. Простір як субстанція досвіду, а не його функція, відноситься не до умоглядних категорій, а до тих, які укорінені в будь-якому досвіді і у будь-якому матеріалі. То ж справді саме простір є певною характеристикою усього сутнього, і ідея «поміняти простір і час місцями», про яку йшлося на початку розділу, не така вже беззмістовна, як це може здатися на перший погляд. Мішеля Фуко, отже, можна вважати провісником – адже саме він написав, що «сьогоднішню епоху можна швидше назвати епохою простору»³⁶ і що зрештою саме з ним найбільшою мірою пов'язуватимуться тривоги людства.

Віддавна простір розглядався як рамка, яка дає змогу соціуму постійно відтворювати власну готовність захищатися від зовнішніх загроз і протистояти внутрішнім дезінтеграційним тенденціям. Він забезпечував дієвість механізмів інтеграції й самоорганізації, виступаючи в ролі соціоінтегративного чинника. Цю роль він зберігає і в нових умовах, але функцію інтеграції дедалі більше перебирає на себе

³⁵ Молчанов В. История и пространство. – С. 25-27.

³⁶ Фуко М. Другие пространства // Фуко М. Интеллектуалы и власть. – Ч. 3. – М., 2006. – С. 191.

не територія як така, а домінуюча у ній система цінностей. Коли ж ця система розбалансована, відповідний соціум втрачає чимало інтеграційних важелів. І тоді традиційна соціальна онтологія вже перестає справлятися не лише з інтеграційними, але й із пояснювальними функціями. Виявляється затребуваною нова когнітивна парадигма, здатна інтегрувати ідеї людей з принципово відмінним, навіть несумісним операціональним досвідом. Коли звичні ієрархії руйнуються, а плюралізм цінностей стає на заваді консолідаційним цілям, тільки ефективна наука здатна протистояти намаганням олігархічних бюрократичних структур використовувати ціннісну розбалансованість у своїх вузькогрупових цілях і впливати на диспозиційні орієнтації у консолідаційному ключі.

Зрозуміло, що можливості науки, як і влади, у впливі на логіку ціннісних орієнтацій обмежені. Культурна багатоманітність, не кажучи вже про політичні й ідеологічні протистояння, тією чи іншою мірою вступає у конфлікт з інтеграційними тенденціями. Але у кожного соціуму є запас загальносоціальних цінностей, які здатні його об'єднувати. Активізувати соціокультурну динаміку соціуму під силу саме тим структурам, які ефективно використовують механізми легітимації й пропаганди універсалістських цінностей і загальногромадянських підходів. І роль наукового забезпечення у цьому процесі неможливо переоцінити. Мінімізацію традиціоналістських настанов і групових впливів регіональних еліт здатна забезпечити орієнтація на раціоналізм і прагматизм та тверезе усвідомлення національних інтересів. А це означає, що простір і територіальність мають постійно бути не лише у фокусі соціальної діагностики, але й в епіцентрі регіональної політики. У цивілізованому світі це добре розуміють. Зокрема, стають популярними видання, присвячені маркетингу місць і територій. У видавництві «Palgrave Macmillan» виходить кварталник «Place. Branding and Public Diplomacy». Саме прив'язаність до території дає індивіду відчуття комфорту, укоріненості, нерозривного зв'язку з місцем проживання. Незалежно від того, чи є простір реальним чи уявним, він допомагає людині відчувати себе суб'єктом певної культури. Під «парасолькою» територіальної ідентичності можуть співіснувати різні види ідентичностей – культурних, етнічних, мовних, релігійних та інших, створюючи у чомусь суперечливу, у чомусь гармонійну єдність багатоманітності. Територіальна ідентичність здебільшого формується як «бриколаж» географічних образів, локальних міфів та культурних ландшафтів.

Інструментом упорядкування просторових уявлень в руках історика й філософа найчастіше виступає ментальна карта – сукупність знаків і символів, спроможних створити уявлення про ландшафти, особливості національних звичаїв тощо. Карти тут вимальовуються не так на папері, як у людській уяві, і це здебільшого образна система,

що дає уявлення про ментальність, ідентичність, ціннісні уподобання населення того чи іншого регіону. Потужний поштовх розвитку ментальної картографії був даний виходом у світ монографії Е. Саїда «Орієнталізм» (1978), перекладеної двадцятьма мовами (український переклад 2002 р.).

За Саїдом, географічні об'єкти, що створюються розумом, мають лише фіктивну реальність і можуть бути абсолютно довільними. Але сьогодні вже неможливо уявити собі географічний образ території без його візуального представлення. Поняттям «інфографіка» позначається такий графічний спосіб подачі інформації, в якому співвідношення предметів у часі і просторі подано у візуальній формі. Утім, ментальна географія віддає перевагу не картам, схемам, порівняльним таблицям, а символічній образності. Переваги таких підходів блискуче довів Ларі Вулф, сконструювавши ментальний образ «винайденої» Східної Європи, а потім і «ідею Галичини».

Актуалізація проблем простору, територій, локальних ідентичностей на рубежі тисячоліть відбулася, отже, під безпосереднім тиском «ментальної картографії» – образне мислення, яке дістало належне когнітивне пояснення, продемонструвало наявність власної синергії з потужним соціокультурним ефектом. Уявлені світи із притаманними їм правилами, нормами, дискурсивними зразками поставили поняття *співпросторовості* в один ряд з поняттям *сучасності*, незмірно розширивши простір міжцивілізаційного діалогу. У баченні Дмитра Замятіна проблематика геопростору і геопросторового уявлення змушує, зобов'язує представляти цивілізації ключовими образами, «чия символіка, семіотика, феноменологія може достатньо серйозною мірою спиратися на онтологічно витлумачений цивілізаційний статус місця, території, ландшафту». «По суті справи, у контексті процесів глобалізації/глокалізації/регіоналізації, хоч як би до них ставитися – країна, регіон, територія можуть існувати і дуже часто фактично уже існують у різноманітних комунікативних і комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від просування, розвитку, формування яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території»³⁷.

Звідси висновок Замятіна про тотальну географізацію земного об'єкту і про можливість ментального картографування будь-якої речі, події, навіть думки. Просторовість у його баченні більш придатна для порівнянь, ніж темпоральність; лише в категоріях співпросторовості

³⁷ Замятин Д. Геоспациализм и соппространственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 489-508.

можна порівнювати, приміром, західну і ісламську цивілізації. Як методологічний ключ чи ідеологію для таких порівнянь Замятін і пропонує термін «геоспаціалізм».

Тут важливо звернути увагу на ще одну обставину, пов'язану з новітнім моделюванням простору – він не обов'язково пов'язується з місцем. Можна сказати й більше – він дедалі частіше конституюється не в категоріях «місця», а в категоріях руху (простір «потоків» у М. Кастельса). Уведений Марком Оже термін «не-місць» (*non-places*)³⁸ уявляється парадоксальним лише на перший погляд; насправді йдеться про місця, так би мовити, «не укорінені», пов'язані з мобільністю, мандрівками і т.п. У контексті переосмислення історичної ролі номадизму намітилася навіть тенденція підвести під формулу кочівництва сучасні форми рухливості й туризму; історичний номадизм розглядається як тривалий процес пошуку «людиною шляху» власної локалізації у просторі³⁹. Статичний простір більшості сучасних громадян уже не цікавий, їх приваблюють швидкості, інтенсивність руху, простори-трансформери й місця-процеси. Тому й образи простору моделюються за канонами відкритості, публічності, спроможності дивувати. Простір сприймається як текст, який може бути по-різному прочитаний і осмислений.

«Нова просторова історія»: реальність чи фантом?

Чи можна на підставі сказаного говорити про концептуалізацію «нової просторової історії»? Дискусії з цього приводу ведуться постійно, у тому числі й на сторінках вітчизняних видань – «Українського історичного журналу», «Українського гуманітарного огляду», «Регіональної історії України»⁴⁰. У баченні А. Котенка інтерес до простору виявляється чимось більшим, аніж черговою інтелектуальною модою, і це дає йому надію сподіватися, що «чорна скринька» під назвою «Україна» таки буде розшифрована істориками в її просторових вимірах. О. Бетлій говорить про «просторову історію» як про доконаний факт і навіть пропонує їй власну систематизацію з поділом на символічну географію та просторософію. «Семантика простору» постійно перебуває у фокусі уваги у працях Н. Яковенко, О. Толочка.

³⁸ *Auge M. Non-places: introduction to an anthropology of super-modernity.* – London, 1995.

³⁹ Див., напр.: *Ушакин С. О людях пути: номадизм сегодня // Ab Imperio.* – 2012. – № 2. – С. 53-81.

⁴⁰ Див., напр.: *Котенко О. Повернення простору.* – С. 45-60; *Бетлій О. Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія // Український гуманітарний огляд.* – Вип. 16-17. – К., 2012. – С. 132-181; *Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу // Український історичний журнал.* – 2013. – № 5. – С. 4-23.

І все ж, як нам уявляється, говорити про концептуалізацію «нової просторової історії» поки що зарано. Адже зрештою, за визнанням філософів, глибока постановка проблеми простору ще попереду. Виділені і більш-менш успішно вивчаються економічний, географічний, політичний простори, причому й тут простір сприймається радше як метафора, ніж як термін. Цілком у царині метафор перебувають «простір філософії», «простір думки», «мовний простір», «інформаційний простір» тощо. Ієрархія значущості в осмисленні просторових явищ постійно зазнає змін.

Поки що просторова історія, як констатує А. Котенко, посилаючись на думку радянського історика з Ноттінгема Н. Берона, не являє собою нової «школи» в історіографії чи нового концептуального підходу з власною методологією – це просто новий напрямок, що критично займається питаннями взаємодії людської діяльності та простору. Але, особливо на пострадянському просторі, він уже серйозно впливає на «культурне конструювання простору» і появу «нових географій» з акцентом на уведення нових ракурсів у дослідження геополітики, просторів імперій, націй, повсякденності тощо. «Це дозволяє зрозуміти, як бачення простору перетікає у матеріальні структури, а ті, своєю чергою, уможливають чи, навпаки, обмежують конструювання і трансформацію простору»⁴¹.

Утім, як зауважує О. Бетлій, історикам писати про простір і просторові уявлення сьогодні непросто. Адже доводиться дбати про співмірність нових підходів із тими традиційними, які вже перебувають на озброєнні соціологів, філософів, психологів та інших фахівців, що пишуть про націю, ідентичність, пам'ять, місце тощо. До того ж те бачення організації простору досліджуваної доби, яке складається у сучасного історика, може й не відповідати уявленням про простір, які побутували у час, про який йдеться. Від того, що саме має на увазі дослідник під просторовим досвідом і що конкретно вивчає, залежить відповідь на питання про те, чи можлива взагалі синхронізована історія⁴².

Ці та інші складності, проте, не зупиняють тих істориків, філософів, соціологів, які вбачають у просторі порівняно новий об'єкт для спостережень як реальних територій у різних часових вимірах, так і тих ментальних уявлень про них, які можна простежити за джерелами, що збереглися. Територіальні рамки зазвичай більш чітко простежуються, ніж приміром, національні (етнічні). Зрештою, й саму історію як діяльність людини доцільніше й продуктивніше розглядати під кутом зору освоєння й перетворення простору, ніж через призму чергування довільно визначених кимось відрізків часу.

⁴¹ Котенко А. Повернення простору. – С. 53.

⁴² Бетлій О. Історик на позовах із простором. – С. 132, 144.

Про що можна говорити впевнено, так це про переміщення фокусу наукового інтересу істориків з подієвої, підпорядкованої часовим рамкам, у соціокультурну площину, нерозривно пов'язану з осмисленням просторової трансформаційної динаміки. При цьому, констатує російська дослідниця Л. Рєпіна, створення нових теоретичних моделей уже неможливе без осмислення значущості методологічних поворотів кінця ХХ ст., у тому числі й просторового. Тривалий процес спеціалізації й зведення «інтелектуальних стін» між дисциплінами створив проблему входження в інтелектуальний простір суміжної дисципліни на професійному рівні. Нині ця проблема успішно вирішується на базі міждисциплінарного діалогу, своєрідного перехресного запліднення». Наслідком соціологізації історії стало перетворення «нової історичної науки» у міждисциплінарну у повному розумінні цього слова, причому новизна полягає не лише у застосуванні спільних методик, але й у проникненні у сферу наукових інтересів інших дисциплін. Це привело до змін революційного масштабу у предметній галузі історії, обернувшись, поміж іншим, і радикальними змінами у класифікації історичних субдисциплін. «У теперішній час стає все більш відчутним перенесення значень із «заповідних територій» академічних дисциплін на постановку й розв'язання проблем, що формуються, по суті, як трансдисциплінарні; це проблеми, які у принципі не можуть бути поставлені у конституйованих дисциплінарних кордонах»⁴³.

Історична регіоналістика як наука про простір

Одним з таких трансдисциплінарних явищ, що бачить сенс свого існування у виході у майже безмежний простір міждисциплінарності, є у нашому баченні історична регіоналістика. Адже регіоналістика – це насамперед наука про простір. Нині коли західний і східний вектори вітчизняного простору стали не просто полем дискусій, але й ареною збройних протистоянь, на історичну регіоналістику покладаються особливі завдання – як у сфері діагностики, так і у можливостях пошуку виходу із кризи. Тут необхідна активізація усіх складових регіонального аналізу – від географічних до етнокультурних, причому із максимально можливим заглибленням в історичні пласти.

Географічна складова регіоналістики може бути корисна для дослідження природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою даного регіону на освоєний нею простір. *Історико-культурна* складова – це історія заселення і освоєння регіону, формування в його межах пев-

⁴³ Рєпина Л. Историческая наука на рубеже ХХ-ХХІ вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 41-51.

ного типу культури і регіональної ідентичності. *Демографічна* складова включає дослідження проблем розселення, розміщення, переміщень населення. *Етнокультурна* зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії.

Географи визначають регіоналістику як науку, в якій комплексне вивчення об'єктивних процесів формування регіональної специфічності підпорядковане завданням ефективного використання зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку з метою оптимізації регіонального управління і протистояння викликам глобалізації. Існують і більш широкі визначення регіоналістики – як макродисципліни, яка оперує узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень територіальності як такої. У цьому випадку регіоналістика постає і як своєрідний метапідхід, що допомагає синтезувати напрацювання різних галузей наукового знання.

Ми стали свідками (до певної міри й учасниками) не тільки освоєння регіоналістикою нової для неї ніші інтеграційної взаємодії, але й інтенсивної диференціації наукового знання про регіони відповідно до профілю практично усіх природничих і соціогуманітарних наук. Особливо відрадно відзначити, що вже сьогодні історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту як її складовою частиною не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямам науки про простір та його членування. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь останнього.

Дисциплінарний статус історичної регіоналістики вже достатньою мірою усталений. Її концептуалізація створила по суті новий, «горизонтальний» вимір історичних досліджень, коли суспільства розглядаються як сукупність територіально відокремлених одиниць – із своїм набором сутнісних характеристик, які можна порівнювати і ранжувати за просторовою шкалою. Розглянуті під таким кутом зору регіони постають і у вигляді унікальних, постійно змінюваних територіальних комплексів, і в іпостасі суб'єктів, які самі себе вибудовують у процесі історичного розвитку. Культурний регіон – територія, об'єднана відносною гомогенністю, спільним історичним минулим, тради-

ціями – вдячний об'єкт для різнотипних наукових досліджень. Не менші евристичні можливості відкриває процес «уявлення» регіонів (за аналогією з андерсонівською нацією).

Модуси часу – минуле, сучасне, прогнозоване майбутнє – для історичної регіоналістики важливі тією мірою, якою між ними простежується пряма або опосередкована залежність. Але значно більше важать для неї параметри освоєного людиною простору. А тому й універсальні поняття регіоналістики (які є водночас і основними категоріями) є похідними від простору (просторовість), території (територіальність), місця (локальність). Певна розмитість їхніх меж все ж не перешкоджає саме в цій системі взаємозалежностей відшукувати відповідь на питання: як впливає на людину середовище її проживання, точніше, які саме елементи макро-, мезо- і мікросередовища на тому чи іншому етапі сприймаються нею як пріоритетні. На цьому ґрунті у просторовій аналітиці можна йти й далі: простежувати ставлення населення того чи іншого регіону до глобальних, загальнонаціональних, регіональних змін і відповідні особливості їхньої соціальної й політичної поведінки.

Ідею переосмислення часу і простору в соціогуманітарних дослідженнях активно підхопили географи, зокрема зайняті у сфері культурної (гуманітарної) географії. У їхньому баченні об'єктивно відбувається процес регіоналізації світу – саме на її базі здійснюється «переформатування» традиційної структури світу на основі відносно самостійних геоекономічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Роль регіонів, що в сучасному світі неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Відтак і регіоналістика набуває статусу системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого охоплює не лише ієрархію центрів і периферій всередині окремої країни, але й простір «зверх» державних кордонів, який піддається регулюванню. Корекції у зв'язку з цим піддаються не лише основні принципи регіоналізму, але й сама його сутність як теоретичної рефлексії й ціннісно-сміслового відображення сучасних інтеграційних процесів. Водночас у новому вимірі постали проблеми компаративного аналізу регіоналізму у європейському і світовому контекстах, а також транскордонних взаємозв'язків та взаємовпливів.

Оскільки доволі довго регіональна наука існувала у просторі економічного й географічного у своїй основі параметрів, відхід від традиції мав своїм наслідком по-перше, історизацію економічної й географічної наук, а, по-друге, екологізацію історичних досліджень та зменшення дистанції між соціогуманітаристикою та природознавством. Поволі створюється, за В. Вжосеком, «специфічний простір історич-

них досліджень, який можна було б назвати географічною історією, історією навколишнього середовища чи історією матеріального життя. У підсумку ж – історією, зорієнтованою на екологізуюче трактування відносин людина – природа»⁴⁴.

В системі географічних наук, насамперед її західної традиції, вже дедалі впевненіше усталюється практика розрізнення понять «історична географія» та «геоісторія». Перше включають у предметний простір географічних наук, друге – переважно історичних. Геоісторію розглядають в одному ряду з історичною геополітикою, а також з геоеконімікою, яка останнім часом розвивається досить активно. Утім, грань між історичною географією та геоісторією здебільшого розглядають як умовну і розмиту. Як вважає В.Стрелецький, «у багатьох випадках розділити історичний і географічний дискурс у працях західних дослідників практично неможливо. Границя між цими дисциплінами «прозора» і не заважає вченим – географам і історикам, що освоїли методологію регіонального аналізу, – ефективно проводити комплексні й «стикові» дослідження»⁴⁵.

Сам цей «стиковий підхід» потребує, на наш погляд, нових інструментів осмислення специфічності простору. Чимало проблем, що виникають у цьому зв'язку, закорінені у надмірній метафоризації відповідних дискурсів. «Кодові формули» тут пов'язані і з географічними визначальниками (геокультура, історична географія) і з просторовими категоріями (просторовий порядок і аспатіальність як заперечення його визначальної ролі), і з територіальними матрицями (адміністративно-територіальний поділ), і з категоріями «місце», «локал» (місцез розвиток, транслокальність) тощо. За такого ступеня різноплановості упорядкувати тезаурус регіональної науки непросто, особливо якщо врахувати, що на термінопрактику у цій сфері активно впливають кордони, ідентичності, регіональні ідеології. А ще – різні типи фантомів – «уявлених реальностей» (*imagined communities*), що робить очевидним переважання у цій сфері когнітивного начала над просторовим і водночас розширює простір застосування маніпулятивних технологій.

Осучаснена регіоналістика здатна виступати не лише як інструмент осмислення регіонального поділу праці і як засіб моделювання оптимального для кожної країни (і для міждержавних союзів) регіонального устрою, але й як «теорія середнього рівня» для дослідження

⁴⁴ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постанова неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 140.

⁴⁵ Стрелецький В.Н. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 69.

процесів, що в різні часи відбувалися і відбуваються нині на рівнях, нижчих за глобальні й національні. Для нашої країни її значення незаперечне. Завдання формування загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне увійти і Україна, ставлять особливо високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики і її модифікованих з врахуванням місцевих особливостей варіантів. А майбутня адміністративно-територіальна реформа диктує необхідність якнайважливішого вивчення не лише реалій сучасного регіонального поділу праці, але й історичного підґрунтя регіоналізації.

Виникає запитання: а чи так вже важливо відшукувати якісь повороти й демаркаційні лінії в системі історичного знання, зокрема й оновленої історичної регіоналістики? Адже очевидно, що час і простір є саме тими домінантами, які забезпечують науковість аналітики буття й свідомості, і рівною мірою можуть слугувати критеріями історичності. Чи не є спроби розхитування фундаменту темпоральності спробою стати «над історією»?

Такі сумніви мають право на існування і можуть бути предметом дискусії. І все ж, як нам уявляється, ухилятися від всебічного аналізу причин і наслідків «просторового повороту» вітчизняним історикам не варто. Насамперед тому, що історичний час ніколи не співпадав з календарним і що глобалізаційні процеси створили нові взаємозалежності й нові виклики. Якщо йти за логікою Освальда Шпенглера, ми спостерігаємо таке розширення історичної картини світу, яке передбачає кілька горизонтів, і їх доводиться досліджувати у різних напрямках – не лише назовні і вишир, але і всередину і вглиб. Фактично мова йде про те, щоб «поєднувати різні масштаби як широти, так і глибини світової трансформаційної динаміки».

Якщо говорити про проблеми Сходу й Півдня України в історичній ретроспективі і у світлі сучасних трагічних подій, то найбільш продуктивним може бути їхнє дослідження через концепт пограниччя. Пограниччя не лише у територіальному вимірі, а й у «точках зіткнення» демократії й авторитаризму, лояльності і протесту, ліберальних і національних доктрин. Саме етика пограниччя – місця зустрічі Свого й Чужого, дає змогу зрозуміти важливість збереження цілісності за умов роздільності й протистоянь. Але для цього треба позбутися спрощеного погляду на пограниччя як на зіткнення двох периферій обабіч кордону, зрозуміти сутність пограниччя як специфічного екзистенційного феномена. Тут усе особливе – і сприйняття сусіда, і відчуття кордону, і знакові системи. І, зрозуміло, не забувати про специфіку культурних кордонів, які часто не збігаються ні з географічними, ні з етнічними, не кажучи вже про політичні. Природно, що й філософія діалогу тут має вибудовуватися на нестандартному, специфічному фундаменті толерантного взаєморозуміння.

У зв'язку із загальним переосмисленням проблем простору і у природничих, і у соціогуманітарних науках помітне зростання інтересу до концепту граничності. Досить довго проблема кордонів розглядалася як суто геополітична. Кардинальні зміни в системі світоустрою на рубежі тисячоліть і «просторовий поворот» в історичній науці істотно змінили ситуацію. Нині дослідження різних проявів рубіжності органічно вписуються у проблемні поля таких нових напрямів соціогуманітарних досліджень як історична компаративістика, постколоніальні студії, «перехресні історії». А на міждисциплінарних стиках вже виразно вимальовуються контури нової субдисципліни – історичної лімології (від лат. *limes* – кордон).

Діапазон можливостей історичної лімології

На шляху розвитку історичної лімології у зазначеному напрямі долатимуться обмеженості міфологізованого «фронтирного» підходу, який все ще лишається ключовим у пояснювальних схемах граничності. У свій час ідея Фредеріка Джонсона Тернера чимало прислужилася революціонуванню історіографічних схем: на стику «цивілізації» з «варварством» легко відшукувалася опора для обґрунтування гегемоністських ідей. Штучність цієї конструкції була усвідомлена доволі швидко, і не випадково тернерівські ідеї викликали шквал дискусій, які і донині не вщухають. За відсутності кращих пояснювальних схем вони й досі присутні у науковому дискурсі, хоч і відтіснені на другий план підходами, запропонованими в рамках «перехресних» історій.

Продуктивним для осмислення предметного поля історичної лімології може бути концепт лімінальності, що застосовується для характеристики нерівноважних систем, які перебувають на порозі змін. Лімінальність у просторовому вимірі – це перебування у своєрідному просторі «між» – з нечітко вираженими центрами тяжіння, з відчутними ознаками незавершеності, перехідності, яка не виправдано затягнулася. У такому контексті досліджуються риси перехідності, проблеми маргінальності, неконтрольованих міграційних потоків тощо.

В усі часи проблеми кордону були і нині лишаються похідними від проблем владарювання. Вітчизняний політолог О. Фісун наголошує на тому, що саме символічна інтерпретація кордону дала змогу вийти на розуміння того, що кордон – не просто край, рубіж певної території, а певний край простору влади, тобто території, стратифікованої за допомогою владних технологій. З іншого боку – це зона дотику, перетину, накладання різних, часто різнотипних, просторів і зіткнення різних структур влади. Сучасні парадигми концепції кордонів і прикордоння сформувалися в руслі «трьох джерел» – теорій «державного будівництва» (*state-building*) Ч. Тіллі, С. Роккана, Р. Коллінза, І. Валлерстайна,

«національного будівництва» (*nation-building*) Е. Геллнера, Б. Андерсона та Е. Гобсбаума і ментального картографування (*space-building*) географічного простору, запропонованих Е. Саїдом, Л. Вулфом, М. Тодоровою. Території сучасних держав визначаються через національний дискурс кордону. Кордони-рубежі епохи модерну покликані конструювати «свій» простір і відокремлювати його від «чужого»⁴⁶.

Нині, щоб уявити собі межі політичного простору України в історичній ретроспективі, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежування двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О.Вишняком, практично лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає часів Ингварсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Ингварсонів X-XIII століть або кордонів Великого Князівства Литовського та Кримського ханства XIV – XV століть. Це приблизна межа між автохтонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть⁴⁷. У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури.

Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні постійних конфліктів формувало стереотипи постійної боєготовності, з одного боку, і виживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Регіональний чинник за таких умов став фактором, який справляв вирішальний вплив на «просторовий» вимір локальної історії. Не випадково в українській історіографії час від часу зринають ідеї введення просторового чинника як домінанти формування загальнонаціонального наративу. Такий, територіальний у своїй основі, підхід дав

⁴⁶ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 4-5.

⁴⁷ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

би змогу органічно вписати у контекст історії України, приміром, історію Кримського ханства чи тих земель, які в різні часи були відторгнуті від українського етнічного масиву. А також простежити довготермінові чинники геополітичних впливів на різні частини майбутньої України, які зумовлюють її нинішню регіональну строка-тість. Але поки що такі пропозиції (з якими виступає, зокрема, і наш відділ) підтримки наукового загалу не здобули.

Очевидно, однак, що без усвідомлення глибинних витоків українського регіоналізму неможливо відтворити ані адекватну картину минулого українських земель, ані етапи національного самостворення у рамках двох останніх століть. Одне лиш «зняття» фактора порубіжності із південного регіону перетворило регіон кочівництва й запустіння у потужну базу промислового розвитку. Могутні процеси урбанізації забезпечили зовсім нове обличчя Нижнього Подніпров'я й Причорномор'я, величезні поклади кам'яного вугілля створили феномен Донбасу, найбільшим містом Півдня Росії стала Одеса. Ці процеси не тільки змінили вісь традиційного територіального розселення на українській етнічній території (ареали міського розселення змістилися на схід і південь), але й спричинили своєрідну «деетнізацію» новоосвоєного регіону. В міру посилення російських впливів на Південному Сході вони виразно слабшали у Галичині. Це стимулювало інтеграційні зусилля організованого українства в обох частинах України. Але вони виявилися недостатніми для консолідації українців навколо ідеї самостійного політичного існування; ідеї федерації й незалежності за умов гострих революційних катаклізмів все ж програвали на фоні ідеології «єдинонеділимства». Зросійщені міста якщо й підтримували ідеї автономізму, то без українського фундаменту.

Більшовики, яким вдалося використати ідеї централізму для відновлення єдності колишньої імперії, до регіоналізму виявляли амбівалентне ставлення. Під час громадянської війни вони жорстко викоринювали регіоналістські прояви у «нелояльних» до них ареалах і не мали нічого проти радянських маріонеткових республік. Після її завершення вони зробили ставку на жорстку централізацію всередині правлячої партії і на своєрідний квазіфедералізм у державному будівництві. Зрештою старі принципи районування були відкинуті, але серія територіальних реформ 20-30-х рр., що проводилися під гаслами «розукрупнення», звелася практично до реанімації губернської структури з новими назвами адміністративно-територіальних одиниць. Уведення етнічного принципу у структуру державного будівництва створило для більшовиків чимало утруднень і зрештою зумовило крах усього соціалістичного експерименту. Якщо додати до цього, що інтеграція західноукраїнських земель в радянську систему відбувалася менш як у півстолітньому часовому діапазоні і не без помітних

ускладнень, можна загалом поділити погляд багатьох фахівців на український регіоналізм як на «стан культурно-політичної поляризованості»⁴⁸.

Система територіальної організації в Україні являє собою доволі аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Події «помаранчевої революції» і наступні ознаки дестабілізації у політичній сфері вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння її умовного Сходу й Заходу – реальність, з якою владні структури повинні рахуватися постійно. Регіональні еліти віддають перевагу різним стандартам націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Найглибша основа цієї поляризації – соціально-економічна строкатість, інфраструктурна різнорівневість, серйозні диспропорції у рівнях людського розвитку. За обсягом валової доданої вартості з розрахунку на одну особу показники між областями різняться більш ніж у шість разів, за розміром середньої заробітної плати – більш ніж удвічі, за рівнем бідності – у чотири рази⁴⁹. Звідси високий рівень соціального відторгнення у найменш урбанізованих областях, скорочення зайнятості, високий рівень міграційної активності тощо. Всі ці перекоси виникли, зрозуміло, не сьогодні; більшість з них є результатом складних геополітичних ігор, в епіцентрі яких Україна опинялася у різні періоди свого буття. Російський історик Р. Медведєв недалекий від істини, коли пише, що на заваді творенню загальноприйнятної української історії стоїть «різна, інколи не залежна одна від одної» історія її регіонів. «До формування нинішніх кордонів України причетний не стільки Богдан Хмельницький, скільки Петро I, Катерина II, Ленін, Сталін і Хрущов. Не випадково самі українці говорять, що їхня країна «створена Богом, який зробив це руками наших ворогів». В результаті виникає безліч міфів»⁵⁰.

У зв'язку зі збройним протистоянням на Сході України конструктивним уявляється переосмислення феномена територіальності,

⁴⁸ Див. напр.: *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // *Агора*. – Вип. 3. – К., 2006. – С. 69-91.

⁴⁹ *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості*. – К., 2011. – С.9.

⁵⁰ *Медведєв Р.* История как средство самоидентификации // *Россия в глобальной политике*. – Т.4. – № 4. – М., 2006. – С. 149-150.

запропоноване харківським соціологом Олексієм Мусієздовим. Традиційно суспільство мислиться як вписане у певні територіальні рамки з власними кордонами. Ці кордони маркували територію поширення влади, були по суті кордонами держави. Нині кордони розмиваються уже внаслідок того, що глобалізація передбачає спрощення руху людей, ресурсів, послуг, інформації тощо. «Нові практики істотно змінюють сприйняття простору, територій і місць». Усвідомлення того, що сам простір конститується смислами, які йому приписуються, зміщує фокус розгляду територіальності у бік пошуку подібності смислів, культурних практик тощо. Але все це не веде до зменшення відмінностей між різними спільнотами, радше навпаки. Люди шукають спільників виключно у своєму середовищі, серед людей із подібною культурною компетенцією. Різні співтовариства приписують одному й тому ж простору різні смисли. І тих, хто не входить у коло твого спілкування і взаємодії, хто тебе не розуміє, переконати буває неможливо. Роль уяви в осмисленні простору стає визначальною, територіальні ідентичності і пов'язані з ними відчуття укоріненості й комфорту стають настільки ж «природними», наскільки й «уявленими». «У своїх крайніх формах тут може йтися про конфлікти – від винятково символічної боротьби до бойових дій»⁵¹.

Теоретичні міркування харків'янина досить точно підтверджуються аналітикою луганчанина. Луганськ в останні роки, констатує В. Торба, почував себе як село на окраїні. Вигадана у радянські часи пролетарська слава в період незалежності обернулася для мешканців болочим тягарем і розбилася об потребу виживання. Донбасу над усе хотілося, щоб на нього звернули увагу, і цим вправно користувалася проросійська пропаганда, апелюючи до притаманних саме цій землі глибинних почуттів. Не в останню чергу – і до настроїв тих прошарків населення, які у 90-і роки реалізували себе в аурі сили, шалених прибутків, хабарництва тощо. Серед більшості мешканців регіону, що стала заручницею історичного зламу, знайшлося чимало тих, хто підсвідомо, у стані безглузлого затьмарення схопився за автомат.

Те, що відбулося на Сході України, констатує публіцист – з миттєвим насиченням регіону зброєю, яка опинилася в руках схильних до розбою прошарків населення, разом з увезеними до регіону ззовні диверсантами – перетворило Луганщину на жахливий соціальний експеримент. Вона «стала своєрідним чудовиськом Франкенштейна, зібраним із різних частин населення (місцевого і наведеного), активного і пасивного, проросійського, прорадянського і при цьому патріотичного в самому збоченому розумінні цього слова». Утім, хоч цей народ

⁵¹ Мусієздов А. Территориальность современного общества // Социологический журнал. – 2013. – № 4. – С. 21-34.

у більшості своїй сам винуватий у власній апатичності й проросійських настроях, він все ж лишається українським. «Обманутим, зомбованим, навіюваним, але українським». Донбас хоче чути конкретну розмову, інакше за звичкою підкориться силі, захлинеться у бандитській війні й «беспределе». Донбас може стати гнійником, який поширить власний сепсис по всій Україні⁵².

Українська влада, доводить Торба, має усвідомити: залишити Донбас у стані тотального страху – значить продовжити нелюдяний експеримент над регіоном і остаточно втратити всяку повагу його мешканців до столиці. І тут мова має йти не лише про суто воєнні аспекти розв'язання проблеми Сходу, але й про ті кроки у напрямі децентралізації влади, про які багато говорять, але серйозних практичних кроків у цьому напрямі поки що не помітно. Стратегія економічного й політичного прагматизму в Україні має, на наше глибоке переконання, базуватися на тверезому врахуванні регіональної специфічності й порубіжності, культурно-психологічних компонентів регіональної самосвідомості, вразливості психіки громадян, що опинилися в регіоні бойових дій.

Наш відділ поставив проблематику пограниччя у центр своєї уваги задовго до того, як на цих територіях запалали блокпости. Уявлялося, що головна увага буде зосереджена саме на культурних кордонах, явищах транскультурності, регіональних взаємовпливах. Нині важливіше шукати відповіді на інші питання: як могло статися, що розкол пройшов по душах людей, які жили поруч? Чому так легко долається поріг чутливості до чужого горя? Чому деякі цінності виявляються не просто неспівмірними, але навіть неспівставними?

Історію жодного народу не можна зрозуміти поза прямими й опосередкованими, не обов'язково синхронними в часі, зовнішніми зв'язками й факторами тиску. України це стосується тим більшою мірою, що бездержавність і розчленованість були її «родовими прокляттями». Тому для початку варто виділити ті цивілізаційні «плити», які визначали межі «свого» простору для наших предків. Для часів Античності це ареал Середземномор'я і Чорного моря, для раннього Середньовіччя – Балто-Чорноморське «міжмор'я», з головною водною артерією – шляхом «з варяг у греки», для раннього Нового часу – трикутник Варшава – Стамбул – Москва з численними залежними і напівзалежними територіями. З утворенням в середині XVII ст. Вестфальської системи держав українські землі опиняються у зоні впливу кільця, що складалося з двох частин – західне напівкільце утворювали Польща, Швеція й Австрія, а східне – Російська та Османська імперії. На кінець XVIII ст. конфігурація кільця змінюється кардинально: зникають з політичної

⁵² Торба В. Якщо забути про Донбас // День. – 2014. – 19 червня.

карти Річ Посполита і Османська імперія, втрачає геополітичну міць Швеція, а долю України вершать дві потужні імперії – Російська і Австрійська (з середини XIX ст. – Австро-Угорська). Утім, Польща остаточно не зникла – реанімована у вигляді Королівства (Царства) Польського під скіпетром Росії після війни з Наполеоном, вона суттєво впливала на ситуацію на Правобережній Україні, де елітні прошарки за етнічною ознакою були переважно польськими.

За підсумками Першої світової війни Польщі вдалося узяти реванш – відновити не тільки свою державу, але й систему підпорядкування їй західних земель України й Білорусі. На роль нових політичних гравців в південній частині «міжмор'я» почали претендувати Румунія й Чехословаччина. Підсумком Другої світової війни стало нове переформування територій зі значним розширенням зони радянського впливу. До Західної України, інкорпорованої у 1939 р., і Північної Буковини, що увійшла до складу УРСР наступного року, додалося у 1945 р. Закарпаття, а ще через 9 років – і Крим. В результаті у складі України опинилася доволі строката суміш периферій різних держав, які у термінології російського політолога М. Ільїна мають назву орієнтирів⁵³. Для жодної з них, крім Криму, якогось спеціального статусу запропоновано не було, що породило чимало проблем.

Не менш складне завдання – визначення ареалів конкретних впливів і взаємодій. Для певного часового відрізка воно розв'язується доволі просто, але нас цікавлять тривалі часові пласти, що піддавалися постійним змінам. Тут головний орієнтир – кордон, здатний, як показує досвід, виконувати функцію нової пояснювальної парадигми. А. Каппелер, приміром, вважає, що дослідження специфічного способу життя містечок обабіч австро-російського кордону може стати вкладом як в історію імперій Габсбургів та Романових, так і в нову транснаціональну історію України. І зовсім не обшир охоплюваного дослідженням географічного простору тут відіграє ключову роль. Трьом історикам з Віденського університету вистачило спостережень над трьома парами прикордонних містечок з австрійської Галичини й радянського Поділля, щоб передати специфічну атмосферу життєвого укладу дворян, купців, паломників, біженців, контрабандистів на пограниччі упродовж 1772-1918 рр. – з особливим акцентом на співіснуванні українців, поляків, євреїв. Паралельно з'явилася друком монографія одного з них, спеціально присвячена Бродам у XIX столітті. Мікрорівень у підходах і тут не став на заваді серйозним методологічним новаціям. Варто було лише зі знанням справи подивитися на пограниччя як перетин різних просторів – реальних і візуальних,

⁵³ *Ильин М.* Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 101-131.

щоб істотно похитнути традиційні уявлення про периферійність, багатокультурність, поліконфесійність тощо⁵⁴.

Які перспективи обіцяє уведення вітчизняної історії у такий «інтегративний» контекст? Яких вад в системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілності, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» і у широкому геополітичному контексті приваблює не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

Доводиться визнати, що етика толерантності лишається добрим побажанням, поки не наражається на ефекти нетерпимості й схильності до насильства. Суспільство прозирає лише після серії гірких розчарувань, причому період втрати ілюзій може бути тривалим. Набір людських цінностей обмежений, безліч різних уявлень про благо неможливо звести до спільного знаменника. Буває так, що прагнення до цінності, яка сьогодні здається очевидною, змушує людей жертвувати чимось більшим. Моральна драма вибору часто уявляється нерозв'язною в принципі. Але ж без знаходження цивілізованих методів розв'язання конфліктів суспільство взагалі існувати не може.

Як головний мегатренд сучасного світу у сучасній соціології фігурує рух «від централізації до децентралізації». Повсюдно відбувається перехід від ієрархій до мережевих структур. «Мережі перебудовують структури влади й комунікаційних потоків... заміщують вертикаль горизонталлю»⁵⁵. У місцях зосередження владного ресурсу концентрується й символічний політичний капітал. Регіони й великі міста стають активними гравцями на світовому подумі. Однак кількість загроз політичній стабільності у світі не зменшується, а навпаки, зростає. Фактором загроз дедалі частіше стає транскордонність – виникненню вогнищ внутрішніх збройних конфліктів сприяє силова підтримка ззовні сепаратизму, тероризму, екстремізму.

Сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання й швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності девальвовані. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей.

⁵⁴ *Adelsgruber P., Cohen L., Kuzmany B.* Getrennt doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland 1772-1918. – Wien, 2011; *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien, Köln, Weimar, 2011.

⁵⁵ *Heйсbum Д.* Мегатренды. – М., 2003. – С. 354.

«Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню»⁵⁶.

Більшість конфліктів у сучасному світі має етнічне або територіальне підґрунтя. За А. Капелером, навіть після здобуття цілим рядом держав незалежності «ланцюг насильства тривав: в ім'я безумного ідеалу етнічно гомогенної національної держави за останні 125 років у незліченних етнічних чистках були вигнані й знищені мільйони людей». При чому насильство підтримувалося як зовнішніми чинниками (латентні конфлікти, зокрема, шляхи підтримки сепаратистів, розпалювали імперії методом «поділяй і владарюй»), так і внутрішніми: «регіональні владні еліти інструменталізували й розпалювали етнічні конфлікти з метою утримання влади й дотримання економічних інтересів... Радикальні демократи, які уперто дотримуються принципу більшості і ігнорують у своїй концепції демократії захист меншин, сприяють конфліктам точно так само, як і безкомпромісні прибічники етнонаціонального принципу»⁵⁷.

Події 2014 р. в Україні підтвердили неодноразово висловлювані аналітиками висновки про те, що етноцентризм породжує сепаратизм, а останній використовують у своїх політичних цілях сильні гравці на світовій арені. Принцип непорушності державного суверенітету виявився по суті відкинутим в ім'я «захисту прав людини», і цим вправно скористалася Росія на фоні кричущого ослаблення української влади після лютневих подій та її вкрай невиразної зовнішньої політики. Зруйнувавши в такий спосіб основи регіональної безпеки на пострадянському просторі, Росія разом з тим небачено актуалізувала біполярне протистояння в Європі і світі. Оскільки паралельно вона збурила ситуацію в Україні до рівня збройних конфліктів різної інтенсивності, можна впевнено прогнозувати, що анексією Криму зміни на політичній карті Європи не закінчаться. «Довгострокові вигоди приносяться в жертву короткостроковим; жорсткі форми сили переважають над м'якими. В умовах цієї підвищеної неоднозначності дуже важливою стане здатність оцінювати власні переваги та користуватися ними; так само як і вміння діяти в ситуаціях з нульовою сумою»⁵⁸.

Для розуміння специфіки українського варіанту регіоналізму багато важить адекватне осмислення чинника порубіжності. За оцінкою політологів, для класичних цивілізацій більш характерним є синтез,

⁵⁶ Манойло А.В. Урегулирование и разрешение международных конфликтов // Мир и политика (Москва). – 2013. – № 10. – С. 132.

⁵⁷ Капелер А. Субнационализм наций без государства // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т. 3. – М., 2010. – С. 21-22.

⁵⁸ Капітоненко М. Кримська війна XXI століття // День. – 2014. – 25 березня.

а для порубіжних – складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. «Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні риси модернізаційної проєктивності Заходу та традиційної стереотипності Сходу... Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невиразною й суперечливою»⁵⁹.

У цьому зв'язку безумовно заслуговують на увагу міркування філософів щодо вироблення нових принципів «філософії кордону» – з врахуванням можливостей не лише універсалістських (загальнолюдських), але й регіонально-культурних підходів. Модним теоріям десуверенізації при цьому протиставляються ідеї «постсуверенізації» – з акцентом на новому розумінні принципу кордону поза системою бінарних опозицій і підвищеною увагою до вибору базових цінностей, здатних відіграти роль соціальних ідентифікаторів у конкретному соціумі. Життєздатні теоретичні моделі сьогодні мислимі лише з опорою на дані соціальної психології, етнопсихології, культурології, з врахуванням складних флуктуацій, що супроводять динаміку соціального об'єднання й соціального дистанціювання⁶⁰.

Оскільки проблеми екології у сучасному світі стають смисложиттєвими і важко піддаються розв'язанню, ідея всесильності технологічних рішень потребує кардинального перегляду. Йдеться по суті про нову екологічну мораль, параметри якої ще належить вибудувати. І тут надзвичайно важливо досліджувати ресурси розвитку соціумів саме у територіальному вимірі і в регіональному контексті. Те, що є безсумнівним благом для одних регіонів, створює проблеми «вічного конфлікту» в інших. Сьогодні всі хочуть жити «як у Європі». Але планета не витримає поширення на всі країни й континенти тих масштабів споживання, які утвердилися в країнах «золотого мільярда». Отже, кожна країна має дбати не лише про нарощення ресурсів, але й про модуси спілкування, культурні детермінанти, інноваційність у сфері агрокультури тощо. Тут відкривається справді безмежний простір для порівняльного аналізу історичного досвіду господарювання у різних регіонах, за різних політичних режимів, у різних соціокультурних середовищах.

Поняття «кліодинаміка», яке російські науковці мають намір закласти у фундамент нової субдисципліни під такою назвою, відбиває

⁵⁹ Вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – С. 205-207.

⁶⁰ Силантьєва М.В. Новые принципы «философии границы» в глобальном мире – десуверенизация или «постсуверенизация» // Полис. – 2014. – № 3. – С. 8-26.

залежність сучасних трансформаційних процесів від «колії» й «перевалів» – тих констант буття, які сформовані історичним розвитком. Ідея циклічності підкріплюється при цьому застосуванням як макросоціологічних підходів, так і теорій мезо- й мікрорівнів⁶¹. Регіональну специфічність особливо зручно досліджувати за допомогою такого оптичного набору – від «телескопа» до «мікроскопа», у широкому контексті історичної локалістики, у своєрідному змаганні способів життя, культур, етнічних особливостей тощо. Але передумовою такого дослідження має стати розгляд сучасних теорій регіоналізму – фундаментального базису регіоналістики.

Складне переплетення на пограниччях різних типів етнополітичних конфліктів – конфліктів цінностей, інтересів та адаптацій – робить це завдання важкорозв'язним. В українському випадку маємо ще й зіткнення несумісних зовнішньополітичних орієнтацій. Але так чи інакше вибудовувати простір взаємодії й взаєморозуміння конче потрібно, інакше європейська перспектива для України виявиться наглухо закритою.

Якщо говорити у цьому контексті про можливості соціогуманітарних досліджень, то їх функціональна роль полягає насамперед в пропонуванні шляхів осмислення інакшості в ключі раціональності. Вони мають навчати громадян не просто бачити й визнавати відмінності (і тим більше не розглядати їх у ключі перешкод), але й визнавати законне право кожної спільноти і кожного її члена на власну персоналістську самобутність. Як нам уявляється, продуктивним для осмислення філософського сенсу інакшості може бути запропонований Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі принцип ризоми – ця метафора базується на відкиданні ієрархічності і заміни її «багатокорінністю» з хаотичними переплетеннями. Кожен корінь має право на автономне від умовного центру існування і на визнання власної самобутності, а отже, «зв'язок і гетерогенність» виступають як найбільш продуктивна пояснювальна схема.

Нині, коли кордони вже є визнаним об'єктом міждисциплінарних досліджень, з дедалі більшою очевидністю вимальовується виконувана ними когнітивна роль рамки-вікна, яка фокусує зір на безмежжі глобальності і на нових можливостях її членування. З'ясувалося, що кордони не лише розмежовують простори держав, але й визначають межі ідентичностей – як реально існуючих територіальних, так і сконструйованих символічних. Це дало змогу поставити на науковий ґрунт дискурси про багатовимірні простори і «розщеплені світи». Просторові параметри нарівні з часовими (а часом і домінуючи над остан-

⁶¹ Див, напр.: *Розов Н.С.* Колея и перевал: макросоциологические основания стратегий России в XXI веке. – М., 2011.

німи) визначають межі нової субдисципліни, яку слідом за К. Шльогелем та Ф. Етінгтоном можна вмістити у масштаб «просторової теорії історії» чи «топографічно чутливої історіографії», а можна й, ідучи далі, іменувати просторософією⁶².

Повернення в історичні дослідження концепту просторовості, неправомірно витісненого з них виразним пріоритетом «часових пластів», означає поміж іншим і своєрідну реабілітацію принципів історизму. З подачі Д. Норта ідея історизму сьогодні набула вигляду концепту *path dependence* – «залежності від пройденого шляху». Існує і інша, більш наукоподібна назва для нового «повороту» у бік історизму – неоінституціоналізм, вона, щоправда, дещо ширша, бо тут йдеться про сформовані в ході історичного розвитку соціальні настанови, що ускладнюють проблему вибору шляху. Незалежно від традиційності чи новизни термінів, спільнота істориків дедалі більше доходить згоди у розумінні впливу історії на сучасний розвиток соціумів. За Р. Тоштендалем, уявлення про *path dependence* – це сучасна варіація, новий термін для означення поняття, яке, у баченні Ранке, мало вигляд *Geschichtlichkeit* – історичність. «Обидва концепти спираються на уявлення про те, що соціальне життя – не поле імпровізацій; цей процес розвивається історично, не стаючи, однак, передбачуваним»⁶³.

Хоч з якого погляду – геополітичного, геоекономічного, геокультурного – розглядати сьогодні проблему кордонів, варто чітко усвідомлювати: вони є історично сформованою реальністю, являють собою неспростовні «факти на місцевості». Завжди є спокуса облаштувати їх більш раціонально; постійно існують і прагнення певних політичних сил змінити кордони на свою користь. Але варто прислухатися до думки А. Мегілла: «якщо немає усталеної згоди з приводу того, що зміна на краще, кордони національної держави не повинні змінюватися»⁶⁴. Не йдеться про небажаність будь-яких змін – мова йде про високу ціну, яку доволі часто доводиться платити народам за перекроювання кордонів. Отже, у кордонній стратегії, як і у медицині, має діяти безумовний принцип: не нашкодь. Бо корисливі інтереси й амбіції політиків здатні створювати вибухонебезпечний прецедент і примножувати потенціал насильства у світі, і без того високий.

⁶² Див.: Бетлій О. Історик на позовах із простором. – С. 132-151.

⁶³ Тоштендаль Р. Возвращение историзма? Нео-институционализм и «исторический поворот» в социальных науках // Диалог со временем. – 2010. – Вып.30. – С. 25.

⁶⁴ Мегилл А. Границы и национальное государство. Предварительные заметки // Там же. – С. 58.

ПІВДЕНЬ НАГАДУЄ, ЩО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ЧАС ПЕРЕПИСАТИ

Переписувати історію – в уяві пересічної людини – означає міняти існуючі оцінки на протилежні. На жаль, для пересічного історика це означає те саме. Тому більшість цеху істориків, як і публіка, консервативно тримається усталених схем та оцінок. Хіба що спокуса сенсації підіб'є когось на маячню, особливо на побічних напрямках науки. Серед таких досі була південна та східна Україна у її сучасних кордонах, особливо перед приєднанням до Російської імперії на зламі XVIII-XIX ст. Але оскільки нині цей напрямок має всі підстави привернути більшу увагу в істориків і, схоже, потребує докорінної зміни підходів, нижче пропонуються міркування про потреби, можливості і конкретні пропозиції для такої переоцінки.

Ці міркування, як належить, не в останню чергу інспіровані існуючими працями. Але історіографія тут не є головною метою, оскільки серед порівняно небагатьох праць по даній темі ще менше є науково вартісних, а дискусійні питання чи критика відвертих профанацій все-таки потребують спеціальних рецензій⁶⁵. В центрі ж уваги поставлено питання про місце південного та східного регіонів в існуючій та вже назрілій, як здається, іншій концепції історії України.

Чи треба переписувати історію України?

Існують дві об'єктивні причини для переписування історії. По-перше, історія, себто минуле (воно – об'єктивне, єдине і незмінне), є предметом науки, що називається історичною наукою або скорочено теж історією. Як і всяка наука, історія прагне пізнати й пояснити свій

⁶⁵ Очевидно, що автор не стоїть осторонь полеміки та критики. – Див.: *Галенко О. Hortus Orientalis // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – К., 2001. – С.157-193; Його ж: Поговоримо про іхтіологію (з приводу відповіді Ферхада Туранли на мою рецензію) // Український гуманітарний огляд. – Вип. 6. – Київ., 2001. – С. 213-216; Його ж: Не всі пороки від бароко: Крман Даніел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 203-212; Його ж: Топонімія Криму справа – наліво. Рецензія: В. А. Бушаков. Лексичний склад історичної топонімії Криму. – Київ., 2003 // Український гуманітарний огляд. – Вип. 11. – Київ., 2005. – С.121-128; Його ж: Татарська і турецька історіографія Кримського ханату у світлі джерелознавчої студії (Замітки про книжку І.В.Зайцева «Крымская историографическая традиция XV-XIX веков: Пути развития: Рукописи, тексты и источники». – М., 2009 // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012 – С. 211-232 (див. також цю статтю-полеміку російською мовою у московському журналі *Rax islamica*. – 2011. – № 2. – С. 180-189); Його ж: Рецензія на: Магочій П.-Р.*

предмет на підставі відповідних даних та з допомогою дослідницьких методів. Тому пояснення минулого міняються з відкриттям нових даних/джерел, накопиченням знань, удосконаленням дослідницьких методів, нарешті, завдяки індивідуальним науковим та письменницьким здібностям істориків. По-друге, сама історична наука, будучи відповіддю на суспільний інтерес до минулого, неминуче покликана відповідати на ті питання, перед якими постає суспільство.

Загарбання Криму та воєнна агресія Росії проти України цього року супроводжувалися російськими провокаціями та інсценізаціями сепаратизму на усьому півдні та сході України. Саме сполох сепаратизму, що заперечує історичний зв'язок цього регіону з рештою країни, гранично гостро продемонстрував відсутність уявлень про цей зв'язок і в поглядах цілого українського суспільства на історію країни. Це свідчить не про що інше, як про невідповідність панівної концепції історії України завданням державної ідеології часів незалежності, себто вихованню української свідомості в кожного члена суспільства, а відповідно й завданням національної, регіональної, освітньої та культурної політики. Російська пропаганда навіть не утруднювала себе вигадуванням аргументів на підтвердження нібито історичних прав Росії на південь та схід України, а обмежувалась лише спекуляціями на поширенні у регіоні російської мови та однієї з його історичних назв «Новоросія». Вона користувалася наслідками ще радянської гуманітарної політики, серед яких перші місця слід відвести зросійщенню, реліктам радянської ідеології, ксенофобії, а у Криму – спеціально татарофобії, спричиненій депортацією кримських татар.

Отже, саме теперішня ситуація у країні змушує, формулюючи загально, переоцінити південний та східний регіони в історії України. Судячи навіть з площі, яку займає цей ареал, переоцінка потрібна суттєва. Власне, обриси цього ареалу ще потрібно визначити, адже су-

Крим: наша благословенна земля. – Ужгород., 2014 // Український історичний журнал. – 2014. – №3. – С. 219-226.

На жаль, тема історії Півдня України раніше XIX ст. надто широка, щоби реагувати на кожен сумнівну публікацію, відволікаючись від досліджень. Особливо шкода зусиль на відверте невігластво, епічним зразком якого є писання Ф. Туранли. З нових авторів, які демонструють неналежну фахову підготовку, звертає на себе увагу Я. Пилипчук, який багато друкує про половців та про Золоту Орду. Зокрема, сама назва його монографії влучно застерігає, що автор не має уявлення про заявлений предмет свого дослідження – етнополітику (яка є винаходом модерної доби...), а ще погано володіє навіть рідною мовою, не кажучи про мови потрібних для дослідження джерел: *Пилипчук Я. В. Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX-XIII ст. – К., 2013.* Змісту ж вистачає на рецензію не меншого обсягу, ніж сама книжка. Тривожить, що така праця належить співробітнику Інституту сходознавства НАН України і схвалена вченою радою останнього.

часні адміністративні кордони, які використовуються для зонування території України і звично використовуються також в історичних дослідженнях, не є історичними. Так звана «Новоросія» теж не має певного територіального визначення, а тим більше не має її ще остання фантазія сепаратистів під назвою «Велика Новоросія». Але якщо навіть формально сучасні східні та південні області України з Автономною республікою Крим займають близько 40 відсотків території держави, то стає зрозуміло, що йдеться не про окремі виправлення, компліментарні переоцінки, якісь доповнення та інші уточнення до існуючої концепції національної історії, а про її цілковиту заміну.

Якщо ж додати до запитів сучасності питання про зв'язок України, а отже і її південних та східних областей ще й з Європою, то виходить, дійсно, всю історію України треба переписувати наново.

Чому Південь є частиною України, але не частиною її історії?

Причини недооцінки півдня України легко помітні у панівній нині концепції історії України, що ґрунтується на так званій національній парадигмі. Остання визнає етнос основним рушієм історії, а тому й основним об'єктом історії країни. У випадку України це означає українців.

Національна парадигма дуже виключальна і непослідовна водночас. Так, з одного боку, вона обирає певний етнос (так звану титульну націю) об'єктом національної історії і відносить до зовнішніх і зазвичай негативних чинників історії усі стосунки з сусідніми етносами, в тому числі й тими, що перебували на одній з титульним етносом території (так званими національними меншинами). Разом з тим, історична еволюція самого етносу задає непевність та мінливість його характеристик (територіальних, часових, свідомісних), а бажання довести, а, по суті, перебільшити історичну значущість обраного етносу, спокушає до приписування йому діянь, що удавнюють його походження, розширюють територію його присутності та впливу. Звичайно, це провокує запеклі, але далекі від науки дискусії, які, втім, здебільшого стосуються давніх часів, що не відбилися у писемних джерелах.

Відмежовуючись від фантастичних ототожнень українців з давніми народами (як от трипільці, шумери, скіфи, анти), українська історіографія на підставі культурної та мовної спорідненості допускає, що предками українців було слов'янське населення держави, яку умовно називають «Київська Русь», хоч її і заснували скандинавські варяги у IX-X ст. Спекулятивну дату 1500-ліття Києва, що її нібито дозволяли археологічні свідчення, теж не було узято за початок відліку. Отже, за початок української історії береться дата заснування названої держави, яка, звичайно, теж є предметом дебатів. Словом, почат-

ково об'єкт української історії заданий IX-X ст. і географічно окреслений лише північчю та заходом сучасної України.

Південь та схід сучасної України не відносилися до первісного територіального ареалу України через значну культурну та мовну відмінність тамтешнього населення від слов'ян. Степи були заселені кочовими скотарями (від скіфів та кіммерійців до монголів, кримських татар, калмиків та ногайців). Узбережжя контролювали середземноморські спільноти (греки, римляни, візантійці, італійці), а османці, будучи за походженням степовиками, все-таки увібрали культурні риси цивілізацій Середземномор'я (візантійська, ісламська) і Близького Сходу (бо ж сповідували іслам).

До об'єкта української історії південь та схід України потрапляли лише завдяки і в міру розселення там українців (чи точніше їхніх предків) внаслідок низки процесів, що умовно об'єднані назвою української колонізації. Вона ж розпочалася лише у помонгольську добу, після знищення Київської Русі, і включала не лише заходи українців, як от стихійна колонізація та козащина, але й воєнно-політичну та економічну експансію Великого князівства Литовського та Речі Посполитої за рахунок Золотої Орди та Кримського ханату у XIV-XVII ст., а насамкінець ще й завоювання Російською імперією володінь Османської імперії у XVII-XVIII ст. з наступними колонізаційними заходами. Останніми територіальними поступками османців на території сучасної України стали південь Одещини (Буджак/ Білгородщина/ Ізмаїльщина) і Хотинщина за Бухарестським миром 1812 р.

Таким чином, значна територія сучасної України упродовж великого відрізка часу – до української колонізації – опинилась поза межами об'єкта національної історії. До речі, ця територія виходить за межі південних та східних областей України та Автономної республіки Крим; вона повністю чи частково охоплює ще й центральні області, та навіть сягає Києва, що століттями був пограничним містом. З огляду на те, що історично це був єдиний ареал з мінливими кордонами, його зручніше визначити одним словом. Назва «Південь» виглядає точніше, тому що в межах кордонів сучасної України цей ареал розташований переважно на південь від початкової етнічної території. Так, річка Стугна, куди руські полки виходили назустріч половцям, знаходилася на південь від Києва, хоча за сучасними популярними орієнтирами вона протікає на Правобережжі та півночі. Річка Савранка (історична Саврань), що служила південним кордоном з Османською імперією, тече з вододілу, який близько підходить уже до Дністра, що частково задає західний кордон України. Словом, Південь України слід розуміти як історичний регіон, що включав землі степу та лісостепу, населені степовиками, а також осілі території на узбережжі Чорного моря.

Ще одним недоліком національної парадигми є те, що вона надає неоднакове значення різним територіям та діючим силам національної історії. Саме вже те, що для Півдня України було відведено значно коротший історичний час, порівняно з первісною національною територією на півночі та заході України, надавало йому друго-рядності.

Більше того, виконуючи для так званого «титульного» етносу роль зони освоєння, експансії, власна історія Півдня з її досягненнями та логікою не мала значення для національного нарративу. Навіть історичні чинники, що могли сприяти розселенню там українців, не привертали увагу. Півдню відводилася роль ворожої, небезпечної, але водночас – нелогічно – і нічийної, навіть порожньої зони для колонізації. Оманлива назва «Дикого поля», що закріпилася за цими місцями і охоче вживалася істориками модерної доби, якнайкраще відповідала цьому зверхньому упередженню. Це хіба Генрик Сенкевич у вступі до «Вогнем та мечем» міг дозволити собі, маніпулюючи словами, поєднати порожнечу та небезпеку Дикого поля – «А степ був порожній та повний, тихий та грізний, спокійний та сповнений засідок, дикий від «Диких полів», але й від диких душ» (*Step to był pusty i pełny zarazem, cichy i groźny, spokojny i pełen zasadzek, dziki od Dzikich Pól, ale i od dzikich dusz*).

Виняток становили свідчення про причетність цих територій до відомих епізодів та діячів всесвітньої історії, як от грецька колонізація, скіфи, римляни, візантійці, готи, італійські колонії, Кримський ханат та Османська імперія. З міркувань національного престижу – адже вони демонстрували важливість цих земель у світовій історії – принаймні вибрані епізоди потрапляли до таких фундаментальних нарративів, як «Історія України-Руси» М. Грушевського та «Історія Української РСР» (восьмитомне видання українською мовою – Київ: Наукова думка, 1977-1979, та десяти томне видання російською мовою – Київ: Наукова думка, 1981-1985). Власне, включення сюжетів з історії Півдня до цих нарративів демонструє поступливість національної парадигми перед іншими пріоритетами. Особливо показово це виявляє «Історія Української РСР», для якої пріоритетом виступали нехай ефемерні, але дозволені радянським режимом кордони України. Проте ці сюжети не розкривали зв'язку Півдня з історією українського народу і нагадували хіба що екзотичні історії у туристичному путівнику про Україну.

Легітимізувати присутність Півдня у нарративі з історії України з позиції національної парадигми можна було лише довівши давню, якщо не одвічну присутність там українців. Це намагався зробити М. Грушевський, беручи на себе ризик висувати у предки давніх степовиків, наприклад, антів. Інший український історик і до того ж

сходознавець Я. Р. Дашкевич доводив присутність українців на Півдні і у киево-руській і у помонгольській час⁶⁶. Та наведені ним докази науково необґрунтовані. По-перше, з огляду на поступовість формування українського етносу нема причин вважати будь-яких слов'ян, згаданих на території України, українцями. До того ж, українці напевно поповнювалися й коштом тюркського населення. По-друге, українці на Півдні турецько-татарської доби аж ніяк не належали до правлячої еліти, тож наявність мандрівних купців, поодиноких постійних громад (бродники чи руська дільниця у Кефе), не кажучи про масу вимушених мігрантів-невільників, не спонукає віднести терени їхнього перебування до національної української території. Власне, хлопці-невільники, прийнявши іслам, поповнювали тюркське населення, а невольниці облаштовувалися як серед мусульман, так і інших етноконфесійних громад Півдня – греків, вірмен, іудеїв.

Другорядність Півдня для української національної історіографії проявилася ще й у неувазі навіть до освоєння цих територій українцями. І це попри те, що українці довели свій пріоритет вже тим, що вони переважають у національному складі населення Півдня України, за винятком хіба що Кримського півострова. Відтак залишаються без відповіді усі базові аспекти цього процесу, а саме: воєнне опанування та оборона колонізованої території, заселення нових земель та їх господарське освоєння, суспільне самоврядування на колонізованих територіях та стосунки з панівними державами, культурна взаємодія колоністів та колонізованих, нарешті, асиміляційні процеси, як от українізація місцевого населення колонізованих територій, в основній масі тюркомовного та мусульманського, та зросійщення українців. Спеціальні дослідження на ці теми майже відсутні. У регіональних історичних наративах про південні області чи населені пункти України ці питання теж не порушуються, хоч принагідно трапляються поодинокі дані. Як наслідок, українці не мають усвідомлення, що вони насправді є колоніальною нацією. Та обставина, що українці знаходи-

⁶⁶ Дашкевич Я.Р. Дискусійні питання національного будівництва Півдня України // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 89-99 (ос. с. 91-95); *Його ж:* Українці в Криму (XV – початок XX ст.). – Там само. – С. 100-115. У трьох статтях, присвячених пам'ятці тюркської мови з Півдня України, так зв. «Codex Cumanicus», Я. Дашкевич звернув увагу на фонетичні паралелі цієї мови з українською, проте цей аргумент є цікавою і обґрунтованою гіпотезою, але навряд чи він є достатній для висновку про значущість присутності чи впливу українців на Півдні. – Див.: Дашкевич Я. Р. «Codex Cumanicus» – вопросы возникновения// Вопросы языкознания. – 1985. – № 4. – С. 73-82; *Його ж:* «Codex Cumanicus» – вопросы декодирования// Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 79-86; *Його ж:* Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus?// Вопросы языкознания. – 1988. – № 2. – С. 62-74.

лися під пануванням кількох держав, які, власне, скористалися колонізаційним потенціалом українців на свою користь, навіть збільшували значення цього досягнення і не мусила б його затуляти.

Належному розв'язанню вищеназваних питань навіть в межах національної парадигми перешкоджали кілька обставин. Одна з них об'єктивна. Це – досить обмежені джерела про українську стихійну колонізацію та козащину.

Та незрівнянно більше стримував дослідження Півдня України радянський режим своєю колоніальною політикою на Україні. Передусім, ідеологічна доктрина пролетарського інтернаціоналізму та боротьби з буржуазним націоналізмом перешкоджала самій постановці питання про історичні досягнення українців. Цю доктрину захищала академічна політика, що провінціалізувала українську гуманітаристику, тому останній не дозволялися дослідження всесвітньої історії та сходознавства, які могли б сприяти міждисциплінарним та порівняльним студіям. На додачу, радянський репресивний апарат попросту знищував науковців потрібного фаху, як це сталося, зокрема, із сходознавцями в Українській РСР та Криму. Радянська ідеологія дозволяла бачити Україну лише частиною Росії, а не Європи, Близького Сходу чи, зрештою, цілого світу.

Водночас радянське керівництво вигідно скористалося й виключальністю та ксенофобією національної парадигми, підігруючи вороже наставлення українців до степових сусідів. Українських науковців, навіть тих, хто був у діаспорі на Заході, не треба було перекопувати у бідах від печенігів, половців, татар і турків, адже травматичний досвід сусідства із степовиками, які на додачу ще й відрізнялися вірою, залишив помітний слід в історичних джерелах, зокрема в українському фольклорі. Проте нічим не стримувана ксенофобія до степовиків принесла два негативні наслідки для української історичної науки.

По-перше, вона запобігала самій постановці питання про якусь взаємодію між українцями та населенням степів, хоч до нього спонукали такі більш-менш відомі явища, як політичні відносини козаків із Кримським ханатом та Османською імперією, тюркізми у мові – явний симптом запозичень від південних сусідів, прояви тюркофільства в українській політичній думці, не кажучи про видимі запозичення українцями матеріальної культури південних сусідів, зокрема, у національному одязі. Отже, ксенофобія надійно відмежовувала Південь України доколонузаційного часу від української історії.

По-друге, нав'язування українцям образу виключно потерпілих від турків з татарами перебільшувало значення російського завоювання і примушувало українців до лояльності відносно Російської імперії та зрештою до становища радянської провінції/ колонії. Ця ідея спира-

лася на джерельну базу, адже слов'яни Східної Європи від початку літописання трималися антистепової риторики, а «Синописис Київський» Іннокентія Гізеля уже з кінця XVII ст. подав приклад сполучення татарофобії та москвофільства, який засвоїла українська та російська історіографії. Та радянський режим вжив і додаткових заходів. Головним з них стала постанова (названа тезами) Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу «Про 300-ліття воз'єднання України з Росією (1654-1954 гг.)», де турків з татарами було оголошено розбійниками, поневолювачами, і навіть іноземними загарбниками, а боротьбу з ними визначено історичною необхідністю та, дослівно, корінним питанням національного буття українського й російського народів. Війни козаків з татарами й турками було оголошено боротьбою з іноземною агресією, та й сама ця тема на якийсь час була визнана гідною радянських істориків навіть поза Україною⁶⁷. Зайве, мабуть, підказувати, що російське завоювання з цієї перспективи виставлялося розв'язанням отого корінного питання, а українці – об'єктом, так би мовити, братньої допомоги. Зрозуміло, що цим способом приєднання до Росії приписувалося виключно позитивне значення для українців, чим ще більше знецінювалися історичні досягнення українців у опануванні Півдня, у тому числі й участь у його завоюванні.

Словом, провокуючи турко- й татарофобію, радянські ідеологи, слід визнати, ефективно відвернули інтерес української історіографії від вивчення Півдня України доросійської доби і, скориставшись виключальністю національної парадигми, ще й добилися добровільної згоди на це українських істориків. Перед спокусою дати волю національній ненависті та ксенофобії не встояли й вільні від радянського колоніального режиму мислителі з української діаспори⁶⁸. Отак, витрачаючи гнів на таврування татарського людоловства, українська історіографія пропустила повз увагу той факт, що татарські набіги співпали у часі з розширенням української національної території.

В результаті колоніалістської політики російсько-радянська доба стала провідною темою в історіографії Півдня України. При цьому, завдяки усуненню з неї питань самостійних досягнень українців, що

⁶⁷ Див.: Алекберли Мамедкесир Алекбер-заде. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961.

⁶⁸ Цілком в дусі згаданих тез до 300-ліття, Іван Лисяк-Рудницький 1963 р. твердив: «Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II». – Див.: *Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом// Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 4.*

мали значення в рамках національної парадигми, у фокусі уваги залишилися лише питання перетворень, які принесли з собою Російська імперія та СРСР.

Дослідження України як складової цих двох імперій, зрозуміло, було цілком природнім і привело до появи значної історіографії, сфокусованої як на історії всієї України, так і на регіональній історії власне Півдня. Більше того, враховуючи значення, яке набув Південь України в економіці названих імперських держав – як виробник експортного зерна світового значення одразу після російського завоювання, а від кінця XIX ст. також як провідний сировинно-промисловий центр – він взагалі заслужено здобув собі місце у наративах історії Російської імперії та СРСР. Зате саме завдяки активності історіографії у цій тематиці утворилася ще й неспівмірність знань доросійської та російсько-радянської епох.

Зазначена неспівмірність знань про дві епохи в історії Півдня, при тому виправдувана концептуально, логічно зумовила однобічність історичної пам'яті населення Півдня України, що помітна у триваючій популярності у регіоні радянсько-проросійських ідеологем. Власне, пам'ять, по суті, й обмежувалась російсько-радянською добою. Не варто дивуватися тому, що вона й послужила питомим середовищем для проросійських та сепаратистських настроїв у цьому регіоні цього року. Утім, ці настрої були добре помітні упродовж цілого періоду незалежності, проявляючись під час кожних виборів у переважних симпатіях виборців історичного (як визначено вище) Півдня до проросійських гасел та обіцянок політичних сил. Не можна не визнавати, що нерівне представлення Півдня в історії України відіграло не останню роль у спричиненні буремних подій 2014 і нагадує про необхідність концептуального оновлення візії української історії.

Попередні спроби ревізії національної парадигми заради Півдня

Пошуки можливостей включити Південь до національної історії початково проявилися у спробах відкинути тюрко- й татарофобію. Вони помітні у памфлеті «Історія Русів», у працях вчених-орієнталістів з російської дореволюційної школи (В. Смірнов, Н. Веселовський, А. Кримський). Намагалися проказати своє слово і українські письменники. Утім, закладену у національній парадигмі опозицію між «своїми» та «чужими» можна було у кращому випадку нейтрлізувати, прирівнявши одних до других. Наприклад, російський тюрколог В. Смірнов пропонував прирівняти татарські напади (чапули) до козацьких «плюндрувань» Криму, додаючи цілком тривіальну думку,

⁶⁹ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 8.

мовляв, в історії народи частіше бувають мучениками, аніж обранцями долі⁶⁹. У гіршому ж випадку все одно гору брала спокуса вигоридити українців та дорікнути степовикам, як от незграбно пропонував Ю. Кочубей: «Поведінка наших предків не відрізнялася від поведінки татар щодо ведення війни, хіба що на нас немає гріха торгівлі невольниками. Ми своїх визволяли, а мусульман просто вбивали»⁷⁰. Навіть нібито об'єктивний аргумент географічного сусідства між українцями й тюркськими народами, як в українського орієнталіста В. Дубровського, звучить лише неясним моральним закликком: «З цього загального історично-географічного огляду вже накреслюється важливе значення Криму, як південного ключа до України, а також і татарського чинника, зокрема для розуміння процесу української історії»⁷¹.

Концептуально нові погляди на Південь України були запропоновані в українській історіографії вже на порозі набуття Україною незалежності. Йдеться про дві теорії.

Згадуваний вище історик і орієнталіст Я. Дашкевич 1991 р. у своїй статті «Україна на межі між Сходом і Заходом»⁷² (але ще раніше у публічних виступах) вказав на теорію кордонів, що розвинулася у західній історіографії на підставі гіпотези Ф. Дж. Тернера. Нагадаємо, що самому Тернерові йшлося про визначальну роль прикордоння у зміцненні демократичних інститутів суспільства Сполучених Штатів Америки. Тому, власне, корисною для України виявилася модифікація Тернерової тези китаїстом О. Латтімором, що вбачала у кордоні зону культурного обміну між різними цивілізаціями. Я. Дашкевич вважав за потрібне зіставити усі явища матеріальної та духовної культури українців та їхніх опонентів з Півдня, щоби відкрити запозичені українцями від них елементи. Таким чином, українській історії пропонувалося зайнятися Півднем того часу, коли він був ще населений неукраїнцями – передусім тюркськими народами.

Це була очевидна модифікація національної парадигми, що залишала український етнос об'єктом історії України і визнавала зовнішні впливи лише як виняткове, а не питоме явище. Але ця пропозиція цілком виправдана, і її актуальність безсумнівна й понині. Інша річ, що

⁷⁰ *Кочубей Ю.* Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 106.

⁷¹ *Дубровський В.* Україна й Крим в історичних взаєминах. – Женева, 1946. – С. 3, 5; передруковано в: *Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець.* – К., 2011. – С. 166 (замість останнього слова «історії» не уважно надруковано «історіографії»).

⁷² *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки НТШ: історико-філологічна секція. – Т. 222. – Львів, 1991. – С. 28-44.

сам ініціатор усвідомлював масштабність сформульованої задачі, зважаючи на брак знань про Південь. Фактично, це було обґрунтування для української історіографії та гуманітаристики пропозиції утворити цілий дослідницький напрям, який умовно можна назвати «Україна і Схід», адже український Південь був населений саме народами, що у науковій термінології фігурують під визначенням східних – йшлося про переважно тюркомовне населення.

Однак ця пропозиція не передбачала дослідження історії Півдня як самостійної території, на що вона насправді заслуговувала, адже часами перебувала під владою суверенних держав. Саме по собі це заклало неповну мету для Півдня, не підважуючи уявлення про його призначення стати українським.

Крім того, плани скористатися досягненнями сходознавчих дисциплін, хоч і правильні по суті, були сформульовані дещо наївно. Справа в тому, що українське прикордоння, в усякому разі для періоду після утворення Київської Русі, потребує міждисциплінарних досліджень, адже давньоруські джерела утворюють лише один з масивів потрібних джерел. Взагалі жоден масив джерел для історії Степу не може вважатися самодостатнім. Тому дослідження Півдня не може принести результату без одночасного використання/співставлення слов'янських та східних (та інших) джерел, а міждисциплінарні дослідження – це складний творчий синтез даних залучених дисциплін⁷³. Саме тому ареал степів Східної Європи у світовій тюркології належить до досить занедбаних⁷⁴ (порівняно з основними тюркомовними ареалами Туреччиною та Центральною Азією), щоби україністика могла легко позичити вже готові дані для співставлень. Їх ще треба здобувати. Словом, конкретні шляхи реалізації концепції Я. Дашкевича вимальовувалися смутно.

⁷³ Див зразки тюрко-славістичних студій системи престолонаслідування у Київській Русі: *Golden P. B. Ascent by Scales; The System of Succession in Kievan Rus' in a Eurasian Context* // *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski*. – New York, 2004. – P. 229-258; *Прицак О. Система правління за Володимира Великого та його зовнішня політика// Походження Русі*. – Том. II. – К., 2003. – С. 910-928 (примітки: с. 1161-1166).

⁷⁴ У світі є лічені дослідники цієї тематики. Стандарт міждисциплінарного підходу до досліджень в історії та філології степів Східної Європи демонструють праці Пітера Голдена. Зокрема див. загальну працю: *Golden P. Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. – Wiesbaden, 1992. Серед численних студій з історії половців П. Голден спеціально звертав увагу на русько-половецькі стосунки та їхнє значення в історії України, див.: *Golden P. Aspects of the Nomadic Factor in the Economic development of Kievan Rus' // Ukrainian Economic History: Interpretative Essays*. – Cambridge, 1991. – P. 58-101.

Щоправда, завдяки ідеї Я. Дашкевича, українська історіографія підхопила парадигму кордону, або «фронтиру», як неоковирно дехто охрестив пограниччя/ порубіжжя/ прикордоння (українських термінів не бракує). Але студії кордонів знов-таки потребують міждисциплінарного підходу, тож поки що розробка теорії кордонів⁷⁵ випереджає конкретні дослідницькі здобутки, в усякому разі для Півдня.

У доповіді «Що таке історія України?» на Першому конгресі українців (1990) професор О. Прицак запропонував принципово новий підхід для історії України, який полягав у відмові від національної парадигми на користь територіальної або часо-просторової⁷⁶. Він виходив з того, що об'єктом-предметом історії як науки є все свідоме людське суспільство, і відповідно для історії України таким є ота частина людства, що займає територію України. Сучасне українське суспільство у такому світлі виявлялось, і абсолютно виправдано, результатом розвитку і взаємодії усіх спільнот, що колись існували на даній території. Таким чином, одним критерієм об'єкта історії України виступала уся сучасна територія України. Другим і третім критеріями були час та свідомість, які в підсумку дали об'єднаний критерій історичного часу – він стосувався лише часу, відображеного у писемних джерелах, які завдяки фіксації мови тільки й надають можливість вивчення людської свідомості у минулому. Доісторичний час, відображений лише у матеріальних пам'ятках, відносився до об'єкта археології, що, між іншим, виправдовувало її виділення в окрему науку, а не підрозділ історії чи спеціальну історичну дисципліну.

Дана концепція дозволяла повноцінне і нічим не обмежуване включення Півдня до об'єкта історії України в ролі складової. Південь ставав її учасником, і незважаючи на його українізацію в кінцевому рахунку, за представленими на його території спільнотами визнавався впливом, який потрібно було відкривати. Крім того, ця концепція надала значення зв'язкам України з територіями поза її межами, коли йдеться про держави, що включали територію України. З точки зору реалізації ця концепція теж є послідовною, тому що визнання історії України частиною історії людства зобов'язує до міждисциплінарного

⁷⁵ Сама по собі концепція Тернера знайшла в Україні завзятого популяризатора в особі І. Чорновола. – Див.: *Чорновол І. Фредерік Джексон Тернер і концепція фронтиру*// Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 77-100 (з бібліографією власних публікацій на цю тему). Концептуальні засади напрямку дослідження прикордоння, науково названого терміном «лімологія», див.: *Верменич Я. В. Історична лімологія: проблеми концептуалізації*// Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 49-60.

⁷⁶ Текст надруковано у таких виданнях: *Вісник Міжнародної асоціації українців*. – 1991. – № 1. – С. 44-54; *Слово і час*. – 1991. – № 1. – С. 53-60.

підходу. О. Прицак здійснив і ґрунтовні практичні кроки, заснувавши Інститут сходознавства у Національній академії наук України, з філіалом у Криму та відділом «Україна і Схід», що мав займатися Півднем України⁷⁷. Він також мріяв заснувати кафедру давньої історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету, що безсумнівно забезпечила б кращі організаційні умови для вивчення Півдня України та продовження започаткованих ним досліджень Степу.

Небезпечною вадою аргументації О. Прицака була теза про співпадіння державних та етнографічних кордонів України. Вона фактично урівнювала нову концепцію з національною парадигмою, адже відповідно до тієї національним ідеалом і вищим смыслом історії є встановлення нацією суверенітету на території свого розселення. На щастя чи ні, але ця теза не відповідає дійсності, бо ж Крим є очевидним і аж ніяк не єдиним винятком. Отже, від цієї зваби з боку національного примордіалізму та телеології легко відмовитись.

На жаль, концепція О. Прицака поки що не знайшла належного відгуку у фаховому середовищі. Більше того, деякі з його ініціатив, як от згаданий відділ «Україна і Схід» у заснованому ним інституті, було згорнуто. У заснованому ним Українському науковому інституті Гарвардського університету тюркологічні та скандинавістичні студії теж зникли разом з ним⁷⁸.

⁷⁷ О. Прицак пристрасно, але логічно обґрунтовував зв'язок україністики із сходознавством: «Зв'язок України зі Сходом – нерозривний. Адже значна територія українських земель належить до Степу. Історично – то царство кочових імперій, які тісно пов'язані з рештою кочового світу, що доходить аж до Центральної та Східної Азії. А між тим у працях українських істориків про Степ мовиться якось глухо. Таким чином, значна частина історії України опинилася поза увагою». – Див.: *Прицак О.* Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України (Інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком) // *Східний світ.* – 1993. – № 1. – С. 6-7.

⁷⁸ Наступник проф. О. Прицака на кафедрі історії ім. М. Грушевського у Гарвардському університеті проф. Р. Шпорлюк, фахівець з модерної історії України, навіть жартував під час публічних виступів про те, що Україна не має стосунку до Киргизстану, при чому Киргизстан навряд чи фігурував випадково, адже докторська дисертація його попередника була присвячена державі так званих Караханідів X-XII ст., що одним з її центрів був саме теперішній Киргизстан. В інших наукових центрах США тим більше годі чекати інших уявлень про Україну. Для прикладу, один з провідних американських експертів з історії України (знов-таки модерної) професор Єльського університету Тімоті Снайдер як саме собою зрозуміле бере за початок історії України Київську Русь: «Початки української історії або початки Київської Русі...» – це фраза з відкритої лекції «Навіть не минуло: українські історії, російська політика, європейське майбутнє», виголошеної на нещодавній конференції «Мислити з Україною» (Київ, 15-19 травня 2014 року) – Див.: <http://krytyka.com/ua/solutions/podcasts>

Історики у незалежній Україні, щоправда, почали включати сюжети з історії доколонізаційного Півдня до наративів з історії України. З цією метою було сформульовано і схему, яка дозволяє представляти історію України в межах її сучасних кордонів. Згідно з нею, об'єкт наративу визначається як «українські землі у складі іноземних держав». Залишаючи на боці дискусію про зміст та доречність словесного оформлення, очевидно, що даний підхід пропонує регіональні наративи, які неминуче відводять другорядну роль явищам, які становили б першочерговий інтерес загальноукраїнського наративу, як от українська колонізація, міжцивілізаційна взаємодія у прикордонні. Отож формальна присутність Півдня лише в ролі регіонального наративу, а тим більше в обмежених рамках сучасних знань, не наближає його до решти України.

Часо-простір України: перехрестя трьох цивілізацій

Ідея Прицака перейти до територіальної концепції є абсолютно прийнятною та актуальною. Інша річ, що українські історики її проігнорували⁷⁹. Між тим, російська агресія болюче нагадала про важливість саме території для держави та нації, адже нація – і це природньо – продемонструвала свою готовність йти на жертви в обороні власної території, а не навпаки. Але є ще одна причина на користь переходу до територіальної концепції, не менш важлива, ніж гносеологічний аргумент О. Прицака. Йдеться про зміну самого об'єкта дослідження, а саме України внаслідок набуття незалежності. Теперішня російсько-українська війна найвиразніше показує, що як до набуття Україною незалежності такої війни не могло відбутися, бо Україна фактично була провінцією Росії, так не існувало й підстав для переосмислення історії України, хоч як би методологія історії примушувала до цього.

⁷⁹ Я сам звернувся до ідей професора О. Прицака із значним запізненням. Безпосереднім поштовхом стало наукове спілкування у середовищі Гарвардського університету у 2001-2002 рр. завдяки стипендії Юджина та Деймел Шкляр та участь в ролі викладача та слухача у літньому інституті «Євразія та її місце у світовій історії» (Гарвардський університет 1 липня – 7 серпня, 2002 р.), що його спонсорував Національний Гуманітарний Фонд США. Дана стаття спирається на ідеї, сформульовані і оприлюднені у моїх публікаціях, що виходили за останні десять років. – Див.: *Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня// Крим в історичних реаліях України.* – К., 2004. – С. 39-78; *Його ж:* Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України// *Критика.* – 2004. – № 12. – С. 26-32; *Його ж:* Що таке історія України? Що таке Україна в історії?// *Спадщина Омеляна Прицака та сучасні гуманітарні науки.* – К., 2009. – С. 45-55; *Його ж:* Як в історію України вписати Південь?// *Історія і суспільствознавство в школах України: Теорія та методика викладання.* – 2012. – № 1. – С. 37-40.

Сучасні українські історики у своїй масі, здається, все ще недостатньо усвідомили той факт, що саме здобуття Україною незалежності 1991 р. змінило об'єкт історії України. Суть зміни полягала у тому, що український народ перетворився з етнічної маси, що тільки прагнула суверенітету, державності, на визнану світом суверенну націю-державу – вищу форму суспільної організації. Тим самим принципово змінився й об'єкт української історії – ним стала ота суверенна нація-держава, або попросту держава Україна. Нація-держава не тотожна етнсові/ народіві, адже її неодмінними атрибутами є політична організація у вигляді держави, суверенна територія, економіка, і, нарешті, в етнічному плані вона може складатися з представників більше ніж одної національності. На відміну від етносу, що є досить непевним за своїми ознаками та характеристиками явищем, держава має прості і об'єктивні виміри, притаманні будь-якому об'єкту історії, як от простір, час, людська свідомість (що, зокрема, виражається у національній тотожності). Відповідно, мета національної історії полягає у встановленні усіх чинників та обставин (а не лише чогось одного), що привели до утворення та еволюції нації-держави, і – в разі потреби – до її занепаду та зникнення.

Таким чином, якісно новий об'єкт української історії – нація-держава – потребує насправді відповідної концепції та схеми історії України. Такою є територіальна або часо-просторова концепція, що описує об'єкт за властивими для держави названими параметрами. Нижче робиться спроба запропонувати схему історії України на підставі цієї концепції. В такому підході Південь легко побачити в історії України і сам по собі, і у взаємодії з іншими її ареалами.

Відповідно до двох критеріїв, обґрунтованих О. Прицаком, спочатку слід визначити, від якого часу починається історія України. Він задається наявними писемними джерелами. Однак він має ще поділ на доісторичний, історичний періоди. Історія певної території починається тільки з появою там власних писемних пам'яток. Для деяких місцин історичному періоду передує протоісторія – це минуле певної території, про яке повідомляють лише сторонні джерела. Утім, з перспективи всесвітньої історії ніщо не заважає починати історію певної місцевості і з її протоісторії.

Першим писемним джерелом, знайденим на території України, є лист, написаний грецькою мовою на свинцевому згортку⁸⁰. Лист було знайдено на острові Березань. Він датується приблизно 500 р. до н.е. В ньому батько скаржить сину на майнову суперечку, зокрема з приводу права власності над невільниками, і просить сина про втру-

⁸⁰ Перша публікація: *Виноградов Ю.Г.* Древнейшее греческое письмо с острова Березань. Вестник древней истории. – 1971. – № 4. – С. 74-99.

чання. Отже, на сьогодні цей клаптик свинцю задає початок історичного часу України. Нехай в ньому йдеться про дразливе для національної гордості питання рабства, але, на жаль, тема рабства та работоргівлі тісно пов'язана з історією України, тому вже перше історичне свідчення виявляється симптоматичним, а не випадковим.

В Україні є також період протоісторії. Він теж пов'язаний з Півднем, але не з греками. Його початок задається повідомленнями про напади степових кочовиків кіммерійців до Русі (730-714 рр. до н. е.), правителя держави Урарту, що на Закавказзі. Це був епізод з тривалої навали степовиків Північного Причорномор'я кіммерійців та скіфів на Середній Схід, що скінчилася на зламі VII-VI ст. до н. е. і відбилася у писемних та матеріальних пам'ятках Ново-Ассирійського царства (знищене 612 р. до н. е.). Про цю навалу повідомляв також сам «батько історії» Геродот. Самі степовики не залишили по собі писемних пам'яток, отож вони самі і займана ними територія залишилися у протоісторичному часі.

Питання території, здавалося б, просто обмежує об'єкт дослідження існуючими кордонами України. В кінцевому рахунку це так. Однак сучасні кордони відрізняються від тих, що існували у минулому, тому доводиться враховувати кордони, що розмежовували на її території області суверенітету тих чи інших спільнот. Тому, по-перше, у схемі історії України слід зважати на кордони, що пролягали по її території. По-друге, в ній належить представити усі спільноти, представлені на її території, незалежно від того, як далеко кордони підконтрольної їм території виходили за межі сучасної України. Без розуміння історії цих спільнот неможливо зрозуміти ані причини територіальних змін, що зрештою привели до утворення України в її сучасних кордонах, ані побачити внесок тієї чи іншої території в українську історію.

По території України пролягло чимало кордонів. Усі вони варті уваги. Однак для першої спроби територіальної схеми варто узяти за основу кордони між цивілізаціями – себто великими самодостатніми спільнотами, які об'єднані однаковими культурними рисами і здатні до самовідтворення. Принциповою підставою для цього має бути той факт, що цивілізаціям притаманне різне уявлення про час, та й самий час може мати різний темп та конфігурацію – швидший чи повільніший, циклічний чи лінійний. Показово, що протоісторія України почалася зі степових кочовиків, а історичний час тут настав завдяки писемним грекам. І у подальшому доісторичний час для степовиків затримався аж до хозарських часів, від яких збереглися перші писемні пам'ятки кочовиків. Словом, цивілізаційні кордони та ареали належить прийняти як головні у виділенні на території України територіально-часових зон.

Таких цивілізацій на території України в історичний час було відомо три (всупереч поверховій думці про те, ніби Україна знаходиться лише на межі між якимось Сходом та якимось Заходом). Вони виникли і існували у різних ландшафтних зонах – відповідно до розвинутих ними виробничих можливостей, що до епохи промислової революції XIX ст. залишалися доволі стабільними і цим забезпечили порівняно малу рухливість цих кордонів.

Найбільшою з ландшафтних зон за площею були степи Півдня. Народи степу представляли цивілізацію кочових скотарів, що панувала у степовій зоні, а тому її логічно і зручно назвати *степовою цивілізацією*. Незважаючи на суперечки, а радше спекуляції, що точаться з приводу правомірності застосування визначення цивілізації до степових спільнот, панування останніх тривало довше, ніж будь-яка інша відома цивілізація, а саме від античності до XIX ст., доки степи залишалися ареалом головним чином кочового скотарства. Якщо торкатися фундаментальних культурних ознак, то степовикам тривалий час було притаманне циклічне сприйняття часу. Перший історичний наратив, який відповідає лінійному баченню минулого, з'явився у степовій зоні України лише на початку XVIII ст. – це була хроніка Кримського ханату від Абдулгафара Киримі «Умдету-т-теваріх»⁸¹. Пізній перехід до лінійного часу степовиків України виразно показує їхню цивілізаційну відмінність і від їхніх османських сюзеренів, які також мали степове походження, але творили літописи уже від кінця XIV ст. Отже, ця риса підтверджує обґрунтованість виділення у часо-просторі України степової цивілізаційної зони.

Весь згаданий відрізок історичного часу, який охоплює майже три тисячоліття, землеробство у Євразійському степу не могло реалізувати свій безперечно більший виробничий потенціал. Так, землеробське освоєння степових земель у Казахстані відбулося у середині XX ст. і потребувало значних індустриальних ресурсів. Словом, степи попросту були закриті для землеробства. Значною мірою панування кочовиків у степах трималося і на їхній військовій силі (кінних лучниках), що мала беззаперечну перевагу над іншими військами, особливо на степу. Також воно спиралося і на специфічні форми суспіль-

⁸¹ Попередні історичні твори присвячувалися окремим ханам чи подіям. Огляд турецько-татарської історіографії Кримського ханату див.: *Зайцев І.В.* Крымская историографическая традиция XV-XIX веков: Пути развития: Рукописи, тексты и источники. – Москва: Восточная литература, 2009. Аргументацію щодо сприйняття часу у кримських історичних творах докладніше див. згадувану вище мою рецензію: *Галенко О.* Татарська і турецька історіографія Кримського ханату у світлі джерелознавчої студії (Замітки про книжку І. В. Зайцева «Крымская историографическая традиция XV-XIX веков: Пути развития: Рукописи, тексты и источники»). – М., 2009 // Український гуманітарний огляд. – Вип. 16-17. – К., 2012 – С. 211-232.

ної організації, в тому числі і єдину власну форму державності – степову імперію, якою б примітивною вона не здавалася. Більше того, степові імперії спромоглися поширювати своє панування далеко за межами степів, що мало місце і в історії України, наприклад, унаслідок монгольського завоювання.

Головна історична заслуга кочовиків полягає у господарчому освоєнні просторів Євразійського степу, що до їхньої появи був зоною лише споживальної, а не продуктивної економіки. Степовики сприяли появі трансконтинентальної торгівлі, але це була не їхня заслуга, а лише результат їхньої співпраці (симбіозу, якщо комусь більше подобається) із професійними купцями з осілих земель. Крім того, степовики відігравали в історії цілого Старого Світу активну політичну роль, а разом з тим справили подекуди значний вплив і в інших сферах – у територіальних та етно-демографічних трансформаціях, у поширенні власної політичної культури, у стимулюванні взаємодії між різними цивілізаціями Євразії. Українське козацтво, що виникло на степу, багато чим завдячує степовому побуту, воєнним та політичним традиціям степовиків.

Та незважаючи на воєнне та політичне панування у степах, кочовики в силу нестабільності економіки кочового скотарства перебували у залежності від стосунків з осілими сусідами. Вони були зацікавлені у матеріальних ресурсах осілих спільнот, їхніх знаннях та вміннях, зрештою вони були зацікавлені в доступі до ринків осілих держав, тому що або зовсім не мали власних або мали їх в дуже обмеженій кількості. Це й послужило причиною виникнення на підконтрольних кочовикам територіях степового Причорномор'я грецьких колоній в VII ст. до н.е. Грецькі колоністи принесли з Середземномор'я власну цивілізацію з усіма її атрибутами – містами, писемністю, культурою – і перетворили Чорноморське узбережжя України на ареал *середземноморської землеробсько-торгівельної цивілізації*. Грекам було притаманне лінеарне бачення часу. Власне, ця зона стала вогнищем цивілізації – у загальноприйнятому розумінні цього поняття – на території цілої Східної Європи і зрештою визначила її цивілізаційний поступ та сучасну цивілізаційну приналежність.

Після греків цю берегову смужку згодом перебрали кілька імперій – Римська, Візантійська, генуезька колоніальна, османська. При цьому жодна з названих держав перед лицем воєнної сили степовиків не вдавалася до експансії поза межами узбережних володінь. Це підтримувало стабільність кордону між цими двома цивілізаціями. Тільки Османи спромоглися вийти за межі цього кордону, проте й вони не мали ресурсів для контролю за українськими степами, залишивши це на відповідальності Кримського ханату – свого степового союзника та

підданця. Зрештою Османську імперію витиснула звідси українська колонізація, козаччина та згодом Російською імперією.

Названі дві цивілізації, незважаючи на зміну народів та держав, що їх представляли, та конфлікти між ними, співіснували на Україні до кінця XVIII-початку XIX ст., коли їх остаточно поглинула *слов'янська землеробська цивілізація* в особі багатонаціональної Російської імперії, але навздогін українській стихійній колонізації, козаччині та польській магнатсько-шляхетській колонізації. Початки цієї цивілізації пов'язані із бездержавними слов'янськими народами європейської лісової зони, що проявилися в історії як підданці та/або об'єкт агресії інших цивілізованих спільнот – Візантійської імперії, германців, степовиків (аварів, мадяр, хозар), вікінгів. На території України ця цивілізація вперше створила державність в особі Київської Русі, яку було знищено монгольським завоюванням.

Вирішальне значення на хід історії цієї цивілізації справило прийняття християнства у його православній версії – відповідно до північної віри середземноморської зони України. Принесене християнством сприйняття лінійного часу послужило, зокрема, однією з головних відмінних рис цієї цивілізації від сусіднього степового океану і, попри доктринальні та політичні розбіжності між православ'ям та католицизмом, заложило підґрунтя цивілізаційної спільності України з Європою.

Із занепадом Монгольської імперії у другій половині XIV ст. завдяки включенню цієї зони до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, імперії Габсбургів, ця зона частково і часами безпосередньо потрапляла в політичну, економічну та культурну орбіту європейської цивілізації (що виникла спочатку у середземноморській Європі, а в модерну добу перетворилася у торговельно-індустріальну цивілізацію Західної Європи). Остання, розвинувши зовнішній попит на продукти харчування, стимулювала їх виробництво на сході Європи. За таких обставин з другої половини XIV ст. і виник на Україні інтерес до розширення орних земель та поширення цієї зони за рахунок степової. Вона відома як українська землеробська колонізація, хоча насправді мала значно складнішу природу. В кінцевому рахунку колонізаційні процеси привели до землеробського освоєння кочовничих степів, що було явищем всесвітньо-історичного значення. В історії ж України колонізація важлива як чинник появи українського козацтва, утворення козацької держави, формування українського етносу на степовій території. В той же час, вона підготувала експансію Російської імперії, і досягла берегів Чорного моря вже в умовах воєнного і політичного панування останньої. Після цього було ліквідовано і українське козацтво, один з основних рушіїв колонізації, а разом з ним і його політичні інститути, що заразом виступали в ролі політичної

організації українців. Таким чином, Російській імперії дісталися і результати української колонізації. Останні проявили себе в так званій російській хлібній торгівлі в епоху промислової революції в Європі XIX ст. Проте саме Україна здобула тоді собі славу “житниці Європи”, і це може розглядатися не стільки як ефемерне визнання заслуг України перед Європою, скільки як одна з суттєвих ознак приналежності України до європейської цивілізації. Саме з перетворенням українських степів на європейську житницю кордон Європи не лише духовно, політично, а й матеріально поширився на певному ареалі Євразійського степу. Це пов’язання України з піднесенням європейської/західної цивілізації – без сумніву визначальне для всесвітньої історії явище – є підставою вважати його кульмінацією історії України у людській історії. Що нинішня агресія Росії проти України спрямована на загарбання саме Півдня, а не якогось іншого регіону, також сигналізує кульмінаційне значення Півдня для України – втративши саме Південь, Україна втратить свою головну місію у дотеперішній світовій історії.

Отже, територія України, будучи перехрестям трьох цивілізацій, має складну історію, що в найбільш загальному вигляді являє собою дуже заплутаний процес взаємодії між названими трьома цивілізаціями, з їх експансією, занепадами та трансформаціями. Південь, з його двома цивілізаціями постає у такому підході повноцінною складовою української історії. Додатковою перевагою саме такого підходу є те, що завдяки йому утворення України, як і будь-яке інше історичне явище, набуває рис випадковості і неповторності. При цьому запропонований підхід не применшує ані активної і свідомої ролі українців у світовій історії, ані їхніх здобутків. Навпаки, те, що процес цивілізаційної взаємодії, незважаючи на складні обставини та непевність пограниччя, привів до утворення на сході Європи ареалу з українським населенням і зрештою до утворення сучасної держави України, є історичним здобутком саме української нації. Навіть тривала работоргівля, найвідоміша фаза якої пов’язана з татарськими набігами на Україну помонгольської доби, як видно, не стала перешкодою поступу української колонізації – власне, обидва явища співпадають в часі. Тим самим логічно (а не моралістичними закликами) усувається заданий національною парадигмою образ українців як народу-страждальця, а разом і з’являється підстава для переміни однобічно-негативної пам’яті про стосунки українців із степовими народами та їх нащадками, зокрема кримськими татарами – прямими спадкоємцями степової спадщини України. Словом, хоча справжнє відкриття Півдня ще попереду, але вже сьогодні стає зрозумілим, що історія Півдня обіцяє багато для історії України.

ВИСНОВКИ

1. У зв'язку із набуттям Україною незалежності, а українцями – вищої форми суспільної організації у вигляді суверенної держави, об'єктом-предметом історії України стало минуле людського суспільства на території цієї держави. Цей об'єкт-предмет є ареальною складовою історії людства, що задається об'єктивними параметрами часу, простору і людської свідомості. Тому цей об'єкт-предмет інакше формулюється як часо-простір України.

2. Схематично часо-простір України являє собою ареал контакту трьох цивілізацій, які початково розвинулися у ландшафтних зонах – степової/ кочовничої (степ, лісостеп), середземноморської (узбережжя Чорного моря), слов'янської землеробської (ліс). Об'єднання трьох цивілізацій відбулося за рахунок поширення слов'янської землеробської цивілізації на територію інших двох. Визначальним чинником цивілізаційних зрушень на цій території послужив український етнос, історична еволюція якого зрештою і привела до утворення незалежної держави Україна.

3. Національна парадигма історії України, об'єктом якої є український народ, з набуттям незалежності успішно виконала свою суспільно-політичну місію мобілізації українського народу на створення власної держави. Враховуючи центральну роль українського народу в утворенні держави Україна, його історія є і залишатиметься одним з основних предметів історії України в рамках територіального/ часо-просторового підходу. Більше того, подолання наслідків колоніального російсько-радянського режиму залишило в історії українського народу значні лакуни, які потребують подальших досліджень.

4. В рамках територіальної/ часо-просторової парадигми міждисциплінарний підхід є необхідною методологічною передумовою, в тому числі для дослідження історії українського етносу. Адже йдеться про відкриття приналежності української історії до історії людства, а також європейської цивілізації. Потрібно припинити спекулятивний дискурс про унікальність української нації та історії, що безглуздо заперечувати, але ще безглуздіше доводити. Враховуючи тривалий період провінційності української гуманітаристики, що проявився у нерозвиненості сходознавства та досліджень всесвітньої історії, потрібні кроки щодо організаційного забезпечення міждисциплінарних досліджень.

Насамкінець залишається висловитися, що радянсько-російський період в історії України, себто період від кінця XVIII ст., у світлі наведених міркувань теж потребує реконцептуалізації. Хоч він і являв собою єдину цивілізаційну зону, але навряд чи хто знає, чи

кордони, зони, традиції зниклих цивілізацій також зникли, а не були успадковані. Тому здається важливим взятися за ідентифікацію у сучасності спадщини минулих епох, а головне – цивілізацій, що формально зникли з України внаслідок української колонізації та наступних трансформацій. Це потрібно заради пізнання історії – щоби знайти вірні пояснення модерній добі та сучасності, як от згаданий розподіл електоральних симпатій у часи незалежної України. Але це потрібно також і для майбутнього – щоби впізнати оті успадковані від минулого цінності, від яких краще відмовитись, бо вони не відповідають сучасним ідеалам. Очевидно, сучасні реалії також змушують істориків задаватися питанням про русифікацію та радянізацію Півдня.

Нарешті, нема сумніву, що ревізія мусить заторкнути популярну нині дисципліну історіографію. Справа у тому, що історіографічні дослідження тримають у фокусі саме період від кінця XVIII ст., що об'єктивно співпадає з початками історичної науки в Україні. Проте варто пам'ятати, що історіографія перетворилася на спеціальний напрям в українській (як і в усій радянській) науці, із дослідницькими підрозділами та місцем у класифікації історичних дисциплін, лише під кінець радянської епохи. Відтоді він утримував значні наукові сили на невігідній для історії України, як зазначалося вище, російсько-радянській епосі. Сумнівно, що за теперішніх обставин, коли відкриваються широкі перспективи у дослідженні історії України, варто множити праці, що не раз вироджуються у тривіальні переліки наукових праць, тем та науковців віджилої епохи, і які потрібні їхнім авторам заради наукових ступенів. З представлених мікувань природньо випливає необхідність узгодження задач національного та регіонального наративів⁸². Звісно, перегляд концепції російсько-радянського періоду є предметом спеціальної полеміки, а наведені приклади покликані лише продемонструвати масштабність актуальних задач в світлі часо-просторової парадигми. Але події на Півдні потребують відважитись на великі переміни і нагадують про ціну знання минулого – ворог спочатку відібрав в Україні пам'ять, і вже стоїть на її землі.

⁸² Ця проблема вже слушно поставлена в українській історіографії. Див. щорічник «Регіональна історія України», що випускається Інститутом історії України НАН України з 2007 р.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ГЛОСАРІЙ: ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ

Тривала кількасотлітня відсутність назви «Україна» – як у вигляді етноніма, так і у вигляді топоніма – на картах, у дискурсах, у повсякденному слововжитку породила проблему історичної суб'єктності названої цим іменем держави. Проблема надумана, якщо йдеться про історію України як цілісності і у широкому часовому діапазоні. Допустимість занурення в історичні пласти на будь-яку глибину із застосуванням при цьому назви «Україна» практично ніким не оспорується.

Але справа набирає іншого вигляду й звучання, коли в історичних дослідженнях йдеться про застосування топоніму «Україна» до окремих історичних періодів – до тих спільнот, які ще не знали такої назви або були штучно позбавлені права на її вживання метрополіями, від яких залежали. Приміром, коли у шкільних підручниках замість «Руської правди» з'явилася «Українська правда», а руські князі були названі українськими, це було сприйнято як абсолютно неприпустиме «осучаснення» історії і навіть як спекулятивний прийом. Коли говоримо про Західну Україну, маємо на увазі Галичину, Буковину й Закарпаття, але ж до початку ХХ століття ця узагальнююча назва поширювалася також на Поділля, Волинь, Побужжя⁸³. Що ж до Південної України, то цей часто вживаний топонім у різні часи стосувався різних територій, кордони яких не були чітко окреслені. Правомірність віднесення Криму до південної України нині є очевидною, але чи «спрацьовує» цей принцип стосовно Криму ХІХ століття?

Отже, чітке визначення прийнятних меж застосування термінів «Україна», «Русь», «Малоросія» в часовому вимірі і у регіональному контексті становить для історичної науки завдання, що незмінно зберігає свою актуальність і мабуть, ще довго буде предметом дискусій. Величезна література, що стосується переважно співвідношення цих понять, як правило, не містить заглиблення у специфіку регіональних самовизначень на різних історичних етапах. Грані між відповідними етнонімами, топонімами, політонімами в літературі розмиті.

Якоюсь мірою наближення до істини гарантує розведення географічно-орієнтувальних та етнічно обумовлених смислів поняття «Україна». Очевидно, що у вжите ще 1187 року щодо Переяславщини найменування «Оукраина» літописець вкладав суто географічний зміст.

⁸³ Див., напр.: *Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа.* – К., 1990. – С. 282.

В ряду географічних назв було вжите 1213 р. і поняття «Оукраина» щодо Галичини⁸⁴.

Можна впевнено твердити, що аж до середини XVII ст. назва «Україна» була «без-» або «позаєтнічною», відображаючи факт окраїнного, пограничного розташування її окремих територій відносно суверенів чи сусідів – Польщі, Литви, Росії, Степу. Зафіксована С. Шелухіним її дещо несподівана назва на французьких картах 1572 та 1580 рр. теж мала географічно-орієнтаційну мету⁸⁵. За П. Толочком, протягом XIII–XVII ст. терміни «Україна», «оукраїна», навіть якщо вони написані з великої літери, фіксують порубіжність, перебування під політичним протекторатом (чи повністю в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Вони не були власними географічними назвами, і не випадково майже завжди мали про собі пояснювальні слова («Литовская Украина», «Смоленская Украина», «Малороссийская Украина», «Государевы Украинские города» тощо)⁸⁶.

З часом, однак, одна з таких «Україн» набуває конкретного географічного змісту і вживається, починаючи з Густинського літопису, в одному ряду з іншими «руськими» землями – Волинню, Поділлям, Запорожжям, Сіверією, Покуттям, Підгір'ям, Підляшшям. Йдеться про територію Середньої Наддніпрянщини. «Українними» найчастіше іменуються Київське та Черкаське староства, що межували з ісламським світом і перебували під впливом козаків. Перемишльський православний єпископ Ісайя Копинський у 1622 р. скаржився московському патріархові Філарету на те, що йому доводиться тіснитися «на Украине, во пределе Киевском». Мелетій Смотрицький, характеризуючи головні вогнища полеміки між уніатами й православними, вибудовує такий ряд: Литва, Русь, Волинь і Україна. В іншому місці (у полемічному творі «Verificatia niewinności») він прямо називає Київське воєводство Українським⁸⁷.

Випадки застосування назви «Україна» у офіційному листуванні XVI ст. поодинокі, але теж досить показові: у другій половині століття вже явно відчувалася потреба в узагальненому найменуванні великої території, яка на європейських картах попереднього, XV століття, по-

⁸⁴ Моця О. «Анти» – «руси» – «українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V – XIX ст. – К., 2012. – С. 200.

⁸⁵ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII – XIX століттях. – Чернівці, 2011. – С. 20-21.

⁸⁶ Толочко П. Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 5-6.

⁸⁷ Степанов М. Осмислення в українській історичній думці політичних реалій Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. як передумова формування уявлень про територіальний простір модерної нації // Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі. – Черкаси, 2011. – С. 103-104.

ставала як *Rubea Russia*, *Podolia*, *Tartaria* тощо. У листі турецького султана до польського короля про Кам'янець-Подільський говориться як про «замок на Україні». «Україна Руська, Київська, Волинська, Подільська і Брацлавська» згадується в універсалі польського короля Станіслава Баторія 1580 року⁸⁸.

Значно більш інформативними у цьому плані є картографічні відомості. Вони свідчать, зокрема, про те, що назви провінцій на українських землях з'явилися на європейських картах значно раніше за топонім «Україна». Принаймні на рукописній карті 1459 р. італійця Фра Мауро, виготовленій для португальського короля Альфонса V, на лівобережжі Дніпра окреслено провінцію Роксан і територію кочових племен на схід від неї – Тартарію; присутні на цій карті і Біла Русь (*Rossia Rossa*) та Литва (*Lituania*). Провінції *Rubea Russia*, *Podolia*, *Tartaria pars* зафіксовані також на карті Східної Європи, складеної для видань «Географії» К. Птолемея Миколою Кузанським (до нас дійшли лише її переробки 1491 і пізніших років). На карті Польщі В. Городецького 1557 р. позначені Червона Русь, Закарпаття, Волинь, Поділля. В «Атласі» фламандського картографа Герарда Меркатора (Кремера) 1585 р. (197 карт) на українських територіях виокремлюються Червона Русь, Покуття, Волинь, Поділля, Сіверщина (на карті «Русія»), а також Таврика Херсонська (останній присвячена окрема карта як додаток до карти «Литва») ⁸⁹.

Маємо, отже, доволі чіткий перелік тих частин, які, переважно адміністративно, членували українські землі у складі ВКЛ та Речі Посполитої. Для тих з них, які легко локалізуються за сучасними аналогами, варто застосовувати в історичних працях їхні тогочасні найменування. Це дасть змогу мінімізувати застосування розмитого поняття «українські землі», до якого із справедливим упередженням ставляться провідні вітчизняні історики. Адже, зауважує Наталя Яковенко, «такі «землі» миготять у часі й просторі, то набуваючи політичної ознаки, то втрачаючи її... Лишається тільки гадати, що за ребус пропонує нам історик, кодуючи губернії XIX ст., а то й радянські області під назвою «українських земель»⁹⁰. Що ж до України як топоніма, то її поява у межиріччі Дніпра й Росі зафіксована на карті Великого князівства Литовського, виданій в Амстердамі 1613 року (автор – Т. Маковський). Тут вона чітко прив'язана до Дніпра і виступає як аналог понять «Волинь» та «Низ» («*Volynia Vterior, quae tum Ukraina tum Nis*»). Карта явно відбила інтерес до феномена козацтва та ареалів його розташування, а, отже, увагу привернули і дніпровські пороги, і острови, і міста з від-

⁸⁸ Територія України /Під ред. В.Січинського. – Прага, 1944. – С. 12, 13.

⁸⁹ Докладніше див.: *Вавричин М.* Відтворення України. Історія картографії, краєзнавство, біографістика. – Львів, 2012. – С. 41-60.

⁹⁰ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С. 37.

повідним назвами. Карта Маковського є переконливим свідченням того, що територія, населена такою активною людністю, довго не лишатиметься в офіційних дискурсах «безіменною».

Справжня революція у кодифікації України як держави пов'язана з іменем французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який, перебуваючи з 1630 по 1647 р. на службі у війську польського короля, керував спорудженням укріплень та оборонних споруд у дніпровському регіоні.

В опублікованій у 1651 р. у Франції невеликій праці «Опис України» він відтворив для західного читача картину України, якою її побачив – з докладними відомостями географічного та економічного характеру, описанням порогів, побуту і звичаїв запорозьких козаків, кримських татар тощо. Привертає увагу колоритний опис Києва⁹¹. «Опис України» лише за життя автора витримав 4 видання, а пізніше вийшов у численних перекладах голландською, іспанською, англійською, латинською, німецькою, польською, російською мовами (до української черга дійшла лише 1990 р.).

Не менше значення для регіоналістики мають карти, які складав Боплан на основі власних топографічних вимірів. Багато разів копіювалися і перевидавалися дві карти України, виконані Бопланом – Спеціальна і Генеральна, а також його карта Дніпра. На основі Спеціальної карти України, виданої у 1650-1653 рр. В. Гондіусом в Данцігу, амстердамський картограф Й. Блав створив чотири окремі карти регіонів Правобережної України – Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття; французький географ Н.Сансон доповнив цю серію картою Волині і видав її у Парижі. Генеральна карта України Г. Боплана, видана вперше в Данцігу у 1651 р., охоплює майже всю територію тогочасної України – від Червоної Русі на Заході до Чорноморського узбережжя на півдні. Карта Дніпра вперше була опублікована Й. Блавом в латинському, іспанському, голландському і французькому виданнях його «Великого атласу»⁹². Завдяки картам Боплана, широко відомим у Європі, назва «Україна» остаточно утвердилася на картах; з'явилася вона і на глобусі Корнеліуса 1660-1670 рр.

⁹¹ Боплан Г.–Л де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Транссільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К., 1990.

⁹² Карти Боплана детально описані і класифіковані завдяки зусиллям В.Ляскоронського, Я.Дашкевича, А.Перналя, Д.Ессера, М.Вавричин, Р.Сосси. Див.: Ляскоронский В. Г.Л. де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. – К., 1901; Боплан і Україна. – Львів, 1998; Брехуненко В. Боплан про Україну // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 104-110. У 2000 р. «Спеціальну карту України Гійома Левассера де Боплана» видано у Львові.

Зрозуміло, що інтерес до України, який спричинив величезну популярність праці Боплана, був стимульований безпрецедентним впливом на політичну карту Європи Національної революції середини XVII ст. Саме з нею пов'язане формування відчуття специфічної «руської» (фактично української) політичної ідентичності на православній основі, а водночас і модель власного, історичного минулого, відмінного від польського. Європа реагувала на це з інтересом і з певним острахом – її не могли не лякати і виразно продемонстрований феномен солідарності «збройного люду», і присутні у діях повсталі елементи міжетнічного антагонізму. За Н. Яковенко, «грандіозна війна, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекраєла мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи»⁹³. З цією подією був безумовно пов'язаний і зафіксований О. Моцею вихід терміна «Україна» за межі земель, що первісно позначалися цим словом.

Уявлення про те, у якому вигляді у вітчизняному і європейському баченні у цей складний час поставав географічний простір під назвою «Україна», дають карти другої половини XVII ст. На карті Сансона 1663 р. напис «Україна» іде через Правобережжя й Лівобережжя. Його ж атлас 1665 р. дає вже дві карти України – 1) Волині, Київщини й Середнього Подніпров'я і 2) Лівобережжя з Приазов'ям. На картах цього ж автора, що видавалися у 70-х рр., Україна знов представлена як ціле – від Холмщини до Лівобережжя й земель Запорожжя. На цих і на інших європейських картах назва «Україна» фігурує у різному написанні: *Ukraina*, *Ucrainia*, *Ukraina*, *Ukraine*, *Ucrainiae*. На першій карті, виконаній українським гравером Олександром Тарасевичем у 1683 р., під загальною назвою *Ukraina* подано назви таких земель: Поділля, Покуття, Червона Русь, Волинь, Полісся, Сіверія. На цій карті позначено понад 20 українських міст⁹⁴.

Фахівці звертають увагу на роль самоназви «Україна» як одного з головних національних ідентитетів на початковому етапі націєстановлення. У XVII і на початку XVIII ст. однієї самоназви не існувало; конкурували і паралельно застосовувалися назви «Мала Русь», «Малоросія», «Мала Росія», «Україна», «Русь». Прикметним є факт частого застосування поняття «Вітчизна» для підведення різних самоназв під спільний знаменник: «мила Вітчизна наша» (Б.Хмельницький), «Україна Вітчизна наша милая» (І. Брюховецький), «своя Вітчизна Україна» (Я. Лизогуб), «Вітчизна наша Малоросійська» (І. Скоропадський), «Мала Росія – Вітчизна наша» (П. Орлик) і т.п.

⁹³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге. – К., 2005. – С. 259, 313.

⁹⁴ Територія України. – С. 36-39.

Процес українського самовизначення, однак, у XVII-XVIII ст. не дістав завершення, а тому назва «Україна» часто супроводилася уточнювальними словами «Малоросійська», «Козакоруська», «Козацька». «Ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва «Русь – Мала Русь»⁹⁵.

Щодо назви «Русь», то, як свідчать наявні літописні списки, це була основна самоназва населення східнослов'янського Півдня. В Іпатіївському літопису, що найповніше зберіг південноруське написання, у десятках варіантів повторюються похідні від терміна «Русь» – «Роусь», «Роуси», «крепость Роуская», «Роуская рать», «обычаю Роускую», «князи Русцеи» тощо. У іноземних джерелах фігурують Rus, Ruthenia, Russia, Rutzeland, Russland, Rusco та ін.

Поняття «Мала Русь» з'явилося на початку XIV ст. – в процесі створення Галицької митрополії, яка була зареєстрована у патріархаті Візантії як митрополія Малої Русі (Russia Mikra) на відміну від Київської митрополії (Russia Makra). Похідний від неї термін «Малоросія» усталився у лексиконі XVIII ст. на означення Гетьманщини (Лівобережної України); після ліквідації української автономії він вживався стосовно Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній.

За цією логікою і новоприєднані внаслідок російсько-турецьких воєн території називали Новоросією. Назва Україна була присутня лише у найменуванні Слобожанщини. Цей недогляд царського уряду, для якого поняття Україна було цілковито неприйнятне, очевидно, пояснювався тим, що Слобідська Україна сприймалася як «окраїна». До речі, саме так (у формі «Okraina») цей регіон був позначений на карті Московії І. Масси 1633 р. і на глобусі Корнеліуса 1660-1670 рр. На глобусі 1697 р. позначені і Окраїна, і Україна (Ukraina seu regio Cosacorum). У XVIII ст. робилися неодноразові спроби чітко розмежувати ці два поняття. У документі 1775 р., який приписують французькому послу при російському дворі Дюрану, йдеться про потребу розрізняти Україну і Окраїну. Перша – земля козаків – це територія між Польщею і Росією. Друга – майже не заселена територія між Південною Московією і Малою Тартарією. Після поневолення України Росією, зазначав Дюран, «багато нещасних мешканців України емігрували в «Окраїну». З огляду на це В. Січинський доводив, що версія про походження назви «Україна» від слова «окраїна» (Московії чи Польщі) не витримує критики⁹⁶.

Попри офіційне несприйняття назви «Україна» у слововжитку Росії цю самоназву пропагували козацькі канцеляристи. В «Літопису Самовидця» Україна згадується 6 разів, у літопису Г.Грабянки – 75 (підра-

⁹⁵ Моця О. «Анти» – «руси» – «українці». – С. 16.

⁹⁶ Територія України. – С. 40-41.

хунки О. Моці). Паралельно вживалися і Малоросія, і Малоросійська Україна, і Мала Україна Малоросійська. В Літописі Величка фігурує і «козако-руський», і «козако-український» народ. Частіше, проте, українців іменували черкасами.

Багатьма європейськими політиками й інтелектуалами ця ситуація уже тоді сприймалася як неприродна й ненормальна. У 1869 р. француз К. Делямар опублікував у вигляді брошури петицію-звернення до сенату Франції під назвою «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією». Рутенський народ, за Делямаром, за своєю чисельністю співставний з народом Іспанії. Але поневолені Московією «руси» й «русини» були позбавлені завойовниками права на власне ім'я. «Чи знищено цей народ? Звичайно, ні. Він існує, він має свою історію, що відрізняється від історії Польщі, а ще більше від історії Московії; він має свої традиції й свою мову, що відмінна водночас від російської і від польської; йому притаманна, нарешті, яскраво виражена індивідуальність, яку він не перестає відстоювати». Порушивши в такий спосіб на державному рівні проблему захисту історії й мови українського народу, Делямар висунув і конкретні пропозиції щодо реформи системи викладання історії у Франції⁹⁷.

В самій Україні політична платформа для обстоювання національних інтересів з'явилася із значним запізненням. Однак не можна не бачити й того, що від середини XIX ст., під впливом загальносвітових процесів національного пробудження, українська ідея переживала період своєрідного ренесансу. Зусиллями М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова українська ідея еволюціонувала від концепту «другої руської народності» до обґрунтування права українців на власне національне життя – з українською освітою, пресою, книжковою справою тощо. Але навіть на початку XX ст. ідеологам українства ще не вдалося остаточно відстояти бодай право на власне ім'я. Вітчизняний географ зі світовим ім'ям С. Рудницький у 1926 р. писав, що «наслідком безподільного пановання російської об'єдинительної теорії в географії, статистиці, історії Східної Європи *цивілізований світ не знає, що є в Європі велика географічна одиниця, що зветься Україна, і що на ній живе самостійний, сорокамільйоновий народ, що зветься Українці*»⁹⁸.

З боєм говорив вчений про те, що уживані в західноєвропейських мовах терміни Kleinrussen, Petits Russes, Little Russians «не означають окремого народу, а лиш одне плем'я російського народу». Австро-угорських українців, які у місцевій статистиці фігурували як «рутени», поза

⁹⁷ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну і український народ у XVII – XIX століттях. – С. 227-229.

⁹⁸ Рудницький С. Основи землезнання України. – Кн. II. Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – С. 35.

межами країни або теж відносили до «русских», або вважали окремим 4-мільйонним народцем Ruthenen. Молода українська наука, за Рудницьким, на той час зуміла обґрунтувати окремішне становище українського народу лише з історичного погляду. На мовному, антропологічному, етнологічному, етнографічному полі, попри наявність окремих цікавих праць, ще не було досягнуто «систематичного представлення українського народу jako самостійної цілісті».

Досліджуючи у порівняльно-історичному аспекті вибудовані в процесі формування польської, російської та української націй образи «ідеальних Батьківщин», російський українознавець А. Міллер звертав увагу на те, що внаслідок їх взаємонакладання територія України у ХІХ ст. перетворилася на об'єкт справжньої термінологічної війни. Поляки продовжували називати втрачені землі східними кресами, у Росії ця територія іменувалася Західним краєм, при чому розрізнялися Південно-Західний край (Подільська, Волинська і Київська губернії) і власне Західний. Землі на лівому березі Дніпра називали Малоросією, а Причорномор'я Новоросією. У цілому територія сучасної України часто називалася Південною Росією. Особлива назва існувала для Східної Галичини – Червона Русь⁹⁹.

Для сучасного дослідження усі ці термінологічні війни – предмет історіографічного інтересу, не більше. Але доволі часто доводиться стикатися, особливо в назвах дисертаційних праць, не лише з фактами нерозрізнення етноніма, топоніма, соціоніма у застосуванні поняття «Україна», але й і з прямою плутаниною у осмисленні історичного й календарного часу. Ногайці причорноморських степів, які ще у ХVІІІ ст. вели кочовий спосіб життя, жили в іншому соціальному часі, відмінному від календарного. Простір, на якому вони кочували, сьогодні значною частиною входить до складу України, і тому історія ногайців як суспільного феномена – частина історії України. Але вписати історію ногайців у канву історії України, нехай і у публіцистичній формі, вдалося лише недавно. Прикметно, що автори цікавої книги «Буджакский излом» А. Ганжа та М. Пундик зробили це, використовуючи популярні парадигми пограниччя і фронтиру¹⁰⁰.

Очевидно, що географічні назви колишніх «країв» без «прив'язки» до етнічного «наповнення» – більш надійний орієнтир в регіоналістиці, ніж будь-який інший. Адже за самою своєю суттю регіональна історія – історія територіалізована. Однак доволі часте ототожнення регіональної історії і краєзнавства з нашого погляду є некоректним.

⁹⁹ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід-Захід. Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 189.

¹⁰⁰ Ганжа А.И., Пундик Н.В. Буджакский излом. – Одесса, 2013.

У вітчизняному контексті регіональна історія не протиставляє себе краєзнавству, але пропонує інші методи дослідження «місць» (локусів) – з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. У фокусі уваги перебуває мезорівень дослідження суспільних процесів, проміжний між національним і локальним. Із тієї спадщини, яку прийнято (не зовсім правомірно щодо напрацьовань XIX ст.) вважати краєзнавчою, регіоналістика запозичує емпіричний матеріал з історії поселень, розселення, колонізаційних процесів, форм збирання і обробки первинного матеріалу. Але значно більшою мірою вона відштовхується від напрацьовань «обласництва» в історіографії, представленого іменами А. Щапова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка та інших вчених. Залучаючи для регіонального аналізу здобутки історичної і суспільної географії, антропології, етнології, урбаністики і інших суміжних дисциплін, вона вибудовує свій науковий простір саме на міждисциплінарних стижах. На відміну від краєзнавства її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи і особливо – специфічні регіональні культурні традиції.

Із сказаного випливає, на наш погляд, кілька важливих висновків для істориків, які досліджують окремі періоди історії України в регіональному розрізі.

1. Не варто без особливої потреби застосовувати узагальнюючі поняття «Україна», «українські землі», коли йдеться про віддалені в часі події і локалізовані території з усталеними історичними назвами. Слід дотримуватися у формулюваннях тих історичних самоназв, які у певний час у відповідних регіонах побутували.

2. Необхідно розширювати палітру географічних орієнтирів, здатних структурувати історичний простір регіоналістики. В ролі антонімів до вже усталеного і узвичаєного поняття «Західна Україна» найчастіше використовуються терміни «підросійська Україна», «Наддніпряньська Україна», «Наддніпряньщина» тощо. Ці смислові ряди потребують упорядкування. Допустимо протиставляти «підросійську» Україну «підавстрійській», «Наддніпряньську» – «Західній». Але з поняттям «Наддніпряньщина» слід поводитися обережно, якщо йдеться про т.зв. Велику Україну (до речі, саме цей термін галичани вживали на рубежі XIX і XX ст. на «означення українського простору поза територією, яку вважали «своєю»). «Наддніпряньщина» – радше метафора, яку можна наповнювати будь-яким смислом.

3. Про поняття «Східна Україна», «Південна Україна», «Південно-Східна Україна» докладно йтиметься далі. Ці терміни вже достатньою мірою унормовані, хоч їхні географічні межі істотно варіюються. Їх застосування у кожному конкретному випадку потребує пояснень: в яких географічних і часових межах це поняття вживається.

4. Історико-географічні регіони України – найбільш надійний орієнтир для історичної регіоналістики. Потрібно, однак, мати на увазі, що кожному історичному часові притаманне своє членування території. Приміром, у XII-XVII ст. поземельна географічна структура територіального ядра Русі-України вкладається у схему: Волинь, Поділля, Київщина, Червона Русь (Галичина), Чернігово-Сіверщина, Запорозжя, Полісся, Покуття. Для кожної з цих територій знаходилося місце на тогочасних картах, але межі їх чітко не вимальовувалися, а території частково взаємонакладалися. Для пізнішого часу допустимий в історичних працях як усталений п'ятичленний поділ (Правобережна Україна, Лівобережна Україна (Гетьманщина), Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття), Слобідська Україна, Запорозжя), так і більш тісна прив'язка до географії (Прикарпаття, Нижнє Подніпров'я, Придністров'я тощо).

5. Етнографічний критерій допустимий також, але він менш надійний, бо еволюція етнічних спільнот ішла від більш компактного до дисперсного розселення. Як правило, цей критерій застосовується до територій на пограниччях, етнічна історія яких потребує спеціального дослідження.

ТЕРМІНИ «НОВОРОСІЯ» ТА «ПІВДЕННА УКРАЇНА» В ІСТОРИЧНОМУ ЧАСІ І ПРОСТОРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПОХОДЖЕННЯ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Термін «Новоросія» постав як вислід низки військово-політичних управлінських й адміністративних практик середини XVIII ст., які увінчалися створенням у 1764 р. Новоросійської губернії, відомої у науковій літературі як перша Новоросійська губернія (1764-1783). Спершу ця адміністративно-територіальна одиниця обіймала Українську лінію (система укріплень від Дніпра по течії р. Орелі та її притоки Берестової і далі по річці Береці до впадіння її у Сіверський Донець), Слов'яносербію (басейн середньої течії Сіверського Дінця) та Бахмутську провінцію (поселення, розташовані вздовж Української лінії, зокрема м. Бахмут; нині – м. Артемівськ). У вересні 1764 р. до Новоросійської губернії приєднали міста Кременчук і Власівка та значну частину Полтавського полку, а 1775 р. – землі ліквідованої Нової Січі. Втім, після приєднання 1783 р. Криму до Російської імперії Новоросійська губернія втратила військово-політичне значення й була ліквідована.

Друга Новоросійська губернія була створена у грудні 1796 р. й об'єднала територію низки колишніх адміністративно-територіальних одиниць – Катеринославського і Вознесенського намісництв та

Таврійської області. Адміністративним центром другої Новоросійської губернії стало місто Катеринослав (нині м. Дніпропетровськ), котре протягом 1797-1802 рр. іменувалося Новоросійськом. Друга Новоросійська губернія проіснувала до 1802 р., коли територія Південної України була поділена на три губернії – Катеринославську, Миколаївську (від 1803 – Херсонська губернія) та Таврійську.

У 1822-1874 рр. існувало Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство з адміністративним центром у м. Одеса, котрому підпорядковувалися три вищеназвані губернії. Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство мало забезпечити всебічну інтеграцію південних земель до господарського й культурного простору імперії Романових. Побутували й інші назви, пов'язані з терміном «Новоросія». У 1857 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було перейменоване у Новоросійське козацьке військо, котре проіснувало до 1867 р.¹⁰¹

У другій половині XIX ст. терміни «Новоросія» чи «Новоросійський край» зазвичай вживаються щодо території трьох губерній – Катеринославської, Херсонської та Таврійської, які навіть називають новоросійськими. Інколи до новоросійських губерній зараховували також Бессарабську губернію.

Первісно термін «Новоросія» та похідні означення, як-от Новоросійський край, Новоросійські землі, новоросійські губернії, Нова Русь, Нова Росія та інші мали виразний військово-політичний підтекст і продукували відповідні предметні значення, пов'язані з окресленням щойно здобутої й приєднаної території до імперії Романових або опанованої окраїни. Та від початку XIX ст. відбувається поступове зміщення акцентів, пов'язаних із новими соціокультурними умовами й політичними обставинами. На перше місце висувається низка проблем, пов'язаних як із господарським і колонізаційним опануванням цих територій¹⁰², так і з включенням їх до культурного простору Російської імперії.

У широкому розумінні йдеться про зміщення сенсу, який продукує термін «Новоросія» й похідні означення від виразних військово-полі-

¹⁰¹ *Защук А.* Новороссийское казачье войско: из материалов для статистического описания Бессарабской области // Военный сборник. – 1861. – Т. 2, № 4. – С. 343-370; *Бачинська О. А.* Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828–1869: Автореферат. – Одеса, 1997.

¹⁰² *Материалы для истории Новороссийской православной иерархии* // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1875. – Т. 9. – С. 283-296; *Державин Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края: Херсонская и Таврическая губернии // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1908. – Вып. 41. – С. 1-238; *Щебальский П. К.* Потёмкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах, ей принадлежащих. – М., 1868. – Т. 1. – С. 17-41; *Ястребов В. Н.* Материалы по этнографии Новороссийского

тичних конотацій до культурницьких смислів. Ці трансформації розгортаються вже у першій половині XIX ст., але набувають особливої динаміки у пореформену добу, себто протягом 1860-х-1870-х років, коли імперія Романових була змушена тою чи іншою мірою відповідати на виклики тогочасної модернізації цілого ряду європейських країн.

У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею в Одесі засновується Новоросійський університет¹⁰³. Постає низка періодичних видань, зорієнтованих на представлення поліетнічної й мультикультурної окраїни як частини загальнокультурного простору імперії – «Новороссийский телеграф» (1869-1903), «Новороссийские ведомости» (1869-1872), «Новороссийский листок объявлений» (1881-1883), «Новороссийский календарь», «Записки Новороссийского университета» (1867-1919) та ін.

Такі проурядові культурні й освітні практики мали спричинитися до формування більш-менш однотипних образів південних і південно-східних земель як невід'ємної частини імперії Романових, попри суттєві етнокультурні відмінності цього регіону та його давню історію. Таким чином, Новоросія стає неодмінною складовою відомої візії про «Русский мир» й одним із наріжних елементів, пов'язаних із конструюванням т. зв. великоруської ідентичності.

Загалом термін-конструкт Новоросія постав на перехресті імперського та великоруського дискурсів. З одного боку, ця дефініція виникла у річищі типових адміністративних, управлінських та військових заходів на околиці Російської імперії, а, з другого боку, відображала назрілі потреби, пов'язані зі спробами оновлення/переконструювання конструкції великоруської ідентичності, котрі споглядаємо в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. Не випадково, власне, історія Новоросійського краю у розрізі цих дискурсів, як правило, розпочиналася від започаткування військових колонізаційних проектів, відомих як Нова Сербія та Слов'яносербія.

Альтернативні термінологічні пропозиції стосовно конструкта «Новоросія» та його похідних означень намітилися лише на початку

края. – *Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете.* – 1894. – Т. 3. – С. 59-260; *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой пол. XIX вв. 1719-1858 гг. – М., 1976; *Его же:* Заселение северного Причерноморья в XVIII в. // *Советская этнография.* – 1969. – № 6. – С. 30-41; *Его же:* Заселення і освоєння Таврійської губернії в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // *Український історичний журнал.* – 1969. № 12. – С. 85-90; *Его же:* Крестьянская колонизация северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой пол. XIX вв. (1719-1858 гг.) // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* 1964 г. – Кишинёв, 1966. – С. 313-324.

¹⁰³ *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007.

XX ст., позаяк українське історіописання формувалося у межах культурних просторів імперій Романових і Габсбургів. Відтак звільнення від інституціональних, інтелектуальних і культурних орієнтирів та настанов імперського простору відбувалося в українській історіографії протягом тривалого часу.

Втім, уже історики XIX – початку XX ст. (Д. Багалій¹⁰⁴, Д. Міллер¹⁰⁵, А. Скальковський¹⁰⁶, Д. Яворницький¹⁰⁷ та ін.) прагнули істотно розширити офіційний новоросійський дискурс, зокрема намагалися ввести до нього історію запорозького козацтва та Кримського ханства, хоча б у вигляді передісторії Новоросійського краю.

Та реальні спроби демонтажу конструкту «Новоросія» зробив М. Грушевський, який запропонував уживати термін «Полуднева Україна». Зокрема, дефініції «Полуднева» (Південна) та «Східно-Полуднева» (Східно-Південна) Україна циркулюють вже на сторінках монументальної «Історії України-Руси». Більше того, М. Грушевський намагався представити Полудневу Україну як терен змагання і взаємодії різних світових культур протягом відмінних історичних епох¹⁰⁸. Такий підхід був зорієнтований на створення українського дискурсу й одночасну деконструкцію імперського дискурсу у представленні минувшини цього регіону.

За ініціативою М. Грушевського з-поміж низки порайонних комісій зі студювання різних регіонів України при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН) у середині 1920-х років була створена Комісія Полудневої (Степової) України. У 1930 р. готувався до друку збірник наукових праць «Полуднева Україна», який фактично був заборонений 1931 р. Водночас термінологічні новації щодо означення імперського терену Новоросії, але у світлі репрезентації історії України побутують у текстах низки українських істориків 1920-х років (І. Крип'якевич¹⁰⁹,

¹⁰⁴ Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 4. – С. 27-55; № 5. – С. 438-484; № 6. – С. 110-148.

¹⁰⁵ Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потёмкин. – Харьков, 1895.

¹⁰⁶ Біднов В. Аполлон Скальковський як історик степової України // Ювілейний науковий збірник українського університету в Празі, присвячений президентові Т. Г. Масарикові. – Прага, 1925. – Т. 1. – С. 291-356.

¹⁰⁷ Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889.

¹⁰⁸ Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991/1992. – № 3/4–1/4. – С. 54-68.

¹⁰⁹ Крип'якевич І. П. Полуднева Україна в часи Хмельниччини // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Т. 2. – С. 280-305.

Н. Полонська-Василенко¹¹⁰, О. Оглоблин, М. Слабченко¹¹¹, Д. Яворницький¹¹² та ін.). Окрім терміна «Полуднева Україна» ширяться й інші назви – Степова, Чорноморська, Причорноморська, Південна Україна та ін.¹¹³

Зрештою, протягом 1920-х років намічаються та формуються й інші концептуальні віхи і термінологічні означення з перспективи представлення української історії, котрі б мали витіснити імперський конструкт «Новоросія». Проте розгром української науки, зокрема ліквідація ВУАН на початку 1930-х років, не дозволив сформуватися й закріпитися українській традиції історіописання, зокрема щодо репрезентації історії Південної України.

Однак, незважаючи на ці руйнівні і трагічні метаморфози, проблематика, пов'язана з представленням минувшини Південної України, не зникає з української соціогуманітаристики. Зокрема, розгортаються студії з чорноморської та південноукраїнської проблематики на теренах наукової еміграції (Л. Биковський¹¹⁴, М. Міллер, В. Дубровський, Ю. Липа, О. Оглоблин¹¹⁵, Н. Полонська-Василенко, І. Шовгенів та ін.) за часів Другої світової війни та доби Ді-Пі (скорочення від англ. *Displaced Persons* – переміщені особи, тобто доба переміщених осіб 1945-1951/52). Функціонують спеціалізовані академічні еміграційні осередки – Український чорноморський інститут (1940-1948) і Український океанічний інститут (1942-1948) у Варшаві та Західній Німеччині, зокрема друкуються такі видання, як «Чорноморський збірник» та «Океанічний збірник».

Концепт Південної України циркулює і у пізніших працях діаспорних учених. Зокрема, поважне місце Південна (Степова) Україна посідає у загальній регіональній структурі української історії відомого діаспорного вченого І. Лисяка-Рудницького, запропонованій 1963 р.¹¹⁶

¹¹⁰ Полонська-Василенко Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – К., 1929. – С. 83–102; *Ї ж:* Південна Україна р. 1787 (Зі студій з історії колонізації) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 303-366.

¹¹¹ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1; *Його ж:* Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1927. – Т. 2.

¹¹² Яворницький Д. І. До історії степової України. – Дн., 1929.

¹¹³ Студії з Криму. I–IX / Редактор А. Е. Кримський. – К., 1930.

¹¹⁴ Биковський Л. Україна над океаном. – Франкфурт, 1946.

¹¹⁵ Оглоблин О. Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи (1687–1709) // Чорноморський збірник. – 1947. – № 11. – С. 27-30.

¹¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 153-155.

Проте поширення й утвердження у науковому обігу терміна «Південна Україна», передусім, пов'язане з численними студіями Н. Полонської-Василенко¹¹⁷, зокрема її славнозвісною двотомною монографією «Заселення Південної України в середині XVIII ст.»¹¹⁸, англomовна версія якої побачила світ 1955 р. в «Анналах» Української Вільної Академії Наук у США¹¹⁹.

На теренах радянської соціогуманітаристики, попри те, що термін «Новоросія» тлумачився і подавався у словниках й енциклопедіях як застарілий¹²⁰, зберігалася доволі стійка його циркуляція у багатьох наукових студіях. Утім, одночасно простежується і своєрідний «паралельний» обіг термінів «Південна Україна» (Южная Украина) й «Новоросія» у студіях радянських учених. Наприклад, такий паралельний обіг споглядаємо у працях історика Є. Дружиніної¹²¹.

Крім того, у 1960-х-1970-х роках з'являється низка істориків, які систематично вживають означення Південна Україна у своїх студіях, хоч більшість науковців намагається застосовувати для позначення цієї території терміни із нейтральним забарвленням – Північне Причорномор'я чи Степ (Дикий Степ).

Окремі історики навіть прагнуть пов'язати з терміном Південна Україна самостійний соціокультурний смисл. Наприклад, історик С. Боровий, який неодноразово зазнавав утисків і переслідувань, обстоював думку про Південну Україну XVIII-XIX як терен формування нового типу економіки та нового типу людини з особливою свідомістю. Заразом він розглядав Південну Україну як своєрідну терито-

¹¹⁷ Полонская-Василенко Н. Заселение Новороссийской губернии // Исторические записки. – 1942. – Т. 13. – С. 130-174; *Її жс*: Залюднення Південної України в XVIII ст. – Варшава, 1944; *Ее же*. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; *Її жс*: До історії першої Новоросійської губернії (1764–74) // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1956. – Т. 6. – С. 198-218.

¹¹⁸ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в середині XVIII ст. – Мюнхен, 1960. – Т. 1-2.

¹¹⁹ Polonska-Vasilenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1750-1775) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S. – New York, 1955. – Vol. 4/5, no. 4 (14) / 5(15). – P. 1-350.

¹²⁰ Советская историческая энциклопедия. – М., 1967. – Т. 10. – Ст. 289.

¹²¹ Дружинина Е. И. Возникновение городов на юге Украины и в США: общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 69-76; *Ее же*: Значение русско-немецких научных связей для хозяйственного развития южной Украины в конце XVIII в. // Международные связи России в XVII–XVIII вв. – М., 1966. – С. 220-258; *Ее же*: Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; *Ее же*. Судьба крупнейшего государственного предприятия Новороссии // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С. 96-103; *Ее же*: Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970.

ріальну зону свободи не тільки від кріпацтва, а й свободи думки за умов космополітичного і полікультурного характеру імперської окраїни¹²². Зокрема, С. Боровий підготував працю «Степові регіони України», котра так і залишилася неопублікованою і на сьогодні вважається втраченою для історичної науки¹²³.

Утвердження терміна «Південна Україна» остаточно відбулося в українській історіографії 1990-х–2000-х років. У цей час формується дослідницькі осередки з вивчення минувшини цього регіону, зокрема Науково-дослідна лабораторія історії Південної України Запорізького державного університету (А. Бойко та ін.). Видаються спеціалізовані періодичні збірники – «Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету» («Часопис Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького «Південна Україна», 1996-2003), «Чорноморська минувшина» (від 2006) та «Чорноморський літопис» (від 2010) та ін. З'являється низка новітніх студій із історії Південної України, зокрема праці А. Бойка¹²⁴, П. Лаврива¹²⁵, І. Лимана¹²⁶, В. Пірка¹²⁷, Г. Турченко¹²⁸, Г. Швидько¹²⁹ та ін. Ширяться

¹²² *Боровий С. Я.* Особливості формування населення міст Південної України в до-реформений період // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* – К., 1982. – Вип.16. – С. 63-68; *Його ж:* Правовий стан селянства південної України та антифеодальний рух у першій половині XIX ст. // *Проблеми правознавства.* – К., 1971. – Вип.19. – С. 33-41; *Его же:* Рец. на кн.: Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970 // *История СССР.* – 1971. – № 5. – С. 161-163.

¹²³ Див. докладніше: *Андрєєв В., Чермошенцева Н.* Саул Боровий: єврейський вектор історії України. – Херсон-Нікополь, 2010.

¹²⁴ *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000.

¹²⁵ *Лаврів П. І.* Історія південно-східної України. – Львів, 1992. – 152 с.; *Його ж:* Колонізація українських і суміжних степів. – К., 1994; *Його ж:* Цей «русский» Донбас, або спроба неупередженого погляду на історію корінного населення донецьких степів // *Дніпро.* – 1992. – № 1. – С. 83-90.

¹²⁶ *Лиман І. І.* Православна церква на півдні України (1775-1861 pp.): Дисертація. – Запоріжжя, 2005.

¹²⁷ *Пірко В.О.* З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини // *Історія України.* – Дн., 1996. – Т. 7. – С. 431-436; *Його ж:* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004.

¹²⁸ *Турченко Г. Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914-1922 pp.). – Запоріжжя, 2005.

¹²⁹ *Швидько Г. К.* Дослідження 20-х років з історії Південної України // *Південна Україна у XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету.* – 2001. – № 6. – С. 274-275; *Її ж:* М. С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // *Український історик.* – 1991/1992. – № 3/4–1/4. – С. 69.

уявлення про досить складну чотирьохчленну регіональну структуру історії Південної України – Запорожжя, Таврія¹³⁰, Приазов'я та Бессарабія.

Проте, незважаючи на суттєві трансформації термінології в академічній сфері, у культурному просторі Південної України зберігається циркуляція анахронічного терміна «Новоросія». Це пояснюється як значним впливом російських медійних потоків та низки спеціалізованих культурних заходів (популяризація видатних діячів Новоросії, як-то М. Воронцов, Г. Потьомкін та ін., створення відповідних місць пам'яті Новоросії, приміром, пам'ятники князю Г. Потьомкіну відновлені чи встановлені у Миколаєві, Херсоні, Одесі, Сімферополі протягом 2000-х років і т. п.), так і потугами російських учених проурядової орієнтації поширити новітні версії імперської історії Росії й актуалізувати/реконцептуалізувати конструкти «Русского мира» й Новоросії як його складової частини.

ПІВДЕННІ ТА СХІДНІ ГУБЕРНІЇ УКРАЇНИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФРОНТИР: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Дослідження кордонів і прилеглих територій, їх соціокультурної специфіки стало однією з магістральних ліній розвитку соціогуманітарного знання з кінця ХІХ ст. Прикордоння як культурний феномен визначається насамперед своїм географічним положенням на перетині територіальних ареалів різних культур та цивілізацій. Тому у феномені прикордоння яскраво виявляється перетин проблемних полів географії і гуманітарних дисциплін, які вивчають соціокультурні і антропологічні аспекти буття.

Первинне значення слова «фронтир» співвідносилось з епохою освоєння вільних земель на Заході США. В даному випадку воно означало не тільки географічну межу «своє»/«чуже», «дикість»/«цивілізація», але і певний стан духу завоювання, виражений в мотивах «відкритої та вільної місцевості», «піонерства», підкорення природи, боротьби з індіанцями¹³¹.

¹³⁰ Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / Відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. Г. В. Боряк. – К., 2014.

¹³¹ Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру // Регіональна історія України. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 75-100.

Нині фронтір трактують як зону міжцивілізаційного впливу та взаємодії. А. Капелер запропонував чотири ракурси: 1) географічний фронтір між природними зонами; 2) соціальний фронтір між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями; 3) військовий фронтір; 4) релігійний та культурний фронтір¹³².

Таким чином, термін «фронтір» остаточно втратив свою суто географічну та просторову «прив'язку». Низка прикметників уточнює чи розширює його значення. Від початку просторове (географічне) поняття нині вживається у соціальних, культурних, ментальних, економічних контекстах. Відтак, початкове смислове навантаження (освоєння земель та напівмілітарний спосіб життя) замінюється більш широким – порубіжжя, межа зіткнення протилежностей. Це породжує особливу атмосферу змагальності, агону, конфліктності та водночас відкриває широкі перспективи до зростання. Фронтір – це завжди виклик та межа можливостей, яка потребує подальшого розширення задля виживання та забезпечення прогресу.

Теорія фронтіру від кінця ХІХ ст. зазнала багатьох доповнень та змін, завдяки чому залишається затребуваною та актуальною у середовищі істориків. Нині під терміном «фронтір» розуміють не так кордон чи межу, а точку/поле/територію зіткнення/зустрічі/перетину різних за рівнем розвитку просторових/часових/ментальних/цивілізаційних утворень. Відтак сучасне гуманітарне знання розглядає фронтір не лише як колонізацію (як це мав на увазі, наприклад, сам Ф. Дж. Тернер, чи нині має на увазі частина російських істориків Сибіру), не лише як співіснування та взаємодію кількох цивілізаційних утворень чи держав (як мають на увазі дослідники козацтва, наприклад). Фронтір нині може мати інший регіональний вимір, він не обов'язково проходить між цивілізацією та дикунством, мусульманським та християнським світами, Китаєм та кочівниками Великого Степу. Фронтір – це зустріч різнорівневого, що в результаті взаємодії може витворити іншу якість. Тож нині на часі перенесення фронтіру в інші хронологічні та територіальні рамки. Відтак, теорія фронтіру – це концепція/підхід, застосування якого дозволяє по-новому поглянути на традиційні історіографічні проблеми.

Прикладом формулювання нових смислів на основі концепції фронтіру є наростаюча популярність поняття «соціальний фронтір». При цьому важливим є визначити набір параметрів соціального

¹³² *Капелер А.* Южный и восточный фронтір России в XVII-XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – №1. – С. 47-64.

фронтиру, який є характерним для кожного розглядуваного періоду. В контексті перебігу модернізаційних та урбанізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. соціальний фронтір передбачає аналіз формування та взаємовідносин нових груп індустріального суспільства (в першу чергу підприємців та робітників), руйнування станової та формування індустріальної системи суспільного поділу, наслідків цих глибинних трансформацій.

Порубіжжя цивілізацій та культур існує не лише у просторі, але і в часі. Кордон є універсальною формою, може існувати у соціальному, конфесійному, географічному, часовому просторі. Також кордон може бути переходом, який не лише роз'єднує, а й сполучає території, час тощо. Історичний час асиметричний та дискретний. Історик може бачити результат, але не механізм часу. Структура реального часу складається з дій конкретних людей, їх цілей та роздумів, проектів, невдач, випадковостей тощо. Т. Булигіна у своїй статті «Человек на границе исторического времени: локальное измерение» веде мову про дискретність історичного часу у хронологічному вимірі¹³³. Але ж можна вести мову про відмінності історичного часу в різних регіонах в одному хронологічному відтинку.

А. Рібер відзначає, що в реальності прикордонні лінії (соціальні або територіальні) схильні бути швидше пористими, аніж непроникними¹³⁴. Пористість прикордонних ліній (у сенсі їх проникності) може бути віднесена не тільки до області фактичної географії, але й до географії символічної, включаючи область уявного географічного простору, «ментальних карт». Населення Півдня України цілком може бути віднесене до таких груп, для яких актуальніше подолання «межі» світів, – як на ментальному, так і на практичному рівні. Важливим завданням тематичних перспективних досліджень є вивчення дискурсів, які впливали на різноманіття практик спілкування фронтірних спільнот.

Південь України довгий час був прикордонною зоною між осілим та кочовим населенням, християнством та мусульманством, традиційним укладом та індустріальним; останній тут розвивався швидше, аніж на інших українських землях. І якщо аспект міжцивілізаційного діалогу та становлення козацтва як специфічної фронтірної спільноти вже розробляється, то соціально-економічний аспект (а саме аспект становлення індустріального суспільства) є новим. У даному випадку фронтір постає як точка зіткнення старих та нових (тради-

¹³³ Булыгина Т. Человек на границе исторического времени: локальное измерение // Региональная история Украины. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 105.

¹³⁴ Rieber A. J. Changing concepts and constructions of frontiers: A comparative historical approach // Ab Imperio. – 2003. – №1. – С. 23-46.

ційних, домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм та психології. Причому саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис. Ці риси, породжені в тому числі фронтиром – підприємливість, готовність ризикувати, авантюристичність, до певної міри нігілізм, самостійність. Безперечно, Південь України у XIX – на початку XX ст., в добу імперської модернізації, є прикладом своєрідного фронтиру, кордону, що пролягав у свідомості між домодерним та індустріальним.

На формування соціального фронтиру у південних та східних губерніях (Херсонська, Катеринославська) у другій половині XIX – на початку XX ст. впливала низка факторів. Це взаємопов'язані процеси посилення міграцій, зростання міст, формування модерної промисловості та прошарків підприємців та робітників.

Південні та східні губернії були лідерами міграційного потенціалу модернізації, що демонструють результати перепису 1897 р. Рівень урбанізації становив 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 разу, Правобережжя – у 1,9 разу, Лівобережжя – у 1,5 разу. Аналогічна ситуація була щодо станово-соціальної структури городян (див. табл. 1 – показники Наддніпрянщини прийнято за 1).

Таблиця 1.

Стан \ Регіон	Південь	Наддніпрянщина	Різниця у відсотках	Різниця відносна
Селяни-жителі міст	4,98%	31,63%	-1,01%	0,82
Дворяни та чиновники	68,02%	6,05%	+5,74%	1,09
Інші (міські) стани	27%	62,31%	-4,63%	0,85

Проте за порівняно високим рівнем урбанізації та позитивом станового складу криються суттєві невідповідності якісним критеріям модернізації. По-перше, з-поміж губерній суттєво перевищувала середньоукраїнський показник лише Херсонська – 28,65% (більше у 2,3 рази проти 12,42%). По-друге, своєрідним Монбланом регіону виглядала Одеса, в якій мешкало 380,5 тис. чоловік, що складало 53,27% міського населення Херсонської губернії і 33,19% усього Півдня. Одеса визначала поступ урбанізації та модернізації регіону, посівши, втім, не індустріальне, а транспортне і комерційно-фінансове лідерство.

Показовим було відставання поступу урбанізації промислової Катеринославщини (11,40%). Міста Катеринославщини демонстру-

вали високий рівень потенціалу індустріальної модернізації, який на 1897 р. знаходився у «згорнутому стані». Про це свідчить порівняння станово-соціальної структури міст Наддніпрянщини, Півдня і Катеринославщини (у % до всіх городян).

Таблиця 2.

Регіон Стан	Наддніпрянщина	Південь	Катеринославщина	Катеринославщина щодо Наддніпрянщини		Катеринославщина щодо Півдня*	
				у %	Щодо 1	у %	Щодо 1
Селяни – жителі міст	31,63%	27,00%	40,88%	+9,25%	1,29	+9,25%	1,51
Дворяни та чиновники	6,05%	4,98%	5,57%	-0,48%	0,92	+0,59%	1,12
Інші (міські) стани	62,31%	68,02%	53,54%	-8,77%	0,86	-14,48%	0,79

* В даному випадку 1 – показники Півдня.

Міста Катеринославщини вирізнялися, отже, найбільшою питомою вагою селян-городян, що складали основу модернізаційного потенціалу порівняно з середніми показниками з Наддніпрянщиною (більше у 1,29 рази) і Півднем в цілому (у 1,51 рази). Причому ці мігранти прибували до індустріальних центрів рівномірно з найближчої округи (42,21% прибули з найближчого повіту), «рідної» губернії (14,82% селян-мігрантів) і з інших губерній імперії (42,91%). Міста Донецько-Криворізького району починали свій поступ з «чистого аркуша» – типово міських прошарків тут було набагато менше порівняно з Наддніпрянщиною в цілому. Це означало перевагу «революційного шляху» (розриву спадковості щодо традицій аграрного суспільства) над континуїтетом з попередніми інституціями, що переважав у решті міст Наддніпрянщини.

Міста Півдня стали найбільшими «реципієнтами» мігрантів: відповідно питома вага «корінних мешканців» була найменшою. «Близькі» (у межах губернії) новоприбулі складали лише 25,82% всіх переселенців (менше середньоукраїнського показника на 1/6) з відповідною більшою часткою «дальніх» мігрантів – 74,18% (більше порівняно з середніми цифрами на 1/8)¹³⁵.

¹³⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 13. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 47. Ч. 1. Город Одесса. – СПб., 1904; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 47. Ч. 1. Херсонская губерния. – СПб., 1904.

Привабливість міст південних та східних губерній для мігрантів пояснювалась наростаючою потребою промисловості в робочих руках. На рубежі 1860-1870-х рр. у Донбасі спостерігалася «підприємницька гарячка» – стрімкими темпами зростає видобуток вугілля. Також йдеться про високоприбуткове вкладання капіталів, поширення акціонерних товариств, поступ залізничних перевезень, бурхливий розвиток металургії, металообробки і машинобудування, продукцію яких використовували шахти. 1890-ті рр. та початок ХХ ст. позначились хвилею заснувань заводів-гігантів, які потребували вже не сотень, а тисяч робочих рук.

Безперечно, найкращим прикладом формування соціального фронтиру буде поступ Катеринослава, населення якого зросло у 11,2 разу за 1861-1897 р. За другу половину ХІХ ст. у місті різко зріс підприємницький прошарок, в тому числі за рахунок іноземців.

На рубежі 1880-1890-х років Катеринослав став столицею Південної гірничозаводської смуги. Великі промзаклади давали значний кумулятивний ефект – працюючі потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Ці потреби та торгівля хлібом і лісом створювали економічну нішу середнього і дрібного бізнесу. Так, у 1903 р. торгівлею займалось майже 3 тис. підприємців. 1910 р. обіг 1,7 тис. закладів торгівлі становив понад 40 млн крб¹³⁶.

Економічний поступ міста, приваблюючи мігрантів, не конче означав щасливу долю для всіх. Сукупність проблем, породжених урбанізацією та індустріалізацією, була очевидною: маргіналізація мігрантів, епідемії інфекційних та венеричних хвороб, злочинність тощо. Різке зростання населення міста при нерозвиненій інфраструктурі серйозно погіршило епідеміологічну ситуацію. На початку ХХ ст. Катеринослав потрапив до переліку міст з найвищим рівнем смертності. Поширювалися хвороби у житлах при заводах та у «так называемых артельных помещениях» для сезонних робітників. Бідноту було складно переконати дотримуватися санітарних норм. Зріс рівень злочинності: у 1898-1906 рр. Катеринославська губернія стала другою в імперії за кількістю вбивств і першою за з'валтуваннями. Як писав місцевий кореспондент у 1912 р.: «Екатеринослав, как город с чрезвычайно развитой торговлей и промышленной жизнью, является для многих тысяч бедняков притягательным центром. Сюда стремятся, в буквальном смысле слова, со всех концов необъятной России... Но, разумеется, Екатеринослав не в состоянии дать кусок хлеба всем чающим здесь его получить и многие, очень многие оста-

¹³⁶ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав в середині ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 41-43.

ються не у дел»¹³⁷. Особливо не поблажливою урбанізація виявилася до жінок. Поширеною була ситуативна проституція.

Економічне лідерство тягло за собою лідерство у соціальних конфліктах між роботодавцями та робітниками. На підприємствах Катеринославщини заробітки були вищими, так само як і рівень травматизму та смертності на виробництві. Хай якими були заробітки, місто пропонувало вчорашнім селянам кардинально інший спосіб життя. Розваги, одяг потребували грошей. Робітники у своїй більшості мали обмежені можливості щодо використання переваг ринку споживання та послуг. Їх побут та психологія залишались ще традиційними, патріархальними. Водночас на мігрантів чекали небезпеки хвороб, безробіття тощо. Працедавець в ідеалі мав змогу відіграти роль «подушки безпеки» при адаптації мігрантів у місті. Системність заводського устрою, регулярність заробітної плати (наприклад, на заводі І. Гуревича платню отримували щосуботи о 15 годині¹³⁸) допомагала мігрантам знайти своє місце у місті.

Не зайве підкреслити, що міста Півдня та Сходу були піонерами у розвитку соціальної інфраструктури. При побудові нових заводів закладались одночасно казарми для самотніх робітників, будинки для адміністративного персоналу та сімейних робітників, школи, бібліотеки, лазні тощо. Так, при будівництві паровозобудівного заводу Г. Гаргмана в Луганську була застосована саме така практика¹³⁹.

Утім, у підприємцях робітники переважно бачили соціальних антагоністів. Розуміння необхідності партнерства приходило поволі і запізно. Домінуюча патерналістська модель відносин між найманим працівником та підприємцем лише зрідка порушувалась на деяких підприємствах із переважно іноземними власниками. Патерналізм консервувався клановістю, сімейністю бізнесу (хоча це було характерне радше для таких міст як Херсон, Миколаїв чи Одеса, аніж для індустріального Катеринослава).

Події 1905-1907 рр. оголили проблеми у відносинах між робітниками та підприємцями, продемонстрували вразливість позицій і підприємців, і робітників. Держава ж намагалась загасити проблеми там, де вони були найбільш очевидні, нехтуючи можливістю їх упередити.

¹³⁷ *Портнова Т.* Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця ХІХ – початку ХХ ст.: есе-urban. Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. – № 8. – Львів, вересень 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivcenter.org/download

¹³⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 268. – Оп.1 – спр. 758. – Арк. 39.

¹³⁹ *Закірова С.Г.* Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861-1914 рр.). Дисертація. – Луганськ, 2006. – С. 140-145.

1906 р. було навіть створене генерал-губернаторство Юзівського району, яке намагалось вирішити політичні та соціальні конфлікти на підприємствах.

Революція 1905-1907 рр., соціально-політичні заворушення і погроми змінили обличчя промислових регіонів Півдня. Простежуються дві протилежні тенденції: спроби взаєморозуміння і водночас помітне поглиблення соціальної прірви між підприємцями та робітниками. Уникнення і розгортання соціальних конфліктів стали паралельними процесами. Так, представники Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар, О. Фенін та Л. Рабинович спробували проаналізувати можливості принаймні часткового задоволення соціальних вимог робітників. Вони дотримувалися думки про те, що існування профспілок і права на страйки створюють «ситуацію вільної конкуренції двох рівноправних сторін». О. Фенін і Л. Рабинович навіть з подивом констатували: «Дивно, але ми часто рухаємося в тій же площині, що й ліві партії, коли вони стверджують, що уряд має змінити всі соціальні відносини». Рабинович ще й додав: «Багато чого зроблено в сфері освіти і створенні належного середовища для робітників. Але в питаннях покращення умов життя робітників, їх проживання, заробітної плати та елементарних умов праці – в цих питаннях або нічого не зроблено, або зроблено ще дуже мало»¹⁴⁰. XXXIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії одностайно висловився за ухвалення закону, в якому б за робітниками визнавалося право на страйки і створення профспілок. Однак подібні намагання до згладжування суперечностей можна вважати радше винятком на загальному тлі.

Продуктивним також видається розгляд діяльності фабричної інспекції в контексті соціального фронтиру. Цей інститут був покликаний в тому числі налагодити діалог між підприємництвом та робітництвом, спрямувати конфліктність їх відносин у конструктивне русло. Ефективність діяльності фабричної інспекції була досить високою. Вдавалось завойовувати довіру робітників, хоча це потребувало часу і самовідданої праці інспектора. Відтак, можна розглядати фабричних інспекторів як професійну групу соціального фронтиру.

Наголосимо, що формування соціального фронтиру у другій половині XIX – на початку XX ст. було закономірним процесом і стосується загалом не лише південних та східних губерній. Але саме Катеринославська та Херсонська губернії були на передньому краї трансформації традиційного станового суспільства та формування індустріаль-

¹⁴⁰ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – К., 2008. – С. 145.

ного, в якому провідні позиції належали робітникам та підприємцям. Економічний потенціал, найбільша питома вага мігрантів та найвищий рівень урбанізації створювали специфічні умови «плавильного тигля». Водночас чи не найвищим був рівень конфліктності, яскравим свідченням чого стали події 1905-1907 рр.

Використання теорій фронтиру допомагає по-новому поглянути на соціальні трансформації модернізаційної епохи. Фронтір при цьому варто розуміти як квазікордон, просторово локалізований процес змін, переходу, символічний хронотоп, доступний для досягнення в специфічному соціальному просторі. При цьому простір фронтиру все в більшій мірі усвідомлюється як ментальний, а не фізичний, визначається не природним ландшафтом, а культурним. Культурний ландшафт є проекцією соціальності.

Важливою категорією для інтерпретації фронтиру як процесу соціокультурної динаміки є категорія часу. Для фронтірних територій характерним є особливе переживання соціального часу, пов'язане з практично повною редукацією історичного часу, та гіпертрофована орієнтація на майбутнє.

УКРАЇНСЬКИЙ РОЗЛОМ «РУССКОГО МИРА»: ДОНЕЦЬКА ТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ІДЕНТИЧНОСТІ

Трагічні події 2014 року стали важким екзаменом для української держави та суспільства, відкривши водночас нову сторінку вітчизняної історії. За лаштунками політичного, дипломатичного, військового протистояння навколо територіальної цілісності та збереження єдиного громадянського простору України розгорнулася боротьба ідей, яка проявила глибинні умонастрої населення та місцевих еліт більш явно, ніж польові дослідження соціологів. У цьому контексті можна поставити питання: навколо чого точилася боротьба – за територію, ресурси, населення? На нашу думку, у великій мірі боротьба йшла за ідентичності, за картину світу людей тих територій, на які була націлена російська експансія. З іншого боку, населення цих територій не розглядало себе як частину «руського мира». Саме цьому присвячений даний розділ колективної праці. Дослідницька стратегія буде наступною: спочатку розглянемо, які концепти використовували представники сепаратистських рухів південного сходу України, якими були механізми їх фабрикації та промоції у громадській думці, а потім розглянемо територіальні ідентичності Донбасу та Дніпропетровщини. З огляду на важливість фіксації відтінків думок та оцінок частина цитат наведена мовою оригіналу.

З кінця лютого 2014 року була запущена активна фаза розгортання сепаратистських рухів на сході та півдні України. При цьому Росія та проросійські сили, щоб підштовхнути місцеве населення до політичної мобілізації у своїх інтересах, апелювали до таких історико-територіальних конструкцій: «Юго-Восток», «Новоросси́я», «Донбас», «Донецька народна республіка» (ДНР), «Луганська народна республіка» (ЛНР).

«Юго-Восток» – це штучна конструкція медійного та політологічного простору, відома населенню через засоби масової інформації, але не вкорінена у його свідомості. Механізм її формування пов'язаний з електоральними тенденціями. Протягом новітньої політичної історії вибори, насамперед президентські, показували розподіл симпатій виборців на два сегменти. Південні та східні регіони голосували за кандидата в Президенти, який позиціонував себе як поміркований політик, захисник російської мови та прихильник покращення відносин з Російською Федерацією (Л. Кучма у 1994 та 1999 рр. В. Янукович у 2004 та 2009 рр.). При цьому лише частково таке розділення було обумовлене культурно-історичними відмінностями, свою роль тут відіграли політичні технології, які застосовувалися передвиборчими штабами кандидатів. Принаймні, вибори грудня 1991 та 2014 років показали, що культурно-історичні відмінності гіперболізовані. Так, за оцінкою Т. Шамайди, перші вільні вибори (парламентські 1990 року та президентські 1991 року) зафіксували складний поділ – «між демократичним містом і колгоспним селом та між національно свідомим Заходом і русифікованим Сходом»¹⁴¹. А позачергові вибори 2014 року консолідували націю, давши змогу обрати президента вже у першому турі голосування.

Так чи інакше, у кінці березня у Харкові був створений рух «Юго-Восток», у який ввійшли маргінальні проросійські націоналістичні організації («Великая Русь», «Суть времени», «Русь триединая» тощо). Згодом його очолив народний депутат України від партії регіонів О. Царьов. Іншим прикладом використання цього терміна стала назва незаконного збройного формування (НЗФ) у Луганську – «Армия Юго-Востока» створювалася протягом березня – початку квітня 2014 року. Примітно, що згодом спостерігалось зменшення інтенсивності використання цієї назви – так, на офіційному сайті «Луганської народної республіки» в оперативних зведеннях з місць бойових дій згадувалися «військові підрозділи» чи «армія» ЛНР, а про «Армию Юго-Востока» йшлося тільки в статичних розділах сайту, які,

¹⁴¹ Шамайда Т. Рух на Схід. Підтримка українських партій на Сході і Півдні повільно, але неухильно зростає. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read>

очевидно, наповнювалися на початку роботи інформаційного майданчика¹⁴². Нарешті, треба згадати перепалку між О. Царьовим і «народним губернатором ДНР» П. Губаревим у травні 2014 році щодо того, як назвати «об'єднання Луганської та Донецької народної республік». Царьов наполягав на назві «Юго-Восток», що було співзвучно з назвою очолюваного ним руху, однак Губарев публічно заперечив, що «Юго-Восток – это плохое название, унылое и неудачное для организации» і запропонував назву «Новороссия»¹⁴³.

Досить цікаві результати показує аналіз того, як і хто використовував термін «Юго-Восток» в соціальних мережах. Зокрема, в найбільш популярній в російськомовному середовищі мережі «ВКонтакте» було створено групу «Юго-Восток/Антимайдан», з загальною чисельністю учасників 243 тис. осіб (станом на кінець липня 2014 року)¹⁴⁴. Але при цьому з українською адресою серед них було 123 тис. читачів (тобто трохи більше 50%), 90 тис. – з російською, 3 тис. з білоруською.

В міру ескалації конфлікту українські ЗМІ певний час продовжували використовувати термін «Південний Схід». Однак, у зв'язку з локалізацією сепаратизму Донбасом і актуалізацією українського патріотизму на Дніпропетровщині, в обігу при висвітленні подій все більше використовувалася прив'язка «Схід», а не «Південний Схід». За інерцією термін «Юго-Восток» продовжували використовувати російські журналісти та політики. З цього приводу досить жорстко висловився заступник голови Дніпропетровської обласної держадміністрації Борис Філатов на власній сторінці у Фейсбук: «По долгу службы я вынужден изучать много аналитики. В том числе, вражеской. Провалиться мне на этом месте, но не могу понять одного: почему сотни журналистов, профессоров, экспертов, политологов и прочих российских недоумков месяцами твердят о войне на Юго-Востоке? У них плохо с географией? Или все таки они безнадежны?»¹⁴⁵.

З квітня 2014 у риторичі сепаратистів та російського істеблшменту змінюється термінологічний ряд – замість «Юго-Востока» почав застосовуватися термін «Новороссия». Це пов'язано з наступним висловлюванням В. Путіна про ситуацію в Україні під час щорічної «прямої лінії» (17 квітня): «...вопрос в том, чтобы обеспечить законные

¹⁴² Луганская народная республика. Официальный сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lugansk-online.info>

¹⁴³ Царев поспорил с Губаревым из-за названия движения «Юго-Восток». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/separatism>

¹⁴⁴ Сторінка «Юго-Восток/ Антимайдан». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com/soutukraine>

¹⁴⁵ Запис на сторінці Б. Филатова у Фейсбук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/borys.filatov>

права и интересы русских и русскоязычных граждан юго-востока Украины – напомним, пользуясь терминологией ещё царских времён, это Новороссия: Харьков, Луганск, Донецк, Херсон, Николаев, Одесса не входили в состав Украины в царские времена, это всё территории, которые были переданы в Украину в 20-е годы советским правительством. Зачем они это сделали, бог их знает. Это всё происходило после соответствующих побед Потёмкина и Екатерины II в известных войнах с центром в Новороссийске. Отсюда и Новороссия. Потом по разным причинам эти территории ушли, а народ-то там остался»¹⁴⁶. Акцентуємо увагу на трансформацію «юго-востока України» в «Новороссию» в цій заяві. Також впадає у вічі, що у ній не було згадано Дніпропетровськ, який вже на той час яскраво продемонстрував стійку українську національну ідентичність і який був центром Новоросійської губернії у 1796-1802 роках, для чого був спеціально перейменованій з Катеринослава на Новоросійськ. Центром Новоросійської губернії, що проіснувала з 1764 по 1783 рік, був Кременчук. Більше того, навряд чи російські громадяни (скоріш усього, й сам В. Путін) настільки знають історію, щоб локалізувати імперський Новоросійськ в сучасному Дніпропетровську, а не у нинішньому російському Новоросійську Краснодарського краю РФ. Нарешті, у заяві навряд чи випадково не пролунала назва ще одного «південно-східного» міста – Запоріжжя: адже його згадування, яке навіть російським громадянам нагадало би про запорозьких козаків, зламало б усю «новоросійську доктрину» Путіна.

Після виступу В. Путіна термін «Новоросія» був узятий на озброєння проросійськими силами на сході країни. Цей термін і був використаний для назви об'єднання самопроголошених республік на Донбасі. Досить показовим є заявлене місце проживання читачів групи «Новоросія/Антимайдан» в соцмережі «ВКонтакте»: з понад 102 тис. читачів тільки 33 тис. проживають в Україні, тоді як 55 тис. – в Росії (мається на увазі проживання в межах офіційної території РФ)¹⁴⁷. Іншими словами, навіть серед прихильників сепаратистів назва «Новоросія» резонує менше, ніж географічно-політологічний термін «Юго-Восток».

«Новоросія» є терміном, який відображає імперський, «столичний» погляд на Південь та Схід України, який не має опертя на самоусвідомлення населення. Тому з'явилися ініціативи підвести «наукове» підґрунтя під нього, що оберталось намаганням довести суто росій-

¹⁴⁶ Прямая линия с Владимиром Путиным, 17 апреля 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/transcripts/20796>

¹⁴⁷ Сторінка «Новоросія / Антимайдан». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vk.com/the_republic_of_new_russia

ську ідентичність регіону. На початку липня 2014 р. у Москві відбувся круглий стіл «Народного фронту Новоросії», на якому була оголошена ідея створення шкільного підручника з історії Новоросії. Ідеолог «фронту» О. Зинченко не приховував російські джерела «натхнення»: «...идеологию Новоросії в первую очередь определяет принадлежность к русскому миру. Если Россия для нас сейчас является своего рода бастионом традиционных гуманистических ценностей, то Новоросія представляет собой мощный форпост этих ценностей на западном рубеже российского государства»¹⁴⁸.

А в середині липня директор Інституту російської історії РАН Ю. Петров виступив з ініціативою підготовки «великої повномасштабної наукової праці з історії Новоросії», яка могла б слугувати «методичним посібником для вчителів» з Луганщини та Донеччини. Концепція праці викладена у наступних словах: «Новоросія об'єктивно существует как исторический и культурный феномен...Новоросією його назвала Катерина II, имея в виду, что это новая земля наряду с Великоросією і Малоросією»¹⁴⁹. Звертає на себе увагу, що дана ініціатива була виголошена не у академічному середовищі, а під час засідання «Русского исторического общества». Політично заангажований характер роботи цієї інституції обумовлений тим, що її очолює спікер Державної Думи РФ С. Нарішкін, а голова опікунської ради – президент РФ В. Путін¹⁵⁰. В засіданні, на якому Ю. Петров проголосив свою ініціативу, брали участь представники все того ж «Народного фронту Новоросії».

І вже за кілька днів у самопроголошеній ДНР були проведені заходи щодо обговорення «першої частини підручника», присвяченого «походженню слов'ян та ролі Донецького басейну за доби Давньої Русі». При цьому знову ж наголошувалося на російських джерелах і відповідних педагогічних цілях: «Учебник поможет детям Новоросії почувствовать себя частью большого русского цивилизационного проекта, одновременно воспитать любовь к родному краю и гордость быть гражданами нового государства»¹⁵¹. Звернемо увагу, що замість первісно заявленої мети – «історії Новоросії» – йдеться про «Донецький

¹⁴⁸ Учебник Новоросії, труда и справедливости. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta.ru/politics>

¹⁴⁹ Институт истории РАН возрождает понятие «Новоросія». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/russian/russia>

¹⁵⁰ РАН потратит 250 млн рублей на 20-томную «Историю России». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news>

¹⁵¹ Новоросія: территория сопротивления. «Народный Фронт Новоросії» обсуждает учебник истории для нового государства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusvesna.su/news>

басейн». Крім того, автором цієї частини зазначено «історика Євгена Спіцина». Google «не знає» такого історика, але відомо, що автор є мешканцем Москви: керує фірмою, що займається виготовленням наочних посібників для середніх московських шкіл. Щодо фаху на сторінці Є. Спіцина у «ВКонтакте» зазначено невизначено: «вивчав історію у Московському державному педагогічному університеті ім. В. Леніна»¹⁵². Яке відношення Спіцин має до Донбасу і України, не зрозуміло, не кажучи вже про його фаховий рівень.

Як видно з наведених фактів, провідну роль у просуненні та обґрунтуванні «новоросійських» ідей відіграла саме російська сторона, і місцевого опертя вони не мали.

Інша справа з назвами самопроголошених утворень Донецької та Луганської «народних республік». ДНР і ЛНР – ці назви не що інше, як синоніми Донецької та Луганської областей. І в такому вигляді вони більш зрозумілі для місцевих мешканців. Примітно, що концепт «Донбас», який має більш тісні конотації з самоусвідомленням населення, був використаний сепаратистами та проросійськими силами у звуженому масштабі – у якості гасел та назв сепаратистських організацій. Зокрема, на мітингах лунали гасла «Донбас – це Росія!». Однак ця ініціатива наштовхувалася на внутрішній розлом – Західний Донбас, який перебуває у складі Дніпропетровської області, та й західні райони Донецької області не підтримували сепаратистський курс. На Луганщині, особливо у північних сільськогосподарських районах, «донбаське» самоусвідомлення теж не проглядається.

Якщо в Луганську була створена «Армия Юго-Востока», то в Донецьку – «Народное ополчение Донбасса». Однак надалі, точніше з другої половини квітня, НЗФ на Донеччині називалися «армія Новоросії», – саме цей термін використовував у своїх «наказах» «міністр оборони ДНР» І. Стрелков (І. Гіркін). Досить показовим було те, що він – російський громадянин (екс-офіцер російських спецслужб), який цікавився історичною реконструкцією, зокрема білогвардійською тематикою¹⁵³. Більше того, Гіркін виступив з планами ввести в сепаратистських військових формуваннях звання поручик та підпоручик, які були в російській імперській армії, одночасно він розмістив на одному з антикварних інтернет-форумів об'яву щодо купівлі польових кокард російської імператорської армії зразка 1914 року – 10 тис. сол-

¹⁵² Страница «Евгений Спицын» в «ВКонтакте». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/profile>

¹⁵³ Кто такой лидер самообороны в Славянске: Полковник из России и любитель военной реконструкции. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/analytics>

датських та 500 офіцерських¹⁵⁴. Естетика «білого руху» чужа для Донбасу, більше того, для місцевих сепаратистських активістів скоріше більш зрозумілою є червоногвардійська тема, оскільки історичним попередником ДНР для них є Донецько-Криворізька республіка, а не російська імперська армія чи то добровольча армія Денікіна. Місцевим мешканцям у цілому властива сильна соціально-економічна (шахтарська) ідентичність, але це, очевидно, не відомо прийшлим з «руського мира» чужинцям, які, виходячи із власних монархічних уподобань, намагалися створити білогвардійсько-пролетарську химеру. І при цьому Гіркин обурювався на своїй сторінці в «ВКонтакте», що відносно мало місцевих мешканців йдуть до лав незаконних збройних угруповань¹⁵⁵.

Події квітня-липня 2014 року показали, що на півдні та сході України населення у масі своїй не підтримало сепаратизм. Агресивні дії Росії фактично зафіксували, що Україна остаточно залишає «руський мир» – звідси анексія Криму (мотив – заволодіти часткою, розуміючи, що цілим вже заволодіти не вдасться). Логічним продовженням агресивної політики стала спроба створення «руського мирка» під виглядом «Новоросії». Але ця спроба виявилася невдалою – вона наштовхнулася на жорстку та неочікувану протидію, зокрема, на Дніпропетровщині. Безперечно, тут треба віддати належне місцевим бізнес- та політичним елітам – врешті решт, люди творять історію, але творять вони її, виходячи з тих можливостей, які надає попереднє минуле або, у контексті розглядуваної теми, виходячи з ідентичності населення територій – Донеччини та Дніпропетровщини.

Розглянемо кожну з цих територіальних ідентичностей за такими аспектами:

- базовою світоглядною суперечністю;
- динамікою місцевих еліт;
- ландшафтно-інфраструктурною ідентичністю;
- соціально-економічною ідентичністю;
- політичною ідентичністю та ставленням до України;
- національно-культурною ідентичністю.

Почнемо з Донецької ідентичності.

Базова світоглядна суперечність. Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями («степова вольниця») і жорсткими обмеженнями («галерна праця»). Можна погодитися з думкою Г. Куромії: «Упродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням

¹⁵⁴ Армия Новороссии получит кокарды Русской императорской армии и восстановит звание поручика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baltinfo.ru>

¹⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]. – https://vk.com/strelkov_info

свободи, і саме ця свобода й визначила вкрай брутальну та жорстоку політичну історію Донбасу.. Приваблений волею й можливостями цього прикордонного регіону, тут осідав строкатий люд з усієї країни та з-поза її меж, а безжальна економічна експлуатація й міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу»¹⁵⁶.

У період економічного буму останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. можливості, які надавав Донбас, порівнювали з можливостями колонізації американського Дикого Заходу. Примітно, що в радянський період романтизація регіону тривала, лише з поправкою на пролетарські подвиги. Однак реальність була менш романтичною: свобода оберталася безправністю, можливості невідривно пов'язувалися із жорсткою експлуатацією та небезпечною працею.

Динаміка місцевих еліт. У Донбасі еліти формувалися насамперед за рахунок промислового сектора, зі спонтанною дією меритократичного чинника: соціальні ліфти діяли, хоча й у досить обмеженому режимі.

На першому етапі індустріалізації регіону різко протиставлялися пролетаріат і управлінські кадри – «білі» та «сині комірці», а, тим паче, власники промислових активів. При цьому підприємці були головною владою в регіоні. Так, наприклад, у Юзівці комерційна структура «Новоросійське товариство» не тільки володіла всією землею, усім житловим фондом, але й видавала дозволи на іншу комерційну діяльність, блокуючи при цьому до 1917 року надання поселенню статусу міста. До речі, щось подібне було й у 1990-тих роках, коли провідні бізнес-структури доволі сильно впливали на всі сторони життя населення Донецька.

Після громадянської війни межі професійних верств стиралися, дистанція між начальством і робітництвом скорочувалася, а відтак, формувалася патерналістська модель відносин. За свідченнями очевидців, директори шахт досить глибоко переймалися всіма деталями побуту своїх робітників, намагаючись допомогти їм і їхнім родинам, однак вимагаючи при цьому беззаперечної лояльності та послуху. Такий підхід був притаманний відносинам і післявоєнного періоду.

Водночас ця система соціальних відносин давала населенню почуття самоповаги, тож частими були й відкриті конфлікти. Так, за свідченнями очевидців, навіть за радянських часів, коли трудове навантаження піднімалося без відповідної фінансової компенсації, шахтарі могли собі дозволити прийти до кабінету директора шахти і демонстративно кинути на його стіл зарплатню, тим самим висловлюючи невдоволення. І саме Донеччина другої половини 1980-х – початку 1990-х років була центром страйкового руху в УРСР.

¹⁵⁶ Kuromiya H. Freedom and terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian borderland, 1870s – 1990s. – Cambridge, 1998. – P. 18.

У середині 1990-х років донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощення свого впливу – вони були відсунуті на другі ролі дніпропетровськими елітами й навіть у своєму регіоні почувалися їхніми молодшими партнерами. Утім, за принципом пружини від кінця 1990-х років спостерігається стрімке поширення впливу донецьких еліт, разом з чим розширюється ареал донецької ідентичності. При цьому внутрішніми конкурентами Донецька виступали Маріуполь і особливо Луганськ, однак з реінтеграцією господарських структур і посиленням позицій у столиці амбіції місцевих еліт нівелювалися. Привертають увагу спроби луганської інтелігенції дистанціюватися від донецької ідентичності: так, краєзнавець І. Саєнко, доводячи відмінність Донбасу і Луганщини, зазначав: «Будь-який мешканець всього цього краю (більшості районів Луганської області – В. Г.) на запитання про місце розташування Донбасу, не вагаючись, вкаже на південь, чітко відмежовуючи його від своєї місцевості. Отже, незаперечним є те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу. Так само безпідставно зараховують до Донбасу і північну частину Донецької області»¹⁵⁷. Дослідник аргументує свою думку відсутністю в місцевій ідентичності такого важливого складника донецької ідентичності, як «шахтар» («ймовірність зустріти шахтаря у Луганську – така ж, як моряка у Києві»).

Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність. Попри те, що донецький степ є частим елементом місцевого фольклору й пісенної творчості, провідним складником донецької регіональної ідентичності є рукотворний промисловий пейзаж. Така риса зберігається й досі, і тут можна погодитися з донецькими науковцями: «Багато українських міст, навіть такі великі, як Донецьк, Макіївка, Горлівка, зберігають історично створений «селищний» характер, оскільки сформовані із сукупності селищ біля підприємств (шахт, металургійних або коксохімічних заводів). Це явище – витвір індустріалізації. Лише потім воно стало містотвірним процесом. У ньому відобразилося ставлення до урбанізації як до побічного явища технічної революції та індустріалізації, а не як до самостійного соціально-економічного процесу з великим значенням»¹⁵⁸.

Яскравим прикладом ставлення донецької ідентичності до довілля є «пальма Мерцалова», яка тривалий час є символом Донецької області. На 1960-1970-ті роки припадають спроби окультурення зовнішнього вигляду міста: очевидці згадують відносну чистоту на

¹⁵⁷ Саєнко І. Донбас і Луганщина – дві великі різниці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns>

¹⁵⁸ Социально-экономическое развитие городов промышленного региона. – Донецк, 2002. – С. 41.

вулицях і працююче ввечері освітлення. Крім того, місцева влада ініціювала кампанію з висадження містом квітів, що визначило назву «місто троянд» (у Луганську замість троянд вулиці прикрашали фонтанами, тож він називався «містом фонтанів»).

Одним з ключових символів донецької ідентичності була шахта, особливо в радянський період, хоча на його початку переважно використовувалися заводські пейзажі. Досить цікавим свідченням цього є плакати часів громадянської війни, зокрема польської кампанії, на яких червоноармійці «захищають» саме промислові пейзажі.

Соціально-економічна ідентичність. Основна соціально-економічна прив'язка регіону – професія шахтаря, хоч тут розвивалися й металургійна та машинобудівна галузі. Цей професійний образ наскрізно проходить через усю історію краю – зберігаючись, зокрема, на незмінному з радянських часів гербі міста. У нинішній Донецькій області 51 місто пов'язане з видобутком і переробкою вугілля, а в 42 з них у паливній промисловості зайняті більше 50 % промислових робітників¹⁵⁹.

З огляду на важливість для СРСР вугільної промисловості Донбас і до, і після Другої світової війни отримував масштабні інвестиції, мав кращі умови постачання продовольства й товарів народного вжитку. Луганський політолог Ю. Юров зазначав: «Донбас офіційно вважався привілейованим краєм, вітриною соціалізму, всесоюзною кочегаркою. Він добре постачався дешевою горілкою, ковбасою та іншими побутовими символами соціалістичного раю. Тут швидко просувалася черга на житло, вистачало робочих місць – все це приваблювало напівголодний міський та сільський пролетаріат із інших регіонів СРСР»¹⁶⁰. До речі, відразу після громадянської війни здійснювалися спроби мобілізаційного залучення робочої сили. Так, у лютому 1920 року, коли Донбас оголошено єдиною економічною та адміністративно-військовою одиницею, запроваджено трудову повинність для чоловічого населення, у кожному із 16 гірничих районів створювалася комендатура, підпорядкована Польовому штабу¹⁶¹. Але ініціатива провалилася – лише за їжу люди працювати не хотіли. Примітно, що в післявоєнний період, коли відновлення Донбасу центральний уряд визначав одним з пріоритетів (навіть уведено медаль «За відродження Донбасу»), застосовувався гнучкіший підхід: за свідченням респондентів, для робіт у шахти залучали селян з цен-

¹⁵⁹ Там само. – С. 79.

¹⁶⁰ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – К., 1995. – С. 189.

¹⁶¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С. 101.

трально-українських областей примусово, через військкомати, утікачів знову повертали назад, хоч і непогано платили. У 1960-х, а ще більше в 1970-х роках регіон був досить привабливим для робітників за економічними чинниками, однак у 1990-х різко погіршується соціально-економічна ситуація – із закриттям шахт знелюднювалися цілі селища, не стали рідкістю й покинуті багатоповерхівки. Разом з цим виникла проблема криміналізації, яка, хоч і була властивою іншим регіонам України, проте саме Донецьк зробила уособленням злочинності 1990-х років.

З 2000-х років «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен, більше того – бізнесмен від металургії, що значною мірою стало результатом зрушень у структурі виробництва регіону (занепад підприємств вуглепрому та, навпаки, піднесення металургії). Окрім того, фахівці з економіки фіксували, але залишали без пояснення певний парадокс: зниження обсягів виробництва супроводжувалося падінням чисельності зайнятих робітників у всіх галузях місцевої промисловості за винятком металургії – наприклад, у 2000 році виробництво складало тут лише 54,5% від рівня 1990 року, а зайнятість – 107,1%, тобто була більшою, ніж за радянських часів¹⁶². Видається, що серед низки чинників одним з найважливіших був вплив патерналістської системи відносин: зайнятість підтримувалася штучно – більш-менш «жива» галузь свідомо використовувалася для підтримки мінімального добробуту населення.

Політична ідентичність і ставлення до України. Як показують соціологічні опитування, регіональна ідентичність займає одне з перших місць серед елементів самоідентифікації населення, унаслідок чого її носії відчують себе відокремленою частиною України. Наприклад, Б. Бахтєєв наводить таке свідчення: «Ще до війни щодо людини, яка іде у Дніпропетровськ, у Донецьку казали: «Поехал на Україну». Так само кажуть і тепер»¹⁶³. Частково ця теза підкріплюється й свідченням респондентів – Київ як столиця УРСР або сама УРСР як політична одиниця широким загалом не сприймалися, оскільки не вважалися чимось вартим уваги. А посилення регіональної ідентичності в 1990-х роках, на думку Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою¹⁶⁴.

¹⁶² Социально-экономическое развитие городов промышленного региона. – С. 101–104.

¹⁶³ Бахтєєв Б. А. України все ж таки дві... // Сучасність. – 2004. – № 10. – С. 95.

¹⁶⁴ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 40.

Разом з тим багато авторів указували, що відособленість донецької ідентичності не означала замкненість на собі чи автономізацію. Так, Ю. Юров, порівнюючи місцеву ситуацію з кримською, звертав увагу на відсутність серед громадських рухів «автономістського» і на наявність сил, що виступали за приєднання до відновленого СРСР (насамперед комуністів), і «незалежників»-сепаратистів («Громадянський конгрес України»). Однак найбільший вплив мали ті, хто виступав за посилення статусу регіону в рамках України: «Донбаська номенклатура прагне, швидше, не автономії, а загальноукраїнської влади (найяскравіший приклад – урядування Ю. Звягільського)... До того ж донбаські «тлусті коти» зберегли свою владу, бо її запорукою є керівництво величезних підприємств регіону»¹⁶⁵.

Установку в рамках донецької ідентичності на отримання влади в центрі дещо жорсткіше сформулював Б. Бахтєєв: «Перетворення України на колонію Донбасу розглядається багатьма донбасівцями як цілком бажаний стан речей»¹⁶⁶. Таким є зовнішнє сприйняття установок регіональної ідентичності, але з внутрішнього погляду вказана «експансивність» виростає, з одного боку, з упевненості у власній винятковості й ефективності місцевих форм соціального буття, а з іншого, – з бажання «ощасливлювати» населення більшої політичної одиниці, так само, як тривалий час Донбас ощаслилював метрополії вугіллям.

Національно-культурна ідентичність. У літературі зустрічаються два протилежні підходи. За одним Донбас не є окремішньою культурною цілістю. Наприклад, соціолог М. Пірен у праці «Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз» виокремила історико-етнографічні регіони та включила Донецьку й Луганську області до Слобожанщини (разом із Харківською)¹⁶⁷.

Іншим екстремумом є теза про існування окремої донецької цивілізації, більше того – ворожої до української. Її автор Б. Бахтєєв так згущував барви: «Свою цивілізацію донбасівці розглядають як вищу за українську – попри домінування некваліфікованої шахтарської праці, попри надто значну кількість осіб із кримінальним минулим і відповідним до нього кримінальним світоглядом, попри виразно сільський побут у навіть нецентральних районах великих міст, не кажучи вже про шахтарські селища... Відчуттю вищості донбаської цивілізації сприяють і радянські традиції, точніше, типово радянські уявлення про економічний розвиток»¹⁶⁸. Очевидно, тут наявні

¹⁶⁵ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі... – С. 191.

¹⁶⁶ Бахтєєв Б. А України все ж таки дві... – С. 96.

¹⁶⁷ Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посібник. – К., 2007. – С. 38, 45.

¹⁶⁸ Бахтєєв Б. А України все ж таки дві... – С. 95.

перебільшення й надмір емоційності оцінок, тим паче, цитований автор далі сам дивується й піддає критиці ситуацію, коли на сході України «западенців» сприймали як «бандитів», а на заході – «бандитами» вважали «східняків».

Із промисловим розвитком регіону тут формувалася культура, властива іншим індустриальним центрам Російської імперії. Дослідники Уралу описують її так: «Гірничозаводська культура була проміжною між традиційною народною й культурою індустриального суспільства. Від народної організації життя гірничозаводський світ успадкував тісний зв'язок з народним календарем, з природним і землеробським циклом. Селянській культурі властиві надіндивідуальність, канонічність форм, які передаються майже у незмінному вигляді. Міську культуру пов'язують з яскраво вираженим індивідуальним началом людини, з уявленнями про самовираження та самовизначення»¹⁶⁹.

Разом з індустриалізацією в регіон мігрувало російське населення, яке вливалось в поліетнічне середовище. У результаті, із зовнішнього погляду, місцеве населення сприймалося як російське, але задля відображення різноманітного етнічного походження називалося «російськомовним». Варто прислухатися до критики соціологом Г. Коржовим стереотипу проросійського та начебто ворожого до української культури Донбасу, який, зокрема, є й одним з елементів самоідентифікації. Дослідник констатує, що цей міф ігнорує факти – саме в рамках донецької ідентичності сформувалися такі значні постаті української культури, як В. Стус, І. Дзюба й ін., хоча й визнає, що «російська мова та авторитарно-кримінальний тип міської ментальності були факторами адаптації в цьому регіоні»¹⁷⁰.

Протягом 1990-х років погляд на Донбас як на винятково «російськомовний» регіон викликав критику: «Останнім часом Донеччину (в ширшому розумінні слова) багато хто з діячів Росії та їхніх однодумців в Україні відносить до регіонів, де живе так зване російськомовне населення, яке за приписуваням йому змістом має відповідати настирливо культивованому в добу панування більшовицької ідеології поняттю «нова історична спільність – радянський народ». Причому, той химерний колосальний народ хоч теоретично й мусив поєднати в собі риси близько двохсот різних за антропологічними, мовними, релігійними, історичними, географічними ознаками народів, проте повинен був поголовно засвоїти лише одну мову – росій-

¹⁶⁹ *Баженова Е. А.* Механизмы формирования уральской идентичности в индустриальную эпоху // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 52. – С. 261-269.

¹⁷⁰ *Коржов Г.* Региональная идентичность Донбасса... – С. 39, 42.

ську, яка є національною ознакою конкретного народу»¹⁷¹. Тому інтелігенції різних етнічних груп регіону пропонувалося створювати альтернативу – плекати етнічну ідентичність, як наприклад, у випадку українців і греків: «Українська та грецька інтелігенція Донеччини мусить усвідомити сама й просвітити своїх земляків, що вони не «російськомовне населення», а представники народів з давньою культурою, з глибокою духовністю, котрі не тільки ніколи не мали територіальних претензій один до одного, а й допомагали одне одному в різні періоди боротьби за волю»¹⁷². Однак у 2000-х роках «російськомовне» населення вже сприймалося як усталений елемент зовнішньої ідентичності Донбасу.

Отже, як бачимо, значимих проросійських чи то «новоросійських» елементів в донецькій ідентичності не було. Мав місце певний семіотичний діалог в площині ностальгії за радянським періодом, але російсько-імперські уподобання були відсутні. Переходимо до розгляду дніпропетровської ідентичності за вищезначеною схемою.

Базова світоглядна суперечність. «Родовою травмою» Катеринослава, яка проявлялася протягом усієї подальшої історії, став розрив між амбітними задумами й незадовільною реальністю. Місто засновувалося як третя – південна – столиця Російської імперії. Однак зі смертю батька-засновника Г. Потьомкіна Катеринослав перетворився на провінційне губернське місто. Відомі особистості, які були проїздом у місті, зокрема О. Пушкін і В. Белінський, залишили досить негативні описи його стану, що, утім, не завадило місту згодом гордитися увагою цих відомих осіб. Символом цієї суперечності в імперський період був Свято-Преображенський собор, амбіційно задуманий вищим від собору Петра у Ватикані. Натомість через 50 років після офіційного заснування він був ледь добудований і виявився значно нижчим, ніж ватиканський конкурент.

У 1920-1940-х рр. Дніпропетровськ опинився в тіні своїх більш динамічних сусідів, перетворившись на центр області й утративши при цьому, порівняно з Катеринославською губернією, значні території, зокрема ті, що відійшли до новоутворених Запорізького та Криворізького округів. Місто не мало значних революційних заслуг, як Харків, не було столицею вугільного хребта СРСР, як Сталіне, не мало загальнорадянських будівництв, як Дніпрогес у Запоріжжі. Окрім того, Дніпропетровськ міжвоєнного періоду був місцем почесного заслання для партійних функціонерів (наприклад, Рафаїла Фарбмана).

¹⁷¹ Пономарів О. Рідна мова і національне відродження народів Донеччини // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 92-93.

¹⁷² Там само. – С. 94.

Новий імпульс, який відродив «імперські» амбіції Дніпропетровська, надало створення в ньому провідних підприємств ракетно-космічної галузі СРСР. Роль «ковалів ракетного щита Батьківщини» посилювала позиції місцевої партійної еліти в московських і київських владних коридорах, символом чого став генеральний секретар Л. Брежнєв. Місто у фольклорі називалося «батьківщиною застою», а російську історію пропонувалося розділяти на «допетровський», «петровський» і «дніпропетровський» періоди.

Сплеском нереалізованих амбіцій Дніпропетровська стало обрання другим Президентом України дніпропетровця Л. Кучми 1994 р., від якого очікували зупинення економічного падіння (відповідальність за нього покладалася на невміння керувати промисловістю «націоналістичним» Л. Кравчуком) і проведення швидких ринкових реформ, а також збереження особливого статусу міста. Якщо падіння продовжувалося ще п'ять років (багато в чому з об'єктивних причин), а реформи впроваджено лише частково, то декілька років особливе ставлення до міста зберігалось, хоч у подальшому згас і цей імпульс.

Динаміка місцевих еліт. На відміну від Донецька, попри провінційний губернський уклад Катеринослав міг спертися на обмежену, однак усе ж таки тривалу місцеву елітарну традицію. Центр губернії, місто консолідувало управлінську, ділову й культурну еліту краю, яка посилювалася вихідцями з інших губерній за адміністративними призначеннями Санкт-Петербурга (з цієї точки зору саме Дніпропетровськ міг більше підходити на роль центру путінської Новоросії). Інтенсивні міграційні та демографічні процеси, що охопили Катеринослав, як й інші міста Південної та Східної України, у постреформений період, тут були впорядкованішими через існування в місті дворянської (поміщицької) та купецької традиції.

Унаслідок цього елітарні кола жорсткіше протиставлялися широким народним масам. Якщо в імперський період це було досить природним, то в радянський період, як не дивно, така матриця поведінки відновилася з більшою силою – раніше в її основі лежало класове походження, а пізніше – освітній і культурний рівні. Як зазначали деякі респонденти, у 1970-х роках була помітною різка дистанція між начальством і робітниками підприємств Дніпропетровська, досить дивна для тих же вихідців із Донецької області, звиклих до патерналістських відносин на виробництві.

Ще одна ознака дніпропетровських еліт – високий рівень внутрішньої конкуренції, можливо, як результат диверсифікованої промисловості регіону, забезпеченої, зокрема, традиційними металургійною та вугільною галузями, яким доводилося час від часу конкурувати з більш «амбітними» та «надто розумними» ракетниками й іншими високотехнологічними секторами.

Ця риса ще більше проявилася після 1991 року. По-перше, від середини 1990-х років у політичній сфері йшла жорстка боротьба між двома вихідцями з регіону – президентом Л. Кучмою та прем'єр-міністром П. Лазаренком, якого пізніше замінила Ю. Тимошенко. В економічній площині тривало протистояння між декількома потужними фінансово-промисловими групами, сформованими елітами регіону: «Інтерпайпом», «Приватом» і бізнес-структурами Ю. Тимошенко та П. Лазаренка.

Нарешті, Дніпропетровська область мала «власний Донбас» – місто Кривий Ріг. Центр металургійної та гірничої промисловості, він і за соціально-економічним укладом, і за джерелами формування населення, і навіть за інфраструктурним чинником (тільки тут простір міста переривався не стільки териконами, скільки гігантськими дірами в землі, зробленими гірничо-збагачувальними комбінатами з видобутку залізної руди) більше скидався на Донецьк. Час від часу місцеві еліти намагалися сперечатися з Дніпропетровськом за статус першого міста області (за свідченнями респондента, місцева партійна еліта двічі намагалася домогтися в Москві створення Криворізької області, були підготовлені відповідні листи до політбюро ЦК, однак кожного разу дніпропетровцям удавалося відкладати цю справу, зокрема за рахунок переведення криворізьких партійних функціонерів до керівних органів у Дніпропетровську). Примітно, що в роки президентства В. Януковича на чолі дніпропетровського регіону були поставлені саме вихідці з Кривого Рога.

Ландшафтно-інфраструктурна ідентичність. Провідний ландшафтний елемент дніпропетровської ідентичності – річка Дніпро. Навіть у побуті назва міста часто редукується до простого «Днепр», причому як місцевими мешканцями, так і вихідцями з інших регіонів. Саме з Дніпром можна пов'язувати відносно велику вагому роль «українського національного елемента» в місцевій ідентичності. Так само річка (а також ще один національний символ – острів Хортиця) «українізує» й сусіднє російськомовне місто Запоріжжя. До 1928 року Дніпропетровськ мав ще один українізуючий фактор – недалеко від південних околиць міста починалися пороги, згодом затоплені при будівництві Дніпрогесу.

Велика річка й пороги могли зумовити невходження Катеринослава у хвилю індустріалізації кінця XIX – початку XX ст. Територіальний розрив між донецьким вугіллям і криворізькою залізною рудою частково компенсували залізниця й міст – ось як цю ситуацію описував Б. Тіхонов: «Визначаючи місця для нових заводів, капіталісти обов'язково мусили вибирати між їхньою близькістю або до криворізької руди, або до донецького вугілля. Але перші підприємства після проведення Катерининської залізниці виникли на Дніпрі, біля

Катеринослава, саме «між» рудою і вугіллям... У район Катеринослава доводилося везти рельсовим шляхом і залізну руду, і вугілля, але не на повну відстань між Кривим Рогом і Донбасом, а лише на її частину. Крім того, заводи Придніпров'я розташовувалися доволі близько від Нікопольського родовища марганцевих руд... Варто згадати й те, що Катеринослав був поряд просторого, передового в соціально-економічному та технічному плані сільськогосподарського району, який міг легко забезпечити продуктами харчування міське й загалом торгово-промислове населення»¹⁷³. Отже, поєднання суперечностей, координація різноманітних векторів розвитку, «наведення мостів» стали природною функцією міста. Відповідно до цього, міст, а точніше – мости через Дніпро є другим за значимістю ландшафтним елементом місцевої ідентичності.

Соціально-економічна ідентичність. До середини XIX ст. Катеринослав був переважно сільськогосподарським містом – зі свинями й курми, що паслися в його центрі, хатами-мазанками. Від останньої третини XIX століття він став металургійним і машинобудівним центром імперії, збільшивши з 1863 по 1897 рік своє населення в 9,4 разу¹⁷⁴. Тоді образ міста суттєво міняється, стає дворянсько-купецьким, з обгородженим центром і кам'яними будівлями.

У 1920-1950-тих роках Дніпропетровщина видається насамперед пролетарською і металургійною областю. У 1950-1960-х роках місто перетворюється на регіон «секретних» ракетників, а відтак, безумовно, з огляду на інтереси державної безпеки, не дуже афішується публічно (зокрема закривається для іноземних відвідувачів без попередньої згоди спецслужб, і навіть міжнародні футбольні матчі місцевої команди «Дніпро» гралися в Кривому Розі). З кінця ж 1980-х років Дніпропетровськ уже відкрито позиціонує себе як ракетобудівне місто.

Політична ідентичність і ставлення до України. Регіон традиційно мав великі політичні амбіції. Про претензії на роль третьої столиці імперії йшлося вище, але при цьому Катеринослав-Дніпропетровськ не мав власних амбіцій щодо формування самостійного політичного утворення. Це місто – «чесний служака» спочатку Російської імперії, згодом СРСР, а потім і України. Політичні пріоритети в імперський період пов'язувалися із Санкт-Петербургом, у радянський – з Москвою, від якої чимало залежало при перетворенні міста на центр ракетобудування. Відповідно, Київ сприймався амбівалентно: і як конкурент у боротьбі за увагу Москви, і як ситуативний союзник у кулуарних перипетіях за вплив у ній же.

¹⁷³ Тихонов Б. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. – М., 1988. – С. 148-149.

¹⁷⁴ Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку... – С. 9.

Для Дніпропетровська було важливим відчувати себе частиною великого проекту, а за відсутності такого – принаймні «потрібним» державі, тому регіон досить позитивно поставився до появи нової української держави, прагматично сподіваючись на підвищення свого статусу, хоч значна частина його промислового й інтелектуального потенціалу не була потрібною новій країні, позбавленій імперських і войовничих амбіцій. І в перше десятиліття незалежності часто зазначалося, що місто – не перше, але й не друге в Україні. Однак міграція еліт і відсутність нового амбітного завдання ослабили дніпропетровську ідентичність, тому досить показовою та закономірною стала недовіра до політиків – вихідців із місцевого населення. При голосуванні найбільше голосів земляків отримував Л. Кучма на своїх перших президентських виборах 1994 року (68,81%), але за п'ять років навіть з урахуванням впливу адміністративного ресурсу йому дісталось лише 56,38 %, а його опоненту комуністу П. Симоненкові – 38,08%. У першому турі останніх президентських виборів у Дніпропетровській області «місцеві» С. Тігіпка та Ю. Тимошенко сумарно набрали 37,26% голосів, а «донецький» В. Янукович – 41,67%. У другому турі голоси С. Тігіпка розрідились майже навпіл між Ю. Тимошенко і В. Януковичем (29,13% проти 62,7%). А на позачергових президентських виборах 2014 року П. Порошенко отримав в регіоні 44,72%, тоді як «дніпропетровчанка» Ю. Тимошенко – 9,43%¹⁷⁵.

Як висловився один з респондентів, якого радше можна віднести до представників місцевої інтелектуальної еліти, слід голосувати за дніпропетровців незалежно від їхніх ідеологічних і партійних кольорів, адже це буде запорукою процвітання міста. Однак, очевидно, більшість населення мала іншу думку. Під час передвиборчих кампаній автор особисто спостерігав феномен, коли вихідці з інших регіонів демонстрували більшу «дніпропетровську» ідентичність, ніж місцеві.

Національно-культурна ідентичність. Як у багатьох інших містах півдня Росії, місцева ідентичність формувалася на основі двох субстратів – українського козацько-сільського та російськомовного імперського дискурсів, причому останній, що важливо, був багатонаціональним, а не російським. Утім, український дискурс постійно стояв на порядку денному, інколи вириваючись на поверхню досить несподівано. Наприклад, у Дніпропетровському історичному музеї розповідають, що під час його відвідання імператором Миколою II у 1915 р. перший директор музею Д. Яворницький вів екскурсію укра-

¹⁷⁵ Дані Центральної виборчої комісії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp>

їнською і на зауваження з цього приводу відповів: «Хай цар знає нашу мову!»¹⁷⁶

Під час громадянської війни Катеринослав був одним з найбільш українофільських пролетарських міст. У цьому контексті також варті уваги слова одного з респондентів А. Портнова, який назвав «Дніпропетровськ найбільшим українським містом»¹⁷⁷, хоча й інтерпретував цю тезу як коментар щодо «дніпропетровської моделі – відкритості до всього та водночас неспроможності побудувати щось тривке». Напевне, тут відображене усвідомлення, що український дискурс залишається однією з базових світоглядних основ місцевої ідентичності, яка не структурується в політичні вимоги. У цьому плані цікаво, що за радянських часів герб міста був металургійним, потім змінився на козацький, у цьому ж дискурсі розроблявся й герб області. Однак у логотипі області, прийнятому 2010 р., поєднано як козацький, так і багатонаціональний ракетно-металургійний аспекти ідентичності.

1990-ті роки на Дніпропетровщині пройшли під знаком пошуку власного нового місця у новій державі. 2000-ті роки продемонстрували значний крен у козацький та український національні дискурси, відображений і в «показаченні» герба міста й області. У 2010-тих роках мали місце спроби переосмислення офіційної історії міста в напрямі її радянзації, утіленням чого стало відкриття площі імені 80-річчя Дніпропетровської області (поряд з обласною державною адміністрацією та обласною радою), де було розташовано стели з бронзовими барельєфами видатних діячів і найважливіших історичних подій регіону. Аналіз дніпропетровського пантеону осіб і подій показує, що провідне місце тут відведене радянському дискурсу. До козацького дискурсу належать І. Сірко, Д. Яворницький та згадка про Б. Хмельницького, який 1648 р. отримав гетьманську булаву на Микитинській Січі поряд із сучасним районним центром м. Нікополь. До імперського дискурсу відносяться чотири діячі – намісник Катеринославського намісництва І. Синельников, губернатор Катеринославської губернії А. Фабр, промисловець О. Поль, політичний діяч М. Родзянко. Одного – екс-президента Л. Кучму – можна віднести до сучасності. Натомість вісім з 15 осіб представляють радянську епоху: військові діячі, промисловці, шахтар, письменник О. Гончар, а також два радянські вожді – Л. Брежнев і В. Щербицький. Досить дивно, що до числа видатних діячів не потрапили засновник

¹⁷⁶ Скиданова М. История Днепра: как возводили град Екатерины // Сегодня. – 26.11.2011.

¹⁷⁷ Солодько П. Дніпропетровськ. Як оповісти історію міста без історії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles>

міста Г. Потьомкін і революціонер Г.Петровський, чие ім'я місто носить донині.

Примітною є не лише прив'язка назви площі до радянського періоду, але і її географічне окреслення вулицями Комсомольською та Щербицького. До речі, перша з них так називалася й за радянського періоду, а другу у 2003 році перейменовано з вул. Нової, що стало «компромисом» з націонал-патріотичними силами – одночасно вул. Кірова перейменовано на честь О. Гончара – українського, але радянського письменника.

Отже, офіційна дніпропетровська ідентичність у 2010-2013 роках фокусувалася значною мірою на радянському минулому. Однак події 2014 року показали, що населення опинилося більш відкритим для козацького дискурсу.

Зараз розглянемо, як взаємодіяли донецька та дніпропетровська ідентичності протягом історії. Між катеринославськими й донецькими елітами тертя намітилися ще на етапі капіталістичної індустріалізації, однак відбувалися переважно у формі суперечок між адміністративними посадовцями й підприємцями. Радянський історик Б. Тихонов зазначав, що характерною властивістю Південного промислового району Російської імперії був «розвиток капіталістичної промисловості, без традицій дореформеної доби, без станової та національної замкнутості»¹⁷⁸. Якщо з другим чинником можна погодитися, то станові традиції, особливо в Катеринославі як губернському місті, давалися взнаки. Зокрема існували проблеми з відведенням земель під промислові об'єкти та залізничні шляхи, введенням самоуправління в робітничих містечках, іншими регуляторними аспектами.

Із розгортанням же промислових виробництв між регіонами виникала конкуренція, однак не в ліберально-ринковому сенсі, а за ресурси: в імперський період – за доступ до шляхів сполучень та отримання сировини (наприклад, вугілля для металургійних заводів), у радянський період – за централізовані інвестиційні ресурси, кадри, за вплив на партійних вождів у Москві, у період незалежності – за контроль над ліквідними підприємствами та їхніми фінансовими потоками, за вплив у центральних органах влади.

Найвищої точки конкуренція між елітами досягла в середині 1990-х років – тоді переможцями вийшли «дніпропетровські» групи впливу. Утім уже напередодні президентських виборів 1999 року досягнуто компроміс, який формалізувався у вигляді угоди про співробітництво Дніпропетровської та Донецької областей, підписаної в присутності президента Л. Кучми. У результаті його переобрано

¹⁷⁸ Тихонов Б. Каменноугольная промышленность... – С. 125.

на другий термін, а донецькі бізнес-еліти отримали можливість розширення власної економічної присутності поза межами свого регіону.

Для порівняння соціально-економічних аспектів розглядуваних ідентичностей доцільно обрати образи шахтаря (для донецької) та інженера (для дніпропетровської). У 1960-1970-х роках інколи про-являлася зверхність, заснована на професійній спеціалізації: з од-ного боку, шахтарство позиціонувалося як професія для справжніх чоловіків, але з берегів Дніпра видавалося вимушеною роботою для некваліфікованої й неосвіченої трудової сили. Навпаки, у самому Дніпропетровську підтримувався пафос «високочолих ракетників», які, однак, з погляду донеччан, не вміли працювати «по-справ-жньому». Утім роль цих відмінностей не варто перебільшувати, адже таке позиціонування було радше жартом.

Унаслідок соціально-економічної кризи 1990-х років донецькі шахти занепадають, а металургія натомість переживає етап підне-сення. У дніпропетровському ж регіоні регресують високотехнологічні галузі, але металургія та гірничорудний сектор знову ж таки суттєво збільшують свою вагу в структурі промислового виробництва. Таким чином, у цьому плані економічна база регіонів вирівнюється, що за-кладає основи для ментального зближення. Водночас варто звернути увагу й на інші тенденції у сфері регіональної економічної спеціаліза-ції – наприклад, у Дніпропетровську потужнішими є банківський і те-лекомунікаційний сектори. Хоча ще зарано говорити про силу їхнього впливу на самоідентифікацію населення регіону, однак саме бізнес-еліта цих секторів, очоливши регіон, реалізувала ефективну стратегію протидії російській експансії, у тому числі в інтелектуальній сфері та впливі на громадську думку.

Порівнюючи політичні уподобання, можна стверджувати, що донецька ідентичність більше нагадує радянську, – до того ж саме тут майже 10 років після отримання незалежності домінували кому-ністичні електоральні настрої. Дніпропетровськ у цьому плані виявляв більшу ідеологічну різноманітність. У 1990-х роках в обох областях спостерігалось посилення регіональної ідентичності, яке соціологи по-яснювали так: «Регіональна ідентичність на Півдні та Сході виконує компенсаторну функцію, замінюючи для багатьох мешканців уже втрачену й поки ще не набуту нову державну ідентичність»¹⁷⁹. Однак дві кризи – політична 2004 року та економічна 2008-2009 років – продемонстрували, що, незважаючи на проблеми в політичному плані, Україна займала все більш пріоритетне місце. А з весни 2014 року вже почав діяти зовнішній, російський чинник, зокрема на Донеччині.

¹⁷⁹ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса... – С. 40.

В аспекті національно-культурної орієнтації місцевого населення обох регіонів, яка склалася після завершення першого етапу індустріалізації, слід звернути увагу на характеристику ситуації, дану наркомом освіти М. Скрипником у 1920 році, коли довелося «зживати дрібнобуржуазних національних відтінків у поглядах робітників Наддніпрянщини українських, у Донбасі – російських»¹⁸⁰. Катеринославщина (у межах сучасної Дніпропетровщини) у тогочасній політичній системі координат радше сприймалася як частина донецько-криворізького регіону, однак, будучи прикордонною територією між пролетарськими центрами Донбасу та селянською Наддніпрянщиною, вона демонструвала в національному питанні «наддніпрянські» тенденції, особливо з огляду на велику частку сільського населення регіону.

У 1920-1930-х роках Донбас ставав усе менш російським – давалася взнаки кампанія українізації. Дніпропетровський регіон, з більшою вагою сільського населення і без великих соціалістичних будівництв, також посилював свій український складник. Тут можна нагадати, що в період недороду й голоду 1928-1929 року Дніпропетровський округ, згідно з даними ОДПУ, виявляв такі ж тенденції негативного ставлення до Москви (наприклад, настрої очікувань, «коли почнеться війна з Росією»), як й інші сільськогосподарські райони України¹⁸¹.

У повоєнний період Донбас більше демонстрував посилення саме регіональної ідентичності та поступово українізувався природним шляхом. Натомість Дніпропетровськ усе більше ставав центром міської російської культури Південної України, однак також природним шляхом, без насильницької русифікації. Водночас після 1991 року цей регіон, якщо не змінив вектор на український, то значно спокійніше, ніж Донецьк, сприймав нові культурні ініціативи з Києва.

На нашу думку, треба розрізняти два підвиди територіальних ідентичностей: місцеву (тобто пов'язану з безпосереднім місцем проживання) та регіональну (виходить за рамки адміністративно-територіальних меж). Так, у донецькій ідентичності є місцева складова та регіональна – остання формулюється у конструкції «Донбас». Відбувався певний експорт ідентичності – у Луганську та Дніпропетровську області. Примітна дискусія у таборі сепаратистів, коли представники ЛНР наполягали, що мають окремих незалежний

¹⁸⁰ Скрипник М. Донбас та Україна // Статті та промови з національного питання. – Мюнхен, 1974. – С. 17.

¹⁸¹ Гриневич Л. Влада і українське суспільство в умовах недороду і голоду 1928/29 р. [Рукопис монографії]. Дякую автору за можливість ознайомитись з текстом праці.

статус в новому союзі в ДНР. Тоді як представники останньої намагалися говорити про нову державу Новоросію, де ДНР відіграє першу роль.

У випадку Дніпропетровська, то тут безумовно до останнього часу домінувала місцева ідентичність. Однак з березня ситуація змінилася, намітилися сигнали до регіоналізації дніпропетровської ідентичності внаслідок активних дій місцевих очільників. Тут можна згадати (хай й нелегітимний) референдум про возз'єднання з Дніпропетровською областю семи районів Донецької області. А також треба відзначити стабілізуючу роль у Запорізькій області, а згодом у Одеській та Харківській.

Хотів би зазначити, що дніпропетровська ідентичність не тільки стала стрижнем протидії «руському миру», але й демонструє спробу формування нової полікультурної та поліетнічної моделі суспільних відносин в регіоні. І це дуже важливо у рамках ідей про реальне забезпечення децентралізації в Україні. «Русский мир» зазнав ідейного краху і в Донецькій та Луганських областях. Ідеологічні концепти були відмінними у свідомості населення та місцевих еліт, з одного боку, та заможних озброєних людей з Росії. Мовчазна непідтримка сепаратистів та російських екстремістів є тому доказом.

ІСТОРИЧНІ ПАРАМЕТРИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
РЕГІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ

Про Південь України часто пишуть як про регіон «нового освоєння», але цю формулу варто розглядати як один з найпоказовіших «імперських парадоксів». Насправді Крим і Північне Причорномор'я стали місцем зустрічі кількох цивілізацій за кілька тисячоліть до того, як про свої заслуги в освоєнні цих територій заявила Росія. Згадки про царів киммерійців і скіфів, вирізьблені на стінах царських палаців Ассирії, сягають IX ст. до н.е. Від VI ст. до н.е. у Криму та понизов'ї Дніпра й Бугу з'явилися грецькі колонії – держави античного полісного типу. Грецькі поети, історики, географи, насамперед «батько історії» Геродот увічнили діяння і воєнні подвиги скіфів.

Надалі в Криму і на чорноморському узбережжі мирно й немирно співіснували готи та гуни, алани й хозари, русичі й греки, генуезці й венеціанці, кримські татари й турки. Майже всі держави, що у цьому регіоні виникали, недовго зберігали незалежність, потрапляючи під політичний вплив сильніших сусідів. Стереотипи відчуження домінували над моделями співпраці. А проте вплив культурної спадщини Середземномор'я на формування міської традиції в Україні виявився надзвичайно потужним. Інша річ, що зіткнення землеробської традиції з номадичною обернулося для всього регіону трагедією запустіння, і її вплив був відчутний упродовж кількох століть.

Так сталося, що територіальні ідентичності Сходу і Півдня України формувалися значно пізніше, ніж етнокультурні пріоритети ядра українського соціуму, і досі у них можна відшукати певні ознаки недосформованості. Регіон колишнього «дикого поля» довго лишався незаселеним внаслідок постійних татарських нападів, результатом чого виявився дуже низький рівень його урбанізації аж до кінця XVIII ст. Соціокультурна гетерогенність України має в числі своїх витоків історично сформований поділ на ядро з пріоритетом етнонаціональних цінностей та периферію «нового освоєння» з розмитими ідентифікаційними практиками. Особливістю цієї периферії, до складу якої входили Південь і Схід України, було «модернізаційне пробудження», особливо інтенсивне у другій половині XIX і упродовж XX століття. Оскільки воно відбувалося значною мірою не на природній основі, а в контексті привнесення в регіон чужих індустріальних та культурних зразків, просторові співвідношення формувалися тут як асиметричні.

За Е. Тоффлером, цивілізація Другої хвилі «змінює звукове оточення, замінивши крик півня заводським гудком, цвіркуна – вищан-

ням автомобільних шин. Вона змінила особистість, допомогла виробити новий соціальний характер. Водночас своїм індустріальним упередженням проти природи, зростанням населення, грубою технологією і невтримною потребою в експансії вона завдала більших екологічних спустошень, ніж будь-яка попередня доба¹. Ці неспівмірності особливо виразно виявлялися в регіонах «нового освоєння», де міста й великі підприємства часто виникали на порожньому місці, а гонитва підприємців за наживою перетворила проблеми екології й інфраструктури на важкорозв'язні. Оскільки робоча сила на нововиниклих підприємствах і шахтах була переважно неукраїнською, тут формувалося своєрідне безнаціональне середовище, в якому панував культ грубої сили і сумнівних задоволень. Напівголодне життя у позбавлених будь-яких зручностей бараках нівелювало навіть ті рештки самоорганізації, які набувалися на місцях попереднього проживання. Протестні настрої накладалися на негативні поведінкові стереотипи, спрямовували енергію незадоволення убік стихійних бунтів, бійок «стінка на стінку» тощо. Через певний час нововиниклі робітничі селища почали іменувати містами, але рис нормального міського середовища більшість з них ще довго була позбавлена.

Дещо по-іншому складалася ситуація у містах Півдня, яким властители з Санкт-Петербурга намагалися надати ознак імперської величі. Використовуючи візантійську символіку як ідеологічне підґрунтя модифікованої парадигми «третього Риму», Катерина II намагалася поставити собі на службу ідею «першовідкритого» і заново освоюваного простору. Але ті координати реального простору, які її ставленики обирали для формування місцевих центрів, за винятком хіба що Одеси, виявлялися невдалими настільки, що деякі з них доводилося переносити. Названий іменем імператриці Катеринослав першим розділив сумну долю «пересувного міста», так і не ставши «південним Петербургом». І хоч тут зрештою виник потужний осередок індустріальної культури, на побутовому рівні місто довго лишалося місцем глибоких соціальних контрастів.

Економічний проект Донбасу в радянські часи формувався з орієнтацією на індустріальні форми виробництва й клієнт-патрональні зразки суспільних відносин. У баченні соціолога І. Кононова, «для елітних груп соціальний простір уявляється результатом домовленості між патронами клієнтських груп. Отже, в його основі передбачаються певні волюнтаристські рішення. Вони можуть змінюватися, а з ними – конфігурація простору клієнтел»².

¹ Тоффлер Е. Третьа хвиля. – К., 2000. – С. 109-111.

² Кононов І.Ф. Донбас і Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 8.

Цей прогноз, зроблений ще у 2006 р., повністю підтвердився у 2014, коли «лінія розламу» у збройному протистоянні пройшла відповідно до сфер впливу різних елітних груп. Донецька й Луганська області виразно продемонстрували гостру протестну реакцію на незважену політику Києва щодо «розмивання» промислових вузлів Донбасу, внаслідок чого десятки міст потрапили до розряду «затухаючих». «Діапазон небезпек» у регіоні небачено розширювався внаслідок старіння промислової інфраструктури й житлового фонду, украй поганого стану транскордонних шляхів, успадкованого від минулого вакууму у системі управління містами. За таких умов стрес, спричинений київськими подіями лютого 2014 р., стимулював і спроби наслідування «революційних зразків», і виразні відцентрові тенденції аж до невизнання на певних територіях влади офіційного Києва. Для частини населення притягальними за цих умов виявилися відроджувальні «імперські» ідеологеми Російської Федерації. «Драма взаємонерозуміння» зумовила небачену напругу пристрастей у збройному конфлікті, ускладнену прямою підтримкою сепаратистів з боку Росії. По суті Україні довелося впритул зустрітися з новим типом «гібридних», неоголошених війн і з феноменом нової «смути». На час підготовки монографії кінець протистояння вимальовується невиразно, але треба сподіватися, що традиції взаєморозуміння усе ж візьмуть гору над логікою «війни без правил».

КРИМ І ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПЕРЕХРЕСТІ (VIII ст. до н.е. – кінець XVIII ст.)

Критика обмеженостей національних наративів, яка стала відмінною рисою гуманітарних досліджень на рубежі тисячоліть, зробила свою справу. І внутрішня логіка розвитку історичної науки, і виклики сучасності, що потужно на неї впливають, диктують необхідність «зламу таксономії», базованої на національних пріоритетах. Набуває концептуальних обрисів «міжнаціональна» історія (*international history*), у фокусі інтересів якої – історія міжкультурних відносин, що безпосередньо впливають на вибір чи трансформацію ідентичностей. На зміну історії центр-периферійних, владних у своїй основі, відносин у замкнутих кордонами просторах приходять «перехресні історії», що базуються на ідеях фронтізації територіальних впливів. Інтерес до кордонів і пограничних цивілізацій у цьому контексті відбиває усвідомлення багатоскладовості й розмаїття сучасного світу – водночас розмежованого кордонами й об'єднаного глобалізаційними реаліями.

Географічне розташування Півдня України на порубіжжі християнської й мусульманської цивілізацій зумовило кілька принципових особливостей у його розвитку. Як на першу фахівці вказують на такий тип соціокультурного освоєння території, який у демографії іменують відкритим, з високою питомою вагою міграційних процесів. Велика міграційна рухливість населення спостерігалася упродовж усього часу формування поселень у цьому регіоні. Важливо підкреслити, що ця рухливість мала яскраве етнічне забарвлення.

Історію України неможливо осмислити без врахування фактора її глибоко закоріненої порубіжності. Усі без винятку її регіони на тому чи іншому етапі свого історичного буття були аренами різноспрямованих геополітичних зазіхань і реальних впливів, аж до прямого підпорядкування. При цьому зіткнення інтересів двох-трьох зовнішніх сил на одній і тій самій території було радше правилом, аніж винятком. Рухливі й нестабільні кордони не стільки оберігали територіальну цілісність, скільки слугували пропускними пунктами для майже не контрольованого перетікання людей, грошей, товарів, ідей тощо. Ані гори, ані ріки не створювали, як правило, надійних перешкод для вторгнень чужинців, і саме тому автохтонне населення ніколи не почувалося господарем у власному домі.

Життя «на межі», «при кордоні» формувало особливий тип світосприймання й специфічні ціннісні системи. Поступово утворювалися прикордонні ареали із притаманними їм ментальними стереотипами. Тут не лише зустрічалися, але й постійно взаємодіяли різні системи світобачення, різні уявлення про сенс життя, різні релігії й моральні норми. Сплав, який виникав у ході цієї взаємодії, був, як правило, крихким і непередбачуваним. Етнічні спільноти, що ворогували, несподівано ставали союзниками, але союзи так само легко руйнувалися, як і укладалися. Відчуття постійної небезпеки формувало афективний, часто демонстративний, стиль поведінки. Його домінантою був поділ по лінії «свої – чужі», але межі, що на якомусь етапі здавалися неперехідними, на наступному могли стиратися аж до повного зникнення.

Донедавна вважалося, що хронографію історичних міст України слід починати саме від міст, виниклих на завершальному етапі «великої грецької колонізації». Останні археологічні дослідження на території Миколаєва істотно захитали це припущення. Існує гіпотеза про те, що тут знайдене описане Гомером місто кіммерійців, приблизно на 500 років старше від Ольвії і всього на тисячу років молодше єгипетських пірамід. Якщо це так, то історію «протоміст» (не просто городищ, а укріплених поселень з валами, ровами, перекидними мостами) слід починати як мінімум від XII-XI століть до н.е. Про те, що городище «Дикий сад» було протомістом, імовірно, першою торгівельною факторією малоазійських греків, свідчать виявлені тут археологами залишки трьох

храмів, а також система фортифікації рубежу II-I тисячоліть до н.е., вперше досліджена в регіоні степового Причорномор'я. Опосередковано про поселення з розвинутими торговельними зв'язками свідчить і знайдений раніше керамічний диск із символами лінійного письма крито-мікенської епохи. Це єдине степове городище епохи середньої бронзи, розкопане в Україні, проіснувало 200-300 років – аж до переходу до епохи заліза – до IX ст. до н.е.³

Пам'ятки, залишені найдавнішим автохтонним населенням Криму – таврами – датуються археологами в діапазоні від IX ст. до н.е. до IV ст. н.е. Це рештки кам'яних укріплень на гірських схилах, колективні поховання у скарлюченому вигляді у кам'яних ящиках, ліплена кераміка. Ще раніше, у XV ст. до н.е., у степовій частині Криму з'явилися кіммерійці – носії катакомбної та зрубної археологічних культур, з якими пов'язані початки техніки обробки металу. Кіммерійців надовго змінили скіфи – скіфське царство з центром у Неаполі Скіфському існувало з III ст. до н.е.

Зазвичай типологізацію історичних міст на українських теренах починають з кінця VII ст. до н.е., коли у Північному Причорномор'ї, на о. Березань виникла перша грецька колонія. Фахівці у галузі циклічної динаміки пов'язують з грецькою колонізацією осьового часу (К. Ясперс) потужний імпульс до географічної експансії, виробничий прорив і таку активізацію інтелектуального і духовного начал, яка привела до заміни переважно адаптативного типу розвитку на трансформаційний. Греки шукали на чужині землі, придатні для землеробства. Тому їхня колонізація була не локалізованою у єдиний потік, а «віяльною». Постійні торговельні зв'язки стимулювали поділ праці, сприяли зміцненню масового середнього прошарку, зменшували кількість бідняків. Соціально-політичне і культурне піднесення Середземномор'я стимулювалося притоком ресурсів з колоній. Ознаки фрактальності як просторово-часового явища вбачаються у тому, що Греція по суті стала моделлю для усєї Західної Європи. «Феномен греко-європейської «самоподібності» унікальний... Осьовий час на тривалий період надав історії людства європоцентричного характеру»⁴.

Що означав початок грецької колонізації для вітчизняної міської традиції? Насамперед прилучення патріархальних соціумів до цінностей потужнішої на той час середземноморської цивілізації. У Північному Причорномор'ї було започатковано тривалу в часі традицію існування міст-полісів із специфічною системою управління, які

³ Миколаївщина: літопис історичних подій. – Б.м., 2002. – С. 16-17; День. – 2004. – 4 вересня; 2008. – 26 липня.

⁴ *Ефимчук И.В.* Фрактальность в истории // *Общественные науки и современность.* – 2010. – № 5. – С. 146-156.

служили своєрідним мостом між античним світом Егейського й Середземного морів і місцевими культурами таврів, скіфів, сарматів. Грецький період в історії Північного Причорномор'я тривав близько 500 років (VII-I ст. до н.е.) і плавно перетік у римський (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Ці два періоди в історії античних міст мають виразні, як містобудівні, так і функціональні відмінності.

Для своїх поселень у Північному Причорномор'ї греки обирали здебільшого берегову смугу, що забезпечувало транспортне сполучення з метрополією. На найзручніших територіях облаштовувалися священні ділянки – теменоси з храмами й олтарями, а також агори – міські торгово-адміністративні центри. На думку більшості фахівців, поселення на о. Березань мало назву Борисфен чи Борисфеніада, датою його заснування вважають 647-645 рр. до н.е.⁵. Воно першим у районі Нижнього Бугу набуло рис міської структури, яка була квартальною з багатокамерними (із внутрішніми двориками) наземними будинками грецького типу. Нещодавно на Березані археологи відкрили святилище Афродіти кінця VI ст. до н.е.

Найбільш дослідженим в археологічному відношенні є місто-поліс Ольвія, розкопки якого ведуться з 1911 р. Його розквіт припадає на початок V-III ст. до н.е., коли ольвійське поселення набуло рис, притаманних центрам державних полісних утворень. Вони склалися з власне міста і його сільської округи – хори. Містобудівними домінантами були два теменоси та агора. Під замоценими вулицями прокладалися водостічні канали. Цікаво, що залишки водогону елліністичного типу знайдено і на далекій периферії Ольвії – на території сучасного Миколаєва⁶. В Ольвії відкрито залишки гімнасія IV-III ст. до н.е. з 18-колонним залом, лазнею, складною системою водопостачання й опалювання.

Близько 575 р. до н.е. на кримському березі Керченської протоки вихідцями з Мілета було засноване м.Пантікапей – згодом (приблизно від 480 р. до н.е.) – столиця Боспорського царства. На високій горі було зведено акрополь, а місто розмістилося на схилах. У гавань могли одночасно заходити 40 кораблів. Археологічні дослідження Пантікапея дали унікальні знахідки, такі, як, приміром, саркофаг, прикрашений гіпсовими фігурами ніобідів.

У середині V ст. до н.е. на Акрополі в Пантікапеї було збудовано храм Аполлона – найбільший у Причорномор'ї. Невдовзі поряд з ним з'явився новий архітектурний ансамбль, до якого входили царський

⁵ Зубко А. Вагові системи античних держав Північного Причорномор'я VII-I ст. до н.е. // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 94.

⁶ Снытко И. Поселение Николаева–VI, как северный форпост Ольвийского государства // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. – Ч. 1. – Миколаїв, 1998. – С. 27-28.

палац та невеликий храм Афродити й Діоніса. Місто мало водопостачальну й каналізаційну мережі. Від нападів варварів його разом з прилеглими територіями захищала Тірітакська оборонна система, яка складалася з насипного валу (25 км завдовжки) і глибокого рову.

Близько двох тисяч років проіснував Херсонес Таврійський, заснований греками на Гераклеїському півострові (нині територія м. Севастополь). Донедавна точною датою заснування цієї єдиної у Північному Причорномор'ї дорійської колонії вважався 422/421 р. до н.е., але нині доведено, що грецьке поселення на цьому місці існувало до цього вже понад 100 років⁷ – з 528-527 р. до н.е. Спочатку місто займало невелику територію, обнесу наприкінці V – у першій половині IV ст. до н.е. оборонною стіною. У цей час херсонесити проникають до північно-західного Криму, вже частково освоєного греками-іонійцями. На рубежі IV-III ст. до н.е. Херсонес із невеликого автономного полісу перетворився на центр великого територіально-державного об'єднання, яке володіло землями на Гераклеїському півострові і на північному заході Криму. Тут карбувалася власна монета; від тих часів збереглися руїни оборонних стін, залишки театру, який вміщував до 3 тис. чоловік, частини колон, архітравів, скульптур, барельєфи, теракотові статуетки.

Починаючи з III ст. до н.е. Херсонесу довелося вести тривалі війни зі скіфами, які створили на території Криму ранньодержавне утворення з центром у Неаполі Скіфському. У I ст. до н.е. на місцях херсонесських поселень виникають скіфські фортеці. Грецький географ Страбон згадує про наявність у Херсонесі укріплень, які збудував скіфський правитель Скілур та його сини «і які були для них опорним пунктом у військових діях проти митридатових воєначальників»⁸. Скіфська експансія підірвала могутність Херсонеса, і хоча у кінці I ст. до н.е. херсонесці здобули над скіфами вирішальну перемогу, вони змушені були, зберігши внутрішнє самоврядування, увійти до складу Понтійського царства.

На думку авторів змістовної монографії про античні держави Північного Причорномор'я С. Крижицького, В. Зубаря, А. Русяєвої, культурний рівень населення північнопричорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Принаймні можливості для отримання освіти тут були такі ж, як у Греції. В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії, Танаїсі діяли гімнасії, де займалися не тільки фізичними вправами, але й освітою молоді. Про рівень письменності дають уявлення приватні листи, вирізьблені на свинцевих пластинах. У Причорномор'я було перенесено найкращі здобутки

⁷ Русяєва А.С. Про храм Партенос – верховної богині Херсонеса Таврійського // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 5.

⁸ Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. – Кн.1. – К., 1996. – С. 81.

грецької цивілізації в усіх сферах господарства і культури⁹. Свідченням цього можуть бути ті шедеври елліно-скіфського мистецтва, які знайдені у некрополях Боспору і степових курганах скіфських номадів. Пектораль із скіфського кургану Товста Могила, чортомлицька амфора, чаші з Куль-оби та Гайманової могили найімовірніше були виготовлені у майстернях античних міст Причорномор'я.

У світлі сказаного важко поділити надто категорично висловлену думку С.Наливайка про те, що історію Північного Причорномор'я необхідно звільнити від шкідливого «аттикоцентризму» і розглядати її безвідносно до грецької колонізації¹⁰. Роль грецького елемента в історії Північного Причорномор'я настільки вагома, що без його уважного аналізу прояснити історію містоутворення у цьому регіоні абсолютно неможливо. Хоча автор має рацію відносно того, що рівень розвитку місцевих народів до появи греків зазвичай применшувався і що залучення лінгвістичного матеріалу може істотно розширити джерельну базу досліджень давньої історії України.

Населення античних міст складалося не лише з грецьких колоністів – тут жили вихідці з місцевих племен – скіфів, таврів, сарматів, фракійців. Народи «європейської» Скіфії розглядаються дослідниками як периферія того різновиду грецького світу, який утворився в Північному Причорномор'ї внаслідок Великої грецької колонізації. Подовгу жив у Ольвії, повністю дотримуючись грецьких звичаїв, скіфський цар Скіл, мати якого була жителькою античного міста Істрія. На основі зближення скіфів і еллінів створився унікальний художній стиль, що характеризувався відходом від притаманного кочівникам зооморфізму і сприйняттям еллінського реалістичного антропоморфізму. У Неаполі Скіфському – столиці скіфського царства в Криму III-II ст. до н.е. – з'явилися статуї грецьких богів Зевса, Афіни Ліндської, Ахілла Понтарха, богині Родос. Під час розкопок Неаполя (над р. Салгир біля Сімферополя) виявлено 4 культові будинки, кілька жертвників, рельєфні зображення царів Скілура та Палака.

Кілька античних міст виникло у Нижньому Подністров'ї. Найдавніше свідчення про них належить перу Страбона, який, зокрема, писав: «Біля гирла Тіри знаходиться вежа, яку називають Неоптолемовою¹¹, і селище, відоме під назвою Гермонактове. Якщо піднятися

⁹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К., 1998. – С. 36, 265.

¹⁰ Наливайко С. Дослідження давньої історії України: методологічний аспект // Українознавство. – 2002. – № 3. – С. 84-85.

¹¹ В українському перекладі В.Крисаченка чомусь – Птолемеєвою. Але ж вежа була названа не на честь Птолемея, а на честь полководця Мітрідата Неоптолема. Див.: Крисаченко В.С. Українознавство. – Кн.1. – С. 76.

рікою на 140 стадій, то по обох боках зустрінуться міста: одне Ніконія, а друге, на лівому березі – Офіусса». Вежа Неоптолема згадується і у періплі Анонімного автора, але з дещо іншою географічною «прив'язкою». На карті Г. Меркатора 1554 р. позначені і вежа Неоптолема, і Ніконій, і Офіусса. Польський дипломат М. Броневський, який відвідав ці місця 1578 р., був упевнений, що рештки вежі він знайшов на правому березі р. Тіри. Надалі вежу шукали і на березі моря, і на берегах Дністровського та інших лиманів. Оскільки рівень Чорного моря в античні часи був нижчим порівняно із сучасним як мінімум на 5 м, а Дністровського лиману тоді взагалі не існувало, залишки вежі, очевидно, слід шукати під водою.

Через неясності у відомостях античних географів Тіру то ототожнювали з Офіуссою, то розміщували Офіуссу на острові в дельті р. Тіри. Суперечки щодо місцезнаходження Ніконія тривали упродовж майже чотирьох століть. Нині його прийнято ототожнювати з Роксоланським городищем¹². Тіру ж розміщують на правому березі Дністровського лиману, на місці нинішньої Білгород-Дністровської фортеці. Про характер містобудування тут судити важко, оскільки решток жодної будівлі Тіри досі не знайдено. Через багато століть на залишках Тіри з'явилося золотоординське місто, згодом – турецька фортеця і, нарешті, сучасне місто Білгород-Дністровський.

На основі результатів археологічних досліджень, свідчень давніх авторів, епіграфіки можна скласти уявлення про такі типові ознаки античного міста Північного Причорномор'я – прямолінійне планування з агорою – торговим і громадським центром, кам'яне будівництво, наявність навколо міста сільської округи – хори. Фортифікаційне мистецтво тут розвивалося у загальному руслі еллінських, пізніше італійських середземноморських традицій, причому добре укріпленою була і більшість сільських поселень.

Щодо свого державного устрою античні міста Північного Причорномор'я були демократичними рабовласницькими республіками (з тенденцією до перетворення в олігархічні режими). У виборах адміністративних органів не брали участі жінки, іноземці, раби. Законодавчі функції виконували Народні збори (Рада), виконавчі – різні магистратури (колегії). Кожен поліс з поселеннями, що тяжіли до нього, являв собою самостійну політичну структуру. Громадяни бачили в ній свою вітчизну, яку належало захищати і дбати про її добробут. Ідея полісної єдності яскраво відбилася у тексті громадянської присяги жителів Херсонеса і прилеглих міст, який дійшов до нас: «Я буду однодумним щодо спасіння і свободи держави... не віддам нічого нікому, ні

¹² *Азбунов М.В.* Загадки Понта Евксинского (Античная география Северо-Западного Причерноморья). – М., 1985. – С. 51-70, 87-107.

елліну, ні варвару, але буду оберігати все це для херсонеського народу. Я не буду скидати демократичний устрій і не дозволю цього тим, хто зраджує і звалює... Я буду служити народові і радити йому найкраще і найсправедливіше для держави та громадян...»¹³

Певні відмінності мав державний устрій Боспорського царства, яке фахівці характеризують як територіальну монархію з унікальним поєднанням влади архонта для еллінів і царя для місцевого населення, як династичну автократію з паралельним існуванням інституту співправління. Надалі Боспорська держава, яка об'єднала найзначніші міста регіону (Пантікапей, Німфей, Феодосію, Фанагорію, Гермонассу) еволюціонувала у бік створення своєрідної оборонної федерації і спадкової одноосібної влади, яка вважається близькою до есимнетії – тиранії.

Міста Боспору, насамперед Пантікапей і Феодосія, зберігали полісні традиції і тоді, коли ослаблені боротьбою зі скіфами й сарматами представники правлячої династії Спартокідів – Перисади – почали схилитися до переходу під владу Понтійського царства. Виступ скіфів під керівництвом Савмака і вбивство Перисада V упродовж тривалого часу у радянській історіографії подавали як перше повстання рабів у Східному Криму. Насправді це був вияв гострої династичної боротьби навколо переходу Боспора під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, який завдяки своїм здібностям воєначальника і політичного діяча залишив помітний слід в історії Криму.

За свідченням Плінія Старшого, Мітрідат VI, який після поразок у війні з Римом оселився у Пантікапеї, уславив себе не лише як блискучий полководець, але й як знавець 22 мов. Протягом свого 56-річного правління він не користувався послугами перекладача, вершачи суд над представниками 22 підвладних йому племен. Він був також знавцем медицини і залишив велику колекцію різних лікарських засобів з докладними описами. Римський полководець Помпей, який завдав поразки Мітрідату у 66 р. до н.е., наказав перекласти їх латиною, що дало підставу Плінію Старшому зауважити, що у такий спосіб ця перемога «спричинила не менше користі людському життю, ніж державі»¹⁴.

Що ж до Херсонеса, то наприкінці елліністичного періоду він також увійшов до складу Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, а після його поразок у боротьбі з Римом опинився в орбіті впливу останнього. Хід боротьби римлян за Херсонес вже можна простежити за письмовими джерелами, зокрема за працею візантій-

¹³ Історія української культури – Т. 1. – К., 2001. – С. 432. Докладніше див.: Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. – С. 191-192.

¹⁴ Крисаченко В.С. Українознавство. – Кн.1. – С. 91, 94.

ського імператора Константина Багрянородного (908-959 рр.) «Про управління імперією». У II ст. громадянська община міста отримала від Риму права елевтерії – своєрідного самоврядування з правом розпоряджатися земельним фондом, дарувати громадянство, змінювати закони. За правління імператора Діоклетіана (284-305 рр.) Херсонес втратив статус «вільного міста» і був безпосередньо включений до складу імперії.

Сказане дає уявлення про багату й різноманітну спадщину античних міст-держав. І.Лисяк-Рудницький, безумовно, мав рацію, коли писав, що завдяки грецьким колоніям, а також пізнішому поширенню протекторату Риму над Боспорським царством, майбутні українські території стали, «принаймні маргіально», частиною стародавньої грецької та елліністичної романської цивілізації¹⁵. Виконуючи функцію господарсько-торговельного посередника між античною цивілізацією і варварським світом, міста-колонії сприяли засвоєнню останнім передових на той час господарських технологій та навичок і багато в чому визначили економічну спеціалізацію регіону на тривалу історичну перспективу¹⁶.

Варто зазначити, що антична міська спадщина дійшла до нашого часу у невеликій частині. Деякі міста Криму, про які є згадки у античних авторів, частково або повністю опинилися під водами Чорного моря. За 35 км на південь від Керчі розкопані рештки напівскіфського міста Кітея, яке існувало з VI ст. до н.е. по VI ст. н.е. Про нього згадували Псевдо-Скілак, Пліній Старший, Птолемея, Стефан Візантійський. Досліджені руїни храму, некрополя, знайдено рештки подвійної оборонної стіни. Але, як вважають археологи, ледь не половина міста нині під водою.

На морському дні перебуває і значна частина античних будівель Херсонеса та Ольвії. Підводні археологи склали докладний план затопленої частини Ольвії із імовірними рештками складських приміщень¹⁷. Наступні покоління археологів розкриють, треба сподіватися, ще чимало секретів античної спадщини.

Не менше перспектив для археологічних досліджень має історія гірського Криму. Поява на півострові готів у III-IV ст. співпала з переходом скіфо-сарматських племінних спільнот до перших державних утворень, в яких поволі поширюється християнство. Під тиском гунів

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 42.

¹⁶ Див.: Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В., Яковлева Л., Ясь О. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000. – С. 29-30.

¹⁷ Разумов Г.А., Хасин М.Ф. Тонушие города. – М., 1978. – С. 26-32.

готи відступали у гірські райони. Вони утворили країну Дорі (Дорос) із центром у Мангупі і визнали васальну залежність від Візантії. За Прокопієм Кесарійським, готи негативно ставилися до міст і фортець, бо не бажали «бути ув'язненими в яких би то не було стінах». Все ж візантії допомогли їм звести укріплення, які мали захищати готів від натиску кочових племен. Готська єпархія дістала від Візантії статус митрополії.

Про міську культуру Готії відомо небагато. Візантійські імператори розглядали її як союзника у боротьбі з кочівниками, хоч цей союз, природно, не міг бути рівноправним. Десятки церков і печерних монастирів, споруджених упродовж VII-VIII ст. на території Готії – прямий результат візантійського впливу.

У 787 р. столицею Готії оволоділи хозари, але не надовго. Того ж року Дорос-Мангуп був визволений місцевими повстанцями, яких очолював єпископ Іоанн. У 791 р. хозари повернулися, але вплив Візантії виявився сильнішим, і до 830 р. вона остаточно підпорядкувала собі Готію¹⁸. Як ще більш грізну небезпеку для себе сприйняли готи кількаразові нашествия русів, але київським князям виявилось не під силу утвердити свою владу ні над грецькою «Корсунською країною», ні над «готськими містами». 40 замків між Херсоном і Солдайєю, про які згадує місіонер Людовіка IX Гійом де Рубрук (1253 р.), не змогли надійно захистити Готію і від нашествия половців – її «города і замки» платили останнім данину.

Н. Яковенко звертає увагу на те, що аванпости античної цивілізації не лише об'єктивно сприяли прискоренню політичного й економічного розвитку тубільного населення – скіфів і сарматів, але й започаткували «напрямок цивілізаційних орієнтацій, який через кілька століть підштовхне молоду варварську Русь до візантійської культурної орбіти»¹⁹. Теологічні ідеї християнства, яке поширювалося у Херсонесі й Боспорському царстві уже в IV ст. (під документами I Вселенського собору 325 р. стоїть підпис боспорського єпископа, а в деяких списках – і херсонеського), проникали на Русь не лише безпосередньо з Нового Риму, але й з Херсонеса (Корсуна давньоруських літописів).

Поширена раніше в літературі версія щодо закінчення античної історії Херсонеса внаслідок навали гунів у V ст. новітніми дослідженнями спростована. Розгромивши аланський союз племен, гуни рушили на захід, до кордонів Римської імперії, а Херсонес серйозно не постраждав. Надалі він розвивався як опорний пункт Візантії під назвою Херсон.

¹⁸ Докладніше див.: *Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу.* – Біла Церква, 2009. – С. 78-96.

¹⁹ *Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.* – К., 1997. – С. 21.

У період правління візантійського імператора Зінона (474-491 рр.) були відновлені зруйновані землетрусом оборонні стіни, почалося карбування місцевої монети.

Широка християнізація населення Херсонеса почалася в роки правління візантійського імператора Юстиніана I (525-567 рр.). Саме до цього часу відноситься перепланування міських кварталів у зв'язку із спорудженням ряду християнських храмів, канонізація херсонеських мучеників, поява надгробків із зображенням хрестів, випуск першої монети з християнським знаком. Визначний візантійський богослов Кирило (Костянтин), якого разом з його братом Мефодієм вважають творцем слов'янської абетки і першої слов'янської літературної мови, саме тут, у Херсонесі, у 860 р. знайшов Євангеліє та Псалтир, писані «роуськими письменами», й людину, яка розмовляла цією мовою²⁰. Херсонес був сполучною ланкою між візантійською цивілізацією і язичницькою Руссю, місцем, де хрестився київський князь Володимир і звідки християнство поширилося на східний слов'янський світ.

Наявність у Північному Причорномор'ї античних міст вводила майбутні українські терени у світ передової на той час Ойкумени – античної культури. Частіше і глибше вдумуватися у цей факт пропонував Є. Маланюк – адже йшлося про належність наших пращурів до кола неперевершеної у своєму універсалізмі культури старовинного світу, з частин якого пізніше вийшла уся західна цивілізація і європейська культура. «До цього кола не належала тоді ані Середня, ані Західна Європа, ані сусідні нам – від Заходу і, тим більше, від Півночі – народи»²¹.

Завдяки тривалому існуванню античної традиції Крим започаткував власну модель культурної ідентичності, яка через багато століть відтворювала притаманні античності риси. На це, зокрема, звертав увагу російський дослідник історії Криму В. Возгрин, який простежив дивовижну подібність культури середньовічних Тавриди й італійського Півдня. Будучи здавна крос-культурними територіями, населеними напрочуд динамічними аборигенами і мігрантами, Сицилія і Крим стали єдиними регіонами, «де, точно кажучи, не треба було відроджувати всю античну культуру. Багато в чому досить було її підтримувати. Традиція діяла спонтанно і безперервно»²².

²⁰ Про полеміку навколо «русського письма» див.: *Тимошик М.* З історії української книги дохристиянської доби // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 112-113; *Войтович Л.* Формування кримськотатарського народу. – С. 104-106.

²¹ *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 11-12.

²² *Возгрин В.* Сицилія і Крим – два осередки Передвідродження // Всесвіт. – 1998. – № 7. – С. 167-177.

Римляни створили ланцюг укріплень вздовж Південного берега Криму – від Херсонеса до Пантікапею. Своєрідним символом «римського порядку» стала фортеця Харакс – добре облаштований і укріплений воєнно-стратегічний центр з водогоном від гори Ай-Петрі. У Хараксі вироблялася обпалена цегла, яка стала новим, еталонним на той час будівельним матеріалом. Пантікапейські майстри освоїли виробництво запозиченого з Риму мозаїчного скла.

Утім, хоч Тіра, Ольвія та Херсонес входили у II-III ст. до складу римської провінції Нижня Мезія, Риму так і не вдалося створити у Північному Причорномор'ї лімес звичайного типу. На заваді цьому стали кочівники, які контролювали степові райони. Не здолавши укріплення Херсонеса, гуни, однак, зайняли увесь навколишній простір аж до Боспору. Постійна військова небезпека змушувала міські общини створювати особливі воєнізовані братства (синадельфії чи синоди) – сакрально-політичні корпорації, розбиті за римським зразком на загони. В інших провінціях Риму таких братств не було. Виникнення на півострові типу промислового міста із специфічною формою самоорганізації дає підставу дослідникам писати про особливу урбаністичну форму в Криму і навіть про зміщення у східні римські провінції економічного центру тяжіння величезної імперії²³.

Як свої опорні пункти у Причорномор'ї розглядала Херсонес і Боспор також спадкоємиця Римської імперії – Візантія. При Юстиніані у Херсоні з'явилися потужні берегові фортеці, у цей же час були споруджені два укріплення на Південному березі – Алустон (пізніше Алушта) та Горзувіти (пізніше Гурзуф). Херсон у 840 р. став центром Херсонської феми – військово-адміністративного округу на чолі зі стратигом, який увійшов до складу східних фем Візантійської імперії. Візантійські правителі споруджували свої укріплення і у т.зв. «області Дорі» – на плато Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале. Цікаво у цьому зв'язку навести характеристики, які дав південнобережним містам Таврики у 1154 р. арабський географ Ідрісі: Гарзуні (Гурзуф) – «квітуче приморське місто», Бартабіти (Партеніти?) – «невелике, але густо населене місто, де будуються судна», Лабату (Ламбат) – «прекрасне місто», Шалуста (Алушта) – «важливе приморське місто», Матарху (Таматарху) – «дуже давнє місто... густо населене і квітуче»²⁴.

Міська традиція, що веде свій початок від античних часів, продемонструвала справжні чудеса тривалості, існуючи вже понад 2500 років. На місці античної Тіри на правому березі Дністровського лиману сьогодні розташований її наступник – Білгород-Дністровський, внесений ЮНЕСКО у список десяти міст світу, що зберегли безперер-

²³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 98.

²⁴ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973. – С. 83.

вне існування. Як вже зазначалося вище, грецька колонія, яка мала, за Плінієм, назву Офіусса, була заснована наприкінці VI – на початку V ст. до н.е. вихідцями з Мілета. Карбування в місті власної монети, а також знахідка почесного декрету із згадкою Ради, народу, колегій архонтів, агонифетів, свідчать про високий, як на той час, рівень розвитку міста і полісної демократії. Хоч у середині III ст. до н.е. у Тірі помітні ознаки занепаду, місто не припинило свого існування – ні тоді, коли опинилося в орбіті інтересів Понтійського царства, ні тоді, коли у 56-57 рр. н.е. потрапило під зверхність Риму і увійшло до складу його провінції Нижня Мезія. Римляни звели тут цитадель, яка у IV ст. була зруйнована гунами.

Наступні етапи міської традиції пов'язані із заснованим у VIII-IX ст. слов'янськими племенами уличів і тіверців Білгородом і його розвитком у складі Галицько-Волинського князівства, із генуезьким містом під назвою Монкастро (Маврокастро), молдавською фортецею Четата-Албе, османським Акерманом. До Російської імперії Акерман увійшов за умовами Бухарестського мирного договору 1812 року. На жаль, антична Тіра археологами досліджена менше, ніж, приміром, Ольвія. Але про початки міської історії свідчить знайдений тут лапідарний напис з присвятою Аполлону Лікарю, який вважався покровителем мілетських колоністів у Причорномор'ї.

Про те, що можливості відкриття залишків античних і ранньосередньовічних міст на території України далеко не вичерпані, свідчать недавні знахідки одеських археологів. Доведене існування під історичним центром Одеси великого і багатого некрополя, виявлено потужний (до 1,5 м) культурний шар VI-V ст. до н.е. на місці сучасного Приморського бульвару; поселення, яке тут існувало, атрибутоване вченими як залишки Гавані асіаків. Очевидно, що основна частина території значного за розмірами античного міста, що існувало на місці Одеси, була поглинута морем²⁵. У цей же час в районі Лузанівки існувало давньогрецьке поселення, яке дістало у наш час умовну назву Гавань істріан. Тут знайдена унікальна за своїми художніми якостями теракотова фігурка (глибокий барельєф) Кори-Персефони, яка вважалася дочкою богині родючості Деметри і культ якої був поширений в усьому античному світі²⁶.

На рубежі нашої ери і у I тисячолітті Крим і північне Причорномор'я виступали, отже, ареною «зустрічі» кількох цивілізацій – грецької, скіфської, римської, а пізніше готської і хозарської. М. Грушев-

²⁵ Красножон А.В. Античне місто на місці сучасної Одеси (археолого-палеографічний огляд) // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип. 14. – Одеса, 2003. – С. 44-54.

²⁶ Романюк В., Черняков И. Что было на месте Одессы? – К., 2008. – С. 104-123.

ський вважав цю зустріч «незмірно цікавою» – не тільки місцеве населення, але й переселенці з антської півночі мали нагоду «черпати обома руками з джерел східних і західних, ловити рефлекси старого і нового, принципи нового права, нової етики, нової цивілізації, що напливала в різних формах і варіантах». Сформований на цій основі культурний синкретизм стимулював не лише бурхливе міське життя і великий торговельний рух, але й соціальну диференціацію і спеціалізацію праці²⁷.

Майже тисячоліття на півострові проіснувала Кримська Готія (князівство Феодоро, «капітанство Готія»). Однак історія готів в Криму лишається майже недослідженою, і це вада не лише кримознавства. Як зазначав австрійський дослідник етнічних процесів у Європі В. Поль, «усі знають про готів – завойовників Європи. Але ніхто не знає, хто такі готи... Судячи з джерел, кожного четвертого й п'ятого «європейця» можна ототожнювати з «готами», і тому ясно, що «готи» були різнорідною масою». Існує навіть погляд, що готи тих джерел, які до нас дійшли – взагалі не етнічна група, а певна ознака соціальної привілейованості²⁸. Щодо кримських готів, то, локалізуючись переважно у гірських районах, вони у IX ст. ділили Крим з хозарами, Візантією, а пізніше з генуезькими та венеціанськими колоніями і кримськими татарами.

Оскільки від другої половини VI до першої половини X ст. Таврика входила до складу Хозарського каганату, влада Візантії поступово слабшала. Починаючи з IX ст., у степовому Криму утверджуються печеніги, а з XI ст. – половці. Останні домінували у цій частині півострова до першої чверті XII ст. «Половецький слід» залишився у кримськотатарській мові, що належить до кипчацько-половецької підгрупи тюркських мов. Форпостом грецької культури та візантійських традицій лишалася Сугдея (Солдайя) у Східному Криму, перетворена на початку XIII ст. на торгову факторію венеціанських купців.

Проникнення у Східний Крим та Приазов'я давньоруських дружин відноситься до рубежа VIII-IX ст. Воєнні походи (найуспішнішим серед них був переможний похід Володимира 989 р.) переростали у торговельні контакти й соціокультурні впливи. З Херсонеса (Корсуня) на Русь поширилося християнство. Східна частина Криму входила у X-XII ст. до складу Тмутараканського князівства, яке було частиною

²⁷ Грушевський М. Історія української літератури. В 6 тт., 9 кн. – Т. 1. – К., 1993. – С. 93-94.

²⁸ Дмитриев М.В. Проблематика исследовательского проекта «Confessiones et nationes». Конфессиональные традиции и протонациональные дискурсы в истории Европы // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время. – М., 2008. – С. 25.

Київської Русі. До нього в кінці X ст., ймовірно, було приєднано і Боспор, який дістав російську назву Корчів. Невдовзі ця територія знову потрапила під владу Візантії, але вплив останньої був по суті номінальним. У 1169 р. вона поступилася своїми правами генуезцям. 1204 рік – рік захоплення центральних областей Візантії хрестоносцями – став часом остаточної втрати нею Таврики. Надалі Херсон і його клімати визнали над собою владу наступниці Візантії – Трапезундської імперії, хоча ця залежність була доволі умовною і обмежувалася сплатою данини²⁹.

Князівство Феодоро з центром у Мангуші, яке у XIII ст. займало значну територію південно-західної Таврики з прилеглим узбережжям, управлялося візантійською династією із вірменського роду Гаврасів – Таронітів³⁰. У центрі Криму упродовж XIII ст. існувало князівство із центром у Кирк-Ер (Чуфут-Кале) з переважно аланським (осетинським) та караїмським населенням.

Від 1223 р. починається успішне проникнення у Крим татар. Початок «кримському юрту» був покладений сімома знатними родами беїв, родоначальники яких переселилися в Крим із Золотої Орди разом із своїми підданими. Перший удар татар припав на Солдайю, а після кількох таких нападів місто змушене було змиритися з необхідністю сплачувати татарам данину і підкорятися ханському наміснику. 1233 рік – рік запровадження золотоординського намісництва в Судаку – вважається відправною датою в історії кримських татар.

Невдовзі увесь півострів, за винятком італійських колоній, які зберігали самоуправління, увійшов до складу ординських володінь і став одним з улусів Орди. Назва К'ирим, яка у цей час вперше з'являється, спочатку була надана місту Солхату (Сурхай, нині Старий Крим), а у XV ст. поширилася на весь півострів.

Крим часто називають «світом у мініатюрі», і це не просто вдала метафора. Відомий львівський історик-медієвіст Л. Войтович провів справді титанічну роботу, проаналізувавши участь близько 30 племен, народів, етнічних груп у процесі етногенезу кримськотатарського народу. Йому вдалося розвінчати безліч стереотипів, пов'язаних із сприйняттям кримськотатарського народу як продукту монгольського завоювання і простежити роль різних – іраномовних, грецькомовних, романомовних, тюркомовних, германомовних, слов'яномовних, монголомовних та інших – груп у цьому процесі. Одні з них приходили на півострів з азійських просторів, інші – з Європи, морем або суходолом. Справді неймовірний конгломерат гостро відмінних

²⁹ Карпов С.П. История Трапезундской империи. – СПб., 2007. – С. 186-187.

³⁰ Якобсон А.Л. Крым в средние века. – С. 63, 79-82.

культур, кожна з яких залишила в Криму свій слід, досліджений Л. Войтовичем у хронологічних межах трьох тисячоліть – від XV ст. до н.е. до XV ст. н.е. Проте сам автор вважає, що його висновки носять попередній характер, а усе дослідження – лише розгорнутий вступ до комплексного міждисциплінарного вивчення етногенезу кримсько-татарського та інших народів Криму³¹. Якщо ж узяти до уваги, що історія Криму – це не тільки і не стільки історія кримських татар, завдання ретроспективного осягнення його історії уявляються неймовірно складними.

Арабський письменник XIV ст. Абу-л-Феда називав Солхат «столицею Криму». Місто розвивалося надзвичайно швидко завдяки торгівлі між Західною Європою і Азією, яка ішла у той час переважно через порти Криму – Кафу і Солдайю. Солхат з кінця XIII ст. теж опинився на торговому шляху з Європи через Астрахань на Сарай-Бату на Волзі. Місто було оточене фортечними стінами; поблизу в'їзду до нього розташовувався величезний караван-сарай з галереями, де розміщувалися приміщення для торгівців і склади. Монументальні будівлі Солхата – палац ханів, мечеті, медресе – багато в чому наслідували архітектурний стиль сельджукської Малої Азії. Пишна рослинна орнаментика XIII-XIV ст. нагадувала вірменську. У розташованому поблизу Солхата вірменському монастирі Сурб-хач, збудованому 1338 р., створювалися унікальні рукописи з численними мініатюрами. Про рівень тодішнього містобудівного мистецтва можуть дати уявлення розміщені під вулицями кяризи – вузькі кам'яні тунелі, які накопичували ґрунтові та дощові води, а також конденсували атмосферну вологу.

Навряд чи Солхат XIV ст. можна вважати столицею татарської держави – адже до середини XV ст. самої держави ще не було. Але тут знаходився ханський палац, будівлю якого бачив ще у XVIII ст. П. Паллас, численні релігійні центри. Особливість татарської системи управління полягала у своєрідному поєднанні елементів монархії і теократії. В утвореному 1443 р. кримському ханаті світська і духовна влада функціонували роздільно, при цьому домінувала світська влада. Але юрисдикція будувалася на основі шаріату; тому вплив муфтія – офіційного тлумача законів – і кадєскера – керівника судової системи – був визначальним.

Своїм швидким зростанням Солхат був багато в чому зобов'язаний сусідній Кафі – генуезько-венеціанській колонії, яка упродовж другої половини XIV і XV ст. перетворилася на найбільше місто і порт Криму. Італія справедливо вважається одним з головних осередків міської культури – численні міста, більшість яких збереглася ще від римської

³¹ *Войтович Л.* Формування кримськотатарського народу. – С. 197.

епохи, уже наприкінці XI ст. позбулися влади феодалів і невдовзі виявилися втягнутими в систему корпоративних товарно-грошових відносин. Створені містами самостійні республіки мали право карбування власної монети. Звільняючись від влади місцевого єпископату, вони утворювали міські комуни – з колегіями консулів, що відали збиранням податків, судовою справою, організацією воєнного ополчення тощо. Міська економіка, доставши потужний поштовх до свого розвитку, підпорядковувала собі мережу дрібних міст і сільську округу. Участь Генуї у хрестових походах (1099-1270) забезпечила їй звільнення від усіх податків у «святих землях». Відтіснивши арабів і візантійців, італійські купці зосередили у своїх руках посередницьку торгівлю між Сходом і Західною Європою. Крим виявився своєрідним «перевалочним пунктом» на торговому шляху, і італійські міста-колонії дістали потужний стимул для свого розвитку. За Ф. Енгельсом, італійці у XV ст. стали першою в історії нацією капіталістів; елементи цих капіталістичних відносин вони переносили і на свої заморські території.

Р. Бартлетт пов'язує експорт на Східну Європу західноєвропейських моделей міста з торговою експансією, яка почалася ще в XI столітті і у наступні два століття спричинила вибух Старого світу. Західноєвропейська морська торгівля уже в XIV ст. перетворилася у широку сферу ділової активності італійських, ганзейських купців; саме їхнім витвором стали колоніальні міста. «Навколо Чорного моря, на окраїнах татаро-монгольського світу, генуезці заснували торгівельні форпости і колонії як перевалочні пункти на торгових шляхах, що вели в Китай. Повсюди на цих берегах можна було зустріти вихідців із Генуї та її внутрішніх районів»³².

Кафа (нинішня Феодосія), заснована на місці глухого греко-аланського селища, була найбільшою серед чорноморських колоній Генуї. Генуезці дістали її від нікейського імператора Михайла VIII Палеолога як нагороду за допомогу у відновленні Візантійської імперії і близько 1281 р. посадили там свого консула. Невдовзі Кафа, яка дістала право виключної торгівлі на Чорному морі, набула слави «ще одної Генуї» – це був найбільший у Північному Причорномор'ї ринок шовку, спецій і рабів, вузол перетину торгових шляхів із найвіддаленіших районів Старого Світу. Нотаріальні записи 1289-1290 рр., що збереглися, дають непогане уявлення про тогочасне місто. Воно поділялося на квартали (*contrade*), мало францісканську церкву, лікарню св. Іоанна, велику будівлю консульської адміністрації. Після руйнівної облоги Кафи татарами у 1307-1308 рр. генуезці залишили її, але невдовзі, сплативши викуп, повернулися і відбудували й укріпили

³² Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950-1350 гг. – М., 2007. – С. 202, 206.

місто. Відповідно до плану 1316 р. здійснювалися великі будівельні й оборонні роботи, і до 1352 р. Кафа вже була оточена могутніми фортечними стінами і мала цитадель із годинниковою баштою. У місті діяли 27 латинських церков, 13 грецьких і одна вірменська, а також численні мечеті й синагоги. Воно стало центром єпархії, яка проіснувала до 1475 р.³³

У XV ст. Кафа зайняла панівне становище в економічному житті Криму – до такої міри, що статут міста 1449 р. називав консула Кафи «главою усього Чорного моря». 8 тис. будинків і 70 тис. населення – це були для тогочасного Криму «рекордні» цифри. Населяли місто переважно греки і вірмени; число останніх стрімко зростало, і на час турецького завоювання Кафи (1475 р.) вірмени в місті становили уже дві третини усіх городян. Зростала й кількість татарських мешканців Кафи, а також євреїв. Багатомовність міста посилювалася наявністю волохів (румунів), поляків, грузин, мінгрельців, черкесів (усіх вихідців зі Сходу генуезці іменували сарацинами).

Кафа, яку називали «Таврійським Константинополем», виступала посередником у торгівлі країн Заходу із Поволжям, Середньою Азією, Індією, Московією. Уже тоді Крим вважався однією з житниць Європи. Тоді ж Кафа стала і центром работоргівлі. Серед ремесел, якими славилось місто, найбільший розвиток дістали пов'язані із суднобудуванням – тут виготовляли здебільшого невеликі весельні галери. З кінця XIV ст. місто чеканило власну монету. Показово, що на лицьовому боці срібного аспра було вміщено герб Генуї, а на зворотньому – татарську тамгу³⁴.

Апарат влади в місті створювався генуезцями. Щорічно з Генуї призначали консула; при ньому перебувала рада провізорів, яка відала благоустроєм і поліцією. Функції загального контролю виконувала рада старійшин у складі 8 чоловік; фінансами управляли два масарії з своїм штатом, судовою справою опікувалися 16 синдиків. Адміністративним центром міста була цитадель, перетворена генуезцями на неприступну фортецю. У місті був водогін, по якому вода подавалася з водозбірників, що знаходилися на узвишшях. Латинський єпископ Кафи у 1438-1439 рр. добився унії вірменської і римокатолицької церков.

Після захоплення Константинополя турками у 1453 р. морський шлях з Генуї виявився заблокованим, але генуезький банк св. Георгія мав у Кафі настільки широку сферу впливу, що взяв на себе управління усіма чорноморськими колоніями. Утім, утруднення у торгівлі

³³ Там само. – С. 207-208.

³⁴ *Зубко А.* На перехресті Великого Шовкового шляху: монети генуезького Криму // *Історичний журнал.* – 2008. – № 1. – С. 26.

загострили соціальні суперечності в місті до такої міри, що у 1454 р. городяни вийшли на вулиці з вигуками: «Хай живе народ, смерть нобілям». Коли ж у 1475 р. Кафу обложила турецька армія, городяни, переважно греко-вірмени, змусили латинян здати місто без бою. Ера генуезців в Криму добігла кінця³⁵. Турки перейменували Кафу в Кефу й зробили її центром санджаку, до складу якого входили Кефинський, Мангупський, Судакський та Єникальський (Керченський) кадилики. Більшість італійців виїхала. Але ті, хто лишився, і їхні нащадки свято берегли традиції. Рід «дженовез-кипчаки» навіть в радянські часи міг простежити свою генеалогію упродовж 700 років³⁶.

Найбільшою венеціанською колонією в Криму була Сугдея (Судак), яка у другій половині XIII ст. дістала назву Солдайя. У 1287 р. туди було призначено венеціанського консула «всієї Хозарії»; це квітуче місто, що налічувало понад 15 тис. жителів, вважалось і військовим форпостом венеціанців з тисячним гарнізоном. Солдайя і Боспор у ранньому середньовіччі із звичайних епархій перетворилися на митрополії, безпосередньо підпорядковані патріарху. У 1299 р. Генуя й Венеція уклали між собою «вічний мир», але це не припинило суперництва між ними. У 1313 р. у Генуї було створено спеціальну установу «*Officium Gazariae*», яка займалася кримськими справами. 1318 р. генуезька колонія під назвою Боспро або Пондікопера виникла на території Боспору (Керчі). У той же час генуезці утвердилися у Херсонесі.

Свою залежність від кримських татар Солдайя була змушена визнати після кількох руйнівних набігів кочівників (1223, 1238, 1242, 1249 рр.). У 1233 р. у місті з'явився намісник хана. Але масової міграції з італійських колоній не спостерігалось; на той час Крим перебував в центрі торгових шляхів, і аж до підкорення Криму турками у 1475 р. генуезці й венеціанці співіснували з татарами – хоч мирним це співіснування було далеко не скрізь і не завжди.

Зруйнована у 1327 р. татарами венеціанська Солдайя за домовленістю із Золотою Ордою у 1365 р. перейшла до генуезців. Невдовзі, скориставшись ослабленням Орди після Куликовської битви, генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Чембало (Балаклава) до Кафи. Під контроль Генуї за угодою 1381 р. потрапила й Готія. На генуезькій карті Криму позначені поселення Форі (Форос), Кікінео (Кікінеїз), Лупіко (Алупка), Мусакорі (Місхор), Джаліта (Ялта), Горзовіум (Гурзуф), Луста (Алушта), Пертеніте (Партеніт) та ін. Консулів у Джаліту, Лусту, Горзовіум, Пертеніте призначав представник

³⁵ *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. – С. 119-124.

³⁶ *Курчки А.* Крымские татары // Отечество. Краеведческий альманах. – Вып. 1. – М., 1990. – С. 184-186.

Генуї у Кафі³⁷. Осілі кримчани італо-грецького походження у XII-XIV ст. становили 2/3 населення Східного Криму³⁸. Тому, хоч завойовниками в Криму у цей час виступали кримські татари, зазнавали асиміляції саме вони, а не підкорені ними народи.

Степовий Крим, який у XIV ст. ще перебував під владою Золотої Орди, у 40-х рр. XV ст. звільнився від цієї залежності і потрапив під юрисдикцію місцевої династії кримських ханів. Татарам-кочівникам все ж потрібні були укріплені фортеці, значення яких особливо зростало після встановлення турецького протекторату над Кримським ханством. В останній чверті XV ст. хан Менглі Герей побудував на вузькому кримському перешийку («в Орському проході») укріплення Ферахкерман. Фортифікаційні споруди будувалися італійськими архітекторами; до будівництва, яке тривало кілька років, було залучено 5 тисяч робітників. Фортеці зводилися і у гирлі та на берегах Дніпра.

На острові біля правого берега Дніпра, формально на території Великого князівства Литовського, у 1492 р. за сприяння турецького султана Мехмета II почалося будівництво замку-фортеці Тягиня. Фортеця мала стратегічне значення, оскільки і султан, і Великий князь Московський виношували у цей час ідею захоплення Києва. Великий князь литовський Олександр пропонував хану передати замок Тягиню литовській адміністрації із зобов'язанням відшкодувати всі витрачені на будівництво кошти. Хан відмовив, після чого замок наприкінці 1492 чи у 1493 р. був зруйнований збройним загоном черкаського та канівського старости Б. Глинського.

Після зруйнування Тягині Менглі Герей активно розбудовував іншу фортецю – Очаків у гирлі Дніпра (османська назва Озу, татарська Джан-Керман). Хоча литовські правителі вважали цю територію своєю з часів завоювань Вітовта, в добре укріпленому татарами Очаківі перебували турецький гарнізон і турецька адміністрація. Офіційно Очаків з 1510 р. був уділом сина Менглі Герей Мехмед Герей, який першим дістав офіційний титул калги-султана. В ході адміністративно-територіальної реформи Сулеймана I у 1542 р. Очаків став центром окремого адміністративного округу – санджаку³⁹.

З початку XVI ст. Очаків відігравав роль важливого збірного пункту для татарських загонів, які слугували засобом тиску у непростих відносинах між Кримським ханством і Польщею. Ці відносини значною мірою залежали від регулярності одержання ханами від польської сторони

³⁷ *Зубко А.* На перехресті Великого Шовкового шляху. – С. 22-23.

³⁸ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – С. 127.

³⁹ *Середа А.* Силистринско-Очаковський еялет през XVIII – нач. на XIX в. – София, 2009. – С. 58.

грошових «упоминок» – плат за ненапад і спрямування татарських наїздів на Москву. Коли з якихось причин «упоминки» затримувалися, навколо Очакова концентрувалися значні татарські сили. Приміром, у 1606 р. польський гетьман Станіслав Залкевський попереджав шляхту, що татарські загони під Очаковим готові до походу проти Польщі⁴⁰. Доволі часто Очаків виступав у ролі розмінної монети у боротьбі претендентів на ханський трон.

Менглі-Герей мав амбітні плани і щодо освоєння усєї нижньої течії Дніпра. У 1504 р. він писав своєму союзнику, московському князю Івану Васильовичу: «Да еще сам на Днепре на Таване хочю dospети один город велик, а городище есть». Городище Тавань (Доган) знаходилося по обидва боки Дніпра (за 40 км від нинішнього Херсона); тут діяла одна з п'яти найбільших на нижньому Дніпрі переправ. Султан Баязид направив сюди 1000 чоловік військових, які контролювали перевіз і працювали на будівництві. Замок Ісламкермен вперше згадується 1506 р.; присутній він і на польській карті Б.Ваповського 1526 р. Напроти нього на правому березі Дніпра у 1510 р. був зведений ще один «город» – Кизикермен⁴¹.

На початок XVI ст. територія Кримського ханства охоплювала вже не тільки степовий і передгірний Крим, але й великі степові простори між низів'ями Дніпра і Дону, а також степ між Доном і Кубанню. Але відмовитися від кочового способу життя було важко навіть перекопським татарам, що мешкали в межах півострова, не кажучи вже про орду ногайців, яка кочувала у східному Приазов'ї. Оскільки примітивне скотарство татар не було в змозі їх прогодувати, вони приблизно двічі на рік влаштували набіги на сусідів, забираючи з собою невільників. Здобичництво не розв'язувало проблему постачання, але зумовлювало ще глибший застій в економіці.

Людоловство і работоргівля як промисел воєнізованих формувань кримського ханства не лише створювали нестерпні умови існування для його сусідів. За І.Стороженком, вони вносили функцію нерівноваги в усю систему, яку називають Великим Кордоном. Протиріччя й конфлікти у цьому регіоні можна розглядати як такі, що стали джерелом розвитку за аналогічним зразком інших його компонентів, у тому числі й Запорозької Січі як структури, полярної Кримському ханству. Ханство не ставило перед собою за мету анексію території Дикого Поля, вважаючи ці землі нічийними. Але воно провокувало своїми

⁴⁰ Якубова Т.А. Північне Причорномор'я та місто-фортеця Очаків в історико-культурних фондах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (XVI-XVII ст.) // Питання науки і техніки. – 2009. – № 4. – С. 48.

⁴¹ Мальченко О. Татарські замки на Дніпрі наприкінці XV – початку XVI ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч.6. – К., 2003. – С. 57-71.

нападами воєнну активність Московії, яка неухильно просувалася на південь, поступово позбавляючи Великий Кордон своєї території і ставлячи у такий спосіб під загрозу доцільність його існування⁴².

Формула Степу як ворожої стихії, першоджерела українських трагедій тиражувалася десятки, якщо не сотні разів. Відчуття постійної небезпеки, що виходила від кочівників, насамперед кримських татар, стало альфою і омегою місцевого світосприйняття, а відтак і провідною ідеєю національних наративів. Ця небезпека усвідомлювалася як зовнішня і була такою, завдавши українському етносу, що перебував у процесі становлення, непоправних втрат. Феномен перетворення на «дике поле» величезної території з родючими чорноземами – небачене в історії явище, що заслуговує на всебічний аналіз. Додаткові складності при цьому створюються двома обставинами – тим, що історія Кримського ханату – це теж історія України, і тим, що у світовій науці триває процес суцільного переосмислення феномена номадизму, який руйнує усталені стереотипи взаємовідносин «осілих» і «кочових» людських спільнот.

Прикметно, що цей процес почався – під виразним впливом постколоніалізму – майже одночасно і на європейському, і на американському, і на азійському континентах. Спільними зусиллями істориків, філософів, географів переконливо доведено, що стійка культурна ідіома, яка ототожнює номадизм виключно з архаїкою, варварством, примітивізмом смаків і устремлінь, являє собою ідеологічний конструкт, призначенням якого було обґрунтування «цивілізаційної місії» колоніалізму. Нині світ кочівництва прийнято розглядати під іншим кутом зору, з акцентом на специфічності особливих скотарських цивілізацій – зі своїм відносно автономним, багато у чому специфічним способом ведення господарства, з власними соціокультурними цінностями і звичаями. Номади створили особливі, засновані на близькості до природи, засоби соціальної адаптації, свої моделі контактів із сусідами, специфічні зразки поведінкових реакцій і моральних норм. Кочівницький спосіб життя був немислимий без розвинутої інтуїції, аскетичного самообмеження у потребах, фізичної витривалості, особливого самовладання. Новітній соціальний портрет феномена номадизму, який будується на відмові від застарілих, європоцентристських парадигм зіткнення цивілізацій з варварством, є значною мірою психологічним, базованим на уважному дослідженні місцевих культурно-історичних традицій.

Якщо говорити конкретно про специфічність вітчизняного варіанту номадизму, не можна скидати з рахунку також відмінності між

⁴² *Стороженко І.* Кримське ханство кінця XV – середини XVII ст. як складова частина Великого Кордону України // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 3-5.

номадичними ареалами та їхніми маргінальними зонами. Кримське ханство по відношенню до Золотої Орди було саме такою маргінальною зоною – з власними містами, високим рівнем ремесел, іригаційного мистецтва, своєрідної архітектури. Очевидно, що автоматичне віднесення запорозького козацтва до осілої, а кримських татар – до кочової культури, хибує на спрощення, і це вагомий аргумент на користь порівняльного аналізу відповідних культур саме у «кордонному» контексті. Безліч запозичень у мові, топоніміці, звичаєвій культурі свідчать про те, що умовний кордон між Запорожжям і Кримським ханством був не лише зоною постійних конфліктів, але й простором найрізноманітніших контактів. Загалом же осмислення на новому теоретико-методологічному рівні потребує уся система відносин на порубіжжях. Особливо це стосується ранньої історії відносин між правителями Криму та Великого князівства Литовського, Великої Орди, Московії, Османської імперії, Молдавії, генуезьких колоній тощо.

Українське козацтво виступало в ролі головної військово-політичної сили, що протистояла турецько-татарським набігам. Однак часті зображення українських козаків у вигляді своєрідного «захисного щита» хибують на односторонність. Продуктивніше розглядати непрості стосунки українських козаків з Кримом крізь призму функціонування інших спільнот на Великих кордонах, у руслі «фронтирних» підходів Ф.Тернера. В усякому разі, зроблена В. Брехуненком цікава спроба вписати історію українського козацтва у т.зв. «кордонний дискурс» заслуговує на увагу. Адже паралельно з військовими конфліктами Кордон стимулював активні етнічні, культурні, господарські контакти. Козаки, за Брехуненком, «були приречені стати найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів», зробившись і своєрідним першим оборонним валом християнського світу, і «вістря наступальної християнської стріли»⁴³.

З огляду на складне геополітичне становище і нестачу сил в антипольській боротьбі українська козацька еліта змушена була час від часу йти на угоди з Кримським ханством. Роль останнього у Національній революції середини XVII ст. виявилася суперечливою: татарське військо допомогло здобути кілька перемог, але в кінцевому рахунку за цю допомогу доводилося платити втратою стратегічної ініціативи і новими людськими втратами. Під час Руїни 60-х рр. XVII ст., спричиненої громадянською війною, Крим разом із своїм сюзереном – Туреччиною – наполегливо намагався встановити свій протекторат над Україною.

⁴³ Брехуненко В. Типологія степового Кордону Європи і перспектива дослідження східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 471.

Васальна залежність Криму від Туреччини тривала майже три століття. У другій половині XVIII ст. в Криму посилювалися позиції Росії, яка вміло використовувала незгоди між осілими кримськими татарами і кочовими ногайськими племенами.

За висновком відомого американського кримознавця А. Фішера, з яким солідаризується і А. Каппелер, анексія Росією Криму відбувалася у три етапи, які відповідали інкорпорації інших держав-спадкоємців Золотої Орди, але проходили значно швидше⁴⁴. Після того, як у середині 1771 р. Крим виявився фактично окупованим російською армією, була зроблена спроба урегулювати відносини між Росією і Кримом укладанням союзного трактату. Такий трактат був підписаний 1 листопада 1772 р. – Крим проголошувався «вільною, ні від кого не залежною областю»; водночас декларувалися «союз, дружба і довірчі відносини» між ним і Росією. Угоду було підкріплено передачею Росії «у постійне утримання» Єнікале і Керчі. За В. Возгріним, це означало надання Криму автономії, «хоча і в дуже складній формі»⁴⁵. На той час Росію утримувала від прямої анексії Криму упевненість в тому, що такий акт був би не вигідний економічно і погіршив би імідж країни, яка, мовляв, прагне «безкінечно розширювати свої володіння». Дуже скоро Катерина II усвідомила стратегічну вигоду від володіння Кримом. Але тепер вже слухняні раніше беї противилися дальшому зміцненню російського впливу.

Туреччину змусили визнати існуючий стан речей чергові військові поразки. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. вона погодилася на незалежність Криму. Спочатку Росія посадила на ханський престол свого ставленика Шагін-Герая, фактично встановивши у 1777 р. протекторат над Кримським ханством. У 1783 р. вона вже не відчувала потреби у маскуванні своїх намірів. У заяві Катерини II йшлося про те, що перетворення Криму на незалежну область не принесло спокою Росії і що «канитель с крымской независимостью» обернулася для неї значними втратами. «Принимая во внимание все эти обстоятельства, мы приняли решение... сделать на будущее время Крымский полуостров не гнездом разбойников и мятежников, а территорией Русского государства»⁴⁶. Одночасно з Кримом Росія анексувала Тамань і Кубанську сторону. Туреччина, ослаблена військовими невдачами, не тільки змушена була назавжди відмовитися від своїх прав на ці території, але й поступилася Росії землями між Бугом і Дністром із фортецею Очаків.

⁴⁴ Fisher A.W. The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783. – Cambridge, 1970; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 41.

⁴⁵ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – С. 261–262.

⁴⁶ Там само. – С. 269.

Анексувавши Крим, Росія насамперед подбала про зруйнування притаманної йому територіальної організації й тих соціальних інститутів, які були пов'язані з релігійною ідентичністю кримських татар. Указом Катерини II від 2 лютого 1784 р. новостворена «область Таврическая», до складу якої увійшли Крим, Тамань і територія на північ від Перекопу, віддавалася у підпорядкування Катеринославському генерал-губернатору Г. Потьомкіну.

Від часу завоювання Криму в кінці XVIII ст. до середини XX ст. фахівці-демографи виділяють вісім міграційних хвиль, які тією чи іншою мірою впливали на етнічний склад мешканців півострова: 1778-1784, 1854-1860, 1862-1872, 1874-1875, 1893; 1901-1902, 1917-1922, 1941-1944 рр. Всі вони тією чи іншою мірою мали етнічний підтекст і не були добровільними. Шлях від звичайної еміграції до депортацій був пройдений упродовж двох з половиною століть; його загальною тенденцією було зменшення процентного складу кримських татар у загальній масі населення Криму. За розрахунками В. Кабузана, у першій чверті XVIII ст. кримські татари становили абсолютну більшість населення півострова – 444 тис. чол. До 1793 р. їх стало учетверо менше – 112200⁴⁷. Упродовж XIX ст. і першої половини XX ст. процентне співвідношення кримських татар у загальній кількості населення швидкими темпами зменшувалося: у 1897 це співвідношення становило 194,3 тис. до 546,6 тис., а у 1939 р. – 218,9 тис. до 1126,4 тис.⁴⁸

Перша міграційна хвиля 1778-1784 рр. стосувалася не лише кримських татар: виїздили переважно жителі Південного берега і гірських районів, які за етнічним складом були турками-огузами. Царська влада фактично примусово виселила з Криму близько 40 тис. християн – вірмен, болгар, греків, німців. Для кримських татар ці виселення були сприятливі; вони дістали можливість заселити спустілі території і почали активно займатися землеробством. Але після здійсненого в Криму 1798-1802 рр. генерального межування земель виявилось, що вигодами від внутрішніх переселень скористалися переважно беї та мурзи, а також російські чиновники, які дістали поміж іншим право продавати й закладати свої нові маєтки.

Спричинені масовими міграціями й адміністративними перекроюваннями зміни в етнічному складі населення і його розміщенні зму-

⁴⁷ *Бекирова Г.* Крымские татары. 1941 – 1991 (Опыт политической истории). – Симферополь, 2008. – С. 9.

⁴⁸ *Шевчук А.Г.* Некоторые аспекты миграционной динамики крымскотатарского населения в XVIII – XXI веках // Актуальні проблеми розвитку Автономної Республіки Крим. – Симферополь, 2007. – С. 83-84.

шували російську владу постійно коригувати відповідні політичні й ідеологічні настанови. Вже за часів Катерини II територія Криму була оголошена осередком християнсько-візантійських традицій. Однак, побоюючись загострення стосунків із місцевим населенням, влада змушена була підтвердити права й привілеї кримськотатарської родової аристократії й духовенства. Мірзи отримали права російського дворянства, а селяни – статус казенних поселенців із звільненням від сплати подушної податі і рекрутської повинності.

«Присвоївши», за власними словами Катерини II, Кримський півострів, царська адміністрація скоро довела його до цілковитого запустіння. М. Драгоманов, звертаючи увагу на позитивне політичне значення для української національної справи «набуття до Росії буджацьких, кримських та кубанських степів», водночас зауважував, що «царський уряд не вмів упорядкувати Криму», котрий у XVIII ст. був багатший, ніж у XIX, і «не гуманно поступав там з татарами»⁴⁹. За підрахунками турецького автора Е.Ф.Гезайдіна, в період приєднання Криму близько 30 тис. кримських татар було страчено, а до 1800 р. близько 500 тис. чол. емігрували, з них вижили лише 300 тис.⁵⁰

Ситуація істотно змінилася на рубежі XIX і XX століть. Оскільки «звільнені» від татар землі щедро роздавалися царським фаворитам, дворянам, чиновникам, дедалі міцніші позиції в Криму займала нова, російська еліта. У Севастополі згідно перепису 1897 р. росіяни становили 85,9% населення, у Керчі-Єнікале – 66%, у Бахчисараї – 24,8%.

Багатющу культурну спадщину Кримського ханату царизм розглядав як шкідливу й таку, що в «інтересах загального спокою» підлягала знищенню. У 1833 р. зібрані по всьому Криму старовинні рукописи й книги були спалені. Мечеті руйнувалися або перетворювалися на православні храми. Упродовж століття їхня кількість зменшилася наполовину.

Російський уряд був, однак, зацікавлений у тому, щоб історія Кримського ханату дістала бодай якесь систематичне висвітлення. Академія наук оголосила навіть відповідний конкурс, в якому переміг відомий орієнталіст Й. фон Гаммер-Пургшталь; його німецькомовна праця була видана у Відні 1856 р. Під тиском світової наукової громадськості, яка виявляла величезний інтерес до практично недослідженої античної та середньовічної спадщини Криму, почалися систематичні археологічні дослідження півострова. У другій половині XIX ст. Херсонес захоплено іменували то «російською Троєю», то «російськими

⁴⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. V. – Кн. 2. – К., 2001. – С. 132.

⁵⁰ Золотарьов Д.Ю. Турецька історична література з еміграції кримських татар кінця XVIII – XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 36-37.

Помпеями». Почастішали пошуки в Криму витоків середньовічного християнства – аж до розгляду хрещення Володимира в Криму як ключової події російського самоусвідомлення⁵¹.

Домінантна роль у дослідженні Криму належала утвореному у квітні 1839 р. Одеському товариству історії і старожитностей. У його Статуті (квітень 1839 р.) зазначалося, що воно засновується «для поширення історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію». Товариство вважало за свій обов'язок «а) збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини, що відкриваються у Південній Росії і мають до неї відношення; б) займатися розшукуванням, розглядом і поясненням документів і актів, що відносяться до історії означеного краю; в) піддавати критичному розглядові свідчення давніх письменників про його місцевості і визначні пам'ятки, і відшукувати сліди їх у теперішньому часі; г) готувати запаси для майбутньої історії краю збиранням достовірних відомостей про нинішній його стан відносно географії і статистики; д) розбирати твори з даного предмету, що виходять російською та іноземними мовами, і визначати ступінь їхньої достовірності і є) публікувати результати своїх занять, шляхом друкування, для загального відома»⁵².

Уже один цей перелік свідчить, що на півдні України створювався регіональний історико-краєзнавчий центр і що його засновники чітко визначали коло своїх зацікавлень. Після того, як Рішельєвський лицей набув статусу університету, навколо одеського товариства згуртувалися не тільки місцеві історики, але й вчені з Петербурга, Москви, Києва, Львова. Серед його почесних членів було кілька відомих істориків Західної Європи. У 1842 р. при Товаристві було створено музей.

Діяльність Одеського товариства історії і старожитностей була виразно підпорядкована меті обґрунтування законних прав Росії на придбані у війнах з Туреччиною і Кримом землі, доведенню правомірності ліквідації козацьких вольностей. Проте незалежно від політичних намірів властей товариство перетворилося у науковий центр дослідження політичної і етнічної історії Південної України – зрозуміло, з поправкою на рівень тогочасних історичних знань. Йому ми завдячуємо збиранням, збереженням, науковим описанням унікальних історичних документів, які не дійшли до нашого часу. Тут створювалися

⁵¹ Див., напр.: *Зорин А.* Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М., 2004; *Проксурина В.* Мифы империи. Литература и власть в эпоху Екатерины II. – М., 2006.

⁵² *Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). Зб. документів і матеріалів.* – К., 1995. – С. 53.

традиції експедиційних обстежень краю, фіксації усних оповідей як нового жанру історичних джерел. З стін товариства вийшли вартісні нариси про міграції на території Південної України сербів, урумів, румеїв, про виникнення в краї найбільших міст.

Помітну роль в організації і діяльності одеського товариства відіграв М. Мурзакевич. За його безпосередньої участі побачили світ 13 томів «Записок Одесского общества истории и древностей» з публікаціями про кургани Новоросійського краю, матеріалами про історію його освоєння, описами православних монастирів тощо; ним було складено географічну карту стародавніх грецьких поселень на узбережжі Азовського і Чорного морів. Серед праць Мурзакевича – «Краткая история древнего Херсонеса» (1836), «История генуэзских поселений в Крыму» (1837), «Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшем двадцатипятилетии, т.е. с 1820 по 1846 год» (1846)⁵³. Він був у числі перших істориків, які підняли голос проти безсоромного пограбування і розпродажу чиновниками унікальних археологічних скарбів Криму⁵⁴.

Один з найвагоміших здобутків товариства – публікація джерел, насамперед з історії запорозького козацтва. Протягом 75 років (з 1844) вийшло 33 томи «Записок» товариства. Тут побачили світ кілька описань Криму і Чорного моря, сім томів матеріалів з історії Запорожжя, матеріали про прикріплення селян, нариси з історії окремих міст тощо⁵⁵. Цікавими з точки зору регіоналістики є описи населених пунктів Південної України⁵⁶, документи, що стосуються Новосербії⁵⁷, документи з історії Кримського ханства⁵⁸. На основі цих документів була написана цікава монографія Л. Львова «Отношения между Запорожьем и Крымом», причому ці відносини викладалися не стільки через призму протистояння, скільки в контексті торговельних і культурних контактів.

З другої половини XIX ст. беруть початок спеціальні дослідження історії кримських татар, які, однак, щодо своєї інтенсивності значно поступалися вивченню античного Криму. Крім уже згаданої праці Й. фон Гаммера-Пургшталя, можна назвати тут вміщену у журналі

⁵³ Див.: Григор'єва Т.Ф. Сторінки життя і діяльності М.Мурзакевича // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). – К., 1996. – С. 31.

⁵⁴ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – С. 55-58.

⁵⁵ Див.: Пореженко М.П. Указатель статей, помещенных в I-XXX томах «Записок Имп. Одесского общества истории и древностей». – Одесса, 1914.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 672-703.

⁵⁷ Там само. – Спр. 224-448, 462-646.

⁵⁸ Там само. – Спр. 3780.

«Вестник Европы» велику статтю Ф. Хартахая, а також дві праці В. Смірнова⁵⁹. Однак інтереси влади – як царської, так і пізнішої радянської, на історію кримських татар не поширювалися. Щоправда, у 20-х рр. в УРСР плідно працювала Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, яка видавала журнал «Східний світ» («Червоний схід»), а Російське товариство по вивченню Криму у 1925-1929 рр. випустило 10 номерів журналу «Крим». Всю цю роботу було наприкінці 20-х рр. раптово припинено, більшість сходознавців стали жертвами репресій. Не в останню чергу тому, як констатують автори праці «Крим в етнополітичному вимірі», ми і сьогодні, попри наявність кількох вартісних іншомовних праць, «не маємо адекватного уявлення про Крим турецько-татарської доби, про ту своєрідну матеріальну і духовну культуру, край якій поклала, чи намагалася покласти, російська агресія»⁶⁰.

Так у процесі тривалої еволюції на землях українського Сходу і Півдня утворився соціокультурний комплекс, який вітчизняний дослідник О. Мостяєв характеризує як украї суперечливий: західний за соціально-політичним типом, східнослов'янський за етичним, східностеповий за способами соціальної діяльності. *«Русь-Україна виявилася пограничною, кросцивілізаційною країною, для культури якої характерна межовість та соціокультурна периферійність щодо основної частини Європи»*. Це зумовило осцилятивні коливання в усьому подальшому розвитку українського народу з дуже високою амплітудою і стрибками від надмірної активності до надмірної пасивності. Простежені науковцями два цикли осциляції пов'язуються з геополітичними орієнтаціями – під час першого, литовсько-польського циклу геополітичні пріоритети України були зорієнтовані на Захід, під час другого – на Схід⁶¹.

Поза цими «осцилятивними коливаннями», створеними реаліями життя на пограниччі, неможливо зрозуміти феномен українського козацтва. А. Тойнбі побачив у ньому явище світового масштабу і зовсім не випадково використав цей «case-study» для підтвердження тези: «чим сильніший виклик, тим сильніший стимул». До виклику Степу першими пристосувалися кочівники, але створені ними номадичні імперії виявлялися недовговічними. Козацтво зуміло не просто вистояти у боротьбі проти азійських кочівників, але й освоїти нома-

⁵⁹ Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1886. – № 2. – С. 182-236; 1867. – № 2. – С. 140-174; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889.

⁶⁰ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 16.

⁶¹ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 114-117.

дичні землі, створивши новий спосіб життя і нову соціальну організацію⁶².

Здається, жоден з вітчизняних гуманітаріїв не обминув тему пограниччя як доміанти української історії. В. Липинський розглядав проблему Степу як протистояння європейської землеробської традиції, уособлюваної городовим козацтвом і шляхтою, січовій стихії степової вольниці⁶³. О. Прицак наголошував на тому, що, як усяке пограниччя, територія України була вагітна водночас злиттям багатств різних культурних традицій і протиріччями, які ці різні складники приносять із собою⁶⁴. С. Кримський бачив у створеній на пограниччі новій соціальній і політичній організації перемогу «розумної ойкумени» над безоднею й хаосом і наголошував на розумінні кордону й межі як цілісності⁶⁵. Г. Корольов, навпаки, пов'язує з кордоном феномен українського розділення, специфіку якого вбачає у його принциповій неподоланності – з різними відповідями на один виклик, станом роздвоєної лояльності та дихотомної ментальності⁶⁶.

Хоч якими розмитими можуть бути (і є) рефлексії з приводу місця й ролі «рубіжного» чинника в українській історії, незаперечне одне: саме кордон створює додаткову рамку-вікно, через яку найкраще піддаються аналізу складні перипетії вітчизняної історії. У першу чергу це стосується «точок розриву», поворотних пунктів, найважливішим з яких у межах раннього Нового часу стала Національна революція середини XVII ст.

Це була по суті українська відповідь на виклик, яким стала для Європи Тридцятилітня війна 1618-1648 рр. Її можна розглядати і як останню в історії Європи релігійну війну, і як першу загальноєвропейську війну між двома великими угрупованнями держав, що прагнули до панування над усім «християнським світом».

Національна революція середини XVII ст. в Україні важко піддається однозначним оцінкам. З одного боку – вдала, підкріплена цілою серією воєнних перемог, маніфестація державної ідеї, проголошення радикальної «кордонної» стратегії, упровадження в адміністративно-територіальний устрій національних форм територіальної

⁶² Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 178-204.

⁶³ Липинський В. Україна на переломі (1657 – 1659). – К., 1997. – С. 89, 229.

⁶⁴ Прицак О. Що таке історія України // Вісник міжнародної асоціації українців. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 53.

⁶⁵ Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 104-105.

⁶⁶ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К., 2010. – С. 16-17.

організації, ефективна мобілізаційна політика. З другого – «жорстка затятість селянського бунту» (Н. Яковенко), розгул войовничої юдофобії, невправні дії української дипломатії, особливо на «російському напрямі».

Я. Дашкевич вважав найбільшою загадкою, яку навряд чи вдасться колись розгадати, таку: чому Україна не була проголошена державою *де-юре*? На його думку, для цього були усі потрібні важелі – від звільненої збройною рукою території до цілком імовірного дипломатичного й політичного визнання ряду інших держав, зокрема Туреччини і Швеції. Україна увійшла до складу Московії не як окрема держава, а як відірвана від Речі Посполитої територія фактично без назви (бо «Військо Запорозьке» – це лише мілітарне об'єднання, а Гетьманщина – пізніший штучний термін). «Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки», з боєм констатував вчений, і з цим можна погодитися. Росія була зацікавлена у тому, щоб доля України вирішувалася не у правовому полі, а засобами війни. Держава Хмельницького не була суб'єктом міжнародного права, а тому і не могла бути рівноправним партнером Московії⁶⁷. Інкорпорована територія чітко не окреслювалася; вважалося, що її площа (приблизно 200 тис. кв.км) сягатиме на заході до р. Случ, на сході – до Прип'яті, на півдні – до степової смуги Дикого Поля. До території Війська Запорозького були віднесені північні волості Чернігівського та південні Смоленського воєводства – Новгород-Сіверська, Стародубська, Почепська.

Розвиваючи ідею «особистої унії», сучасна російська дослідниця українсько-російських відносин Т. Таїрова-Яковлева наголошує: Хмельницький шукав військового союзника і знайшов його. «Усе інше – обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воєводи в Києві – було просто ціною за військову допомогу Москви. Саме тому жодна з статей договору за життя Богдана не виконувалася – він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику й не платив ні копійки в Москву. Зате Росія отримала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс»⁶⁸.

Компроміс, укладений 1654 р., був, однак, хитким, оскільки українське розуміння договору слабо узгоджувалося із російським баченням «царської милості». За точним спостереженням А. Каппелера, «козаки, що жили за звичаями Речі Посполитої та Степу, розглядали угоду як щось на кшталт військової конвенції, яка хоча

⁶⁷ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2-ге. – Львів, 2007. – С. 121-127.

⁶⁸ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.). – К., 2003. – С. 71-72.

й підпорядковувала Гетьманщину, однак зберігала її самостійність. Для Москви, навпаки, йшлося про перший крок до інкорпорації України. Вже в угодах 1654 року цар називав себе «самодержцем всія Великої і Малої Русі», «Малу Русь» «вотчиною», а її населення – своїми підданими»⁶⁹.

Те, що українській стороні уявлялося воєнно-політичним союзом, російська розглядала як акт «збирання руських земель», а отже, розширення власних володінь. Не випадково, починаючи з останньої третини XVII ст., гетьманське управління лівобережною частиною України від імені російського монарха позначалося запозиченим із німецької адміністративної практики терміном «регіментарство»⁷⁰. Оскільки ж усні домовленості не були належним чином оформлені, це відкривало для Росії можливість розширення впливу на внутрішні українські справи, аж до встановлення повного контролю над гетьманською владою і зрештою – через 110 років – до ліквідації самого інституту гетьманства.

І все ж соціальні й політичні наслідки Національної революції виявилися настільки вагомими, що про повернення до попереднього стану мови вже не могло бути, особливо на Лівобережжі. В українській державі з'явилася і якісно нова модель соціальної структури, і нові форми самоврядування, і нові механізми циркуляції еліт. Як феноменальне соціально-політичне явище розглядають масове виникнення вільних військових сіл і містечок, жителі яких впродовж кількох десятиліть відчували себе вільними господарями. Український народ збройним шляхом утвердив своє право на національно-державну окремішність, і усвідомлення цього факту стало фундаментом колективної свідомості і відповідної політичної культури. За В. Горбцем, політичне спрямування цього процесу визначалося тим, що еліта козацької України, відмовившись на початку 60-х рр. від ідеї політичної автономії через створення Великого князівства Руського в межах Речі Посполитої, «гостро переймалася проблемою забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого соціального організму». Йшлося про її бажання гарантувати реєстровому козацтву статус *колективного шляхетства* – форми соціальної організації, яка набула на той час поширення у Трансільванії та Угорщині⁷¹.

⁶⁹ *Кантелер А.* Мала історія України. – К., 2007. – С. 58.

⁷⁰ Регіментом в Австрії називалася центральна урядова установа, що здійснювала управління територіями. Див.: *Цьольнер Е.* Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 153-154.

⁷¹ *Горбець В.* Чи мала шанси весна 1661 року стати термідором української революції? // Соціум. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 166-167.

Реалізувати цей план повністю не вдалося, але не можна недооцінювати самого факту досить-таки тривалого існування фактичної автономії Війська Запорозького. Вона базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаної з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою. Навіть після поділу України на два гетьманства після 1663 р. продовжувала існувати поліцентрична козацька держава – Українське гетьманство; обидва регіони пов'язували з єдиним державним організмом власні політичні, економічні, етнокультурні, конфесійні та інші інтереси. Спогади про славні діяння гетьмана Богдана допомагали мешканцям Правобережжя та Лівобережжя відчувати себе частинами єдиного державного організму, що дає дослідникам підставу говорити про існування єдиного соціально-економічного простору по обидва боки Дніпра. А специфічний адміністративно-територіальний устрій впродовж століття формував у суспільній свідомості орієнтований на «народ» соціальний ідеал і тривке уявлення про козацький імунітет.

Інкорпорація Лівобережної України до складу Росії значною мірою змінила функції кордону в її житті, але фактор граничності набув нового виміру і ще більшого значення. Росія стала, за визначенням А. Неклесси, простором фронтірності, одночасно і відцентрової і доцентрової. Саме з неї він виводить і гальмування суспільної енергії, і втрачені плацдарми, й потворні диспропорції. Екстремальність у російському варіанті мала потужну енергію експансії – «переміщувалися народи, з'єднувалися, заселялися окраїни, у-країни, межі». Але така «потоків соціальність» сполучалася з явищами екстремальності, утопізму, есхатологічними очікуваннями. Зрештою утворився симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій⁷².

Те, що відбувалося на українських теренах у другій половині XVII ст., О. Єфименко називала добою, коли «безладна та безглузда гра випадковостей» нищила усі життєві пагони, а зовнішня політична анархія підтримувала внутрішню. «Змінюються гетьмани, з'являються і зникають партії; походи, битви і мирні переговори мерехтять перед нами, неначе в калейдоскопі. Нарешті всі рушиться, знищуючи політичну цілісність і самостійність України»⁷³.

Головну причину Руїни О. Єфименко бачила у зовнішніх чинниках: суперництво Москви і Польщі роздирало край навпіл; татари, за якими стояла Туреччина, втручалися у міжусобиці з метою грабунку й наживи. Але не меншою мірою Руїну спричинили й егоїстичні інтереси козацької старшини. В. Смолій та В. Степанков констатують: позбав-

⁷² Неклеса А. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. – 2012. – № 5. – С. 32-40.

⁷³ Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 116.

лена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши в своїх руках виконавчу й судову (військову та цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. Зрештою ціною, яку українська еліта заплатила за зрівняння у правах з російським дворянством, стало скасування автономного устрою Гетьманщини і всіх решток самобутнього ладу української козацької держави⁷⁴. Унітарна козацька держава перетворилася у щось на зразок конфедерації Правобережної й Лівобережної Гетьманщини та Запорожжя, і ніякі заклики й звернення щодо збереження єдності, які лунали з місць, уже не могли змінити ситуацію.

Один з уроків Національної революції XVII ст. полягає в усвідомленні сумної істини: від «демократії без берегів» люди швидко втомлюються і тоді шукають іншої, більш твердої влади. Від ідеалів польської «непідлеглості» суспільна психологія хитнулася убік до ідеалів авторитаризму – до такого політичного режиму еволюціонував Хмельницький, пізніше ознаки цезаризму демонстрував у своїй політиці Д. Дорошенко. Під час «Руїни» Україна випробовувала і щось на зразок олігархічних режимів (Д. Виговський, Ю. Хмельницький). Але загальною тенденцією була поступова відмова від республіканізму на користь авторитаризму, що зрештою і зруйнувало підвалини того демократичного в своїй основі ладу, який був створений Національною революцією. Звідси уже був прямий шлях до інтеграції в більш жорсткому, російському варіанті абсолютизму. Останній став розглядатися як засіб порятунку і забезпечення стабільності. Так Україна всупереч внутрішній логіці власного саморозвитку опинилася на орбіті російського деспотизму.

Підсумовуючи, зазначимо: місце і роль порубіжності в історії південної і східної України ще далекою мірою не прояснені. Зіткнення різних цивілізаційних впливів часто спричиняло непередбачувані ефекти: приміром, на думку О.Галенка, генуезька колонізація Криму стимулювала работоргівлю, а тривале османське правління капсулювало архаїчні політичні традиції Степу і цим зумовило порівняно легке завоювання Криму Російською імперією⁷⁵. Отже, нові парадигмальні орієнтири й пояснювальні схеми нині мають вибудовуватися з врахуванням нового осмислення проблем кордонів і погранич.

Вище вже йшлося, зокрема, про чималі евристичні можливості, які відкриваються на шляхах використання концепту лімінальності, зручного для аналізу нерівноважних систем. Лімінальні простори надзвичайно різноманітні, але пріоритет у їхньому дослідженні без-

⁷⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 99, 297.

⁷⁵ Крим: шлях крізь віки. – К., 2014. – С. 108, 119.

умовно належить пограниччям. Теоретик лімінальності Хомі Бхабха бачить головну її ознаку у культурній гібридності, яка підтримує відмінності поза нав'язаними ієрархіями⁷⁶.

Для аналізу українських реалій концепт лімінальності здатен дати відправну точку осмислення діалектики прогресу й регресу, дуальних опозицій, розколотих смислів. Соціум, що перебуває у просторі між кількома центрами тяжіння, змушений постійно долати потужну ентропійну тенденцію і тому, як правило, виявляє схильність до непередбачуваності, множинності етнонаціональної свідомості, консервації «перехідних» станів.

ВНУТРІШНІ ФРОНТИРИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

Концепт фронтиру вже давно є широко застосовним у доробку українського історичного наукового загалу. Вітчизняні дослідники проявляють значний інтерес до зарубіжного досвіду вивчення порубіжжя та беруть активну участь у науково-теоретичних дискусіях, пропонують власне трактування та практичне застосування теорії в дослідженнях української історії. Нагромаджений досвід вивчення різних аспектів порубіжжя із використанням міждисциплінарних підходів дав підставу науковцям здійснити класифікацію фронтів та відійти від їх географічно-просторової локалізації. Наприклад, зарубіжний дослідник А. Рібер говорить про три типи кордонів: динамічний (або поселень, що просуваються); консолідований (державний); символічний⁷⁷. Концептуальна рефлексія та практична апробація теорії фронтиру повернула науковців у бік соціального простору та культурних кордонів. На думку вчених, поворот від географічних до культурних кордонів, від територіальної локалізації до соціальної не тільки не суперечить висновкам основоположника концепції фронтиру Ф. Тернера, але є їх логічним продовженням⁷⁸.

Ми утримаємося від занадто оптимістичного тону з тієї причини, що його надлишок, як і відсутність критичного осмислення, шкодять розвитку науки, але водночас не можемо недооцінювати поступу української історіографії останніх років. На наш погляд, тенденції у вітчизня-

⁷⁶ Bhabha H. The Location of Culture. – L. – N.Y., 2004. – P. 4.

⁷⁷ Рибера А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека ж-ла «Ab Imperio»). – Казань, 2004. – С.214.

⁷⁸ Там само.

ній історичній науці все частіше співпадають з імпульсами світового наукового історичного середовища. Це, наприклад, роботи відомої київської дослідниці Я. Верменич, яка останнім часом задає тон в теоретико-методологічному розділі вітчизняної регіоналістики, не оминаючи, зокрема, увагою проблему прикордоння. Вона проаналізувала динаміку розвитку концепту кордону в історичних дослідженнях, його філософського трактування та переконалась у тому, що кордон сучасні вчені розглядають не тільки з географічних позицій, а також як межу між культурами, різними соціальними просторами тощо⁷⁹. Практично всі учасники форуму «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження», проведеного редакцією наукового часопису «Україна модерна» (2011), також наголошують на можливому неспівпадінні прикордоння із державними кордонами⁸⁰.

Невгамовна жага українських істориків до освоєння нових теоретичних підходів є безперечно позитивною рисою, яка вказує на прагнення вдосконалення пошукового інструментарію кожного вченого, що власне і забезпечує модернізацію вітчизняної історичної науки в цілому. Зростання інтересу науковців України до прикордоння обумовлене низкою причин. З одного боку, сегмент фронтірних досліджень в українській історіографії тривалий час залишався незаповненим, з іншого, український історичний матеріал відкриває широкі дослідницькі перспективи як у напрямку практичного застосування підходу, так і збагачення теоретико-методологічної бази концепції. Не випадковим є те, що до фронтірних досліджень активно залучаються фахівці всіх історичних періодів та регіонів України. Геополітичне розташування України зумовлювало зовнішні фронтири, впливало на виникнення внутрішніх. Воно дозволяє ставити питання про кордон в більш широкому масштабі, наприклад, цивілізаційному або загальноєвропейському. Вчені, яких цікавлять насамперед теоретичні аспекти, знайдуть в українській історії різні типи кордонів, що розвивалися, трансформувалися, підсилювалися або зникали. Одним із таких прикладів може стати Схід України, на якому за останні двадцять років процеси розвивалися не в напрямку інтеграції до соціокультурного простору країни та посилення державних інститутів в регіоні, а навпаки, у напрямку посилення відчуження, ослаблення впливу центру, у результаті чого на Сході швидко зміцнювалися ознаки фронтиру, що під зовнішнім впливом спричинило сепаратизм. Таким чином, досвід вітчизняних фронтірних студій може представляти

⁷⁹ Верменич Я. Історична лімологія // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 31-32.

⁸⁰ Форум «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження // Україна модерна. Пограниччя. Окраїни. Периферії. – 2011. – № 18. – С. 47-77.

інтерес для історичної світової науки та водночас дасть змогу події української історії вписати в європейський контекст.

Українська історіографія вже володіє, хоч ще і доволі скромним, власним науковим доробком прикордонних досліджень. Абсолютно логічним є те, що саме південноукраїнський регіон в контексті концепції тернерових фронтів одним із перших потрапив у поле наукового інтересу. Так, питання про роль в історії України малозаселених територій та процесу їх колонізації поставив М. Антонович у роботі «Історія України»⁸¹, що була опублікована у 1941 р. у Празі. Інший відомий дослідник з української діаспори Б. Крупницький акцентував увагу на соціальних аспектах прикордоння. Він наголошував на тому, що самі по собі степова або лісова зони, як особливі природно-біологічні та географічні комплекси, не могли справити істотний вплив на українське суспільство. Проте із появою у степовій зоні кочовиків, зокрема, печенігів, половців, татар, степ перетворився на один із важливих чинників формування української нації. На думку цього вченого, постійна небезпека від войовничих кочовиків вимагала від українців-хліборобів пристосування до таких обставин ведення господарства, тому відбувся «синтез степу з хліборобською вдачею»⁸². Інший відомий представник української діаспорної історіографії І. Лисяк-Рудницький у доповіді на Слов'янському конгресі пам'яті св. Кирила і Мефодія (Австрія, липень 1963 р.) зазначив, що підхід Ф. Тернера може плідно застосовуватися у вивченні української історії, зокрема, процесів на так званому «Дикому полі» та феномена козацтва⁸³.

Яскравим прикладом наукового аналізу українських порубіжних територій є робота американського історика японського походження Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки». Звернення автора в дослідженні до порівняльної перспективи дозволило визначити специфіку цієї території, зокрема, певну політичну свободу від центрів, як від Києва, так і від Москви⁸⁴. Автор підкреслює, що в межах Російської імперії, окрім Донбасу, свободу уособлював Сибір, але він сприймався по-іншому, оскільки представляв суворі умови проживання. Історіографію українських фронтів доповнили також роботи українських дослідників, наприклад, В. Кравченка⁸⁵ та В. Брехуненка⁸⁶.

⁸¹ Антонович М. Історія України. Т. 1. Княжа доба. – Прага, 1941.

⁸² Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955.

⁸³ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 4.

⁸⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002. – С. 19-20.

⁸⁵ Кравченко В. Харків / Харків: столиця Пограниччя. – Вильнюс, 2010.

⁸⁶ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

Як небезпечна прикордонна територія південь сучасної України постав ще в часи Київської Русі; поза політичними структурами він залишався також в литовсько-польський період, за часів Запорозької Січі. Перспективність використання концепції фронтиру в дослідженнях українського степу від найдавніших часів до XVIII ст. вже переконливо обґрунтовано, зокрема у роботах вітчизняного вченого В. Брехуненка. Після включення Кримського ханства до складу Російської імперії та зруйнування Січі південноукраїнські землі зберігали ознаки фронтиру, що впливало на перебіг подій революцій та українського державотворення початку XX ст. Зовнішній південний фронтір Х-XVIII ст. трансформувався у внутрішні фронтири ХІХ – початку ХХ ст., але останні вже мали не просторову, а соціальну локалізацію. З метою обґрунтування тези внутрішніх національних фронтірів українського суспільства ХІХ – поч. ХХ ст. звернемося до ознак фронтиру, на які вказують науковці⁸⁷. Відправною точкою процесів, що визначали фронтір у тезах Ф. Тернера, є контакти між спільнотами із різною культурною традицією. Каркас його концепції становить соціальна складова, наскрізною ідеєю якої є процес формування нового суспільства в умовах порубіжжя. Разом з тим, сам факт наявності в національному складі суспільства певної кількості населення іншої національної приналежності сам по собі навряд чи можна вважати за фронтір. Дослідники порубіжних територій наголошують на тому, що суспільно-політичну сферу прикордонних регіонів визначають такі властивості як невизначеність, хиткість, нестабільність. Російська дослідниця Н. Замятіна вважає, що точним визначенням фронтиру є: «Зона хиткої рівноваги»⁸⁸. Зарубіжний вчений Річард Вайт використовує термін «серединність» для характеристики становища, що виникає в умовах зустрічі спільнот з різними культурними традиціями на прикладі колонізації французами Північної Америки та їх взаємин із індієськими племенами алгонкінами⁸⁹. Інший відомий та авторитетний історик А. Каппелер також підкреслює слаб-

⁸⁷ Більш детальному обґрунтуванню національних меншин як внутрішніх фронтірів присвячено кілька наших попередніх публікацій: *Винарчук Т.В.* Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 211-217; *Її ж:* Внутрішні національні фронтири України в умовах національного державотворення на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 46-55.

⁸⁸ *Замятіна Н.* Зона освоения (фронтір) и ее образ в американской и русской культурах // *Общественные науки и современность.* – 1998. – № 5. – С. 75-89.

⁸⁹ *Уайт Р.* Серединность // *Ab Imperio.* – 2010. – №3. – С. 30.

кість політичних та державних структур на прикордонних землях, що, на його думку, являє собою одну із основних відмінностей між фронтиром і державним кордоном⁹⁰.

Таким чином, аналіз сутності фронтиру демонструє, що його на-самперед визначають соціальні процеси, які спричинені зустріччю та взаємодією між різними спільнотами. Суспільний простір характеризуєть слабкість державних інститутів, незавершеність їх інкорпорації до центральних структур та гомогенізації суспільства, невизначеність стосунків периферії із центром.

Повернемося до Південної України. Після знищення Запорозької Січі уряд Російської імперії з метою прискорення колонізації багатих південноукраїнських земель здійснював політику переселення у цей регіон мешканців інших губерній імперії та різних етнокультурних груп, внаслідок чого сформувався багатонаціональний склад населення трьох південних губерній. На відносно малозаселених колишніх козацьких територіях швидкими темпами зростала густота населення за рахунок переселенців, збільшувалася кількість населених пунктів, засновувалися міста, з-поміж яких Одеса та Катеринослав входили до чотирьох найбільших міст України наприкінці XIX ст. Динаміка зростання населення та господарського освоєння природних ресурсів Південної України у XIX ст. вражає, особливо якщо їх оцінювати в контексті процесу модернізації. Сільське господарство, промисловість, торгівля вивели південноукраїнській регіон в авангард модернізації не тільки у порівнянні з іншими українськими губерніями, а також у цілому по Російській імперії. На тлі архаїчного феодално-кріпосницького сільського господарства Російської імперії навіть ця галузь на Півдні України вже у першій половині XIX ст. швидше долучалася до торгових відносин та ринкових умов. Український степ приваблював людей різного соціального статусу кращими соціально-економічними перспективами та відносною свободою, одних можливістю отримати землю, інших – заробити. Однак статистика переконливо засвідчує, що в перегонах за багаті південні степи українці залишилися безперечними лідерами. Так, на 1914 р. абсолютну більшість, а саме 56,7% населення Катеринославської, Херсонської та материкових повітів Таврійської губерній становили українці, 43,3% – інші етнічні групи. Зокрема, найчисельнішими були росіяни (21,2%), євреї (7,4%), німці (4,4%), греки (3,5)⁹¹.

⁹⁰ Каптелер А. Южный и восточный фронт России в XVI-XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – № 1. – С. 48.

⁹¹ Турченко Ф.Г. Південь України напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 12.

Запорізький дослідник Ф. Турченко звертає особливу увагу на те, що масове заселення Степової України відбувалося в умовах панування Російської імперії, проте українці переважали в національному складі населення регіону, чим закріпили свої етнічні кордони. Він підтримує запропоновану американським істориком Р. Шпорлюком характеристику української колонізації причорноморських та приазовських степів як унікального явища в європейській історії: «Це був справді безпрецедентний в тодішній Європі випадок, коли народ, що не мав власної держави, шляхом мирної землеробської колонізації за порівняно короткий історичний період так кардинально розширив свою територіальну основу, відкривши тим самим перед собою цілком нові перспективи»⁹². Ми лише додатково акцентуємо увагу на тому, що колонізація відбувалася мирним шляхом, українці закріпили свою присутність в південних степах без фізичного знищення інших народів.

Окрім статистичних даних, український характер степового регіону демонструють джерела іншого типу, зокрема, етнографічні описи XIX – початку XX ст. Етнографічні роботи тогочасних авторів ґрунтуються на їх власних спостереженнях, мають емоційне забарвлення та дають змогу відчутти «на дотик» культурологічний ландшафт Південної України кінця XIX – початку XX ст. Наприклад, автор одного з них, підготувавши етнографічний нарис Катеринославщини на замовлення губернського Катеринославського земства на початку XX ст., стверджує, що більшість населення регіону складають українці: «Основная народность губернии – малороссы, бывшие запорожцы и выходцы из других соседних малорусских Украин, составивших впоследствии часть Новороссийского Края Южной России»⁹³. Для порівняння наведемо враження автора-росіянина – М. Березіна. Нам вдалося дізнатися про автора небагато – лише те, що він представляв інтелігенцію Петербурга, був географом та букіністом. М. Березін опублікував свою невелику роботу про Україну, яка містить інформацію здебільшого культурологічного характеру, на початку XX ст. Насамперед, звертає на себе увагу констатація того факту, що окрім традиційного розуміння Малоросії у складі Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської, Подільської та Волинської губерній українці складають більшість населення також у Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях⁹⁴.

⁹² Турченко Ф.Г. Південь України ... – С. 13.

⁹³ Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края. – Екатеринослав, 1905. – С. 5.

⁹⁴ Березин Н. Украина: Малороссы, их страна, быт и прошлое. – СПб., 1907. – С. 6.

Дані про розселення українців в поліетнічному середовищі Півдня України є не тільки важливим аргументом в дискусії про приналежність регіону, але й доказом переважання українців в етнічному складі регіону. Щоденно на рівні побуту різні етнічні групи Півдня України контактували між собою, обмінювалися господарським та іншим досвідом. Дослідники, з одного боку, вказують на певну замкненість етнічних груп, але водночас підкреслюють позитивні наслідки співіснування груп з відмінними соціокультурними традиціями в доволі екстремальних умовах степової України. На думку багатьох з них, зустріч різних етнокультурних спільнот формує прикордоння як уявний простір, на якому відбувається усвідомлення культурних відмінностей та посилюється виявлення ідентичності. Наприклад, саме на цій власливості прикордоння акцентує увагу варшавський професор Я. Кеневич⁹⁵. Російська імперія не змогла перешкодити поширенню українського етносу в південних степах; так само не вдалося їй в повній мірі реалізувати плани щодо формування національної структури населення, яка б у перспективі дала можливість якнайшвидше русифікувати регіон. У результаті етноси не розчинялися, замість їх акультурації відбувався процес протилежного спрямування – усвідомлення національної самобутності.

В умовах південноукраїнського фронтиру кінця XIX – початку XX ст., окрім міжнаціональних контактів, додатковим фактором, що посилював усвідомлення етнічної різноманітності, виступала національна політика Російської імперії, хоч як парадоксально це звучить. Так, А. Капелер підкреслює, що в Російській імперії етноси не мали рівних прав та посідали різне місце в імперській ієрархії. Для визначення ієрархії етносів багатонаціональних імперій він пропонує використовувати три групи критеріїв – політична лояльність, станово-соціальні фактори, культурні критерії (релігія, мова, життєвий уклад тощо). Водночас А. Капелер наголошує на тому, що ієрархії впливали одна на іншу, змінювалися, як змінювалося розміщення в них етнічних груп⁹⁶. Мешканці південноукраїнських губерній не могли не звертати увагу на відмінності в соціально-економічних та культурних можливостях різних етнорелігійних груп регіону. Обмеження прав одних спільнот на тлі пільг для інших очевидно породжувало відчуття несправедливості, нерівності, приниження, ставило безліч запитань, що залишалися без

⁹⁵ Кеневич Я. Обстоятельства диалога на Пограничье: некоторые размышления // *Debaty IBI AL / Jan Kieniewicz. T. IV. Цивилизационный выбор и Пограничье.* – Warszawa, 2011. – С. 93-94.

⁹⁶ Капелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: litopys.org.ua/vzaimno/vz11.htm

відповіді. Цілком зрозуміло, що такі обставини не могли сприяти зближенню між етносами Півдня України, скоріше навпаки – зміцнювали відчуженість. Особливо яскраво ця тенденція проявляється на матеріалах історії менонітів регіону. Дослідники відзначають, що ця спільнота вирізнялася, навіть на тлі німецьких колоністів, не лише етнокультурними та релігійними традиціями, але й системою державних пільг. Міжнаціональна конфронтація між українськими та російськими селянами, з одного боку, та іноземними колоністами, з іншого, посилилась після реформ середини XIX ст. та на початку XX ст., що було спричинено, окрім інших причин, також різницею в обов'язках⁹⁷.

Проводячи з метою закріплення домінування над приєднаними територіями політику, спрямовану на денаціоналізацію та асиміляцію неросійських народів, уряд Російської імперії мимоволі тим самим фіксував в суспільстві уявні міжнаціональні кордони. До початку XX ст. імперії не вдалося в повній мірі здійснити інтеграцію південноукраїнського регіону в російський соціо економічний та культурний простір, остаточно асимілювати населення краю. На посилення національної самоідентифікації внаслідок антинаціональної політики імперії вже неодноразово вказували дослідники. Наприклад, польський вчений М. Вальденберг підкреслював, що русифікація литовців, естонців, латишів виступила у ролі каталізатора формування їх національної самоідентифікації. Виходило, що саме русифікація привернула увагу до того факту, що литовці не тотожні полякам, а естонці та латиші – німцям⁹⁸. Отже, внутрішні національні фронтири Південної України, з одного боку, фіксувалися на повсякденному рівні усвідомленням місцевими жителями етнокультурних відмінностей, а, з іншого боку – зумовлювалися особливостями національної політики Російської імперії. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. південноукраїнський соціальний простір характеризувало розмаїття ідентичностей.

Населені пункти поліетнічної Степової України зберігали виразно національний ландшафт, їхні культурні символи-коди одразу сигналізували про етнічну приналежність того чи іншого села. У першу чергу села відрізнялися типом планування, а етнографи відзначали його зв'язок із особливостями національної вдачі. Українці, приміром, не дотримувалися регулярної планувальної системи: «Малорусский тип поселений самый беспорядочный и скучный. Желание малоросса располагать свою усадьбу и жильё по своему вкусу естес-

⁹⁷ *Белікова М.В. (Романюк). Меноніти: «свої» або «чужі» на Півдні України (1789-1917)? // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 120.*

⁹⁸ *Waldenberg M. Narody zalne i mniejszość narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa, 2000. – S. 145.*

твенно и способствует к такому неправильному расположению села»⁹⁹. У характеристиці типу житла, планування двору підкреслюється раціональність німецьких господарів. На відміну від них, українці та валахи розписували яскравими малюнками віконниці, в деяких повітах – і стіни хат. При чому житло українців прикрашали зображення квітів, півників, пташок, а валахи надавали перевагу геометричним орнаментам¹⁰⁰. Із захопленням автор етнографічного нарису Катеринославської губернії описав інтер'єр житла українців. На відміну від інших народів українці з любов'ю та щедро прикрашали житло рушниками, килимами, «різками» (паперові та солом'яні квіти, голубки тощо). Але найбільше вразили автора старовинні українські рушники, їх живописні орнаменти, поєднання тваринних, рослинних та геометричних мотивів, гармонійна кольорова гама¹⁰¹. Прикрашали інтер'єр будинків рушниками та килимами також греки, валахи, але на відміну від української оселі ці народи використовували багато килимів, які клали на підлогу, вішали на стіни, застеляли ними ліжка тощо. Найменш вибагливими до домашнього затишку виявилися росіяни, які особливо не переймалися прикрашанням помешкання: «Великороссы не особенно любят украшать свои жилища, кроме полотенец, на стенках ничего не вешается. Русские полотенца с незамысловатым орнаментом чаще приготовляются из фабричного холста и обшиваются кумачем или какой либо бахромой»¹⁰².

Цінним джерелом для вивчення уявлень мешканців Півдня України, у тому числі про представників інших етнокультурних груп, є творча спадщина видатного катеринославського вченого другої половини XIX – початку XX ст. Я. Новицького. Звернемося до його роботи «Народна пам'ять про Запорожжя», у якій він представив оповідання, легенди, розмови із місцевими жителями про старовину, зібрані в Катеринославській губернії в період 1875-1905 рр. В оповіданнях, зібраних Я. Новицьким, чітко простежується самоідентифікація місцевих жителів із запорозькими козаками. Наведемо, наприклад, уривок із записаної цим дослідником зі слів М.Є.Пазюка, жителя с. Біленьке Катеринославського повіту, у 1887 р. розмови місцевих мешканців із М.Міклашевським (Катеринославський губернатор 1801-1804 рр.):

«– Що тут за люди живуть?»

– Запорожці!

– Може, Чорноморці?

– Ні, пане, Чорноморці в Чорноморії, а ми за порогами.

⁹⁹ *Бабенко В.А.* Этнографический очерк... – С.8.

¹⁰⁰ Там само. – С. 19, 27.

¹⁰¹ Там само. – С. 62.

¹⁰² Там само. – С. 64.

– Так запорожців уже нема?

– Вони є, пане, та не стільки, як було... Ми запорожцями були, запорожцями й померемо»¹⁰³.

Нашадки запорожців не поспішали відмовлятися від своїх коренів, забувати героїчне минуле, про що свідчить дбайливе збереження предметів козацької старовини. Наприклад, в етнографічному нарисі автор висловлює щире здивування, чому старі бережуть давній одяг: «Все эти одежды запорожскаго происхождения хранятся и изредка носятя древними стариками, получившими их от отцов и дедов в знак памяти прошлого прежнего вольного казачества. С костюмами у них связано много воспоминаний, рассказов и преданий о славном Запорожье. Почему разстанься с дорогими для них костюмами старики ни в коем случае не изъявляют согласия»¹⁰⁴. Очевидно, цю ситуацію можна інтерпретувати як прагнення через речі зберегти зв'язок з предками, з минулим, а також як вияв ідентичності.

Народна пам'ять про козацькі часи зберігалася також у ландшафті, незважаючи на ті зусилля, які докладала російська влада, щоб наповнити місцевість російською імперською ідентичністю. Так, нові міста та їх вулиці здебільшого отримували назви, пов'язані з історією імперії – Катеринослав, Олександрівськ. Але за межами міст оживав козацький дух у легендах та назвах порогів, урочищ, сіл, місцевостей. Саме ці оповідання з великою любов'ю збирали Я. Новицький та Д. Яворницький. Козацькі часи в оповіданнях тогочасних мешканців Південної України предстають перед нами майже як «золотий вік», благополучний період. Самі характеристики запорожців майже виключно позитивні, вони згадуються, як багаті, хазяйновиті господарі: «Багатий і гостинний був народ!»¹⁰⁵.

Селяни XIX ст. із ностальгією згадували минулі часи, оскільки в їх уявленні тоді було багато вільної землі, яка, безперечно, є основою добробуту сільського життя: «Добре було колись тут жити: скільки землі займеш – вся твоя...»¹⁰⁶. Із наївністю і щирістю люди переконували самі себе, що за козаків і врожай був кращим, і овочі росли надзвичайних розмірів: «Тоді там жило запорозьке козацтво. Хати у них були великі і малі, тільки тоді плани були великі: хата од хати геть-геть далеко, гонів два або три. Городи були од гори, де Собор, та аж до самісінького Дніпра. По горі садки були у кожного, а низами – левади. В левадах було росте капуста, як відра, огірки, соняшники, тютюн і

¹⁰³ Новицький Я. Народна пам'ять про Запорожжя // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – С. 29.

¹⁰⁴ Бабенко В.А. Этнографический очерк... – С. 42.

¹⁰⁵ Новицький Я. Народна пам'ять... – С. 32.

¹⁰⁶ Там само. – С. 40-41.

всяка там всячина... Слобода була чималенькою, і люди жили все заможні, багато мали скотини, коней, хліба, сіна, бджіл»¹⁰⁷. Навіть приroda уявлялася їм щедрішою: «Тоді тут по плавнях та по скелях вовків, лисиць, зайців, диких свиней – прямо не пройдеш. Тоді вівці, товару – як хмара, а тепер і не зачепишся»¹⁰⁸. Селяни інколи пропонували доволі оригінальні, але логічні аргументи на доказ того, що минулі часи були кращими. На підставі народних спостережень чітко усвідомлювався, приміром, зв'язок умов життя із її тривалістю та міцністю здоров'я. Наприклад, Д. Яворницький описує розмову із двома старими. Сидять діди – одному 76, іншому 88 років та бідкаються, що вже «вітхі»: «Старі люде далеко більше за нас жили, а такі похилі, як оце ми, не були»¹⁰⁹. Вчений спитав їх, чому ж так сталося, а у відповідь почув пояснення, що раніше не так важко жити було та простіші порядки були. У народній пам'яті чітко було закарбовано те, що російська влада знищила Січ: «Відібрала від нас Катерина землю, майно, гроші, військові клейноди»¹¹⁰. «Старі жили вільно, а дітям їх пришлось вже не так: з вільних козаків та й стали кріпаками. Як там кажуть: «У панів широкі ворота входити, а вузькі – виходити»¹¹¹.

На окрему увагу заслуговує питання про стереотипи щодо представників різних національних груп, які свідчать про усвідомлення етнокультурних відмінностей. На фоні позитивних автостереотипів гетеростереотипи здебільшого негативні. Наведемо уривок з оповідання про село Аули Катеринославського повіту (записане від Г. Карпенка (Рогаценка) у 1889 р.): «... Як прийшли литвини, – всю слободу запоганили: народ все нечепурний, ледачий, задерикуватий та галдовитий»¹¹². Здебільшого у негативному світі постають образи росіян. У 1887 р. М. Кравець-Заїка (с. Нові Кайдаки) розповідав Я. Новицькому про таку особливість поведінки росіян, як звичка лаятись, водночас, підкреслюючи, що в українців (запорожців) так лаятись не заведено¹¹³. Намагання розібратися у причинах настороженості і навіть ворожості українців південних губерній щодо росіян демонструє вже згадуваний нами букініст із Петербурга М. Березін. «Исторические события противопоставляли Украину Польше и Московской Руси. Борьба с Польшей охватывает

¹⁰⁷ Там само. – С. 34.

¹⁰⁸ Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ, 2005. – Ч.ІІ. - С.99.

¹⁰⁹ Там само. – С.73.

¹¹⁰ Там само. – С. 44.

¹¹¹ Там само. – С. 30.

¹¹² Новицький Я. Народна пам'ять... – С. 41.

¹¹³ Там само. – С. 37.

главные события украинской истории и представляет бой не на живот, а на смерть, и тем не менее отношения украинцев к полякам проникнуты, пожалуй, меньшей нетерпимостью, чем чувства, питаемые ими к нам, русским»¹¹⁴. Витоки такого ставлення для Березіна зрозумілі. «Со стороны московского, а затем петербургского правительства украинцы со времен Богдана Хмельницкого не видели ничего, кроме насилия, тем более нестерпимаго, что оно исходило от государства и народа, который по своей культуре стоял в глазах малороссов ниже того уровня, который существовал у них»¹¹⁵.

Навряд чи такі висновки можна вважати типовими для російського соціуму імперії на початку ХХ ст. Роздуми Березіна відбивають думку нечисленної на той період російської ліберально-демократичної інтелігенції. Питання вірогідності їх поширення та перспектив сприяння міжнаціональному діалогу вимагає окремого детального дослідження, аналізу різноманітних інформаційних ресурсів. Враховуючи рамки публікації, звернемося до наукового доробку наших колег. Приміром, запорізький дослідник В. Чоп звернув увагу на активну участь греків Півдня України у махновському русі. Цей факт поставив перед вченим питання, чому греки підтримали махновську антиденікінську боротьбу, чому вони не підтримали імперські сили, адже російський уряд з кінця ХVІІІ ст. плекав імідж захисника інтересів православних кримських греків? На його думку, одним із факторів, що спонукав цю етнічну групу на антиденікінську боротьбу, став насильницький характер переселення кримських греків у приазовські степи¹¹⁶.

Цікавий аспект проблеми південноукраїнських внутрішніх фронтів складають етносоціальні характеристики складу населення та відносини між містом та селом. Відомо, що в національній структурі міст Південної України українці становили меншість – лише 17,5% , значно більше припадало на росіян – 45,1%, євреїв – 25,2%¹¹⁷. На питання, чому українські селяни в умовах малоземелля надавали перевагу переселенню в далекі суворі регіони Російської імперії, дослідники дають різні відповіді, серед яких небажання найматися на розташовані поруч промислові підприємства пояснювали особливостями хліборобського менталітету, низьким рівнем письменності серед українського селянства, високими життєвими запитами тощо¹¹⁸. На

¹¹⁴ Березин Н.И. Украина... – С. 65.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Чоп В.М. Участь приазовських греків-колоністів у махновському русі (1918-1921 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 190.

¹¹⁷ Турченко Ф.Г. Південь України... – С. 28.

¹¹⁸ Там само. – С. 28-29.

наш погляд, окрім вказаних факторів, вибір українських селян також обумовлював соціокультурний чинник. Російськомовне місто для українських селян залишалося чужим, інонаціональним середовищем. У 1873 р. Я. Новицький в Маріупольському повіті записав враження місцевої мешканки про відвідування Катеринослава: «Перекупки з Кременчука, крамарі, чужоземці, пани... Народ усе дивний з виду, одіж на нім не така і мова чужа. Сказано, місто...»¹¹⁹. Між українським селом та російськомовним містом, поміщиком, чиновником, підприємцем пролягла глибока прірва. Для українського селянина російське соціокультурне середовище міст мало непривабливий вигляд, оскільки воно представляло середовище тих, хто визискував та принижував їх. Уявлення про місто як про Інших, Чужих в умовах селянського малоземелля підштовхувало українських селян до пошуків соціальної ніші за межами українських губерній, вони відмовлялися йти до «чужого» міста, натомість їхали за землею далеко на схід імперії.

Таким чином, на Півдні України наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігалися внутрішні міжнаціональні фронтири, які в цілому формували південний фронтір по відношенню до імперського центру. Збереження характеристик фронтиру південноукраїнських губерній, з одного боку, свідчило про провал політики царизму, спрямованої на інтеграцію регіону до російського політичного та соціокультурного простору, а з другого – відкривало перспективи для розвитку національного українського руху. Разом з тим фронтири містили нові виклики для українського державотворення, зокрема у формі регіональних рухів та сепаратизму.

Ми вже говорили про вплив прикордоння, як зустрічі спільнот з різними етнокультурними та релігійними традиціями, на процес формування національної ідентичності. У південноукраїнських губерніях цей феномен фронтиру підсилювала національна політика Російської імперії по відношенню до неросійських народів, що в цілому породжувало несподівані для імперського центру явища. Так, в умовах розгортання українського національно-культурного відродження Південь України не залишався осторонь, по-своєму реагував на загальноукраїнські процеси, навіть інколи інтенсивніше, ніж інші українські губернії. У науковій історичній літературі оприлюднено численні факти, які демонстрували протести проти національної політики імперії.

Українці південних губерній Російської імперії брали активну участь у боротьбі за національну освіту та виступали на захист української мови. Наведемо приклади, які опублікувала Г. Турченко. У 1913 р. в Державній думі Російської імперії представник від Катеринославщини М. Родзянко заявив, що селяни не розуміють української

¹¹⁹ Новицький Я. Народна пам'ять... – С. 35-36.

мови, її вимагає ввести у сферу шкільної освіти незначна група бунтівників. Реакція українських селян на цю заяву не забарилася: під протестом підписалися 1790 селян Катеринославського, Новомосковського і Павлоградського повітів. Крім того, маємо вияв зацікавленості рідною мовою того ж року в іншій формі. Це лист вдячності до єпископа Никона за його виступи на захист української мови від понад 160 жителів містечка Широкого на Херсонщині¹²⁰. Мешканці Півдня України прагнули читати українську літературу, чим також демонстрували національну ідентифікацію. Підтверджує зацікавленість українською літературою в південних губерніях те, що в книгарні, яку відкрили наприкінці XIX ст. в Олександрівському повіті на Катеринославщині на земські кошти, користувалися попитом книги українських авторів. Зокрема, за два місяці, січень та лютий 1898 р., у книгарні продали 120 екземплярів «Кобзаря» Т. Шевченка¹²¹. Формування національної ідентичності та розгортання національного руху проявлялися також в діяльності численних аматорських драматичних, хорових та інших культурницьких гуртків, що пропонували своїм шанувальникам твори української класики. Варто наголосити на тому, що вистави творчих колективів перед селянами та робітниками користувалися попитом, збирали глядачів, що зафіксовано в історичних джерелах.

Національно-культурне відродження та зростання вияву національної ідентичності спостерігалось і в середовищі інших народів південноукраїнських губерній. Для прикладу наведемо лише діяльність учнівських таємних єврейських організацій міст Південної України другої половини XIX ст. Історичні джерела зберегли інформацію про існування таємних гуртків серед учнів єврейських навчальних закладів Миколаєва та Бердянська. Молоді люди читали політичну літературу, готували реферати, проводили пропагандистську роботу, в обговореннях критично оцінювали політику Російської імперії. Цікавим є той факт, що єврейська молодь, окрім народницької літератури, вивчала також українофільську¹²².

Ми вже вказували, що однією із ознак фронтиру є недостатня інтегрованість регіону до соціальних та політичних структур країни, відсутність потужної спільної ідентичності, слабкість державних політичних інститутів. Цілком зрозуміло, що фронтір представляє собою плідний ґрунт для наростання сепаратизму, яке можна оціню-

¹²⁰Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII. – С. 34.

¹²¹Турченко Ф.Г. Південь України... – С. 34.

¹²²Николаєнко А. В., Тарасов А. В. Євреї в учнівському опозиційному русі півдня України (друга половина XIX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 71-74.

вати як позитивний сигнал для українського державотворення початку XX ст., оскільки він демонстрував нелояльність до імперського центру. Але водночас сепаратизм ускладнював процеси національного відродження України.

Сепаратизм періоду Української національно-демократичної революції на Півдні України розвинувся на основі регіональних рухів початку XX ст., формуванню якого у свій час сприяла політика уряду Російської імперії. Регіональні рухи Південної України вже знайшли відображення у низці наукових робіт вітчизняних дослідників. Це, зокрема, публікації професора Г. Турченко, в яких дослідниця ставить питання про природу та особливість суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону початку XX ст. Вона аргументовано доводить, що багатонаціональну буржуазію Півдня України, а її склали росіяни, євреї, українці та представники інших етнічних груп, спонукала до політичної діяльності політика Російської імперії. Імперський центр з метою обмеження конкуренції в обличчі підприємців південних губерній усілякими способами перешкоджав їх діяльності, ставив місцеву буржуазію у нерівні умови із столичною, що цілком справедливо викликало обурення та незадоволення. Критика економічної політики центру швидко набирала сили та аргументів, достатніх для переходу від етапу критичного осмислення до організації спочатку громадських об'єднань, а після цього до політичних вимог. Місцеві підприємці ставали активними патріотами, готовими протистояти центру та відстоювати права регіону¹²³. В умовах революції 1905-1907 рр. регіональні рухи набрали потужності та оформилися у вимоги створення автономних утворень, наприклад, Південно-Руської (або Чорноморської) республіки в Одесі. Із розгортанням українського державотворення після падіння імперського центру та Української революції у 1917 р. регіональні рухи набули нового народження, але в основі їх зростання лежала недовіра до національного центру у Києві. Цією ситуацією скористалися більшовики, які не мали масової підтримки навіть в індустріальному південноукраїнському регіоні. Під впливом більшовиків регіональні рухи трансформувалися в сепаратизм у формі радянських республік – Одеської радянської республіки, Донецько-Криворізької республіки, Миколаївської повітової соціалістичної комуни.

* * *

Збереження внутрішніх міжнаціональних фронтирів Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяло посиленню національної самоідентифікації як українців, так і інших етнічних груп регіону, що знаходило також прояв в інтенсифікації українського національного відродження. Разом з тим, південноукраїнський регіон залишався

¹²³ Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи... – С.35.

сам по собі фронтром по відношенню до імперського центру, про що свідчили незавершеність інтеграції регіону до соціально-економічних та політичних структур імперії, відсутність потужної спільної ідентифікації. Фронтири Півдня України, з одного боку, демонстрували провал національної імперської політики та відкривали широкі перспективи для українського визвольного руху. Водночас регіональні рухи на тлі збереження характеристик фронтиру регіону під впливом пропаганди більшовиків трансформувалися у сепаратизм, що ускладнювало виконання завдань українського державотворення на початку ХХ ст.

КОЛОНІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КРИМУ (кінець ХVІІІ ст.)

Анексія Криму у березні 2014 р. та фактично задекларовані вищим керівництвом Російської Федерації претензії на територію Півдня і Сходу України під імперською ширмою їх «історичної належності» Росії яскраво засвідчили інструменталізацію історичних уявлень та їх викривленої інтерпретації у пропагандистській кампанії та геополітичних візіях керівництва сусідньої держави. І кримська операція, і проект так званої «Новоросії» офіційною московською пропагандою обґрунтовуються «історичним правом» Росії на ці «ісконно руські» землі, заселені упродовж ХVІІІ-ХХ ст. представниками «русского мира». Саме тому дослідження демографічної історії цих українських територій актуальне не лише в академічній площині, але й у контексті національної безпеки України.

Крим протягом усієї своєї історії був територією зіткнення та симбіозу багатьох народів, культур та цивілізацій, що мало безпосередній вплив на формування етнічного та демографічного образу цього полікультурного ареалу. Проте початком кардинальної й цілеспрямованої корекції етнодемографічних процесів як державної політики в Криму стала його перша анексія у 1783 р. та подальша інкорпорація до Російської імперії.

Контроверсійність кримського дискурсу і його надмірна заполітизованість є характерною ознакою постійних суспільних і політичних дискусій, що не припиняються донині. Перманентність та методичність заяв адептів концепції «споконвічності російського Криму» щодо заперечення легітимності державної належності Криму Україні активізувалися особливо нині, в умовах окупації Криму Російською Федерацією.

Варто вказати й на аналогічні тенденції серед окремих представників російської історичної науки та політології. Для обґрунтування своєї позиції наші сусіди використовують широкий набір інструмен-

тів – від особливої, «російсько-державницької» інтерпретації історичного досвіду та аргументації геополітичного порядку до звичайної підміни понять й довільного трактування історичних фактів. Провідним постулатом є намагання довести той «факт», що українці почали з'являтися в Криму надто пізно, десь з другої половини чи кінця XIX ст., а відносно масово – взагалі після 1954 р., отже не мають жодного відношення до цього регіону. За цією логікою, рішення Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області в 1954 р. та її подальше перебування в складі УРСР є необґрунтованими, нелегітимними, зрештою абсурдними.

Зокрема, обґрунтовуючи історичне, геополітичне і тому подібне «право» Росії на володіння Кримом, російський дослідник В. Похльобкін наполегливо заперечує будь-які історично зумовлені зв'язки України з цим регіоном. Аналізуючи процеси інкорпорації Криму і всієї південної України до Російської імперії та подальшої колонізації цих територій упродовж кінця XVIII-XIX ст. представниками різних етнічних груп, автор робить наступне застереження: «Даже об украинской колонизации ничейных земель, лежавших между Крымом и Запорожьем, нельзя говорить ни в фактическом, ни, тем более, в юридическом смысле. Такого исторического факта просто не существовало... Единственных, кого там (в Південній Україні. – Авт.) практически не было, так это украинцев, хотя они территориально были ближе всего расположены к Новороссии». На думку російського науковця, пояснити це можна особливістю національної психології українців і навіть позицією «українських націоналістичних «братств», які, виявляється, відвертали (!) від переселення на південь не лише верхівку українського суспільства, але й широкі народні маси, закликаючи не переселятися до Південної України – «москальської землі».

Головну свою тезу В. Похльобкін формулює наступним чином: ідея передачі Криму УРСР у 1954 р. «по сути своей и политически, и в международно-правовом отношении антиисторична и имеет явную и резкую антироссийскую направленность, нацелена на нанесение ущерба российской государственности, на подрыв его обороноспособности... Этот акт был ничем не мотивирован и не мог основываться ни на каких разумных основаниях. Поэтому он не может быть признан действительным, в том числе и по чисто юридическим причинам». Звідси, за Похльобкіним, логічний висновок – рано чи пізно (залежно від політичної кон'юнктури) цьому «беззаконню» потрібно покласти край, повернувши Крим його «справжньому власнику» – Росії¹²⁴.

¹²⁴ Похлебкин В.В. К вопросу о геополитическом и международно-правовом положении Крыма // Московский журнал международного права. – М., 1996. – № 2. – С. 172, 174, 177-179.

З огляду на політичні реалії та ідеологічні диверсії, актуальним є дослідження колонізаційної політики в Криму, зокрема її мети, завдань, спрямованості та безпосередніх результатів, а також впливу на демографічне становище півострова протягом вказаного періоду.

Проблема заселення Кримського півострова після його входження до Російської імперії загалом непогано представлена в історичній науці. Сучасні дослідники торкнулися різних аспектів демографічних процесів в Криму. Разом з тим, в історії колонізації регіону у розглядуваний період залишаються окремі аспекти, які потребують подальшого дослідження, зокрема, щодо впливу етноконфесійних та геополітичних чинників на формування демографічної політики Російської імперії.

Варто підкреслити, що на першому етапі інкорпорації Криму до імперії, з огляду на перманентність російсько-турецької конфронтації в Чорноморському регіоні та місце в ній Криму, пріоритетним було завдання перетворення півострова в російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що активізувалася наприкінці XVIII ст. Проте розраховувати на лояльне ставлення місцевого татарського населення до нової влади внаслідок історичних, політичних та ментально-релігійних факторів не доводилося, що засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Небезпідставно російська адміністрація не довіряла й тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або ж приховані протурецькі симпатії.

Виходячи з цього, необхідною передумовою подальшого входження Криму до імперії вважалася необхідність форсованого заселення та колонізації півострова лояльним населенням. Власне, ще до першої анексії Криму 1783 р. у російському урядовому середовищі з'явився проект, який передбачав перетворення півострова в імперську територію¹²⁵. Зокрема, після «звільнення» Криму від місцевого татарського населення першочерговим заходом мала стати його колонізація російським та українським елементом: «Потом спросить волницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно довольно ахотников наитится может»¹²⁶.

Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації в 1775 р. Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселиться до Криму. Можливо, згадане рішення пояснювалося й тим, що фактично з перших днів

¹²⁵ Мається на увазі доповідна записка про Крим авторства статс-секретаря Катерини II Олександра Безбородька, подана ним імператриці у 1774 р.

¹²⁶ Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф.535. – Оп.1. – Спр. 2460. – Арк. 8 зв.

здобуття Криму півострів розглядався Катеринославським генерал-губернатором Г. Потьомкіним як невід'ємна складова частина свого генерал-губернаторства, що охоплювало весь південь і схід території сучасної України¹²⁷.

Заселення Криму новими поселенцями розпочалося практично відразу ж після його анексії Російською імперією. Порівняно активно півострів заселявся протягом усього розглядуваного нами періоду. Дещо уповільнила процеси колонізації Таврійської області російсько-турецька війна, що розпочалася в 1787 р.¹²⁸

Російський уряд заохочував переселення до новоприєднаних територій півдня: указами від 1781 та 1783 рр. підтверджувався дозвіл поміщикам перевозити на нові землі своїх кріпаків і дозволялося переселення державних та економічних селян. Переселенці отримували спочатку пільги на півтора року, а з 1783 р. термін податкових пільг був подовжений до шести і навіть, в «труднообжитих местах», до десяти років¹²⁹.

Аналізуючи національний склад заселенців новоприєданого краю, необхідно відзначити переважаючий український елемент в колонізації Криму, як і взагалі Південної України, що засвідчується численними архівними джерелами. Як показують документи, переважна частина поселенців, особливо перших, були вихідцями саме з українських територій Російської імперії, тим більше, що заселення українським людом південних територій заохочувалося російським урядом. Зокрема, в 1787 р. генерал-губернаторам було дане розпорядження дозволяти державним селянам з малоросійських губерній поселитися в Новоросійському краї¹³⁰.

Українці переселялися до Криму та материкових повітів Таврійської області з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Харківського, Херсонського, Катеринославського намісництв¹³¹. Процеси заселення Криму українським людом мали не лише адміністративно-територіальний аспект, але й етнічний. Це підтверджується, зокрема, тією обставиною, що часто в архівних справах переселенці фігурують під назвою українців, більше того, це засвідчують і типові українські прізвища поселенців¹³².

¹²⁷ Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С.37.

¹²⁸ ДААРК. – Ф.799. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 4.

¹²⁹ Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XX века: Численность, структура, география // История СССР. – М., 1984. – № 4. – С. 43.

¹³⁰ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института. – Симферополь, 1956. – Т. XXIII. – С. 79.

¹³¹ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 346. – Арк. 1-16; Спр. 347. – Арк. 1-12.

¹³² ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 2-2 зв.

Особливо активно заселення Таврії відбувалося з сусіднього Катеринославського намісництва. Так, наприклад, згідно розпорядження Г. Потьомкіна, навесні 1788 р. в урочище Голінкой Таврійської області були переселені військові поселяни слободи Чонгарської та села Тонконогівки цього намісництва, відповідно 459 та 175 осіб. На новому місці поселенцям відводилося по 15 десятин землі на кожен особу та надавалися пільги на 10 років по сплаті податків¹³³.

Українське заселення півострова ширилося не лише з підросійської Лівобережної України, а й з українських земель, що перебували під владою Речі Посполитої, частина яких дещо пізніше, в результаті так званих другого та третього поділів Польщі 1793 та 1795 рр., відійшла до Російської імперії, тобто з Правобережжя.

Зауважимо, що в документах переселенці з цих територій, як правило, фігурують під назвою поляків¹³⁴. Проте в даному випадку термін «поляки», очевидно, потрібно трактувати не як етнізм, а саме як колишню державну приналежність, підданство. В цьому перекоонує і аналіз джерел. Географія попереднього місця проживання та прізвища переселенців дають підстави стверджувати, що йдеться, передусім, про українське населення, що переселялося до Таврійської області, зокрема й до Криму¹³⁵.

Соціальна структура кримських поселян відзначалася строкатістю. В розглядуваний період півострів заселявся відставними солдатами, казенними поселянами, козаками та міщанами, церковнослужителями, представниками релігійних сект (зокрема, старообрядцями) тощо.

У цьому відношенні варто підкреслити, що українські козаки, міщани та вільнопоселяни були серед перших переселенців до Таврійської області, що засвідчують архівні справи, наприклад, «Дело по прошенію мещан г. Нежина Черниговского наместичества Троицкого, Бурсука, Кривенко и казака Ренченко о приписке их в Симферопольские мещане»¹³⁶, «Дело по прошенію казака Павла Лободы о причислении его к симферопольскому мещанству»¹³⁷ та інші.

Немало було й військового елемента в соціальній структурі заселенців півострова. Це здебільшого були відставні нижні військові чини, котрих російський уряд розпочав поселяти в Криму одразу після його анексії¹³⁸.

¹³³ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 21-24.

¹³⁴ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 21-26; Спр. 87. – Арк. 1-4; Спр. 88. – Арк. 4-8, 17, 74, 123-134; Спр. 89. – Арк. 1-6.

¹³⁵ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 1-6.

¹³⁶ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 240.

¹³⁷ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 280.

¹³⁸ Секиринский С.А. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.) // Советская тюркология. – 1988. – № 4. – С. 90.

Підкреслимо, що й тут українці відіграли помітну роль. Так, наприклад, після приєднання Кримського ханства до Російської імперії на півострові перебували українські козаки, переважна частина яких в 1784 р. повернулася додому, а окремі залишилися в Криму; крім того в 1787 р. на півострові були поселені відставники з Кубанського корпусу, який комплектувався значною мірою українським елементом¹³⁹. У середині 1790-х рр. козакам Чорноморського війська для їх поселення було відведено землі на території Таврійської області¹⁴⁰. А в 1795 р. деякі козаки, що проживали в Таврійській області, отримали дозвіл переселитися на надану Війську Чорноморському землю на Кубані¹⁴¹.

Одними з перших заселенців Криму стали солдати-відставники. Скажімо, в 1784 р. були звільнені у відставку і поселені в Криму понад 500 нижніх військових чинів. А в 1787 р., за наказом Г. Потьомкіна, на поселення до Таврії було направлено ще понад 400 відставних нижніх чинів розміщеного на Дону Кубанського корпусу¹⁴².

Таким чином, поселення в новоприєднаному краї цієї категорії поселенців відбувалося в адміністративному порядку – російський уряд виходив не з побажань відставників, а з необхідності заселення щойно завойованого краю лояльним елементом та детатаризації Криму.

Щоб закріпити цю категорію поселенців на нових місцях та, в подальшому, збільшувати населення області вирішено було створити для відставників родини. Більше того, планувалося значну частину солдатів з полків, розміщених у Криму та Таврійській області, перетворити в місцевих поселенців¹⁴³. Зокрема, Г. Потьомкін 24 грудня 1784 р. (4 січня 1785 р.) звернувся до генерал-прокурора О. Вяземського з проханням доправити до Катеринославського намісництва і Таврійської області «состоящих в разных наместничествах жен рекрутских оставшихся в домах в нынешнем 784 году по отправлении

¹³⁹ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 2. – 18 арк.; *Киреенко Г.К.* Ордера князя Потемкіна и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления, 1784-1796 // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 19.

¹⁴⁰ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 276. – Арк. 1, 3-7, 25-32 зв.

¹⁴¹ Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 813. – Арк. 1-8; ЦДІАК. – Ф. 209. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 1-2, 6.

¹⁴² *Секиринский С.А.* К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. – С. 75; ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 3-27; ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 12, 19, 37-61.

¹⁴³ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 126-127.

музей их в полки моего начальства...»¹⁴⁴. Згідно з указом від 14 січня 1785 р., 4425 рекрутських дружин з російських намісництв мали бути відіслані до своїх чоловіків в полки, розміщені в Катеринославському намісництві і Таврійській області¹⁴⁵. В такий спосіб планувалося збільшити народонаселення краю.

Як бачимо, в перші роки заселення Таврійської області в демографічній структурі Криму спостерігалася явна диспропорція з домінуванням чоловічого населення, а повільне зростання чисельності заселенців нового краю пояснювалося недостатнім природним відтворенням. Сподіватися ж на створення нових сімей переселенців за рахунок місцевого жіноцтва теж не було підстав, оскільки місцеві християни, які уникнули депортації 1778 р. до Азовської губернії, поборювалися пов'язувати долю своїх доньок з «іновірцями»¹⁴⁶.

Щоб подолати цю деструктивну демографічну тенденцію, доводилося вдаватися до безпосереднього вербування жінок у внутрішніх губерніях для подальшого їх поселення в Таврії. В серпні 1784 р. правитель Таврійської області В. Коховський повідомляв з цього приводу В. Попову, що згідно розпорядження Г. Потьомкіна «доставить поселянам ... все потребное быть настоящими домоводцами, отправил я в Малороссию г[осподина] ротмистра Ждановского для приискания жен всем холостым выходцам»¹⁴⁷. Охочих стати вербувальниками було достатньо, оскільки «Плану» 1764 р., вони отримували гроші на проїзд та харчування завербованих, а також плату за кожну привезену поселянку та інші пільги, зокрема, можливість бути зарахованими до штатів кримської адміністрації¹⁴⁸. Ордером від 20(31) січня 1785 р. В. Коховському Г. Потьомкін дозволив заплатити «за каждую привезенную в Тавриду девку по пяти рублев...»¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1881. – Т. XII, отд. 2. – С.315.

¹⁴⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 127-128.

¹⁴⁶ Озенбашлы А. Къырым фаджиасы: Сайлама эсерлер. – Симферополь, 1997. – С. 112.

¹⁴⁷ Письма правителя Таврической области В. В. Коховского правителью канцелярии В. С. Попову для доклада его светлости князю Г. А. Потемкину-Таврическому // ЗООИД. – Одесса, 1877. – Т. X, отд. 2. – С. 239.

¹⁴⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 128.

¹⁴⁹ Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области. – С. 317.

Перша партія завербованих у кількості 45 жінок і 7 чоловіків була доправлена до Криму в лютому 1785 р. Всі вони були поселені в Акмечеті. На початку травня надійшла друга партія жінок (34), наступного місяця ще 20 дівчат. Новоприбулі були також поселені в Криму. Цього ж місяця вербувальниками були доставлені до Таврійської області 258 осіб обох статей, які були поселені в потьомкінській слободі Олешках Дніпровського повіту¹⁵⁰. Всі доправлені поселенці були переважно «польськими» українцями¹⁵¹.

У 1786 р., за підрахунками С. Секиринського, на поселення в Таврійську область було направлено шість партій жінок загальною кількістю 1497 осіб. Майже всі вони були вихідцями з центральних російських губерній. Більшість з них (1032) були дружинами солдатів, що відбували службу в Таврійській області. Вони були відправлені до військових частин своїх чоловіків для подальшого поселення в області. 218 жінок були видані заміж за переселенців з російських губерній, а 80 жінок поселено на «холостом положенні» в Бахчисараї¹⁵². По прибутті рекрутських дружин часто виявлялося, що чоловіки деяких з них вже померли; тоді таких вдів видавали заміж, найчастіше примусово, за солдатів, що звільнялися на поселення в Криму¹⁵³.

Сучасник цих подій Б. Мертваго так описував цю демографічну політику російського уряду: «Со всего государства велено было собрать солдатских жен и отправить к мужьям. Под присмотром привезенные в Крым женщины, коих мужья давно померли, разбираемы были солдатами, коим тотчас давалась отставка и снабдение от казны, и лишь объявит желание поселиться на землях, к тому назначенных в Крыму. ...Получа все, что крестьянину иметь надобно, оставшись на свободе без всякаго присмотра, предавались они распутству, и большая часть исчезла»¹⁵⁴. Дійсно, станом на 1793-1794 рр. в Таврійській області мешкало близько 600 відставників, з них власне в Криму менше 450 осіб¹⁵⁵.

Поселялися в Криму також звільнені зі штатів намісницьких та губернських установ чиновники. Скажімо, за наказом Потьомкіна в

¹⁵⁰ Лашков Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический, как деятель Крыма (Краткий очерк по архивным данным). – Симферополь, 1890. – С. 8.

¹⁵¹ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 130.

¹⁵² Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. – С. 76.

¹⁵³ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 1, 3-12; ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 1-13; ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 1-3.

¹⁵⁴ Записки Дмитрия Борисовича Мертваго, 1760–1824 // Русский Архив. – М., 1867. – № 8-9. – С. 180.

¹⁵⁵ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. – С. 77-78.

1784 р. на поселення до Криму були направлені звільнені зі штатів Харківського намісництва¹⁵⁶, а в 1787 р. поселені в Криму і приписані до штатів області близько 20 колишніх чиновників Київського намісництва¹⁵⁷. Показово, що і в структурі чиновницького апарату державних установ Таврійської області питома частка українського елементу була найбільш значною: в штатах обласних установ Криму в 1783-1796 рр. українці обіймали близько третини усіх посад, випередивши за цими показниками представників відповідно татарської та російської груп, а також греків¹⁵⁸.

Власне, це було закономірно, адже українці як найбільш інкорпорована до соціально-політичної структури Російської імперії етнічна група були й найбільш підготовленими до такої діяльності. Тому в умовах браку кадрів для комплектації штатів Таврійської області вони активно заміщували вакантні посади.

Соціальна структура новопоселенців Таврійської області була представлена також церковнослужителями з внутрішніх губерній, котрі опинилися поза штатом приходів, та представниками різноманітних «розкольницьких» релігійних громад. На думку Г. Потьомкіна, поселення «розкольників» у новоприєднаному краї дало б чимало переваг загальнодержавного значення: обрусіння завойованих територій Північного Причорномор'я, перетворення «розкольників» у вірнопідданих і, у перспективі, повернення їх у лоно Російської православної церкви, зрештою, унеможливлення поширення ересі на нових місцях поселення, серед неросійського та нехристиянського населення¹⁵⁹.

Серед цього контингенту заселенців Таврійської області значну частку складали старообрядці з Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Зокрема, в 1787 р. в Тавриді їх було поселено 223 особи¹⁶⁰.

З метою русифікації краю переселялися російською владою до Таврійської області й церковнослужителі. Зокрема, ордером від

¹⁵⁶ *Лашков Ф.* Распоряжения (ордера) светлейшего князя Потемкина-Таврического правителю Таврической области В. В. Коховскому за 1784 и 1785 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. XV, отд. 2. – С.612, 635.

¹⁵⁷ *Киреенко Г.К.* Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления, 1784-1796 // ИТУАК. – Симферополь, 1888. – № 7. – С. 5.

¹⁵⁸ *Прохоров Д.А.* Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья (далі – КНП). – Симферополь, 1998. – № 4. – С. 136.

¹⁵⁹ *Иванов А.* О поселении раскольников в пределах нынешней Таврической губернии // ИТУАК. – Симферополь, 1889. – № 7. – С. 70.

¹⁶⁰ *Секиринский С.А.* К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. – С. 79.

19(30) квітня 1787 р. Г. Потьомкін повідомляв В. Коховському про направлення на поселення до Таврійської області 4335 «заштатних церковників», приписуючи йому надати новопоселенцям придатні до хліборобства місця заселення та все необхідне¹⁶¹. Крім того, на поселення направлялися й окремі церковнослужителі. У Катеринославського та Таврійського генерал-губернатора, окрім перетворення цієї категорії поселенців на землеробів, існували також й ідеї створення на їх основі міліції з можливістю формування регулярних козацьких сотень¹⁶².

Зацікавлений у форсованій колонізації та заселенні Криму, як і всієї Таврійської області, російський уряд заохочував також переселення до південного краю казенних поселян з внутрішніх губерній, що відбувалося порівняно активно. Натомість заселення Таврії кріпосними селянами просувалося повільно: станом на 1793 р. в Криму нараховувалося менше 300 душ російських кріпосних¹⁶³. Тому практикувалося навіть виключення селян зі складу кріпосних та зарахування їх при поселенні в області до числа казенних поселян. На поселення направлялися також карні злочинці, арештанти, каторжани тощо¹⁶⁴. Одними з перших таких кримських поселян стали вислані на півострів за наказом Катерини II мешканці полтавського села Турбаї, засуджені за «мятеж и смертоубийство»¹⁶⁵.

Необхідно зауважити, що окрім легального, законодавчо врегульованого відповідно до указів 1781 та 1783 рр., переселення, що здійснювалося в адміністративному порядку, мало місце і стихійне заселення Криму кріпосними втікачами. З огляду на географічну близькість Криму значну частку в цій міграційній масі склали вихідці з українських територій.

Задля збільшення народонаселення нової області російський уряд, фактично, заохочував переселення в Таврію втікачів, зокрема й повернення російськوپідданих втікачів з-за кордону, тощо. По прибутті таких переселенців до Таврійської області вони приписувалися до казенних поселян. Цією можливістю користалися, насам-

¹⁶¹ *Киреенко Г.К.* Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления. – С. 5-6.

¹⁶² *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 127.

¹⁶³ *Секиринский С.А.* К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века. – С.84-85.

¹⁶⁴ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 23-36, 57–59 зв.

¹⁶⁵ *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма. – Т. I-IV. – Ч. 1-17. – СПб., 1875. – С. 12.

перед, кріпосні селяни, інколи навіть цілими родинами. Спочатку вони тікали до польських земель, а вже потім поверталися звідти на південь і під виглядом «польських» або інших іноземних вихідців, дячків тощо приписувалися до казенних поселенців Таврійської області. За національним складом це були передовсім українці, росіяни та білоруси¹⁶⁶.

Станом на 1796 р., в результаті переселення до Криму відставних солдат, рекрутів та їх дружин і вдів, кількох партій жінок, поміщицьких і різних категорій казенних поселенців на півострові були започатковано 19 «російських» поселень, населення яких складало близько 1600 осіб. Для порівняння: в материковій частині Таврійської області (Дніпровський та Мелітопольський повіти) на цей час нараховувалося 39 поселень з майже 13 тис. поселенців¹⁶⁷.

Окрім вказаних власне «російських» поселень, переселенці з внутрішніх губерній імперії розселялися адміністрацією Таврійської області компактними групами в татарських селах, особливо поблизу значних кримських шляхів та у віддалених місцевостях, а також в усіх містах Криму та у володіннях російських поміщиків¹⁶⁸.

Утім, кількість казенних поселенців «російських» поселень півострова складала лише близько 11 відсотків від усієї кількості цієї категорії мешканців Таврійської області. Це свідчить про порівняно незначне заселення власне Криму в перше десятиліття по анексії, що пояснювалося, вочевидь, і тією обставиною, що відносно малозаселеними лишалися навіть південні степові території імперії. З іншого боку, відносно повільне заселення Кримського півострова новими поселенцями пояснювалося й деякими чинниками ментального та суб'єктивного характеру. Загадковість завойованого краю, його віддаленість, чутки про вкрай важкі природні умови Криму і на цьому фоні активне заохочування всіх бажаючих до переселення туди російським урядом, закономірно, викликали підозру і деякий страх потенційних переселенців. Як прямо вказував сучасник, «известия от возвращавшихся (з Криму. – Авт.) полумертвыми офицеров распространили слухи о тяжести климата. Россияне ужасались Крыма...»¹⁶⁹.

Складними були не лише природно-кліматичні умови нового краю, а й побутова необлаштованість перших поселенців Криму, що стало од-

¹⁶⁶ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 131-132.

¹⁶⁷ Лашков Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – Симферополь, 1896. – № 24. – С. 56.

¹⁶⁸ Институт рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф. V. – Спр. 852. – Арк. 235 зв.; Записки Дмитрия Борисовича Мертваго... – С. 179.

¹⁶⁹ Записки Дмитрия Борисовича Мертваго... – С. 178.

нією з головних причин повільного заселення півострова. Вкрай тяжке становище російських поселян змусило адміністрацію Таврійської області вживати заходів для контролю над поселенцями. Зокрема, для нагляду за казенними поселянами призначалися відповідні наглядачі, переважно з відставних солдат, приписаних на поселення в Таврійську область¹⁷⁰.

Задля прискорення заселення практично відразу після анексії російський уряд запровадив політику заохочення переселення на півострів іноземних колоністів. При цьому Петербург переслідував дві мети. По-перше, планувалося, що іноземні колоністи сприятимуть швидкому економічному відродженню занедбаного південного краю. По-друге, потрібно було заселити Крим конфесійно спорідненим християнським, отже лояльним, населенням, аби в такий спосіб етнополітично закріпити за Росією півострів і нейтралізувати ісламський фактор шляхом постійного падіння питомої частки мусульман у структурі населення півострова, та, з іншого боку, задля створення потужної противаги татарському елементу на етноконфесійній основі.

У цьому сенсі значні сподівання російський уряд покладав на колоністів з Європи, а також, особливо, на вихідців з європейських володінь Османської імперії: православні греки та албанці, поселившись у Криму, мали скласти основу цієї антиісламської противаги.

Вихідці з островів Архіпелагу стали одними з перших іноземних переселенців до Криму. Вони мали ряд переваг перед іншими іноземцями¹⁷¹. Про привілейоване становище греко-албанських колоністів свідчить і потьомкінський ордер від 25 травня (5 червня) 1787 р. Коховському про відправлення групи хлопчиків цих поселенців на навчання до Грецької гімназії¹⁷².

У цьому зв'язку зауважимо, що греки та албанці складали найбільший відсоток серед усієї маси іноземних переселенців до Криму в цей період. Серед іноземців, які прийняли російське підданство, більшість

¹⁷⁰ *Киреенко Г.К.* Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления. – С. 8.

¹⁷¹ Різноманітні преференції російського уряду вихідцям з островів Грецького архіпелагу, зокрема й привабливий підйомний «соціальний пакет» для колонізації греками Кримського півострова, варто розглядати не лише як компенсацію за участь архіпелазців у морських кампаніях російського флоту проти турків у ході війни 1768-1774 р., але й як один із аспектів відомого «Грецького проекту» Катерини II – геополітичної стратегії завоювання Османської імперії та відновлення на її уламках Грецької держави на чолі з представником російського імператорського дому.

¹⁷² *Киреенко Г.К.* Ордера князя Потемкина и графа Зубова, хранящиеся в архиве Таврического губернского правления. – С. 11.

складали представники саме цих двох етнічних груп, що засвідчують відповідні архівні справи¹⁷³.

Значну масу «турецьких» переселенців складали особи, в яких були негаразди з турецькими властями, біднота, жебраки та інші декласовані елементи. Зокрема, генерал О. Ігельстром так описував групу албанських вихідців, котрі прибули до Криму в 1784 р.: «Все сии албанцы, не име[ют] не только каковое либо оружие, ниже одеяния и обуви, кроме одних рубах, покрытых разодраным рубищем...»¹⁷⁴.

Національний склад переселенців з Османської імперії до Криму, окрім згаданих греків та албанців, був представлений також болгарами, молдаванами, румелійськими вірменами тощо, хоча представники вказаних національностей значно поступалися чисельністю колоністам з архіпелазьких островів¹⁷⁵.

У 1783 р. генерал М. Коховський перевів з Могильовського намісництва групу білоруських селян для заселення свого села Озаміт в Криму¹⁷⁶.

Російським урядом практикувалося також переселення до Криму іноземних колоністів з внутрішніх російських губерній. У 1785 р. з с. Великого Хутора Київського намісництва було переселено до Криму іноземців для поселення в с. Мангуші¹⁷⁷. В ордері від 9(20) липня 1785 р. Потьомкін приписував Коховському переведених з України з сіл таємного радника Завадовського «волохов и протчих иностранцов» поселити в порожніх грецьких поселеннях або в Перекопському степу¹⁷⁸. У 1794 р. до Таврійської області переселилися дві родини європейських колоністів з Санкт-Петербурзької губернії¹⁷⁹. Стосовно західноєвропейських переселенців, то вони з'являються в Криму, статистично помітно, дещо пізніше, з початку ХІХ ст.

Одним з напрямів колонізаційної політики російського уряду в Криму стала роздача кримських земель, що розпочалася одразу після анексії і тривала паралельно з процесами кримськотатарської еміграції та заселення Криму новими поселенцями. Як і власне вся колоні-

¹⁷³ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 373; Спр. 374; Спр. 381.

¹⁷⁴ Цит. за: Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – С. 130.

¹⁷⁵ Лашков Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический... – С. 9.

¹⁷⁶ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 1-8; Савинова О.В. Белорусы Крыма (по материалам исследований Крымского этнографического музея) // КНП. – Симферополь, 1998. – № 5. – С. 440-441.

¹⁷⁷ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 1, 5-9 зв.

¹⁷⁸ Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области. – С. 324.

¹⁷⁹ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 1-8.

зація півострова, роздача кримських земель російським урядом була спрямована на досягнення як економічних, так і політичних цілей. Поряд з перетворенням Тавриди в майбутньому на одне з головних джерел надходжень до імперського бюджету надання земельних наділів російським поміщикам мало забезпечити подальшу соціально-політичну інтеграцію півострова до імперії.

З приєднанням Криму усі кримські землі, за винятком землеволодіння лояльної до нової влади кримськотатарської знаті, були приписані до російської казни. Основу земельних ресурсів, з яких надавалися наділи, складали землі ханського і колишнього султанського домену та інші, котрі за часів ханства були державними, а також значні земельні площі, що залишилися після переселених у 1778 р. російським урядом до Азовської губернії кримських християн. Крім того, імперська казна постійно поповнювалася, починаючи з 1783 р., землями кримськотатарської еміграції, а також конфіскованими угіддями татарської опозиції, представники якої депортовувалися до внутрішніх російських губерній або за межі імперії.

Роздача кримських земель розпочалася в 1784 р. і тривала до 1797 р. включно. Показово, що при цьому не існувало будь-якої економічно обгрунтованої державної програми наділення землею на півострові. Попри те, що офіційно земельні питання належали до компетенції Таврійського обласного правління, фактично все залежало від волі генерал-губернатора Г. Потьомкіна, а після його смерті – П. Зубова.

Так, приписуючи Коховському ордером від 28 червня (9 липня) 1784 р. скласти реєстр усіх казенних земель, Потьомкін підкреслював: «Никакие земли не могут быть даны в области Таврической без моей апробации, покупать же оные не запрещается»¹⁸⁰. Проте фактів купівлі кримської землі практично не було, – за словами В. Смірнова, «всевозможные выходцы из-за границы и из внутренних губерний Российской империи и иные проходимцы старались заполучить землю в Крыму даром, путем одной апробации всемогущаго Потемкина»¹⁸¹.

Для отримання наділу кримської землі, як правило, було достатньо обіцянки заселити отримані землі людьми або ж «завести» різноманітні фабрики тощо. Скажімо, херсонський обер-комендант де

¹⁸⁰ *Лашков Ф.Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // ИТУАК. – Симферополь, 1896. – № 25. – С. 90.

¹⁸¹ *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. XV, отд. 1. – С. 399-400.

Вітте в своєму проханні до П. Зубова про надання земель обіцяв ввести на них «немалое [количество] для поселения людей»¹⁸². А полковник Головатов просив відвести йому при поселенні Ворон Феодосійського повіту 2 тисячі десятин землі для засіву «єгипетською» пшеницею¹⁸³.

Як свідчать архівні матеріали, основу нових кримських землевласників склало російське дворянство, а також представники військового командування, чиновництва та російського капіталу. Значну частину нових землевласників склали чиновники Таврійської області, представники татарської верхівки та іноземці, прийняті в російське підданство та зараховані до штатів установ Таврійської області. Насамперед, значні земельні масиви були відведені генерал-губернатору Г. Потьомкіну: і в Криму, в Байдарській долині, і в материковому Дніпровському повіті (6 тис. десятин для «збирання очерету»)¹⁸⁴. Великим кримським землевласником став і правитель канцелярії Потьомкіна В. Попов. Йому було відведено, зокрема, помістя на р. Тавель та землі поблизу Чатир-дага з 400 десятинами лісу¹⁸⁵.

Про масштаби роздачі кримських земель свідчить той факт, що протягом 1784-1797 рр. було відведено в приватну власність понад 288 тисяч десятин землі. Розміри земельних «дач» у багатьох випадках були просто вражаючими: Ширинський бей Мегметша отримав у власність Кокозьку округу площею (разом з його спадковим володінням) 27 333 десятини, вже згадуваний В. Попов – 27 876 десятин (лише на півострові), без урахування Тавельського помістя площею 4 300 десятин; граф О. Безбородько отримав у Криму та Дніпровському повіті понад 18 тис. десятин тощо. Зрештою, Г. Потьомкін у власне володіння наказав відвести 13 тис. десятин у Байдарській долині та на південному березі Криму, а також 73 460 десятин у материкових повітах Таврійської області¹⁸⁶.

Отримували землі в Криму також й іноземці. Скажімо, іспанець принц де Лінь за указом Катерини II отримав у володіння поселення Партеніт і Нікіту, за які згодом одержав компенсацію (!) в п'ятнадцять тисяч рублів¹⁸⁷.

¹⁸² ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк.1.

¹⁸³ ДААРК. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1-3.

¹⁸⁴ ДААРК. – Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1-8; Спр. 113. – Арк. 1-16.

¹⁸⁵ ДААРК. – Ф.799. – Оп. 1. – Спр.179; спр. 189.

¹⁸⁶ *Лашков Ф.* Исторический очерк крымско-татарского землевладения... – С. 58-59.

¹⁸⁷ Інститут рукопису НБУ імені В. Вернадського. – Ф.V. – Спр.852. – Арк.149-149 зв.

Тут потрібно підкреслити, що Потьомкін всіляко заохочував приїзд до Криму різноманітних іноземних садівників, промисловців та комерсантів. Їм надавалося значне утримання, наділялися землі. Скажімо, на одного з них, згаданого садівника В. Гулда, покладалося розведення кримських садів. Проте його діяльність обмежилася переважно дослідженням якості кримських земель та вивченням можливостей заведення в Криму різноманітних промислів та розвитку окремих галузей промисловості. Цим він займався під час кількох подорожей місцевостями Криму, результатом яких стало листування з Потьомкіним з даного предмета та записка «Примечание Криму», підготовлена для князя влітку 1785 р.¹⁸⁸

Цікаво, що в січні 1786 р. до Криму прибув з Константинополя англієць Гендерсон, який зобов'язався закласти в Старому Криму ботанічний сад. З ним приїхала і його племінниця, яка обіцяла розпочати виробництво сиру. Виявилось, що це були звичайні, проте не єдині в тогочасному Криму авантюристи. Влітку 1787 р. Коховський повідомляв Потьомкіну: «Они получают жалованье, живут покойно, и ни за что не принимают... Гендерсон не посадил ни одной былинки, а мамзель не сделала ни одного сыра»¹⁸⁹.

Часто бездіяльність та авантюрна безвідповідальність таких іноземців була й наслідком прихильного ставлення до всіляких ілюзорних і часто примарних «кримських» колонізаційних проєктів та планів самого Потьомкіна. Більше того, здобували його схвалення і відверто нахабні та цинічні проєкти колонізації Криму, аж до переселення в Крим з Англії засуджених до каторги злочинців. Вже згадуваний іспанець де Лінь пропонував російському уряду надати Мальтійському ордену дозвіл на заснування своїх колоній на узбережжі Кримського півострова, зокрема передати рицарям Балаклавський порт¹⁹⁰.

Таким чином, часто великі земельні наділи потрапляли у власність осіб, які не мали можливості і, як правило, здатності та бажання їх заселяти та освоювати. Внаслідок цього величезні простори кримських земель перебували у вкрай занедбаному стані, що неодноразово відзначали очевидці. Зокрема, П. Сумароков так характеризував політику роздачі земель Потьомкіним: «Оныя (землі. – Авт.), вместо небольших участков полезным поселянам, назначались тысячами десятин, или боярам, оставившим их без внимания, или неизвес-

¹⁸⁸ ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1599. – Арк. 1-3 зв.; ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 1542. – Арк. 2-6 зв.

¹⁸⁹ Письма правителя Таврической области В. В. Коховского правителю канцелярии В. С. Попову. – С. 271.

¹⁹⁰ Брикнер А.Г. Разрыв между Россией и Турцией в 1787 году // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1873. – № 7. Июль. – С. 133.

тным пришлецам, не ведающим домостроительства и лишенным всяких средств»¹⁹¹.

Указом від 2(13) вересня 1793 р. кримські землі затверджувалися за тими власниками, яким вони були відведені. А згідно сенатського указу від 19(30) жовтня 1794 р. російські та татарські поміщики були затверджені в «свободном распоряжении своими поместьями и вотчинами и тому подобными дворянскими именьями с распространением этого права и на наследников». Отже, зміни, що відбулися в системі кримського землеволодіння та землекористування після анексії Криму, були офіційно визнаними та затвердженими¹⁹².

Колонізаційна політика російського уряду, таким чином, заклала підвалини для земельних суперечок між татарськими поселенцями, з одного боку, та новими російськими власниками, а також татарською верхівкою, яка отримала значні земельні дачі, як спадкові, так і знову надані, з іншого. До того ж, за прикладом прийшлих поміщиків нові татарські землевласники намагалися не лише об'єднати в своїх руках кращі землі, а й перетворити особисто вільних татарських поселенців у власних кріпаків¹⁹³. Сутність колонізаційної політики російського уряду влучно означив у своїх нотатках французький сучасник: «Победители (тобто росіяни. – Б. К.) водворились на их место (татар. – Б. К.), но не могут переносить здешний климат; земля вокруг них бесплодна, торговля в упадке, потому что их руки больше заняты защитой захваченной земли, нежели обработкой ее»¹⁹⁴. Колонізаційна політика Петербурга переслідувала, отже, крім економічних, і політичні цілі. Стратегічною метою російського уряду було закріплення Криму за Росією та подальша інтеграція регіону до складу імперії. Головним напрямом реалізації колонізаційної політики стало заселення Кримського півострова вихідцями з внутрішніх російських губерній, насамперед, українським та російським населенням, котре мало скласти етноконфесійну протизагрому місцевому населенню та поступово зменшувати питому частку татар у демографічній структурі півострова. Одночасне надання кримських земель, що звільнялися внаслідок безперервної кримськотатарської еміграції до турецьких володінь, у власність російських поміщиків було спрямоване на формування соціальної опори імперії в її соціально-політичних трансформаціях на півострові.

¹⁹¹ *Сумароков П.* Досуги крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. – Ч. I. – СПб., 1803. – С. 161.

¹⁹² *Лашков Ф.* Исторический очерк крымско-татарского землевладения... – С. 60.

¹⁹³ *Вольфсон Б.* Присоединение Крыма к России в 1783 году // Исторический журнал. – М., 1941. – № 3. – С. 58.

¹⁹⁴ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. – Ленинград, 1941. – С. 44.

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ХІХ ст.: ІСТОРИЧНИЙ ІНВАРІАНТ

Включення південних земель до Російської імперії внаслідок можливої війни згідно з Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. нагадувало імітацію європейської практики, коли території переходили від однієї держави до іншої за міжнародними договорами. Наслідування Європи поставило перед верховною владою Російської імперії досить складне завдання. Яка мережа влади забезпечить державну колонізацію на новому імперському просторі? Яку конфігурацію їй надати, аби імператора визнала знать місцевої людності, навіть екзотичних етносів?

Насильницький характер колонізації, який чи не вперше проаналізував П.Мілюков¹⁹⁵, бо його попередники схильні були недооцінювати її масовість, проявилася в ліквідації політичних противників – двох державних утворень – Кримського ханства і Запорозької Січі, в депортації греків і вірменів з півострова. Пізніше М. Любавський виділив військовий етап колонізації, коли захоплювалися землі Дніпровської лінії і освоювалося Азовське побережжя. На цьому етапі відбувалася величезна роздача на пільгових умовах земель чиновникам, штаб- і обер-офіцерам, що дало підставу історику назвати край «Ельдорадо для секунд-майорів, регістраторів і архіваріусів», які почали отримувати тут чималі земельні ділянки¹⁹⁶.

За внутрішніми колоністами, серед яких найбільше виділялися селяни і козаки з Лівобережної України, а також євреї із Західного краю (їм надавалися такі суттєві пільги як можливість утримувати винокурні і броварні, зберігати самоврядування (кагал) та наймати до себе робітників православного віросповідання), прийшли на заклик Катерини II іноземні колоністи. Серед них переважали біженці з Османської імперії: молдавани, валахи, греки, вірмени, болгары, а також поляки і меноніти, для яких було відведено понад 500 тис. дес. землі. Спонукали імператрицю до активного заселення краю тогочасні уявлення, яких дотримувалися й інші монархи. Вона була переконана, що від чисельності населення залежить розвиток держави, від кількості обробленої землі – врожай збіжжя, а від його продажу тепер уже через чорноморську торгівлю – прибутки казни.

¹⁹⁵ *Мілюков П.* Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1900. – Ч. I. – С. 64.

¹⁹⁶ *Любавский М. К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М., 1996. – С. 383.

Закріплення новонабутих територій покладалося на міста, засновувати та розбудовувати які імперія розпочала відразу, з кінця 1770-х років. Кожне з міст ставало одночасно і військовою фортецею, і ринком збуту сільськогосподарської продукції, і промисловим центром з цілком визначеною спеціалізацією. Херсон набував значення річкового і морського порту, Миколаїв – місця розбудови і перебування флоту, Одеса – торгового центру, Сімферополь, колишня резиденція калги-султана Акмечеть, став адміністративним центром спершу області, а згодом і Таврійської губернії. Севастополь був визначений як військовий порт, а Феодосія і Євпаторія ставали адміністративними і військовими містами. Для їх розбудови створюється 1792 р. Експедиція для будівництва південних фортець, яку очолив місцевий губернатор М. Каховський і через яку надходили з державної казни кошти на їх спорудження.

Формування мережі місцевих державних установ передбачалося за схемою, що їх запропонувала своїм підданам Катерина II, коли намагалася зміцнити владу та порозумітися із станами, збалансовано закріпивши за ними права і обов'язки перед верховною владою. Законодавча комісія 1767 р. переконала її, що покладатися на старі інституції не доводиться, і її «Учреждения для управления губерний Российской империи» стали законом для заснування нових установ на місцях. У них імператриця, спираючись на ідеї, пропонувані провідними європейськими мислителями з метою уникнення соціальних потрясінь, досить вдало реалізувала просвітницьку концепцію в мультиетнічній державі.

Незабаром Катерина II дійшла висновку, що загальна схема потребує корегування відповідно до місцевої специфіки, однак суттєві відступи почали здійснювати вже її наступники, вдосконалюючи владу через заснування все нових і нових установ. Кожен імператор, аби забезпечити надходження податкових коштів та виконання рекрутської повинності, поліпшував діяльність державної машини, рахуючись з місцевою специфікою. Практично до ліберальних реформ 1860-1870-х років втручання в життя місцевих спільнот цим і обмежувалося. За катерининською схемою очолював губерньську адміністрацію намісник, якого вона сама призначала і влада якого поширювалась на одну або дві губернії залежно від густоти людності (300-400 тис. осіб). Губерньське правління, як колегіальний орган, повинне було не тільки сприяти наміснику, а й стримувати його, аби той не узурпував влади, не перевищував владних повноважень. У повіті адміністративна влада належала земському справнику, якого на посаду обирала місцева дворянська корпорація, у повітовому містечку подібні повноваження виконував городничий, якого вже призначав Сенат.

Фінансові операції покладалися на казенні палати, котрі відкривалися у кожному губерньському місті і перебували під керівництвом

призначуваного віце-губернатора. Їх завдання полягали у переписах (ревізіях) людності, обліку місцевих державних статків і видатків, їх унормуванні відповідно до доходів. Новою установою ставав приказ громадської опіки, що його очолював губернатор. У його розпорядження держава виділяла 15 тис. руб. щорічно для кожної губернії, аби на ці кошти здійснювати соціальне забезпечення: засновувати лікарні, богадільні, закладати школи та виправні будинки.

Набагато складнішою була судова мережа влади, яку Катерина творила, спираючись на становий поділ суспільства з тим, щоб кожен стан судився за принципом собі рівних, так званого «станового права». Дворяни перебували у віданні вищого земського і повітового судів, до яких суддя призначався, а члени обиралися дворянською корпорацією. Містяни судилися у губернському і міському магістратах, до першого з яких судді призначалися, а до іншого вибиралися, як і засідателі магістрату. У негубернських містах судові повноваження покладалися на виборну ратушу, а дрібні суперечки залагоджували оперативні словесні суди, переважно з усьмим судочинством.

Для сільських жителів запроваджувалися нижні й верхні розправи, у яких задовольняли свої судові потреби однодворці, палацові та державні селяни. Суддями там були призначувані чиновники, а от засідателі обиралися селянами з поміж себе чи з канцелярських служителів. Найбільш наближеним до просвітницьких задумів імператриці ставав совісний суд, який засновувався у кожному губернському центрі і в якому засідали виборні представники усіх станів, що наближало його до всестанової установи. Та найбільше свідчила про неординарність совісного суду спроба запровадити таку невідому в Росії норму, як недоторканність особи громадянина, якого не можна було арештувати без рішення суду.

Завершували судову владу карна і цивільна палати з призначуваними суддями та з правом апеляції до Сенату. Охорону законності в судах мали забезпечувати прокурори, яких призначали до усіх судових установ та до губернського правління.

Катерина II не змогла відділити судову владу від адміністративної, бо на найнижчому рівні вони збігалися в нижньому земському суді, який запроваджувався у кожному повітовому містечку на чолі з земським справником. Відкриття нових установ супроводжувалося створенням поліції, на яку імператриця покладала не стільки функції примусу, скільки завдання державного будівництва з раціональним облаштуванням соціальної і економічної діяльності людей, з дотриманням громадського порядку та боротьбою зі злочинністю¹⁹⁷.

¹⁹⁷ *Мадариага де Исабель*. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 465.

Невдовзі, однак, сама Катерина II розпочала відступати від власної схеми державних інституцій. 22 січня 1784 р. указом на ім'я Григорія Потьомкіна вона повчала князя, аби він, орієнтуючись на її «Учреждения для управления губерний...», засновував у містах і повітах Катеринославської губернії тільки ті присутствені місця, «кои по числу и состоянню жителей необходимо нужны будут»¹⁹⁸. Це її розпорядження стало орієнтиром для намісника Півдня і дозволяло йому самому визначати, які установи слід відкривати найперше, а які можуть зачекати. Адже край переживав процес колонізації і освоєння, у якому брала участь людність з різними життєвими цінностями, ментальністю, правами власності, управлінськими принципами і культурою господарювання. Це була територія із незначним поширенням кріпосництва, а татарські селяни взагалі його не знали; землевласниками там ставали не лише дворяни, а більшість колоній перебувала на самоврядуванні. Позицію імператриці щодо необов'язковості запровадження її «Учреждений для управления губерний...» можна пояснити небажанням обмежувати законом владу на території, яка суттєво відрізнялась від внутрішніх губерній. А тому там намісницька форма правління з відповідними державними установами впроваджувалась пізніше. Катеринославське намісництво було відкрите 1783 р., тоді ж засновувалося Таврійське обласне управління.

Те ж саме демонструє і «відстаюча» хронологія у діяльності приказів громадської опіки, які відкривалися у Катеринославі 1784 р., у Херсоні – 1802 р., у Сімферополі – 1803 р., а в Одесі – 1823 р. За схемою, що її уклав Ф.Я. Ступак, серед усіх приказів в імперії найвищі показники за статками мали два – катеринославський і одеський¹⁹⁹. Відповідно із створенням Таврійської області почали свою діяльність і міські магістрати, які відкривалися у повітових містах з 1787 р., а сирітські суди ще пізніше, в 1791-1806 рр.

Намісники, і найперше Григорій Потьомкін, отримали на Півдні значну самостійність. Найпоказовішими її ознаками було практично невідоме використання державних коштів на будівництво флоту, міст чи утримання армії, поєднання цивільного управління з військовим, що проявлялося найбільше при формуванні козацьких ліній, роздача на власний розсуд землі та надання неросійській знаті дворянських звань²⁰⁰.

¹⁹⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. 22. – № 15908.

¹⁹⁹ Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – С. 10, 16.

²⁰⁰ Мадариага де Исабель. Россия в эпоху Екатерины Великой. – С. 588-589.

Специфічне геополітичне становище імперії викликало найбільшу турботу військового міністерства, яке мало подолати пограничну нестабільність, а для цього слід було забезпечити захист кордону і негайно закріпитися на нових землях. Адже Османська Порта не мирилася з втраченою ханських володінь. Військова складова пограниччя доповнювалась мережею митниць, застав і постів, яка охоплювала Таврійський півострів і Новоросію; зокрема йдеться про Очаківську, Перекопську, Козловську, Ахтирську, Кефійську, Дубоссарську і Одеську митниці та Овідіопольську, Херсонську, Арабатську, Миколаївську, Єникальську і Керченську застави²⁰¹. Вони ж створювали кілька митних округів, зокрема Одеський, Феодосійський, з останнього виділилися Керченський, Таганрозький, Ізмаїльський, Кримський та Азовський округи, на чолі яких стояли митні управління. Облаштування мережі митних установ насамперед переслідувало мету активізації торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої, покладаючись на доступність портів Чорного моря і багаті на збіжжя місцеві степи. Адже ні Рига, ні Петербург до цього не стали надійними портами щодо експорту російського зерна за кордон. Росія продовжувала торгувати в основному коноплею й льоном, які у неї купувала Великобританія. За задумом міністра щойно створеного Міністерства комерції М. Румянцева, торгівля повинна була спиратися на настанови відомого англійського економіста Адама Сміта щодо сприяння її вільному розвитку. Південні губернії у задумах міністра мали стати тією економічною зоною, де апробація смітівських ідей мала відбуватися зокрема й через запровадження особливої митної системи – *porto-franko*, початок якої мали забезпечити Феодосія і Одеса. Успішний їх досвід незабаром був застосований у інших російських портах: Батумі (1878-1866), Владивостоку (1861-1909), у гирлах Обі і Єнісею (1870-1907).

Незабаром до митної мережі додалися карантинні установи, що створювалися для охорони сухопутних і морських кордонів від занесення інфекційних хвороб. Серед них найвідомішим було Керченське карантинне правління, засноване 1833 р. Вони у своєму штаті передбачали не лише фахівців-медиків, а й перекладачів з грецької, італійської, турецької і вірменської мов²⁰². Як окрема структура перекладацька запроваджувалася, зокрема, і в канцелярії херсонського військового губернатора, що відрізняло її серед інших подібних установ.

Пограничне становище краю спонукало до заснування не лише митниць, карантинів, портових поштових контор²⁰³, а й до створення

²⁰¹ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Отд. 3-4. – С. 353-355.

²⁰² Там само. – С. 359-360.

²⁰³ Першою, 1816 р., була заснована Одеська прикордонна портова поштова контора з огляду на значні статки, що надходили від комерційних оборотів (ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Отд. 3-4. – С. 9).

окремої структури для з'ясування цих питань у складі місцевої губернаторської влади. Йдеться про начальника прикордонних справ при херсонському військовому губернаторові, посади, що її заснував Олександр І 1806 р.²⁰⁴ З підпорядкуванням Г. Потьомкіну митна мережа на південних територіях густішала. Якщо згідно з митним статутом 1811 р. з одинадцяти митних округів Російської імперії в українських губерніях було організовано п'ять, то 1892 р. з семи знову таки п'ять діяли в Україні²⁰⁵.

Намісницьку форму правління замінила генерал-губернаторська, яку з попередньою поєднувало воєнізоване управління із забезпеченням цілісності унітарної, централізованої держави. Потреба перейти від військової до господарської колонізації спричинила появу саме такої форми регіональної влади, від якої у внутрішніх губерніях верховна влада відмовилася. На Півдні її специфічні риси зумовлювалися завданнями контролю за торгівлею, на яку держава покладала неабиякі надії. Адже за вихід до Чорного моря Росія постійно воювала з непоступливими османами. Обличчям заснованого Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства 1822 р. більше як на три десятки років став граф М. Воронцов, покликаний активніше русифікувати край, відмовляючись від попередньої споглядальної політики верховної влади щодо його строкатих етносів. Спостережливий Філіп Вігель відразу зауважив, що з приїздом графа в демократичну щодо повсякденного життя Одесу привносилась незнана до того розкіш імперської столиці, яка лякала і негоціантів, і купців, котрі не звикли витрачати зароблені гроші на красиве і чепуристе «ганчір'я»²⁰⁶.

Нові приморські володіння спричинили появу ще однієї специфічної адміністративно-територіальної установи, яка також позначалася одноособовою владою градоначальника. Ця посада засновувалася імператором практично у всіх великих містах-портах²⁰⁷, які одночасно розбудовувалися і як військові, і як торговельні центри. Повноваження призначеного центром градоначальника поширювалися на міську територію та прилеглі населені пункти, і в його особі зосереджувалася військова (через обов'язки командира портів, начальника місцевих гарнізонів, комендантів) і поліцейська влада, однак основним було «покровительство торгующим». Йому ж підпорядковувалися карантинні

²⁰⁴ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Отд. 3-4. – С. 212.

²⁰⁵ Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 207, 214.

²⁰⁶ Вігель Ф. Ф. Записки. – Москва, 2000. – С. 479-480.

²⁰⁷ Зокрема, на Півдні існували вісім градоначальств: Таганрозьке, Феодосійське, Ізмаїльське, Одеське, Керч-Єникальське, Севастопольське, Миколаївське, Ялтинське.

і митні установи, державне будівництво. Він наглядав за діяльністю консулів іноземних держав і органів міського самоврядування – магістратів і дум. Концентрація влади в одній особі, як правило, адміралів, передбачала оперативне з'ясування й координацію складних військових і торговельних завдань. Саме у такій концентрації влада вбачала інструмент захисту комерційних інтересів державної скарбниці на Чорному морі, яке внаслідок переможної Російсько-турецької війни 1768-1774 рр. стало морем загальноєвропейського користування.

Повної уніфікації функцій градоначальників не відбулося, бо кожне місто вимагало спеціальної уваги державної влади. Так, одеський градоначальник опікувався біржею, відкритою 1796 р. на прохання неогоціантів з Європи²⁰⁸. Таганрозький з 1808 р. ставав головним попечителем купецького судноплавства по Азовському морю, а одеський – з 1812 р. виконував обов'язки начальника місцевого митного інспектора. У підпорядкуванні ізмаїльського градоначальника перебувала Дунайська флотилія і кордонна карантинна сторожа.

Саме через оперативність цієї форми влади уже в пізніший час градоначальства була впроваджена у кількох містах імперії, зокрема, в Санкт-Петербурзі (1871 р.), Москві (1905 р.), Ростові-на-Дону (1904 р.) і в Баку (1906 р.). А також у Кяхті (1851 р.), де градоначальнику були підпорядковані митниці та пограничні справи, бо з Китаєм постійно виникали конфлікти²⁰⁹.

На зміну державному управлінню Кримського ханства після ліквідації його автономії верховна влада імперії запропонувала Таврійське обласне управління (1783-1797) у складі представників російських військових і татарської знаті під загальним керівництвом начальника російських військ генерала Й. Ігельстрома. Воно вбачало свою місію у поширенні російських установ у містах Криму, зокрема таких як Таврійський обласний магістрат, міських магістратів та сирітських судів, керуючи ними відповідно до російського зразка. Проте найперше у його віданні перебували питання залюднення, переселення, приписка новоприбулих та поширення російської соціальної структури через зараховування місцевих жителів до дворянського, міщанського чи селянського стану. Воно ж формувало рекрутські набори, займалося розшуком селян-втікачів, сприяло забезпеченню Чорноморського флоту і армії продуктами і фуражем. Підпорядковувалося воно Сенату та катеринославському, таврійському і вознесенському генерал-губернаторові.

²⁰⁸ Феденьов Р. К., Якубовський О. П. Перші градоначальники Одеси: Історичний досвід управління містом. – Одеса, 2002. – С. 23.

²⁰⁹ Волков Л. В. Градоначальник // Государственность России: Словарь-справочник. – М., 2005. – Кн. 5. – Ч. I. – С. 237-239.

Велика грецька спільнота, що її Катерина II виселила з Криму в Приазов'я, висунула одну з умов переселення: збереження автономного статусу на новому місці проживання. Для його збереження греки сформувавши традиційну для свого етносу інституцію – виборний Маріупольський грецький суд, що став єдиним керівним органом громади, виконуючи адміністративні, поліцейські і судові повноваження в усьому Маріупольському грецькому окрузі. Спроби центру обмежити об'єм його влади і звести її до судових функцій зустріли спротив громади. Посада городничого, та й сама управа благочинія 1798 р. були ліквідовані. Орган напряму підпорядковувався таганрозькому градоначальнику²¹⁰, що, певною мірою, пришвидшувало з'ясування справ, якими переймалися греки.

Переселення на запрошення Катерини II на Південь чисельних іноземців, від яких вона сподівалась швидкої колонізації краю, спричинили заснування цілої мережі державних установ, які б організували їхнє нове господарство. Першою стала Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців, яка наділялася судовими і господарськими повноваженнями. Очолював її головний суддя Контеніус, а помічником був надвірний радник Чуйко, який добре знав німецьку мову, оскільки навчався в Галльському університеті²¹¹.

Зростаюча чисельність іноземних колоністів вимагала розгалуженої мережі таких закладів, а тому вже 1818 р. подібні контори були засновані, крім Катеринослава, в Одесі і Кишиневі. За указом Олександра I 1818 р. вони позбавлялися судової функції за рахунок збільшення господарських повноважень. Серед них найбільшим авторитетом користувався Попечительський комітет іноземних поселенців південного краю Росії, який за вимогою М.Воронцова 1833 р. перемістився в Одесу і діяльність якого тривала до 1871 р.²¹²

Соціальна строкатість Півдня, зокрема тих окремих етносів, які різко відрізнялися господарством і релігійно-культурним формами, спонукали якщо не до створення окремих державних установ, то принаймні до впровадження додаткових структур до вже існуючих. Так було з впорядкуванням способу життя ногайських татар, для чого у складі Таврійського губернського правління створювалася 1805 р. окрема структура у складі п'яти посадовців, один із яких брався із знанням татарської мови²¹³.

²¹⁰ Гедьо А., Терентьева Н., Саенко Р. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. – Донецьк, 2012. – С. 87.

²¹¹ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 28. – № 21257.

²¹² Волков Л. В. Попечительный комитет иностранных поселенцев южного края России // Государственность России. – Кн. 3. – С. 333-334.

²¹³ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Отд. 3-4. – С. 212.

Проте найбільшої уваги потребував все ж таки чисельний мусульманський анклав, для управління яким згідно з імператорським указом 1794 р. створювалося Таврійське магометанське духовне правління з адміністративними повноваженнями, адже в кримськотатарському соціумі служителі релігійного культу посідали надзвичайно важливе становище. Засновуючи його, Катерина II дотримувалася проголошеної нею політики віротерпимості і таким чином залучала на свій бік верхівку кримськотатарського етносу, запобігаючи можливому сепаратизму. Його керівник, муфтії, як і інші релігійні діячі, мали отримувати державне жалування²¹⁴. Проте заснування цієї установи як повноправної після кількох невдалих спроб відклалося до часів Миколи I, а саме до 1831 р., коли було підготовлене положення про його повноваження²¹⁵. Цікаво, що цій установі підлягало магометанське парафіяльне духовенство не лише Таврійської губернії, а й Західного краю імперії. Сама вона перебувала в Сімферополі і підпорядковувалася Таврійському губернському правлінню, а вищою інстанцією для неї було Головне управління духовних справ іноземних віросповідань.

На повітовому рівні функціонували кадії-ескери у Сімферопольському, Перекопському, Євпаторійському і Ялтинському повітах, які в одній особі поєднували суддівські і духовні обов'язки. Ці посади, ліквідовані в 1794 р., були відновлені на початку 1820-х років, і кадії-ескери ставали членами Таврійського магометанського духовного правління. Крім них, до його складу входив і губернський прокурор. Правлінню підпорядковувалися місцеві духовні особи, покликані виконувати богослужіння і духовні треби, а також мектеби і медресе, які воно зобов'язувалося засновувати і у яких діти здобували цивільну і духовну освіту. Річні звіти правління подавало у місцеву казенну палату, а відомості про народжених, померлих і тих, хто вступив у шлюб надсилалися до Міністерства внутрішніх справ²¹⁶.

Подібну структуру та повноваження мало й Таврійське караїмське духовне правління, засноване 1837 р. в Євпаторії. Йому підпорядковувалися 40 громад караїмів в Російській імперії.

Економічна цінність набутих територій як і господарське освоєння краю вимагало від верховної влади імперії створення мережі установ по переведенню і експлуатації власності, яка раніше належала

²¹⁴ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 23. – № 17174.

²¹⁵ *Тихонов А. К.* Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. – СПб., 2008. – С. 100; ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 6. – Отд. 2. – № 5033.

²¹⁶ *Дьячкова М. П.* Таврическое магометанское духовное правление // Государственность России. – Т. 4. – С. 211-212.

кримським ханам. Йшлося, зокрема, про соляні озера, яких нараховувалося біля 300 і які були поділені залежно від місцезнаходження на 7 груп: Перекопську, Генічеську, Євпаторійську, Феодосійську, Керченську, Кінбурзьку, Перекопську. Засновувалося Кримське губернське соляне правління, яке керувало конторами та соляними магазинами із сталим штатом працівників в найголовніших містах краю, зокрема й у Перекопі. Сіль ставала найважливішим товаром на внутрішньому ринку, адже була товаром масового споживання. У складі Таврійської і Херсонської казенних палат відкривалися соляні відділення, службовці яких оглядали соляні шахти, наймали робітників для видобутку і перевезення солі. А також створювався штат чиновників для нагляду і контролю за переправами на Дніпрі у м. Бериславлі і Нікополі²¹⁷.

Особливої уваги потребували маєтки, що належали мусульманському духовенству, яким раду давала Найвища комісія про вакуфи, установа, яка контролювала і регулювала їх використання.

І все ж за своєю новизною найбільше виділяються комерційні суди, які з'явилися на Півдні Російської імперії для залагодження торговельних суперечок. Сьогоднішня демократизація наукового пізнання минулого спричинила появу практично одночасно кількох наукових розвідок з історії комерційного суду, автори яких найперше відзначили їх європейське походження²¹⁸.

Як уже не раз відмічалось, у цьому регіоні торгівля займала істотне місце, вимагаючи підвищеної уваги держави, яка не заперечувала, аби купці оперативно залагоджували свої суперечки і непорозуміння. Перший комерційний суд був заснований 1808 р. Одесі з ініціативи градоначальника і генерал-губернатора краю, герцога Армана Рішельє, який підтримав місцеве купецтво, в більшості іноземного походження, котре прагнуло мати такий же суд тут, як і у себе на батьківщині. У Франції вирішення торговельних конфліктів існувало окремо від цивільного і кримінального судочинства, що істотно скорочувало час їх розгляду. Враховувався також досвід Бельгії, Англії, Голландії, Іспанії, Німеччини, Італії та Греції, де існували подібні суди. Крім Одеси, вони були засновані в Таганрозі, де з пропозицією про відкриття такого суду звернувся місцевий градоначальник. 1818 р. Рішельє взяв участь у складанні його статуту, згідно з яким цей суд, як суд першої інстанції, мав розглядати

²¹⁷ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – Отд. 3-4. – С. 31, 70-73.

²¹⁸ *Балух В. С.* Історія комерційних судів: Історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808-1917). – Одеса, 2006; *Богатир В. В.* Правові засади організації та діяльності комерційних судів Таврійської губернії (1819-1898 роки): Автореферат. – К., 2014.

суперечки по торговельних угодах, вексельних позовах, справи з опіки, а також реєструвати торгові установи. В Ізмаїлі такий суд був відкритий 1824 р. (переведений в Кишинів), у Феодосії – 1819 р. (переведений в Керч). Феодосійський комерційний суд також заснувався за пропозицією місцевого градоначальника і покликаний був «споспешествовать» поширенню торгівлі в тамтешньому порту.

Позитивний досвід діяльності комерційного судочинства сприяв відкриттю таких судів в 1819-1850-х роках і в інших містах, зокрема, в містечку Рені і у визначному північному порті Росії – Архангельську. 1832 р. для комерційних судів був підготовлений уже в Петербурзі закон, згідно з яким ті відкривалися в обох столицях (1833 р.), Новочеркаську (1835 р.), Керчі (1841 р.), Тифлісі (1853 р.), Харкові, Варшаві, а також у Кишиневі (1857 р.) 1836 р. Таганрозький комерційний суд також почав функціонувати за новим законом. До юрисдикції цих судів входило, крім торговельних, вирішення справ щодо найму магазинів, комор та інших торгових будівель. А також продажу маєтків і суден, вчинення купчих кріпостей, видачі оціночних свідоцтв на будинки й власність при закладанні їх в приказах громадської опіки. Вони контролювали діяльність маклерів, нотаріусів, бракувальників і аукціоністів, перевіряли шнурові книги.

Чинність суду поширювалася на місто і прилеглу територію. Спочатку їх юрисдикції підлягали суперечки, що виникали й на залізничному транспорті, але і 1885 р. їм було заборонено розглядати такі справи. Іногородні купці були підсудні в разі їх згоди і якщо предмет позову знаходився у даному місті. Розглядали справи, операція з якими оцінювалася у 1500 руб. і вище. Комітет міністрів від 13 березня 1828 р. схвалив положення, за яким Ізмаїльському комерційному суду було дозволено видавати патенти на купецькі торгові судна з вантажем до 60 ластів²¹⁹.

Більшість комерційних судів були закриті в другій половині XIX ст. з передачею справ до загальних судів, зокрема, Новочеркаський – 1867 р., Тифліський – 1878 р., Архангельський – 1896 р., Керченський, Таганрозький і Бессарабський – 1898 р. Деякі з них – Петербурзький, Московський і Варшавський – проіснували до початку XX ст., а Одеський був скасований радянською владою лише в лютому 1920 г.²²⁰

Потреба у швидкій колонізації краю спонукала владу внести суттєві зміни і в процес привласнення землі. Аби ця процедура не тривала

²¹⁹ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 3. – № 1869.

²²⁰ Гордон И. М. Немиров Гр. Торговый суд в России // Вестник права. – 1901. – № 3. – С. 32-60; Тушкевич Д. В. О наших коммерческих судах // Журнал Министерства юстиции. – 1898. – № 7. – С. 1-32; № 8. – С. 107-140; Чунеев Л. В. Коммерческий суд // Государственность России. – Т. 2. – С. 390-391; Балух В. С. Два века истории хозяйственного правосудия Украины. Одесса, 2008.

задовго, губернські межові контори наділялися правом самостійно схвалювати акти на її набуття. Тоді як в інших губерніях імперії цією прерогативою була наділена лише Сенатська межова експедиція²²¹. Щоправда, ця самостійність, не підкріплена відповідним контролем, призвела до зловживань, серед яких придбання півмільйона десятин землі за безцінь, особливо у татарських селян. Зловживання спричинили створення кількох державних комісій, зокрема, 1800 р. для розгляду земельних суперечок та 1816 р. – урядової комісії для розгляду злочинів²²².

Щодо органів влади у південних містах, то тут також можна спостерігати деяке затягування з відкриттям установ, передбачених Жалуваною грамотою містам 1785 р. Саме Одеса продемонструвала їх унікальність, що дало привід харківському історику німецького походження В. Надлеру зауважити, що це місто мало власну історію – на відміну від російських міст, більшість із яких її не мала²²³. Йдеться насамперед про одночасне існування двох виборних магістратів для залагодження судово-господарських справ. Перший було засновано за клопотанням іноземців, які просили створити грецький магістрат, який би їх обслуговував з тими правами і привілеями, що існували для міщан Риги і Ревеля. Він був відкритий на основі указу від 21 травня 1799 р., перебував «під апеляцією новоросійської палати суду і розправи»²²⁴ і підпорядковувався Юстиц-колегії ліфляндських, естляндських і фінляндських справ. Інший – «особливий для російських купців магістрат»²²⁵ було засновано на основі катерининської реформи місцевого врядування 1775 р. Постійна конкуренція двох органів, в якій програвав «російський», призвела до його закриття Павлом І. Російські купці і міщани були зараховані до «іноземного», куди вони пропорційно обирали членів від власної громади міста²²⁶.

Одночасно з його закриттям припиняла свою діяльність і дума, яка до того була додатковою ланкою до магістрату. Відтоді магістрат перебрав на себе клопотання перед імператором про отримання від держави суттєвих субсидій для розбудови міста і його гаваней. Спірні

²²¹ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території південної України (остання третина XVIII ст.): Автореферат. – Харків, 2004. – С. 15.

²²² Деякі документи про наслідки діяльності цієї комісії опубліковано в кн.: Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 361-370.

²²³ Надлер В. К. К изучению истории города Одессы, 1793-1823. – Одесса, 1893. – С. 2.

²²⁴ ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 25. – № 18974.

²²⁵ Одесса, 1794-1894. – Одесса, 1895. – С. XVIII.

²²⁶ Історія Одеси. – Одеса, 2012. – С. 74.

питання з'ясовувалися на основі російського законодавства, що зменшувало місцеві конфлікти і суперечки²²⁷.

1801 р. діяльність Одеської думи була відновлена. Вона отримала статус виконавчого органу, відповідального за господарське становище міста, хоча самоврядно ними займатися їй не довелося через адміністративну зверхність одеського градоначальника, який втручався в її діяльність, спрямовуючи використання коштів на загальнодержавні потреби. Лише 1820 р. відбулися вибори серед купецтва і цехових до загальної думи, і саме ця дума стала першою, яка наблизилася до того органу, про який йшлося в катерининській Жалуваній грамоті містам 1785 р.²²⁸.

Бурхлива діяльність гласних цієї думи на користь міста протрималася лише дві каденції. Потім вона припинилась, не в останню чергу через перевищення власних повноважень, з переданням повноважень шестигласній думі. Магістрат же продовжував користуватися серед одеситів більшим авторитетом.

Своєрідність із заснуванням Миколаєва у 1789 р. як суднобудівного міста також вплинула на те, що Жалувана грамота містам 1785 р. тут набрала чинності трохи пізніше і в скороченому варіанті. 1797 р. із міських органів було засновано лише ратушу, думу та словесний суд. І лише 1806 р. було започатковано діяльність сирітського суду²²⁹.

Не менш унікальною виявилась і Одеська міська дума 1863 р., яка засновувалась згідно нового положення, відповідно спеціально для неї підготовленого законодавчого акту. Верховна влада сподівалась, що досвід Одеси стане переконливим, і на його основі можна буде підготувати російські міста до міської реформи 1870 р. І в цьому разі Олександр II не помилився, Одеса продемонструвала, що самоврядний принцип, покладений в її основу, забезпечить позитивний результат. І не тільки Одесі. Як переконує Л. Цибуленко, крім Одеси, міські думи Миколаєва і Херсона у своїй діяльності найбільше наближались до західноєвропейської практики, що базувалась на вченнях про соціальну державу Рудольфа Гнейста і Лоренца Штейна. Йдеться, перш за все, про водоелектричне постачання та розгалужену сітку підприємств виробничого і підсобного спрямування²³⁰.

²²⁷ Феденьов Р. К., Якубовський О. П. Перші градоначальники Одеси. – С. 36.

²²⁸ Стременовский С. Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. – Одесса, 2002. – С. 62-64.

²²⁹ Малишев О. Міські сирітські суди в Україні: Історико-правове дослідження. – К., 2013. – С.108.

²³⁰ Цибуленко Л. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. – Херсон, 2003. – С. 115.

Ліквідація Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторств 1874 р. свідчила про виконання цією формою влади пов'язаних із нею далекоглядних стратегічних планів та про скасування тих привілеїв, які верховна влада надавала місцевим етносам. І все ж місцеві особливості, нехай і меншою мірою, продовжували створювати напружену, а то й нестабільну ситуацію, регулювання якої відтепер покладалося на тимчасових генерал-губернаторів. На ці посади були призначені знані в імперії сановники: Е. Тотлебен (в 1879-1880 рр.), О. Дрентельн (в 1880-1881 рр.), О. Дондуков-Корсаков (в 1881-1882 рр.), Гурко (Ромейко-Гурко, в 1882-1883 рр.) і Х. Рооп (в 1883-1889 рр.), які ще впродовж п'ятнадцяти років продовжували виконувати надзвичайні повноваження, якими їх наділила верховна влада Російської імперії. До цієї форми верховна влада зверталася і в роки значних соціальних потрясінь, чим пояснюється створення посади тимчасового феодосійського генерал-губернатора на 1905-1907 рр.

Тож підведемо підсумки. Для колонізації Півдня Російська імперія змушена була залучати інші народи, суспільно-економічний рівень яких був вищий від її самої. Це змушувало її вдаватися до запозичення європейського досвіду врядування, використовувати напрацьовані практики управління, які потім застосовувались до власних підданих, транзитом поширюючись на внутрішні та на інші набуті імперією території. Тут, на Півдні, вона забезпечувала гнучке керування з багатостороннім обміном і засновувала установи, лише обмежено дотримуючись внутрішньої моделі державних інституцій. Змушували її до цього природно-кліматичні фактори, а також віддаленість регіону від центру, брак доброго сполучення, яке зменшувало швидкість тогочасних комунікацій. Взаємодія цих факторів з етнічним і конфесійним складом населення, рівень його соціально-економічного розвитку, як і потужний вплив зовнішнього оточення, створювали той реальний континуум, який змушував верховну владу відступати від попередньої моделі владної мережі і створювати більш придатну до умов Півдня. До цього слід додати, що інституції місцевої влади як адміністративного, так і самоврядного порядку отримували більше повноважень, а тому змогли забезпечити прискорені темпи колонізації південноукраїнських земель. Перефразовуючи поета, можна сказати, що Російська імперія відкрила тут ще одне «вікно в Європу». Успадковуючи від південноукраїнських земель досвід державного управління, тим самим вона сама піддавалася європейським впливам. Недаремно ж О. Пушкін саме від перебування в Одесі дійшов оригінального висновку про те, що «...русская слава для порядочного человека гроша медного не стоит»²³¹.

²³¹ Цит. за: *Кирпичников А. И.* Одесса и Пушкин // *Исторический вестник.* – 1889. – Кн. 6. – С. 637.

ІМПЕРСЬКИЙ ПРОЕКТ «НОВОРОСІЯ»: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Дослідження московської імперської політики в руслі проекту «Новоросія» в 2014 р. несподівано вийшло за рамки суто наукової проблеми. План реалізації цього проекту в межах південно-східних областей сучасної України став перетворюватися в конкретні воєнно-політичні акції.

В цій ситуації варто згадати, що ще напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України частина радянсько-компартиїної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленої в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол. Спекуючи на місцевих особливостях і територіальних відмінностях, ці не обтяжені політичною відповідальністю і сумлінням політики стали закликати населення окремих регіонів до самовизначення і виділення зі складу України. У жовтні 1990 р. в Одесі було оголошено про створення партії «новоросів» («югоросов»), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) «новороси» («югороси»), які мають право на державне самовизначення.

У Криму на початку 90-х рр. XX ст. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму поставили завдання про вихід півострова зі складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним із найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була надумана ідея про віковічні зв'язки Криму з Росією і про відсутність таких зв'язків з Україною.

Плани створення місцевої автономії як засобу протистояти «жовто-блакитній експансії» із Заходу стали поширюватися на початку 1990-х років у Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині та Запоріжжі. Але сепаратистські настрої цього періоду не мали відчутної підтримки серед населення регіону. Переважна більшість жителів Південної України і Сходу на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Однак спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України від тодішньої влади. Як відомо, широкомасштабна фальсифікація результатів виборів викликала масові протести, які переросли в «помаранчеву революцію». Як засіб боротьби з народним рухом був знову ви-

користаний сепаратизм. На так званому «З'їзді рад усіх рівнів» у Севе-родонецьку із закликом до створення Південно-Східної Української ав-тономної республіки виступили керівники тих областей південного сходу, де під час президентських виборів відбувалися наймасштабніші фальсифікації волевиявлення громадян – Харківської, Донецької, Лу-ганської і Запорізької.

Щось подібне відбувалось і в Одесі. З намірами перетворити Одесу й усю Одеську область у «вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади» у разі, якщо на решті території України переможуть прихильники В. Ющенко, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси²³². Але, як і на початку 90-х років ХХ ст., заклики сепаратистів Одеси та інших регіонів України не були підтри-мані населенням.

Спробу гальванізувати сепаратистські настрої в нових історичних умовах зробив у своїй книзі «Донецко-Криворожская Республика: рас-стрелянная мечта» (Харьков: Фолио, 2011) В. Корнілов. Його заідеоло-гізований виклад подій став, по суті, обґрунтуванням ідеї відокрем-лення від сучасної України її південно-східних областей. Істориками України книга В. Корнілова не сприймається.

У 2014 р. у контексті подій, які прибічники Майдану називають «революцією гідності», ідея відокремлення південно-східних областей від України отримала нове дихання. Першим кроком до її реалізації була анексія Російською Федерацією Криму. Потім прийшла черга ма-терикової України.

У квітні 2014 р. у мережі Facebook з'явилася карта з офісу КПУ у Києві – щодо можливого поділу України на 5 частин (Республіка Крим, Донбаська республіка, Дніпровсько-Слобожанська республіка, Рес-публіка «Новоросія» та Україна). Комуністи назвали цю подію прово-кацією, але подальші події в Українській державі дають привід для сумнівів²³³. Отже, нафталіновий політичний проект «Новоросія» знову був витягнутий з шухляди.

У квітні 2014 р. з'явилася інформація про створення в Одесі «На-родної республіки Новоросія»²³⁴. Було оголошено, що майбутнього з Україною у «Новоросії» немає, а Одеська народна республіка у складі «Новоросії» стане повноправним територіальним суб'єктом федера-

²³² Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. – 2004. – 11 декабря.

²³³ Как КПУ хочет разделить Украину. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://seo-top-news.com.ua>

²³⁴ В Одесі православні сепаратисти проголосили «Народну Республіку «Ново-росія». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.unian.ua/politics/910152>

тивної держави, абсолютно дружньої Росії. Цю нову федеративну республіку планувалося створити на території 8 областей України – Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської.

Прихильником подібної «політичної географії» стало вище керівництво РФ, у т.ч. і Президент Росії В. Путін. Він на весь світ заявив: «Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані у 1920-ті роки радянським урядом, а [російський] народ же там залишився».

Росія надавала щедру підтримку сепаратистам. На території України діяли найманці і військові з'єднання з Росії.

У травні 2014 р. в Донецьку представники самопроголошених Донецької та Луганської республік за участі представників Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя підписали документ про об'єднання цих республік у складі «єдиної держави «Новоросія»²³⁵.

Плани створення незалежного від України квазідержавного утворення під назвою «Новоросія» з наступним його включенням до Російської Федерації викликали міжнародну кризу. Заговорили про «гібридну війну» Росії проти України та про російський реванш в Європі, спробу відновлення Російської імперії в новому вигляді і включення у сферу її впливу країн Центрально-Східної Європи. Як реакція на цю небезпеку, країни НАТО посилили свою військову присутність в Румунії, Польщі, Прибалтиці, Чорному і Балтійському морях.

У контексті зазначеного вище набуває особливої актуальності звернення до наукового аналізу витоків імперського проекту «Новоросія», тобто політики царського уряду, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та невизнання українського характеру Півдня України; а також дій Тимчасового уряду Росії у 1917 рр., спрямованих на виведення регіону з-під юрисдикції Центральної Ради. В цьому ж руслі імперської політики щодо України здійснювалася в регіоні політика більшовиків в 1917 – на початку 1918 рр. та денікінського режиму, які сприймали південноукраїнський регіон як «Новоросію». Висвітленню цих питань і присвячений цей розділ.

* * *

Південноукраїнський регіон (один з найбільших історичних регіонів України), історики окреслюють землями, які до 1917 р. входили

²³⁵ Самопроголошені так звані Донецька і Луганська народні республіки підписали «документ» про об'єднання у складі «єдиної держави «Новоросія». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://politic.kiev.ua/politika/6999>

до складу Катеринославської, Херсонської, Таврійської та, частково, Бессарабської губерній. Південь України з його територією, населенням і економікою історично формувався як органічна частина України. Однак після завершення російсько-турецьких війн XVIII ст. і ліквідації Запорозької Січі почався новий етап його історії. Південна Україна була включена до складу Російської імперії, яка заявила про своє виключне право на володіння цим регіоном. Обґрунтуванням виключних прав імперії на регіон була покликана легенда про цивілізаторську роль Росії в «запустілому Півдні». Цю легенду настирливо нав'язували суспільству офіційна російська історіографія і російські державні чиновники.

Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в історичному розумінні («Юг – исконно русские земли»), чи суто правовому (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. Для імперії було принципово важливим вважати жителів Півдня росіянами. У нагоді стала теорія «триєдиного» російського народу, який нібито включав до свого складу великоросів, малоросів і білорусів. Ця універсальна формула відкривала широкі можливості для фальсифікації історії Південної України. Правда, російські історики визнавали, що українці і росіяни в ході історичного розвитку все-таки набули деяких відмінних рис, «зденационалізувалися» під впливом Литви і Польщі. Але з цього факту робився висновок про необхідність ліквідації цих відмінностей, а не про визнання українців окремим народом.

Для успішної реалізації асиміляційних проектів імперського режиму було вкрай необхідно, щоб ідея «триєдиного народу» й необхідності асиміляції українців була сприйнята самими українцями, зокрема, їх інтелектуальною елітою. Однак, цього не трапилося. Представники цієї еліти з самого початку стали на позицію належності Північного Причорномор'я Україні і його майбутнє пов'язували з майбутнім Великої України. Так, у начерках конституції республіки, вилучених під час обшуку у члена Кирило-Мефодіївського товариства Г. Андрузького (березень 1850 р.), у майбутній слов'янській федеративній державі («державі штатів») першим штатом називалася «Україна з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом»²³⁶.

Цю лінію продовжив і розвинув М. Драгоманов. Він вважав Південну Україну частиною Великої України²³⁷.

²³⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 570.

²³⁷ Драгоманов М.П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Вибране. – К., 1991. – С. 276-280.

В. Антонович стояв на позиції права України «на новоросійські землі, адже саме українське населення колонізувало ці території... Територію між Бугом та системою Дону (переводячи на сучасний поділ, це було 3/4 Херсонської, вся Катеринославська і частина Таврійської губернії)... запорожці уважали за свою власність»²³⁸.

Відомий історик-популяризатор М. Аркас у своїй «Історії України-Русі» також наголошував на суто українському характері Південної України. Він окреслив географічні межі розселення українців: «Земля, де він живе (український народ. – *Авт.*), простягається широким простором від річки Донця на Сході – до Карпатських гір і Угорського низу на Заході, від р. Прип'ять та р. Десни на Півночі – до дунайських гірл і Чорного моря на Півдні»²³⁹.

Особлива заслуга у вивченні Південної України як регіону Великої України належить Н. Полонській-Василенко: «Південна Україна була й залишалася Україною, частиною Великої України»²⁴⁰.

М. Грушевський у своїх працях також фіксував український характер Півдня України. В «Ілюстрованій історії України» він зазначає, що точка зору, згідно з якою «в руках запорожців чорноморські простори лежать диким, незайманим степом, який ніколи не приносить користі», не має ніяких підстав²⁴¹. Отже, на правах колонізації ці землі, на переконання М. Грушевського, належали запорожцям, а відтак – Україні.

Після поразки Української революції початку ХХ ст. в умовах непу і відносної свободи, яка його супроводжувала, в історіографії стала стверджуватися ідея, яка виходила з українського характеру Півдня. У 1922 р. з'явилася праця одеського дослідника Є. Загоровського «Очерк истории Северного Причерноморья». Визначаючи місце Південної України в історії українського народу, історик зазначав, що це був «його авангард на берегах Чорного моря»²⁴². Є. Загоровський досліджував особливості колонізації Південної України. Розкриваючи мету урядової політики заселення Південної України сербськими та іншими поселенцями, «він показав, що колонізація здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі, і призвела до поневолення України».

²³⁸ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 196, 200.

²³⁹ Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1993. – С. 1.

²⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913–1916). (Уривок із споминів) // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 48.

²⁴¹ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 475.

²⁴² Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – Ч. 1. – С. 59.

Ця ідея одержала потужну підтримку М. Грушевського, який в 1920-ті рр. повернувся до ідеї вивчення українських регіонів. У підготовленому збірнику з історії Південної або, як писав М. Грушевський, «Полудневої України», М. Грушевський окреслює територію Південної України. Він сприймає її в єдності «Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя», включаючи до неї і Крим. Як і його попередники, М. Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як «Новоросії» – території, відірваної від загальноукраїнських теренів²⁴³.

З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії Півдня України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 1950-ті рр., коли південноукраїнська проблематика знову поновлюється, але тепер вже у працях російських радянських істориків. Відновлення дослідження Південної України почалося зі спроб повернутися до офіційної історіографічної традиції XIX ст. про цивілізаторську роль Росії на Півдні. Згідно цієї традиції південний регіон упродовж XVIII ст. був «Диким полем», а запорожці не переймалися його господарським освоєнням. Апологетами цієї точки зору були Є. Дружиніна та В. Кабузан. Є. Дружиніна початок господарського освоєння Півдня пов'язує із включенням цього регіону до складу Росії²⁴⁴. В. Кабузан виходить з переконання, що після Полтавської битви 1708 р., коли запорожські козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запорожжя остаточно запустило, а заселятися стало після остаточного приєднання Півдня до Росії. Він називав Південь України «Новоросією»²⁴⁵. Для радянської науки взагалі була характерна універсалізація історії Півдня: у цьому полягає її спільність з російською дореволюційною історіографією.

* * *

Ідеологічною основою імперської позиції щодо Півдня України став Маніфест Катерини II. У документі виправдовувалася ліквідація царськими військами Запорозької Січі 1775 р. і накреслювалася політика на майбутнє: «...Січ Запорозьку нарешті зруйновано... Козаки ...почали простягати своє зухвальство, присвоюючи й вимагаючи

²⁴³ *Грушевський М.С.* Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110-115. – Т. 28-29. – С. 58.

²⁴⁴ *Дружиніна Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М., 1981. – С. 3.

²⁴⁵ *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1859 гг.). – М., 1976.

собі, начебто майна їх власності, не лише тих земель, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайнятих поселеннями Новоросійської губернії, заявляючи, начебто ті та інші землі належали їм з давніх-давен, коли, навпаки, усьому світу відомо, що перші з цих земель ніколи не були нікому дані; останні, хоч складають частину Малоросії, але тим більше ніколи не належали й не могли належати запорозьким козакам, тому що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного початку, отже, ніякої земельної власності, а їх терпіли в тих місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі; для того ті землі Новоросійської губернії як пусті, зрештою, вигідні не лише для життя людського, а й для охорони кордонів від ворожих нападів зручні, були заселені людьми, створеними для земельного господарства й для військової служби»²⁴⁶.

Як бачимо, питання претензій на запорозьку спадщину проходить червоною ниткою через зміст Маніфесту. Автори цього документа намагалися, звичайно, підкріплювати свою позицію аргументами, але не переймалися логікою – їхні докази ґрунтуються на праві переможця, якому переможений позбавлений можливості відповісти. Права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей відхилялись, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів, а роль у довголітній боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко переоцінити. Український фактор у відвоюванні південного регіону був підпорядкований російській військовій машині і заявити про себе публічно не міг. Наслідком цього було майже повне замовчування Російською імперією української участі в російсько-турецьких війнах. Серед усього іншого, це могло бути викликане й намірами позбавити українців як окремого народу будь-яких надій скористатися наслідками завоювань другої половини XVIII ст.

Південний регіон дістав офіційну назву Нова Росія («Новоросія», Новоросійський край). Вперше назва «Новоросія» з'явилась у 1764 р., коли було прийнято рішення про створення на Півдні Новоросійської губернії. Тут планувалося навіть побудувати третю, окрім Петербурга і Москви, столицю імперії. Новоросійська губернія з деякими істотними територіальними змінами (у 1775 р. з неї виділилася Азовська губернія) проіснувала до 1783 р., коли ввійшла до Катеринославського намісництва.

Опанування Росією Північним Причорномор'ям відкривало перед нею заманливі перспективи на Балканах і в Середземномор'ї, де вплив

²⁴⁶ Маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 174-175.

Османської імперії швидко падав. Катерина II планувала на руїнах Туреччини створити залежну від Росії новогрецьку державу зі столицею в Константинополі. По суті, це була модернізована російська версія Третього Риму. Під час тріумфальної подорожі Катерини II до Криму в Херсоні було споруджено арку із написом «Шлях на Царгород». На роль імператора відновленої Візантії готувався онук Катерини Великої князь Костянтин, якого виховували в традиціях візантійського елінізму. Півдню України («Новоросії») в «грецькому проекті» відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Російської імперії на Балкани і Середземномор'я.

У 1796 р., після смерті Катерини II, Павло I відтворив Новоросійську губернію, а місто Катеринослав перейменував у Новоросійськ. Оновлена Новоросійська губернія проіснувала до 1804 р., коли на її місці були створені Катеринославська, Таврійська і Миколаївська губернії. У 1822 р. «Новоросія» знов з'явилася на карті імперії, але вже як генерал-губернаторство, що об'єднувало три південні губернії. Навіть після ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства російське суспільство робило все, щоб штучна назва регіону «Новоросія» назавжди була закріплена за Південною Україною. Д. Багалій, який ретельно вивчав колонізацію Півдня, у своєму історіографічному вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» пояснював це прагненням «знищити навіть пам'ять про те, що це була раніш суто українська територія»²⁴⁷.

Однак самою назвою справа не вирішувалася. Головне полягало в тому, чи був сформований на цій території прийнятний для імперії етнічний склад населення, чи був цей регіон достатньо русифікований. Протягом XIX ст. в результаті природного приросту, масових міграцій з Правобережної, Лівобережної України, російських губерній і розселення зарубіжних колоністів чисельність населення Південної України різко збільшилася. Однак, ніяких кардинальних змін, які б поставили під сумнів кількісне домінування українців на Півдні, після ліквідації Запорозької Січі не відбулось. Українці в регіоні, як і раніше, абсолютно переважали.

За підрахунками географа С. Рудницького, напередодні війни українці залишалися найчисленнішою етнічною групою Півдня. За його орієнтовною оцінкою, частка українців у Катеринославській губернії становила «щонайменше» 80%, у Херсонській і Таврійській – до 65%. Другою за чисельністю групою були росіяни, далі йшли татари, євреї, німці, греки, молдавани, турки, поляки, болгары та ін.²⁴⁸

²⁴⁷ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1. – С. 64.

²⁴⁸ Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 263-265.

Отже, імперська політика на Півдні (в так званій «Новоросії») була спрямована на інтеграцію регіону до корінної російської території, перетворення його в частину етнічної Росії. Хоча для цього й робилося багато, кінцева мета не була досягнута. Імперський проект «Новоросія» не був реалізований.

В той же час відбувався процес діаметрально протилежного спрямування: перетворення конгломерату різних історико-географічних територій, в тому числі і південноукраїнського регіону, з їхніми етнічними і соціально-економічними особливостями, в єдиний національно-територіальний масив України. Це було довге, складне і суперечливе явище. Важливою складовою цього процесу була економічна трансформація, або, за словами О. Оглоблина, «процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі – консолідація українських земель з відмінною історичною долею в єдиний національно-господарський організм»²⁴⁹. Значення Півдня в процесі створення «спільної економіки» України важко переоцінити.

У останній чверті XIX ст. на Півдні України розпочалося небачене до того часу економічне піднесення. Традиційні промислові регіони Російської імперії швидко поступалися новому південноукраїнському економічному центру. На землях Півдня України сформувалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. У регіоні була побудована густа мережа залізниць, якою Донбас був зв'язаний із Кривбасом і морем. У південноукраїнських містах розвивалося суднобудування, харчова промисловість і сільськогосподарське машинобудування. Південь наприкінці XIX ст. став найбільш урбанізованим регіоном України. В той же час індустріалізація Півдня не набула всебічного, економічно-збалансованого характеру. Вона ґрунтувалася, головним чином, на видобутку сировини та її первинній обробці. Обробна промисловість, зорієнтована на виробництво кінцевого продукту, була в зародковому стані.

Отже, Південь увійшов у XX століття найрозвинутішим регіоном України. Однак, цей регіон з його чорноморсько-азовськими портами і транспортною та складською інфраструктурою відіграв в історії України роль, що далеко виходила за межі його суто економічного значення. Історичне покликання Півдня виявилось в тому, щоб кардинально змінити напрямки товаропотоків, які до останньої чверті XVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина і Гетьманщина – на Росію.

²⁴⁹ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 51.

Це розривало Україну по Дніпру на дві частини. Після того як були обкладані азовські та чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра розпочала переорієнтування на Південь. Це сприяло тому, що роз'єднані століттями землі України стали перетворюватися в об'єднаний народногосподарський організм. В першій половині XIX ст. Південь став потужним чинником господарської інтеграції українських земель. Разом із тим, розширення зв'язків з країнами Заходу послаблювало російський економічний вплив на Півдні. Як влучно зазначав І. Лисяк-Рудницький, «Південь став економічним центром тяжіння новітньої України»²⁵⁰. Причому істотні відмінності, які раніше існували між ним і рештою регіонів Наддніпрянської України, швидко зникали. Південь перетворювався в інтегральну частину українського національно-територіального масиву.

Таким чином, інтеграційні заходи російського уряду на Півдні не увінчалися успіхом. Південний регіон так і не став інтегральною частиною Росії. Більшість його населення залишилися українцями. Як у всіх інших регіонах України, капіталістична модернізація Півдня сприяла інтенсивній соціальній мобілізації, кардинальному оновленню соціальної структури, відродженню української культури. У другій половині XIX – на початку XX ст. на Півдні України розвивався український театр, діяли місцеві осередки українських національних партій, «Просвіти» та інші національно-культурні організації. Все це в комплексі створювало умови для розгортання в регіоні українського націєтворення.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух залежних народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон. Південь став одним із важливих ареалів Української революції. Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на українські землі. В цих умовах набула нового дихання дискусія про те, хто має більше прав на історичний регіон, який Росія вважала «Новоросією», а в українському середовищі він сприймався як Південна Україна.

Стосовно Півдня України Тимчасовий уряд проводив політику, яка істотно відрізнялася від його політичного курсу щодо решти України. Показовим у його ставленні до статусу південноукраїнського регіону є «Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. Цей документ, прийнятий в контексті подій, що розгорталися в українсько-російських відносинах після прийняття Центральною Радою свого II Універсалу і представ-

²⁵⁰ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145-171.

лення нею 29 липня на затвердження Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України», стосувався перш за все південного регіону.

Звужені і тимчасові повноваження Генерального Секретаріату поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину. У «Тимчасовій інструкції» зазначалося: «Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...». Таким чином, поза всяким впливом Генерального Секретаріату залишалася більша частина України: Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. Правда, в Інструкції зазначалося, що повноваження Генерального Секретаріату можуть бути поширені й «на інші губернії чи частини їх у випадках, коли утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення»²⁵¹.

За свідченням лідера кадетів П. Мілюкова, «Інструкція» від 4 серпня 1917 р. була найбільшою поступкою, на яку вважали можливим йти міністри Тимчасового уряду. Державний контролер Ф. Кокошкін, один із відомих спеціалістів державного права і член ЦК кадетської партії, намагався при складанні інструкції «ослабити, наскільки можливо, ту шкоду, яку заподіяно угодою 15 липня» (II Універсалом)²⁵². Пізніше В. Винниченко так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: «Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугіль, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, – руський край?»²⁵³.

²⁵¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 214.

²⁵² *Мілюков П.* История русской революции. – София, 1923. – Вып. II. – С. 36.

²⁵³ *Винниченко В.* Відродження нації. – Київ; Відень, 1920 (Репринт). – Ч. I. – С. 167-168.

На підтвердження слів В. Винниченка слід навести цитату з документа одного з лідерів гірничопромисловців Донбасу під назвою «Доповідна записка М. фон Дітмара Тимчасовому уряду». Автор документа різко заперечував проти включення до складу автономної України Катеринославської, Таврійської, Херсонської та Харківської губерній. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна й металургійна промисловість були передані «провінційній автономії». На думку фон Дітмара, «весь цей район як у промисловому плані, так і в географічному та побутовому, відрізняється від Київського. Він має першорядне державне значення для Росії, живе самостійним життям...» і його підпорядкування Києву призведе до виключно негативних наслідків²⁵⁴.

Таким чином, дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезінтеграцію України, розчленування території та роз'єднання її народу. Своєю інструкцією Петроград недвозначно заявив Україні, чого буде коштувати їй подальше наполягання на національно-територіальній автономії.

Дії Тимчасового уряду викликали хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону, яке не могло сприйняти його виключення за межі автономної України. 9 серпня 1917 р. у своїй резолюції Центральна Рада висловила негативне ставлення до Інструкції. В той же день вона прийняла рішення про скликання «якнайскоріше Установчих зборів етнографічної України», тобто і південного її регіону²⁵⁵.

Характерно, що позиція Тимчасового уряду щодо територіальних рамок автономії України не змінилася до жовтневого перевороту 1917 р. Непоступливість уряду в національному питанні була одним з факторів, який ослаблював його позиції і, таким чином, наближала крах.

* * *

Більшовики Росії, очолювані Леніним, критикували всі аспекти діяльності царського, а потім і Тимчасового урядів, у тому числі і політику з національного питання. Вони виступили з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення. Але це гасло мало суто популістський характер. Для «внутріпартійного користування» залишалася актуальною ідея недоцільності відокремлення окремих народів від Росії та переваг великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки – бази майбутньої світової комуністичної революції.

²⁵⁴ Український національно-визвольний рух. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 594, 596.

²⁵⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 253.

Більшовики не сприймали Україну як щось етнополітично й економічно ціле. Її південноукраїнський регіон вони вважали невід'ємною складовою частиною етнічної Росії – «Новоросією». Після захоплення влади в Петрограді стосовно України на ділі (а не в деклараціях) вони продовжували політику Тимчасового уряду. Раднарком Росії фактично не визнав поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківщину, Катеринославщину і частину Таврійської губернії (тобто ті території, які Тимчасовий уряд свого часу відмовлявся включити до складу автономної України).

Й. Сталін у газеті «Правда» звинувачував Раду в тому, що вона «зверху приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України». Цю політику він називав «анексію нових губерній» Радою. В іншому номері від 7 грудня «Правда» інформувала своїх читачів про насильницьке, без згоди населення, захоплення Центральною Радою Донецького басейну²⁵⁶.

Після поразки Центральної Ради в результаті першої російсько-української війни (кінець 1917 – початок 1918 рр.) і встановлення в Україні більшовицької влади юрисдикція маріонеткового радянського утворення в Україні фактично поширювалася на ті ж губернії, на яких свого часу Інструкцією Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною Радою. Щодо українського Півдня, то після його захоплення більшовиками тут з'явилося декілька радянських територіальних утворень, мало пов'язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру – Донецько-Криворізька Республіка, Одеська радянська республіка, Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, Радянська республіка Тавриди.

Прояви антиукраїнського сепаратизму на Півдні України, зокрема в Одесі («Одеський обласний комітет») та Херсоні, простежувалися вже з початку революції 1917 р. 24 травня 1917 р. група депутатів на чолі із заступником голови Херсонської ради (совета) більшовиком С. Кириченком запропонувала Херсонському виконкому ради робітничих і військових депутатів проголосити себе єдиною владою в місті, яка візьме на себе громадські та політичні функції²⁵⁷.

Відомий військовий діяч УНР В. Кедровський описав у своїх спогадах перебіг подій тих днів, у яких він брав безпосередню участь. «Це був надзвичайно «модний» революційний приклад, коли окремі

²⁵⁶ Правда. – 1917. – 7 декабря; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 2. – С. 537.

²⁵⁷ Солдат и рабочий. – 1917. – 27 мая.

совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від підлягання загальноросійській владі у Московщині, а у нас, на Україні, від Української Центральної Ради... На всій Україні оголошення «Херсонської республіки» було першим явищем... Вся ця справа «республіки», на перший погляд, викликала лише усмішку; такою вона здавалася недоречною, бутафорською. Але при ближчому розгляді їй ставало зрозуміло, що треба спинити цю спробу відразу, бо вона має у собі дуже глибокі коріння та є початком виконання того плану боротьби з українським відродженням, який розпочала проводити російська справжня демократія і псевдодемократія... Ці демократії в єдиному русоцентралістичному фронті міцно були злиті в одно. Тому що вся влада в Росії, від села до Петрограда включно, була в руках російської демократії, такі місцеві республіки були не фарсом, не бутафорією, а викликом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України»²⁵⁸.

Ці події викликали бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій та організацій Херсонщини. Учасники об'єданого засідання ради робітничих і військових депутатів і полкового та ротних комітетів місцевого гарнізону 26 травня 1917 р., де майже не було більшовиків, скасували попереднє рішення виконкому²⁵⁹. Таким чином, невизнана «Херсонська республіка» проіснувала лише добу. Але це був тільки початок. Ідея залишилася, і спроби реалізувати її проявилися після захоплення більшовиками влади в Петрограді.

Як засвідчують факти, УНР була в змозі нейтралізувати місцевих більшовиків, у тому числі на Півдні, але протистояти зовнішньому вторгненню виявилася не в силах. Пробільшовицьки налаштовані сили, вплив яких на Півдні, особливо в містах, був досить відчутним, спираючись на значну військову підтримку з Москви і Петрограда, поступово захоплювали владу на місцях до своїх рук. Врешті-решт, в результаті широкомасштабної військової експансії Радянської Росії проти України Південь потрапив під більшовицький контроль. Встановлюючи контроль над регіоном, більшовики не ставили за мету включити його до радянської України на чолі з більшовиками з центром в Києві.

Більшовики Донецько-Криворізького басейну психологічно були готові до виділення в окрему адміністративно-територіальну оди-

²⁵⁸ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 79-80.

²⁵⁹ Родной край. – 1917. – 27 мая, 1 июня.

ницю, підпорядковану російському центру, із самого початку революції. У мемуарах Г. Лапчинського, члена першого уряду Радянської України, зазначається: «Вони були впевнені, що, принаймні, Харківщина, Донбас і Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безгрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять»²⁶⁰. Процес створення *Донецько-Криворізької республіки* був досить тривалим. Радянські історики на підставі аналізу документів зробили висновок, що частина членів Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) домагалася виділення басейну зі складу України ще в листопаді 1917 р. Так, 17 листопада 1917 р. у схваленій за пропозицією більшовика Федора Сергеева (Артема) резолюції пленуму обласного виконкому рад Донбасу було поставлене питання про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка повинна ввійти до складу Російської Федерації: «Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добитися для неї всієї влади Советів»²⁶¹. Але тоді спроби відторгнення Донецько-Криворізького басейну від УНР не принесли бажаних результатів.

Після захоплення Харкова російськими більшовицькими військами 12 грудня 1917 р. тут зібрався так званий Всеукраїнський з'їзд рад, який за участю більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Києва проголосив радянську Українську Народну Республіку. На цьому ж з'їзді була прийнята антиукраїнська сепаратистська резолюція «Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів». Наступний крок був зроблений на IV з'їзді рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27-31 січня 1917 р. (9-14 лютого за н. ст.) і проголосив створення *Донецько-Криворізької республіки*.

Пізніше у своїх мемуарах більшовики відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення відсепаруватися від України. Один із лідерів катеринославської організації РСДРП(б) С. Гопнер писала в своїх мемуарах, що в 1917 р. місцеві більшовики не вважали Катеринослав Півднем України, а відносили його до Росії і тому закликали: «Усі сили пролетаріат Донецької республіки повинен віддати на те, щоб відбороти свою автономію і незалежність від України... На весь світ гук-

²⁶⁰ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 160.

²⁶¹ Артем на Україні: Сборник документов. – Харьков, 1961. – С. 177; Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. – С. 247.

нути, що донецький пролетаріат не належить до української держави, він самовизначається не в напрямі до України, а в напрямі до великої Росії»²⁶².

Нове державне утворення претендувало на чималі території, які, за переконаннями «істориків» і «етнографів» з ДКР, ніколи не входили до складу України, а мали всі історичні підстави бути у складі російської автономії. «Лише декілька місяців тому Київська Рада в договорі з князем Львовим і М. Терещенком установила східні райони України саме лінією, яка була і є західними кордонами нашої Республіки»²⁶³, – такими аргументами обґрунтовували у своєму зверненні до всіх держав світу наркоми ДКР своє відсепарування від УНР. Як бачимо, нічого кращого, ніж послатися на сумнозвісну Інструкцію Тимчасового уряду Центральній Раді, вони не знайшли.

Місцеві радянські керівники до кордонів своїх «республік» ставилися досить вільно. Коли на початку 1918 р. на Дону була створена Донська радянська республіка з власним раднаркомом, повіти східної території ДКР ввійшли до її складу. На Півдні на материкові повіти колишньої Таврійської губернії, включені до складу ДКР, претендувала Радянська республіка Таврида. Луганський раднарком, який контролював територію міста та повіту і формально повинен був підпорядковуватися раднаркому ДКР, прагнучи уникнути окупації району німецькими військами (а за Брестським миром, німці повинні були зайняти Україну до річки Сіверський Донець, який відділяв Донбас від Донської області), розпочав «дипломатичну гру», метою якої було приєднання підпорядкованої йому території до Донської радянської республіки. Історичною підставою для цього повітові «дипломати» вважали те, що свого часу Бахмутський і Слов'яносербський повіти не входили до складу гетьманської України, а були приєднані разом із донськими степами до Росії. Для більшої переконливості було навіть згадано про необхідність провести плебісцит. Цікаво, що Донський раднарком санкціонував приєднання, але вимагав грошової компенсації (?!), на яку луганчани погодилися²⁶⁴.

На території ДКР обов'язковими вважалися декрети раднаркому Росії, з яким РНК Донецько-Криворізької республіки підтримував постійні контакти. Щодо уряду радянської УНР і Центрального виконавчого комітету рад України, то вони сприймалися лише як органи,

²⁶² *Старух О.В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 71.

²⁶³ Донецький пролетарій. – 1918. – 7 апреля.

²⁶⁴ *Николаенко И.* Гражданская война в Луганске. Борьба с белогвардейцами и анархистами // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 208.

«паралельні» до відповідних владних структур ДКР. Проте в «політичній геометрії» більшовиків ці паралелі «пересікались», і саме на найвищому рівні – у Петрограді.

Радянська історіографія розцінювала утворення ДКР як помилку місцевих більшовиків, пов'язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, у національному питанні. Відбиралися висловлювання вождів більшовицької революції та оцінки більшовицького ЦК, у яких не схвалювалось утворення ДКР²⁶⁵. Але залишилися свідчення, які дають підстави для висновку, що в більшовицьких верхах не було однозначно негативної оцінки утворення ДКР. Так, Х. Мишкіс у передмові до добірки документів і матеріалів щодо Донецько-Криворізької республіки писав, що Артем, голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), спеціально їздив до Петрограда для узгодження питання про утворення ДКР. Він зустрічався з Леніним, і той цілком підтримав ідею, вважаючи організацію республіки в тодішніх умовах необхідною з міжнародного та політичного поглядів²⁶⁶.

Про згоду ЦК на створення Донецько-Криворізької республіки говорив у своїх спогадах 1924 р. М. Скрипник. Центральний комітет, за його словами, розраховував у такий спосіб закласти в басейні потужну базу диктатури пролетаріату, яка могла б стати ударним кулаком в боротьбі з Центральною Радою²⁶⁷. Як бачимо, обидва автори свідчать про схвалення ЦК більшовиків ідеї створення ДКР.

Після підписання 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору між Російською Федерацією, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками – з другого, Росія зобов'язувалася визнати угоду між Центральною Радою та Німеччиною і підписати договір з УНР. Один із пунктів договору між Росією та Німеччиною передбачав визнання незалежності України, негайне очищення її території від радянських військ і Червоної гвардії, припинення антиукраїнської агітації. Утворення регіональних радянських об'єднань, які не вважали себе частиною України, давало радянським дипломатам деякі підстави сподіватись, що німецькі війська не ввійдуть на їхню територію.

Наркомат закордонних справ намагався використати факт утворення ДКР для зупинення наступу німців, які після підписання договору з УНР увійшли на українську територію й не мали наміру

²⁶⁵ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 113.

²⁶⁶ *Мишкіс Х.* К материалам о Донецко-Криворожской республике // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 246.

²⁶⁷ Там само. – С. 246.

зупинятися на кордонах ДКР. Нарком телеграфував до Берліна: «Наступ на Півдні Росії перейшов за границі чисто українських територій (для радянських дипломатів кордони України закінчувалися на кордонах ДКР. – Авт.)»²⁶⁸.

На II Всеукраїнському з'їзді рад (17-19 березня 1918 р.) Україна була проголошена незалежною радянською республікою. У такий спосіб більшовицьке керівництво Росії прагнуло розв'язати собі руки у збройній боротьбі з Німеччиною, яку тепер вела «суверенна» держава – Радянська Україна. На думку лідерів більшовизму, саме «незалежна» Радянська Україна, яка мала всі права на збройну боротьбу з німецькими військами, могла очолити і «єдиний фронт» усіх радянських політичних утворень Півдня. З'їзд ухвалив резолюцію «Про державний устрій», яка передбачала, що Донецько-Криворізька область має входити до складу Радянської України, а Україна оголошувалася «Федеративною Радянською Республікою», яка «об'єднує всі радянські об'єднання – вільні міста і республіки як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки»²⁶⁹.

Утворивши єдиний радянський уряд України, з'їзд юридично оформив входження ДКР до складу Радянської України. Фактично ж ДКР продовжувала функціонувати цілком відособлено й перестала існувати після залишення її теренів радянськими військами, які відступили під натиском українських, німецьких і австро-угорських армій.

В Одесі сепаратистські антиукраїнські настрої особливо посилювалися восени 1917 р. Ці настрої проявились у діяльності Революційного комітету, який був утворений в Одесі після одержання перших вістей із Петрограда про жовтневий переворот. До складу Ревкому входили представники ліберально-демократичних і соціалістичних партій (крім українських), а також комісари Тимчасового уряду, комендант і начальник міліції міста. Представники Революційного комітету заявили, що вважають за доцільне створити «окремий штаб для Херсонської губернії та Півдня і, таким чином, привести до створення федеративної республіки за зразком Північно-Американських Сполучених Штатів»²⁷⁰. Йшлося про конструювання суто територіальної, а не національно-територіальної автономії. Розглядалася ідея надання Одесі статусу вільного міста²⁷¹.

²⁶⁸ Цит. за: *Лаврів П.І.* Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 130.

²⁶⁹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. – С. 70-71.

²⁷⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. В 3 т. – Т. 2. – С. 359.

²⁷¹ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – № 1-2. – С. 253–254.

Свою владу в Одесі більшовики встановили 17 січня 1918 р. після збройного повстання і триденних боїв з військами Центральної Ради. Тоді ж на об'єднаному засіданні рад і військово-революційного комітету був сформований раднарком під керівництвом більшовика В. Юдовського. Раднарком фактично став не тільки виконавчою владою, а й єдиним законодавчим органом влади. 17 січня 1918 р. вважається початком існування *Одеської республіки*. Це регіональне радянське утворення з центром в Одесі охоплювало прилеглі до неї частини Херсонської та Бессарабської губерній. На його території діяло законодавство РСФРР і місцеві декрети. Одеські більшовики вважали республіку автономною частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною не має. Передова стаття газети «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» від 10 березня 1918 р. прямо стверджувала, що Одеса українською територією «ніколи не була».

Нарком фінансів Одеської республіки Т. Рузер у спогадах писав, що раднарком був «єдиним на периферії органом, який здійснював право війни і миру». Як виявилось, «з Ленінграда (Петрограда. – Авт.) цілком формально тов. Раковський привіз це право»²⁷². Документів, які б свідчили про контакти раднаркому Одеської республіки з урядом Радянської України, дослідниками не виявлено.

Утворення Одеської радянської республіки не поліпшило становище в регіоні. Не вдалося зупинити наступ спочатку румунських, а потім українських й австро-німецьких військ. Уряди Німеччини й Австро-Угорщини не визнали цього штучного територіального утворення. Після захоплення Одеси 14 березня 1918 р. та інших міст регіону республіка припинила існування.

Про Миколаївську республіку, яка згадується в історіографії під назвою *Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна*, зустрічаємо обмаль інформації. Плани утворення крайового уряду й проголошення Миколаєва тимчасово самостійним містом розроблялися ще восени 1917 р. 26 жовтня на засіданні ради робітничих депутатів, а 27 жовтня на засіданні міської думи було схвалено пропозицію про оголошення міста «тимчасово самостійним». Найвища влада – Революційний штаб (Комітет) – складалася з двох представників від ради (совета) та двох від думи.

Після встановлення в Миколаєві радянської влади розпочалася робота з організації органів управління. У середині лютого 1918 р. в місті розпочала свою діяльність Рада народних комісарів. Раднарком не був самостійним органом. Фактично ним керувала миколаївська органі-

²⁷² Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса, 1927. – С. 149.

зація більшовиків на чолі із Закс-Гладневим. Зв'язок між Радою комісарів і центральною більшовицькою владою в Петрограді налагоджено не було – місто перебувало в оточенні українських частин. Врешті-решт, 17 березня в Миколаїв увійшли німці, і раднарком припинив свою діяльність.

Радянська республіка Таврида була проголошена 19 березня 1918 р. До встановлення більшовицького контролю над Кримом наприкінці січня 1918 р. тут панувала демократична влада – діяли «Совет народных представителей» та національний уряд кримськотатарського населення – Рада директорів (Директорія).

Утворення Радянської республіки Тавриди в радянській історіографії характеризується як цілком правильний, добре продуманий крок. Це адміністративно-територіальне утворення існувало з 19 березня по 30 квітня 1918 р. Ініціатором його заснування був Ленін. Шляхом утворення буферної радянської республіки планувалося вирішити завдання збройної боротьби з Центральною Радою та німецько-австрійськими військами. При цьому Радянська Росія формально не порушувала умови Брестського миру. Для реалізації задуму в Крим була відряджена група професіональних революціонерів, які раніше ніколи не були на півострові та слабо уявляли конкретну ситуацію в регіоні. Документів, які б свідчили про ініціативу місцевих жителів у цій справі, історики не виявили.

Центральний виконавчий комітет у складі 12 більшовиків і 8 лівих есерів 19 березня 1918 р. прийняв декрет про створення Радянської республіки Тавриди. Згідно з декретом від 19 березня три материкові повіти Таврійської губернії – Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський – включалися до складу новоствореної республіки²⁷³. Схоже, що нову республіку планувалося будувати в межах старої Таврійської губернії, а уряд Тавриди потрапляв у пряму підпорядкованість раднаркому Російської Федерації. Однак на шляху реалізації цієї ідеї стояло занадто багато перепон. В материкових повітах переважало українське населення, і Центральна Рада цілком законно вважала ці повіти територією УНР. Тому материкова частина Таврійської губернії, згідно з умовами Брестського миру, залишалася за Центральною Радою, і радянські війська повинні були її звільнити. Демонстративне включення цих повітів до складу Тавриди могло бути сприйняте як виклик. Це створило б додаткові приводи для конфліктів з німецьким окупаційним командуванням та ДКР, яка також претендувала на Північну Таврію. Мабуть, із ситуацією були обізнані в Москві, куди для узгодження дій і одержання інструкцій відбули наркоми внутрішніх

²⁷³ Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов: В 2 т. – Симферополь, 1957. – Т. 1. – С. 225.

справ і фінансів С. Новосельський і А. Коляденко. Після їхнього повернення до Криму 21 березня був прийнятий новий декрет, яким уточнювалася територія Тавриди, яка тепер обмежувалась Кримським півостровом. Північні повіти колишньої Таврійської губернії юридично не визнавалися частиною Радянської республіки Тавриди. Про віднесення Тавриди до території Радянської Росії у декреті мова також не йшла.

Після проголошення 21 березня 1918 р. республіки в межах півострова ЦВК і Раднарком Тавриди здійснювали управління і північними повітами колишньої Таврійської губернії. ЦВК у своєму повідомленні від 6 квітня наголосив, що «хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти і не ввійшли в межі Республіки Тавриди, але через виявлені ними побажання і їхні природні зв'язки з іншими територіями Криму вони фактично входять до складу Соціалістичної Республіки Тавриди; отже, для всіх восьми повітів колишньої Таврійської губернії, а нині республіки, усі постанови ЦВК республіки обов'язкові». Хоча це й суперечило вказівкам московського центру, 11 квітня раднарком Тавриди спеціально розглянув питання про північні повіти і ухвалив: «1) Ніякого відокремлення цих повітів не визнавати і вважати, що вони становлять єдине ціле Республіки Тавриди; 2) Мобілізувати вільні агітаційні сили і направити їх для роз'яснення політичного становища і необхідності евакуації хлібних продуктів; 3) Допомогати всіма засобами в міру можливості цим повітам». Автори монографії «Республіка Таврида» П. Гарчев, Л. Кононенко та М. Максименко констатують: «Зберігаючи за собою фактичне керівництво північними повітами, раднарком у подальшому використовував їхні людські резерви і продовольчі ресурси». Особливо важливі були хлібні ресурси цих повітів, за рахунок яких не лише покривався дефіцит продовольства на півострові, а й забезпечувалася відправка хліба в центральні райони Росії, зокрема, до Москви і Петрограда²⁷⁴.

Коли до Північної Таврії стали наближатися частини УНР і німецько-австрійські війська, розгорнулася евакуація продовольства, промислового обладнання, сировини та інших матеріальних цінностей у Росію та Крим. Населення без ентузіазму зустріло ці дії, адже сприймало їх як відвертий грабіж і всіяко їм противилося, нерідко під проукраїнськими гаслами.

Врешті-решт, уся Північна Таврія опинилася під контролем українських і німецько-австрійських військ і стала частиною УНР. Суверенітет УНР над територією Північної Таврії, як і інших районів Півдня України, визнали і Німеччина з її союзниками, і Радянська Росія.

²⁷⁴ Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Таврида. – К., 1990. – С. 45-46.

Можна багато говорити про особливості створення кожної із радянських республік. Але привертає увагу, перш за все, спільне. З усіх цих «республік» лише одна – радянська УНР зберегла деякі риси «українськості», хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя. Усі інші «республіки» не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями. В. Винниченко, аналізуючи принципи, що лягли в основу політики більшовиків в Україні, писав: «Було взято тактику роздроблення всієї України, усієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися «федеративними советськими республіками»... Отже, таким чином, ідея української державності цим поділом нищилась, стиралась зовсім. Є собі окремі республіки – Донецька, Таврійська... – частини «єдиної, неделімої федеративної» Росії»²⁷⁵.

М. Стахів вважав, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці: «Тут ми маємо справу... з продуманою централістичною тактикою центру Російської комуністичної партії, який взагалі не хотів визнати потреби для існування окремої советської республіки у всеукраїнських національних територіальних межах. Фактично ж Україна мала за попереднім планом Москви поділитися між «республіками», щоб таким чином заперечити сам факт існування соборної української нації»²⁷⁶.

Незалежно від доктринальних підходів був і суто конкретно-історичний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою, Одеською та іншими радянськими республіками в Україні. В умовах кінця 1918 – початку 1919 рр., коли становище радянської влади в Росії було хистким, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших «республік» могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти Чорного моря.

Врешті-решт, життя примусило більшовиків погодитись на об'єднання регіональних адміністративних новоутворень у складі Української Радянської Республіки, яка в результаті цього стала охоплювати територію, вказану як українська в III і IV Універсалах Центральної Ради, тобто всі 9 губерній (без Криму). 7 березня 1918 р. ЦВК рад

²⁷⁵ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – С. 270-271.

²⁷⁶ Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. – Тернопіль, 1992. – Кн. I. – С. 27-28.

України на своєму засіданні, де обговорювалося питання про об'єднання всіх радянських республік, утворених на території України (Радянської України, Донецької, Тавриди та Одеської), прийняв декларацію, яка, серед іншого, проголошувала: «1) Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як *національну республіку* (виділено в документі. – Авт.), а виключно як Радянську республіку на території України; 2) Ми ніколи не стояли на точці зору повної незалежності Української Радянської Республіки, розглядаючи її як більш чи менш самостійне ціле, зв'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами; 3) Разом із тим ми не заперечували проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи вирішення питання про відносини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Радянською владою до більш підходящого часу»²⁷⁷.

Незважаючи на зусилля російського більшовицького центру, союз п'яти республік створити не вдалося. Радянські війська були розгромлені, а Південь України знову став частиною УНР, яку очолювала Центральна Рада. За період Гетьманату Скоропадського історичним фактом стала політична переорієнтація південноукраїнського регіону на столицю України – Київ. З офіційних документів і масової свідомості починає зникати стара назва південноукраїнського регіону «Новоросія». Місцеве населення незалежно від політичних поглядів і національно-культурних орієнтацій усе більше усвідомлювало, що територія трьох губерній – Херсонської, Катеринославської та Таврійської – є невід'ємною складовою частиною України. В умовах Директорії події в південному регіоні розвивались у руслі загальноукраїнських тенденцій. Після гетьманської грамоти про федерацію з Росією, що поставила під сумнів самостійницький статус України, почалося масове антигетьманське повстання, яке з центру держави швидко поширилось на весь південний регіон.

З установами влади А. Денікіна на Півдні здійснювалося повернення до антиукраїнської політики, що панувала в російських політичних і військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України (за термінологією денікінців – «Новоросії») стала теза про відновлення «єдиної, великої, неподільної Росії». Максимум, на що могло розраховувати місцеве населення («новороси») – це широке місцеве самоврядування. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії розглядався не як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави, а як «сепаратизм», сценарій якого розроблявся у Німеччині.

²⁷⁷ Бош Е. Год борьбы. – К., 1990. – С. 345.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна «До населення Малоросії» від 25 серпня 1919 р. Автори не визнавали навіть назви «Україна» і використовували звичний для себе топонім «Малоросія». «Малоросія» визнавалася органічною частиною Великої Росії, а населення краю – «малоросійською гілкою російського народу»²⁷⁸. Однак щодо Півдня України використовувалася інша назва – «Новоросія». У 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував брошуру «Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)», у якій зазначив, що «Новоросія» є досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: «Населення Новоросії склалося протягом XVIII-XIX століть з різноплемінної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу й нові умови праці, воно швидко пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії та синами єдиної великої Росії... Новоросія – своєрідна країна, де склався своєрідний тип новороса, шляхом культурної взаємодії різних народностей, де мовою літератури є велика російська літературна мова, а для спілкування служить та сама російська мова, хоча з новоросійським акцентом і рядом місцевих слів»²⁷⁹. Таким чином, М. Могилянський озвучив домінуючий у російському суспільстві погляд на Південь.

Хибність політичного курсу А. Денікіна визнав генерал П. Врангель. Монархіст, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель зумів змінити напрямок білогвардійської політики на Півдні України. Плануючи вторгнення в Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні. П. Врангель визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р. під тиском обставин заявляв навіть про визнання незалежності української держави. Відозва П. Врангеля до населення, яка поширювалася на Півдні українською мовою, починалася словами «Сини України!»²⁸⁰.

Більшовики у ставленні до Південної України у порівнянні з білогвардійцями виявили більшу гнучкість. Після певних коливань вони публічно визнали принцип територіальної цілісності України, у тому числі приналежність до неї Півдня.

Однак існували й інші проекти. Спроби відродити ДКР відбулися наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., коли частина колишніх керів-

²⁷⁸ Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип. 6. – С.156-157.

²⁷⁹ Могилянський М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса, 1919. – С. 34-35.

²⁸⁰ Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – С. 358.

ників ДКР виступила з проектом відновлення цього автономного утворення у складі Росії. Серед них був і Артем, один із фундаторів ДКР²⁸¹. У Донбасі ці настрої були досить поширені й про них доповідали в ЦК РКП(б) уповноважені, які виїжджали в Україну²⁸².

У 1919 р. ситуація була вже іншою. Під впливом українського національного руху більшовики зрештою були вимушені визнати принцип федерації. У програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді партії в березні 1919 р., було записано: «...Як одну з перехідних форм на шляху до повного єднання, партія висуває федеративне об'єднання держав, організоване за радянським типом»²⁸³. Ця формула все розставляла на свої місця: федерація допускалася, але як тимчасова форма, притому в максимально звужених, по суті, формальних рамках, як прикриття традиційного унітаристського курсу.

Чи змінили більшовики у 1919 р. своє ставлення до Півдня України? Ставлення до регіону як до частини Росії залишилося характерним для багатьох більшовиків, у тому числі й найвищих керівників РСФРР, не виключаючи В. Леніна. Так у його телеграмі голові раднаркому УСРР Х. Раковському від 15 квітня 1919 р. територія, де були розташовані курортні міста Одеса, Гола Пристань, Бердянськ, називалася «півднем Росії». Подібні географічні «відкриття» можна знайти і в інших публікаціях В. Леніна²⁸⁴. Разом з тим, в 1919 р. він іноді ідентифікував Південь саме з Україною²⁸⁵.

Однак логіка подій підштовхувала більшовиків до визначення своєї позиції. 15 лютого 1919 р. за узгодженням із ВЦВК і РНК РСФРР раднарком УСРР видав декрет про утворення Донецької губернії у складі УСРР, до складу якої було включено два повіти Катеринославської губернії – Бахмутський і Слов'яносербський. Утворення нової губернії пояснювалось особливим значенням Донбасу, а саме його кам'яновугільної промисловості, яка повинна була відіграти виняткову роль як паливна база в умовах громадянської війни для її успішного завер-

²⁸¹ *Затонський В.* Уривок зі споминів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С. 168.

²⁸² *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966. – С. 170.

²⁸³ Програма РКП(б), прийнята на VIII съезде партии 18-23 марта 1919 г. // История Советской конституции (в документах) 1917-1956. – М., 1957. – С. 201.

²⁸⁴ *Ленін В.І.* Телеграма Х.Г. Раковському 15 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 50. – С. 381-382; *Ленін В.І.* Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Там само. – Т. 38. – К., 1973. – С. 300-305.

²⁸⁵ Див., напр.: *Ленін В.І.* Телеграма В.О. Антонову-Овсієнку 22 квітня 1919 р. // Там само. – Т. 50. – С. 286-287; *Ленін В.І.* Три промови на Красній Площі 1 травня 1919 р. Хронікерські записи // Там само. – Т. 38. – С. 313-314.

шення²⁸⁶. Хоча ця нова адміністративна одиниця УСРР створювалась як тимчасова (у Донбасі йшли бої з білогвардійцями), сам факт її появи свідчив, що ставлення вищого керівництва Радянської Росії до України справді змінилося. Південь сприймався як частина Радянської України.

Через два дні після утворення Донецької губернії було прийняте рішення, яке остаточно унеможливило відродження ДКР. 17 лютого 1919 р. за доповіддю Й. Сталіна була ухвалена постанова Ради праці й оборони за підписом В. Леніна, у якій зазначалося: «Просити тов. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу»²⁸⁷. Ця постанова була лише шостим пунктом невеликого документа, який мав назву «Про організацію маршрутних поїздів для транспорту і хліба» і був присвячений питанням забезпечення Російської Федерації українським вугіллям і хлібом. Це означає, що більшовицьке керівництво відкинуло сумнівну справу відтворення на Півдні України автономних радянських республік у складі РСФРР, а зайнялося більш прагматичним питанням – забезпеченням Росії українським хлібом, вугіллям та іншою місцевою сировиною.

28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР був підписаний союзний договір, який супроводжувався звуженням владних повноважень раднаркому України і розширенням контролю московського партійного центру над усіма сторонами життя республіки. Логічним завершенням цього процесу було утворення в 1922 р. Союзу РСР. Нова держава була репрезентована як союз рівноправних республік. Але за лаштунками радянської федерації була відтворена єдина централізована держава. Разом з тим на механічне злиття України з Росією більшовицька партія не пішла. Після жорстокої п'ятирічної боротьби з національно-визвольним рухом ідея територіальної цілісності та суверенітету України стала настільки близькою та зрозумілою її населенню, у тому числі мільйонам жителів Півдня, які стали ідентифікувати себе як українців, що ігнорувати цей факт було вже неможливо. За Україною були залишені формальні ознаки суверенітету: власна конституція, уряд, чітко означена територія, позначена на політичних картах, адміністративно-територіальний устрій.

З позначенням кордонів радянських республік (а не лише губерній) виготовлялися карти після перемоги більшовиків. Коли в травні 1921 р. В. Леніну показали пробний екземпляр «Атласа Росии», виданий 1-м Державним картографічним закладом в Москві, він висловив своє незадоволення. Серед недоліків нового видання було зазначено:

²⁸⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины. – 1919. – №6. – Ст. 73. – С. 78; *Дмитрієнко М.Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919-1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 77.

²⁸⁷ Ленинский сборник. – М., 1942. – Сб. 34. – С. 102.

«Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані. Цього не зроблено здебільшого. Ні для України, ні для Білорусії...»²⁸⁸. Тим самим більшовики остаточно визнали Південь частиною України.

Підводячи підсумки, констатуємо надзвичайну схожість політики різних російських режимів щодо Південної України. Після ліквідації Запорозької Січі імперський курс на Півдні України (в «Новоросії») був спрямований на інтеграцію регіону до складу корінних російських територій. Але, всупереч планам царизму, Південь перетворювався в органічну частину національно-територіального комплексу України і відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні українського товарного ринку і розгортанні процесу націєтворення.

Тимчасовий уряд прагнув відірвати південний регіон від України і залишити у складі Російської держави. Південь України вони вважали частиною етнічної Росії – «Новоросією». Переважна більшість населення Півдня не сприйняла такої політики Тимчасового уряду та виявила бажання бачити свій край складовою частиною УНР. У ставленні до південноукраїнського регіону більшовики продовжили традицію царської влади та Тимчасового уряду. Вони пішли шляхом створення радянських республік, які підпорядковувалися радянському російському центру. Регіональні радянські утворення виявилися нежиттєздатними. Лідери цих республік не могли нічого протиставити наступу військ УНР, Німеччини та її союзників. Південь України знову став частиною УНР, потім Української Держави П. Скоропадського та Директорії УНР. Більшовики на початку 1919 р. відмовилися від ідеї розчленування України і відновлення радянських республік на Півдні. Вони задовольнилися тим, що Українська СРР, до складу якої увійшов південний регіон з його населенням і ресурсами, опинилася під повним контролем Російської комуністичної партії (більшовиків). Денікінці, які захопили Україну влітку 1919 р., продовжили традиційну імперську політику щодо Півдня, сприймаючи його як «Новоросію». Але, як і у більшовиків, у білогвардійців у ставленні до України спостерігалася певна еволюція. Наступник А. Денікіна – П. Врангель під впливом політичної кон'юнктури змушений був визнати український характер Півдня. У кінцевому рахунку, долю південноукраїнського регіону визначало його населення, переважна більшість якого не сприймала імперський проект «Новоросія» і вважала свою землю невід'ємною частиною Великої України.

²⁸⁸ *Ленін В.І.Г.Е.* Зінов'єву 24 квітня 1921 р. // Повне зібрання творів. – Т. 52. – К., 1975.

**ЕТНО- ТА СОЦІОПОЛІТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ**

Питання про вплив етнічної гетерогенності на перебіг соціальної динаміки і на формування конфліктної атмосфери лишається в літературі дискусійним. Незалежно від відмінностей аналітичних підходів – примордіалістських, конструктивістських чи інструменталістських – внесок етнічного чинника у процес фрагментації й поляризації соціумів практично ніким не оспорується. Якщо конкретно говорити про ситуацію на Сході чи Півдні країни, то домінування російськомовних у структурі населення зробило проблему двомовності одним із «спускових гачків», які стимулювали механізми конфронтації. Однак у ході розгортання конфлікту мовно-культурні й етнічні чинники відступили на другий план. Як вважають місцеві аналітики, втягнення у конфлікт значної маси людей, для яких війна стала професією, взагалі нівелює питання принципів, цілей, цінностей. Коли люди керуються відчуттям ненависті й помсти, мотиви протестних дій виразно не проглядаються.

І все ж уявляється надзвичайно важливим, бодай в інтересах післяконфліктної організації співжиття на територіях воєнних дій, з'ясувати мотивацію групових настанов і дію фактора «соціальної дистанції» на психологічну налаштованість мешканців проблемних регіонів. Очевидно, що етнічна неоднорідність – один із факторів нестабільності. Однак у даному конкретному випадку ступінь конфліктності значно більшою мірою визначався факторами гальмування економічного росту, зниження обсягу й якості наданих суспільних благ, зростання корупції, недосформованості громадянського суспільства. Негативний вплив на розвиток подій справляє не стільки сама по собі етнічна чи релігійна гетерогенність, скільки кричуща майнова нерівність, яка має і свій етнічний вимір. Рівною мірою на рівень нестабільності впливають феномени культурної пам'яті, в яких закарбовані спогади про примусові переміщення, переслідування за етнічною чи мовною ознакою, будь-які минулі травми.

Аналіз етнічної динаміки народонаселення Південного Сходу України, навіть у діапазоні останніх двох з половиною століть, доволі чітко фіксує тенденцію наростання загроз конфліктної етнонаціональної дезінтеграції соціуму. Російська колонізація земель Запорожжя і причорноморських степів супроводилася масовими виселеннями кримських татар і залюдненням спустілих територій за рахунок українців

і росіян, з одного боку, і численних західноєвропейських колоністів, з другого. Оскільки міста Півдня формувалися як центри економічного тяжіння, а нові залізниці максимально полегшили міграційні процеси, урбанізація спричинила виразну асиметрію його етнодемографічної структури – внаслідок масового припливу на підприємства робітників з півночі у ній уже на рубежі XIX і XX ст. була наявною перевага росіян. За таким же алгоритмом освоювалися поклади кам'яного вугілля і залізної руди у Донбасі та Кривому Розі – прив'язані до землі українці неохоче брали участь у цьому процесі, воліючи краще «шукати щастя» за океаном чи на Далекому Сході. Так набувала обрисів виразна домінанта українського етносоціального буття – протистояння українського села й неукраїнського міста.

Сформований на Південному Сході України особливий «фронтирний» тип свідомості характеризувався, з одного боку, відкритістю до інновацій, а з другого – виразними протестними настроями зі схильністю до формування гібридних і навіть «псевдоетнічних» ідентичностей (на зразок «новоросів», «кримчан» тощо). У цьому зв'язку фахівці реєструють притаманний Україні не так «меридіанний», як «широтний» поділ, який виявляється у вигляді протистояння «корінної» України і зони порівняно пізнього освоєння. У ставленні до радянської спадщини він виявляється найбільш наочно. За результатами соціологічного опитування «Україна – Схід – Захід: єдність у розмаїтті», проведеного компанією Research & Branding Group у 2010 р. у Донецьку, на питання «Чого більше було в радянському минулому?» понад 50% респондентів відповіли «більше доброго», а відповідь «більше поганого» дали лише 2%. З добою незалежності «більше доброго» пов'язали лише 3% донеччан, натомість для 35% мешканців вона асоціювалася переважно з чимось поганим¹.

Явища фрагментованості, що відбивають поляризованість українського соціуму, дають підстави говорити про культурну гетерогенність як специфічну ознаку південно-східного регіону. Однак демаркаційні лінії, як виявилось, вибудовуються тут не стільки за етнічними і навіть не за мовними ознаками, скільки по лінії лояльності/нелояльності до київського центру влади і до системи цінностей, сповідуваної на заході і в центрі країни. І хоч дискурсивна частина політичного протистояння відноситься значно більшою мірою до публічної сфери, ніж до сфери науки, науковці не можуть стояти осторонь формування позитивних ціннісних настанов та поведінкових моделей.

¹ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К., 2011. – С. 184-187.

ЕТНІЧНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНИ ОЧИМА ІСТОРИКІВ (XVIII-XX ст.)

На запитання: «Що сучасним українським історикам відомо про особливості етнонаціональної історії Південної України?», – сміливо можна відповідати – «Практично все». Достатньо погортати сторінки видання «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник»² та величезної кількості тематичних бібліографічних довідників³, аби ствердитися в думці: майже не лишилося «шпаринок», до яких би за роки незалежності не добралось допитливе око українського дослідника. Давно створені і плідно працюють регіональні центри дослідження історії Південної України у Запоріжжі, Харкові, Донецьку, Бердянську, Одесі. Колективними зусиллями вітчизняних науковців етнонаціональна історія регіону відтворена у всій своїй суперечливості та різнобарвності.

Край, що отримав назву Південної України, територіально в кордонах імперських Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній сформувався найпізніше, порівняно з рештою регіонів, і охоплював нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим. Попри всі численні відмінності й місцеві особливості, ці землі складали географічну єдність, включаючи чорноземну степову й почасти лісостепову зони сучасної України з теплим, але посушливим кліматом. Історично ці території також становили єдність.

Козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві аграрні господарства фермерського типу, здавна вкривали значну частину вищезгаданої території і поклали початок її економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів у додержавний період перевищувала 20 тис. осіб.

² Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. – Том 1. – К., 2013.

³ Див., приміром: Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення: анот. наук.-допом. бібліогр. покажч. – Херсон, 2012; Греки Приазов'я: анот. бібліогр. указатель. – Донецьк, 1997; Донеччина: голодомор 1932-1933 рр.: бібліогр. покажчик. – Донецьк, 2002; Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона. 1803-2003: библиографический указатель. – Одесса, 2003; Запорізька область: динаміка розвитку (1939-2009): наук.-допом. бібліогр. покажч. – Запоріжжя, 2009 та ін.

Більша частина сучасної Південної України – земля Війська Запорозького – ввійшла до складу Росії за «вічним миром» у 1686 р. Освоєння територій розпочалося із введення військово-адміністративного керування краєм і створення системи військово-землеробських поселень. Ревізія 1719 р. зафіксувала на теренах майбутньої Катеринославської і Херсонської губерній 14,4 тис. великоросів та 7,5 тис. малоросіян⁴. В 1752 р, на Правобережжі Дніпра на площі близько 1,4 млн десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх налічувалось понад 7,5 тис. осіб. З їх числа були сформовані два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов'яносербія, яку населяли українці, росіяни, серби, молдавани. Нова Сербія та Слов'яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані під час створення Новоросійської губернії. Необхідність в їхньому існуванні відпала відразу після вдалий для Росії війн із Туреччиною: передній край оборонних кордонів доволі швидко перетворився на глибокий тил, отже, докорінним чином змінилася логіка його існування. Зрозуміло, що тимчасові за своїм змістом адміністративно-територіальні одиниці (перша з яких проіснувала 12, а друга 3 роки) не лишили ані стійких соціально-економічних, ані стійких ментальних слідів. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі південнослов'янського населення на півдні України практично не залишилось: вони розчинилися безслідно.

Після російсько-турецької війни й підписання в 1774 р. Кючук-Кайнарджійського миру масштаби переселення значно зростають, поступово набуваючи надзвичайно високих темпів, що зберігалися аж до кінця 20-х рр. XIX ст. Причорномор'я надовго стає основним районом заселення й колонізації Росії. Складний, деінде мозаїчний, характер розселення етнічних громад на теренах Південної України повною мірою віддзеркалював перипетії збирання причорноморських земель під скіпетром російських самодержців. На кінець XIX ст. у найбільш космополітичних причорноморських портових містах проживали представники п'ятдесяти національностей, зрозуміло, що їхня чисельність, господарський, соціальний та політичний потенціал не були рівноцінними.

Характерною рисою демографічної ситуації в Південній Україні була стрімка змінюваність основних етносоціальних показників. Вперше національний склад регіону було визначено ще в 1779 р. Тоді

⁴ Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 20.

українці становили 64,76% всього населення Новоросії, молдавани – 11,3%, росіяни – 9,85%, греки – 6,31%, вірмени – 4,76%, грузини – 0,45%, інші – 2,57%. Українці становили більшість, але при цьому їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,35%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше – в Тираспольському (54,11%) повіті⁵. Отже, українці становили переважну більшість в повітах, що примикали до Лівобережної України, в решті повітів Новоросії вони склали більше половини населення. Фактично стихійне заселення прилеглих до історичного етнічного українського ареалу земель відбулося природним шляхом: українці, всі ті, яким не вистачало землі у власних селах, спустилися південніше і почали окультурювати всі вільні землі, що були на той час доступні. Згодом етнографи зафіксували наслідки культурного обміну та запозичення елементів традиційної української культури Полтавщини, Черкащини, Слобожанщини населенням південноукраїнських сіл.

Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. стали часом грандіозних для свого часу державних демографічних проектів. Перманентна експансія імперії, одномоментні прирощення величезних територій, які роками мали невизначений статус і перебували на напіввоєнному становищі, обмеженість внаслідок безперервних воєн матеріальних і людських ресурсів, які б можна було задіяти в процесах інтеграції, спонукали царат вдатися до політики урядової колонізації, яку в менших масштабах й небезуспішно здійснювала низка європейських монархій, зокрема й Австрійська. Питаннями міграційної політики опікувалася Канцелярія опікунства іноземних колоністів⁶. Указ від 9 червня 1763 р. дозволяв всім іноземцям, що переселялися до Росії, «будувати і містити по їх законам церкви в тих місцях, де вони селитися побажають»⁷. Попри детально розроблену законодавчу базу масового характеру іноземна ко-

⁵ Матеріали височайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч. 1. – СПб., 1903. – С. 222-226.; *Данильченко О.П.* Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перша половина XX століття). – Владивосток, 2009. – С. 73.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание I. – Т. XVI. – СПб., 1830. – № 11853, № 11879, № 11880.

⁷ Там же. – С. 312.

лонізація набула лише з кінця XVIII ст. Переселенський рух стимулювався чутками про привілеї та успіхи колоністів у Новоросії. Постаціальниками нових підданих імперії стали Пруссія, Швейцарія, Голландія, Австро-Угорська імперія, Близька Порта. Якщо з європейських країн до Росії переселялися за релігійними мотивами та в пошуках матеріальних вигод, то з земель, що перебували під контролем Туреччини, відбувалися масові переселення за політичними мотивами (Росія давала прихисток балканським і малоазійським повстанцям, з яких формувалися спеціальні військові підрозділи). Значний приріст людності прикордонних територій давав рух біженців.

Колонії мали право на внутрішнє самоврядування⁸, але підпорядковувалися нормам російського цивільного права, окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Компактно розташовані колонії об'єднали в колоністські округи – адміністративно-територіальні одиниці, які користувалися автономією в питаннях соціально-економічного і духовного розвитку. Колонії сучасних Миколаївщини та Одещини склали Березанський колоністський округ з адміністративним центром у Ландау. На Півдні України містилася й решта німецьких колоністських округів – Лібентальський, Дучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський⁹. Окрему сторінку в історії Південної України складає історія автономної Маріупольської грецької округи¹⁰.

Таким чином, унаслідок складних дипломатичних операцій російського уряду наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні сформувалися численні діаспори європейських етносів, які, щоправда, чимдалі кількісно поступалися українським і російським переселенцям. Становлячи незначну частину населення, вони мали суттєві переваги над лівовою часткою людності України: державними та кріпосними селянами. Іноземні колоністи були неоднорідними в соціально-економічному, етнічному, культурному та конфесійному відношеннях. До епохи Великих реформ вони користувалися визначними для свого часу суспільними привілеями та економічними можливостями. Найбільшу проблему колоністських общин становили складнощі з підтриманням доволі високих стандартів культурного життя, збереженням національно-культурних ознак і подальшим прогресуванням етносів в умовах кріпосницької Росії. Переважна частина колоністів

⁸ Регламентувалося «Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями». – Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799-1876 гг. – Том 1. Аннотированная опись дел 1799-1818 гг. – Одесса, 1998. – С.28.

⁹ Німці Півдня України: Історія та сучасність. – Миколаїв, 2009. – С. 57.

¹⁰ Див.: Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

не була інтегрована до загальноімперського політичного та культурного середовища, репрезентуючи стан підданих з розмитою ідентичністю. Значна їх частина не виключала можливості повторної еміграції у пошуках більш сприятливих умов життєдіяльності.

Механізм взаємодії колоністських органів самоврядування та місцевої гілки влади ефективно працював у першій половині XIX ст. Він стояв на сторожі виняткового статусу іноземних колоністів у кріпосницькій Росії, але чимдалі стримував соціально-економічний та національно-культурний поступ регіону загалом. Після скасування кріпосництва реформування в галузі прав іноземних переселенців стало неминучим. У 1859 р. Грецький округ, в 1865 р. – азовське козацьке війсьсько, в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Колишні колонії об'єднали у волості, зберігаючи водночас їхню етнічну однорідність. В 1869 р. було скасовано Грецький суд. І, нарешті, в 1874 р. запровадили загальний військовий обов'язок, таким чином ліквідацію громадянських привілеїв колоністів було завершено.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння півдня України в XVIII – першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони йшли двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії й використання їх вигідного стратегічного розміщення та величезних природних ресурсів в інтересах правлячих кіл країни. Саме внаслідок урядової колонізації на південь України потрапила переважна більшість росіян, а також майже всі переселенці з-за кордону.

Натомість для українського населення регіону, що закономірно склало його більшість, заселення та господарське освоєння Причорномор'я органічно продовжувало багатівіковий процес розростання тіла нації, розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес внаслідок сприятливої геополітичної ситуації набрав небаченого розмаху, перетворившись на масову народну колонізацію. Масштаби її рік від року зростали.

Складна й своєрідна національна структура населення регіону стала важливим чинником його подальшого розвитку. Населення було строкатим у етнічному, соціальному, конфесійному та культурному відношенні. Подорожуючих Україною найбільш вражала «різноплемінність» Херсонської губернії. Херсонський губернатор у 1852 р. писав: «В ній [губернії – Л. Я.], крім гостей різних національностей, що становлять значну цифру, постійну осілість мають малоросіяни, великоросіяни, білорусці, серби, болгари, молдавани, греки, вірмени, німці, караїми і євреї»¹¹. Крім того,

¹¹ Цит. за: *Данильченко О.* Формування постійного населення Півдня України // *Далекосхідна хвиля (Хабаровськ).* – 2009. – 31 травня // Режим доступу: kobza.com.ua/2824-formuvannja-postijnogo

згадувалися поляки, шведи, цигани, литовці, грузини, татари, ногайці, казахи, італійці, французи і мордва, загалом 22 національності.

Втім, незвичне для ока мешканця середньої полоси Росії скупчення представників різних народів та конфесій на теренах південних губерній на той час сприймалося радше як певна «цікавинка», аніж як привід до серйозних висновків та розробки відповідних урядових програм. До середини XIX ст. громади мало контактували між собою, хоча історикам відомі плідні кураторські взаємини між німцями та євреями-колоністами, приклади меценатської та культурно-освітньої діяльності німців по відношенню до оточуючих слов'янських громад. До епохи Великих реформ взаємини між етнічними громадами Південної України на загал носили епізодичний, суто обмінний характер. Станова осібність залишалася визначальним чинником соціально-економічного та етнокультурного життя регіону. В той час як менонітські та німецькі громади створювали земляцтва, клуби, систему органів благодійності, мережу освітніх установ та піклувальних закладів, маріупольські греки існували в умовах добровільної етнокультурної ізоляції, що спричинила їхню поступову деградацію. Болгари та гагаузи зберігали велику традиційну сім'ю та общину, що дозволяли їм виживати у непривітному безводному степу. Єврейські колоністи під кураторством німецьких наглядачів освоювали навички сільськогосподарської праці та підприємництва. Життя оточуючого малоземельного українського і російського селянства поруч колоній було позбавлене радості повноцінного господарювання та перспектив розвитку, як господарського, так і культурного, внаслідок критичної нестачі земель.

Поряд із цим формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Прикметною рисою Новоросії було те, що вона з самого початку становила арену інтенсивних міжнаціональних процесів, особливо в поселеннях міського типу. Такого бурхливого процесу виникнення і розвитку міст перед тим не знав жоден регіон України. Ця обставина привертала увагу низки дослідників¹². Так, Н. Полонська-Василенко зазначала,

¹² Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. – О., 1836.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М., 1976; Дружинина Е.И. Северное причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959; Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984; Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004; Семеняк Н.П. Про витоки міст Півдня України в радянській історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 51-55.

що поряд із давніми містами-фортецями (такими, як Бахмут) проєктувалися і виникали нові міста, що швидко перетворювалися на адміністративні і торгівельно-промислові осередки (Катеринослав, Херсон, Маріуполь)¹³.

Загалом історія заселення і господарського освоєння Південної України практично на має аналогів у тогочасній світовій практиці. Кількість населення регіону зросла з кількох тисяч осіб на початку XVIII ст. до понад 1 млн в середині XIX ст. і надалі продовжувала стрімко збільшуватись. В середині XIX ст. колонізація (тобто, господарське освоєння) Південної України в основному завершується, вільних земель практично не залишається, чисельність та національний склад населення поступово стабілізуються, але і надалі зберігають сталу тенденцію зростання, що обумовлюється не менш бурхливими, аніж демографічні, соціально-економічними процесами.

Реформи 1860-1870-х рр. стали висхідною точкою руйнування етнічної гомогенності колишніх колоністських округів. Упродовж декількох десятиріч Південна Україна з малоосвоєної околиці Російської імперії перетворилася на район бурхливого промислового й аграрного розвитку¹⁴. Розбудова залізничної мережі, що зв'язала південноукраїнські порти з хліборобними губерніями, значні іноземні капіталовкладення в Донбас та Криворіжжя започаткували епоху трудових міграцій, яка змінила етнічне обличчя низки регіонів до невпізнанності. Наприкінці XIX ст. російська перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, культури. Мови етнічних громад поволі витісняються на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних громад міцно закріплюється тавро меншовартісності.

¹³ Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 207-235.

¹⁴ Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції постачальника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектора рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії. Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки були прийшлими з Московської губернії. В 1897 р. з 425 413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. На найбільшому в Україні металургійному Олександрівському заводі дві третини робітників становили етнічні росіяни. (Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997. – С. 64-65.) Українці поволі нарошували свою присутність у містах: попри те, що на час перепису 1897 р. чисельність мешканців міст українських губерній зросла більш ніж удвічі, українці становили 30% городян, росіяни – 34%, євреї – 27%.

Низка етнічних громад втрачають національну писемність (так було зокрема з маріупольськими греками). Інші існують, взагалі не маючи писемної традиції (молдавани, гагаузи, цигани тощо). Асимілятивний тиск російської культури на початок ХХ ст. надзвичайно загострив питання етнокультурного виживання низки етнічних громад.

Водночас епоха Великих реформ стає платформою для потужного економічного ривка Південної України. Відсутність тут пережитків кріпосництва, особисто вільна робоча сила, фермерські за своїм змістом багатопрофільні багатоземельні колоністські господарства, потужні іноземні інвестиції, прискорений розвиток акціонерних товариств і банківської мережі вкупі зі створенням земств заклали підвалини процесу, який сміливо можна назвати «південноукраїнським соціально-економічним чудом». Потужним фактором піднесення регіону стала «пшенична лихоманка», що охопила південь України наприкінці ХІХ ст. Стрімке зростання закупівельних цін на збіжжя спричинило не менш стрімке зростання посівних площ, а згодом – і вартості робочої сили: вона в півтора – два рази перевищувала вартість праці найманих сільськогосподарських працівників у губерніях виходу¹⁵. З аналогічних причин стрімко зростало населення промислових міст, де знаходили застосування тисячі робочих рук з регіонів, що страждали від аграрного голоду. Так, чисельність робітників Катеринославщини в 1913 р. по відношенню до показників 1861-1870 рр. зросла в 41 раз¹⁶. Згідно із відомостями першого загального перепису населення, 46,7% переселенців у Донбас становили вихідці з російських губерній, 37,9% – з українських, 0,8% – білоруських, 1,8% – з Кавказу, 8,4% – з решти регіонів¹⁷. Впродовж 1886- 1900 рр. видобуток вугілля в імперії зріс у 4,6 разу. Важливо, що приріст цей на 91% забезпечувався шахтами Донбасу¹⁸.

Порівняно із 1858 р. етнічна палітра 1897 р. збагатилася 22-ма етнічними групами¹⁹. Нові переселенці, на відміну від колоністів, розселяються дисперсно. Саме на межі ХІХ – ХХ ст. потужно прискорюються процеси культурної маргіналізації. Найбільш виразні вони в

¹⁵ Пашина Н.П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861-1900 гг.). – Луганск, 1997. – С. 8.

¹⁶ Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. – М., 1958. – С. 193.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб., 1904. – С. 74-75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб., 1904. – С. 102-105.

¹⁸ Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М., 1999. – С. 62.

¹⁹ Там само.

робітничих поселеннях Донбасу. Причина доволі чітко була окреслена тогочасними соціалістами: концентрація виробництва була підосною ущільнення населення та, відповідно, пришвидшення асиміляційних процесів у його середовищі.

За півстоліття малозаселений безводний степ перетворюється на житницю Російської імперії, обростає найбільш передовою інфраструктурою, обрамляється по периметру потужними містами-портами, що зв'язують новопосталий вугільно-промисловий район та плодючі чорноземи зі світовими ринками. В цей же час увиразнюється і надалі набуває визначального характеру інша ознака розвитку регіону – значні диспропорції у розміщенні населення і виробничих потужностей, однобокий розвиток окремих галузей виробництва. Сезонні працівники і селяни-відходники в другій половині XIX ст. склали величезну частку населення пореформеної Південної України. Проблема ж полягала в тому, що це населення, з'являючись періодично на час польових, будівельних та іншого роду робіт, взимку зникало, не лишаючи сталого демографічного сліду в регіоні. Для тривкого соціально-економічного розвитку регіон конче потребував усталення демографічної ситуації. Робітничі й шахтарські поселення, що виникають у цей час як свого роду «спальні райони» робочої сили навколо підприємств та копалень, були позбавлені принад цивілізації. Власне, їх складно назвати повноцінними міськими поселеннями, що розвиваються зазвичай на засадах комплексності соціально-економічної та культурної інфраструктури. Попри це розростаються вони з неймовірною швидкістю, що веде до одного – накопичення й поглиблення соціально-побутових проблем їхніх мешканців. Класичним прикладом таких населених пунктів може слугувати Юзівка (сучасний Донецьк). У 1870 р. в селищі разом із англійцями, які привезли в урочище Олександрівка устаткування, нараховувалося 380 осіб. В 1884 р. населення Юзівки складало 5494, а в 1897 р. – 28 067 осіб²⁰.

На межі XIX-XX ст. населення Південної України складало: 3 529,5 тис. українців (56,1%), 1 344,8 тис. росіян (21,4%), 477,1 тис. євреїв (7,6%), 282,8 тис. німців (4,4%), 217,3 тис. татар (3,4%), 158,7 тис. молдаван (2,5%), 75,1 тис. греків (1,2%), 67,1 тис. болгар (1,1%), 53,4 тис. поляків (0,9%), 46,7 тис. білорусів (0,7%), 11,5 тис. вірмен (0,2%), 8,3 тис. турок (0,1%), решта – 22,9 тис. (0,4%)²¹. У містах Південної України частка росіян становила 45,1%, євреїв – 24,3%, укра-

²⁰ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К. – Донецьк, 2008. – С. 70-72.

²¹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. – Черкасы, 2007. – С. 24.

їнців – 17,5, німців – 1,5, татар – 4,1, молдаван – 1,3, греків – 1,3, болгар – 0,1, поляків – 2,7, білорусів – 0,4, вірмен – 0,7, турків – 0,2, на решту етносів припадали 0,8% містян²².

Строкати південноукраїнські міста відрізнялися так, наче були розташовані на теренах різних держав. Тоді як Одеса, що отримала потужний економічний поштовх за часів порто франко, перетворилася наприкінці XIX ст. на четверте за розміром місто Російської імперії, вдяглася в пишні білокам'яні шати свого адміністративно-торгівельного центру, з бульварами, засадженими тінистими платанами, робітничі поселення Донбасу вражали іноземців непролазним багном і нечистотами²³. Напередодні Першої світової війни 40,4% шахтарів мешкали в землянках без вікон і підлоги, 2,5% в сараях і літніх кухнях, 25,8% – у селянських хатах і лише 22,3% – у цегляних і кам'яних будинках²⁴.

У буремне XX ст. населення Південної України вступило розділене не лише невидимими етнічними, становими, а й культурними бар'єрами. Ця обставина відіграла помітну роль у подальшій історії регіону.

На початок 20-х рр. чисельність населення трьох південних губерній України – Одеської, Катеринославської та Донецької – складала 9 195 тис. осіб, зокрема: українців – 5852 тис. (63,7%), росіян – 1812 тис. (19,8%), євреїв – 612 тис. (6,3%), німців – 260 тис. (2,9%), молдаван – 168 тис. (0,9%), болгар – 83 тис. (0,9%), греків – 93 тис. (0,1%), поляків – 48 тис. (0,6%), інших – 175 тис.²⁵

Переважна більшість (90,4%) українського населення проживала великими суцільними масивами в сільській місцевості, займаючись землеробством. Це визначило характер розселення на півдні України всіх національних меншостей. За таких умов етнічні групи, більшість населення яких також була сільською, утворювали в цій суцільній масі невеликі національні анклави (як, наприклад, німці, греки, болгары), або розселялись серед навколишнього українського населення (білоруси, поляки).

Численні єврейські общини мешкали в містах – торговельних центрах та морських портах півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Судаку, Керчі та ін. Продовжували своє існування створені в другій половині XIX ст. на Миколаївщині, Херсонщині, Єлизаветградщині та Маріупольщині 38 єврейських землеробських колоній

²² Там само. – С. 26.

²³ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-ті роки. – К., 2002. – С. 34-35.

²⁴ Там само. – С. 39.

²⁵ Данильченко О.П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України. – С. 78.

з населенням понад 42 тис. осіб. Згодом – наприкінці 1920-х рр. – на півдні УСРР виникли ще 37 нових єврейських землеробських колоній, зокрема: в Миколаївській окрузі – 3, Криворізькій – 7, Запорізькій – 8, Маріупольській – 7. Створення компактних єврейських поселень стало частиною більшовицької стратегії аграризації єврейства. На їхній основі тут були створені 3 єврейські національні райони, що проіснували до Другої світової війни.

Загалом на теренах Південної України розміщувалася переважна більшість національних районів (лише Пулинський німецький та Мархлевський польський становили виняток). Історія цих адміністративно-територіальних утворень – тема окремої розмови. Час їхнього існування відклав найбільш міцні маркери на свідомість місцевих мешканців. Втім, доволі скоро вони безслідно розчинилися у навалі нових вражень, що стрімко змінювали традиційне етнічне середовище колишніх іноземних колоній. Згадок про існування національних районів нема в жодних спогадах вихідців з національних районів: не лише виданих у часи брежнєвського застою та «перебудови», а й у тих, що писалися «в шухляду» без жодних видів на видання. До таких відносяться, зокрема, й спогади І. Стріонова²⁶ – греко-татарина за національністю, вихідця з великого маріупольського селища Комар. Не існування національних автономій, а політика коренізації (українізації) міцно залишилися в згадках етнічних громад (про це подбала радянська пропаганда). 1920-1930-і рр. увійшли в обивательську пам'ять як епоха грандіозної індустріалізації, де Донбас, Харків, Запоріжжя стали форпостами виробничої могутності УРСР. Не національні школи (в непоказній недолугості часів політики коренізації), а новобудови часів індустріалізації – шахти, заводи, мартени, Дніпрогес.

Щоправда, була й утаємничена складова своєрідної «історичної амнезії», що спіткала мешканців Південної України – це офіційно замовчувані, але від того ще жахливіші згадки і сімейні перекази про колективізацію і Голодомор, Великий терор і загрозу масових депортацій за національною ознакою. Саме останні виявилися найпотужнішим фактором досягнення лояльності етнонаціональних громад до політики радянської влади загалом, етнонаціонального курсу російщення зокрема. Радянська масова культура і пропаганда віртуозно справилися із завданням видалення зі свідомості мешканців регіону цілих шарів свідомості, відповідальних за етнічну самоідентифікацію, патріотизм та розуміння терміна «батьківщина». Після Великого терору з його національними справами місцеві етнічні громади на довгі роки отримали надійне «щеплення» від будь-якого «штаму» націоналізму.

²⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. – К., 2009.

Попри визначну на час освоєння строкатість етнічної карти, Східна Україна чим далі перетворювалася на українсько-російське порубіжжя, з притаманними йому процесами етнокультурної взаємодії та культурного обміну, суперечливими й складними не меншою мірою, аніж політична історія України у складі СРСР. Феномен українсько-російського порубіжжя досліджувався багатьма авторами, як в радянські часи, так і в добу незалежності²⁷.

Одним із перших специфіку етнонаціонального обличчя зауважив Г. Куромія. Багатолітня дослідницька праця в регіональних архівах привела його до сміливого і свіжого для свого часу висновку про те, що Донбас є уявленою спільнотою. Принципове ставлення японського дослідника до Донбасу як до «виняткового прикладу боротьби між свободою і терором» обумовив і винятково цікавий жанр його знакової роботи: «майже макроісторія в контексті ненацій і ненаціоналізму» [виділення – Л. Я.]²⁸. У висновках за наслідками дослідження, що, власне, й зробило ім'я тоді ще молодому досліднику у світовій науці, Г. Куромія був ще більш категоричним: «Клас» і «нація» – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Проросвітництво, – не підходили й не підходять до реалій політики в Донбасі»²⁹.

«Специфічний тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю, формувався внаслідок інтенсивного «переміщення» населення в районах «нового освоєння». На зміну витісненому із південних степів козацтву приходили люди, які не мали нічого спільного із власне українською традицією. Цей терен знову став ареалом зустрічі кількох культур, які влада намагалася «переплавити» в російському казані, на шляхах прискореної модернізації»³⁰, – напише про це згодом Ю. Ніколаєць³¹.

Чим далі просувалися дотичні дослідження, тим складніше науковцям давалася кваліфікація суперечливих процесів етнонаціональної історії Південної України, найбільше ж – Донбасу. Було очевидно, що специфіка перебігу асиміляційних процесів тут полягала в тому, що вони поглинули не лише українців, а й етнічних росіян: маргіналізація зачепила обидві групи і суттєво впливала на оточуючі православні

²⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі; Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М., 1988.

²⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С. 23.

²⁹ Там само. – С. 474.

³⁰ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). – К., 2012. – С. 61-62.

³¹ Там само. – С. 62.

громади. Наслідком стала зміна етнічної самосвідомості асимільованої частини населення. А це своєю чергою ставило перед науковцями високі вимоги щодо удосконалення дослідницького інструментарію. Далеко не всі справилися із цим завданням. Якщо ж бути до кінця відвертими, переважна більшість і не ставила перед собою такого завдання.

Відсутність системного погляду на демографічні та соціально-економічні процеси ставала підосновою невиразних робіт і суперечливих зауважень. Приміром, Ю. Ніколаєць (в цьому його позиція мало відрізняється від аналогічних розмірковувань М. Шаповала³²) професійну спеціалізацію етнічних спільнот вважав «об'єктивно перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури українців»³³, що зумовило її деформований характер. Автор не «помітив» не менш об'єктивного факту, а саме того, що етнічна спеціалізація в умовах кріпосництва та станового суспільства сама по собі є об'єктивним фактором існування цього суспільства та, власне, його похідною. Отже, не розподіл сфер господарської діяльності блокував органічний розвиток соціальної структури українців, а сам по собі він був об'єктивним наслідком екстенсивного розвитку виробничих відносин у застарілій становій системі Російської імперії.

Попри всі відмінності авторських концепцій дослідники історії Південної України одностайні в думці, що міжвоєнний період став часом чергових докорінних змін в етнонаціональному обличчі України. Голодомор і «національні справи» кінця 1930-х рр. позначили відправну віху у стрімкому зростанні частки росіян в етнонаціональній палітрі регіону. Наприкінці 1933 – на початку 1934 р. у 42 визначені райони Південної України переселили 20 тис. сімей з Росії та Білорусії³⁴. Згодом довливання російського населення набули постійного характеру, і наслідки не забарилися: якщо в першій половині 1920-х рр. росіяни в містах та сільській місцевості існували майже в рівних пропорціях, то на 1939 р. співвідношення між містянами та селянами в громаді становило 86:14³⁵. Між тим ані дисциплінарні заходи, ані адміністративні перепони неспроможні були надати сталого характеру населенню промислових поселень, що зазвичай виростали навколо вузькопрофільних підприємств. В 1930 р. плинність кадрів у Донбасі сягала 295,2%. Це означало, що серед-

³² Шаповал М. Засади української визвольної програми. – Прага, 1927. – С. 14.

³³ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С. 65.

³⁴ Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. – К., 2009. – С. 29.

³⁵ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20-30 рр. XX ст.): Автореферат. – Донецьк, 2006. – С. 9.

ньостатистичний працівник змінював місце роботи тричі на рік. На кінець 1930-х рр. рівень плинності кадрів вдалося знизити до 103,4%³⁶.

Проблема забезпечення Донбасу робочими руками постала з раніше нечуваною гостротою після його визволення від нацистських загарбників: знову були задіяні широкосяжні оргнабори, депортації, примусове залучення сили репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих осіб, військовополонених. Упродовж 1944-1947 рр. тут діяло 13 таборів (37,8% від усієї чисельності цих установ в Україні). Питома вага полонених серед працівників Донбасу становила близько 43%, частка ж репатрійованих, що були задіяні на відновленні шахт, сягала 25-40% їхніх працівників³⁷. Між квітнем і вереснем 1945 р. в Донбас спрямували близько 4,3 тис. українських родин з районів, що відійшли до Польщі згідно з тогочасними міждержавними угодами.

Врешті повоєнний Донбас перетворився на одне з найважчих і найнебезпечніших для проживання місць. Дослідники зазначають, що в повоєнні роки найвищий рівень злочинності серед регіонів України відзначався саме в Донбасі (29,5% у 1949 р., 38,2% – в першому кварталі 1950 р.)³⁸. Згідно з даними Г. Куромія, у повоєнні роки кожен десятий мешканець Донбасу мав за плечима тюремний строк³⁹, а це, своєю чергою, позначалося на житті усіх його мешканців. Наводячи статистику вбивств і грабунків, Ю. Ніколаєць, щоправда, не співвідносить їх із відомостями з решти регіонів України та СРСР, хоча без цього безстороння відповідь на запитання: «А де було інакше? В Москві, в Одесі?» – неможлива. Мало інформативними, на наш погляд, є і дані міністра юстиції УРСР Д. Панасюка та підконтрольного йому відомства. Вони взагалі не можуть братися до уваги без відповідного системного аналізу: такою вже суперечливою була робота спеціальних органів у той час.

Тим не менше промисловість СРСР конче потребувала збільшення обсягів видобутку вугілля, і найбільшою проблемою Донбасу залишалася катастрофічна нестача робочої сили. Впродовж 1944-1959 рр. в Донбас прибули 7,85 млн осіб, а вибули – 5,32 млн. За рахунок мобілізацій трудових ресурсів населення порівняно із 1943 р. зросло більше ніж на 300%, однак, закріплення працівників на постійній основі залишалося недосяжною метою уряду. Врешті, якісні зрушення в стабілізації ситуації із трудовою дисципліною та катастрофічною плинністю робочої сили відбулися вже в 1950-ті рр. Вони були пов'язані зі зміною акцентів соціальної політики в регіоні, переходом від методів репресивно-

³⁶ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С. 43-44.

³⁷ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С. 132-133.

³⁸ Там само. – С. 149.

³⁹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С. 427.

адміністративного примушення до праці до створення економічних стимулів, кредитування будівництва житла, системи заохочень та створення позитивного соціального іміджу, навіть престижності, шахтарської праці. Саме завдяки комплексному підходу до вирішення проблеми оргнабори 1950-х рр. (тоді на роботу в Донбас випускники вирушали цілими класами⁴⁰) мали виразні позитивні наслідки.

Нові міста і містечка (такі, як Докучаєвськ, Комсомольське Донецької області) виникали біля нововідкритих покладів копалин, будувалися нашвидкуруч, попри те, що підносилися пропагандою як прообраз поселень майбутнього. Їхні обрії різко звузилися після відкриття покладів нафти й газу в Західному Сибіру та безальтернативного за тих обставин перепрофілювання економіки СРСР на енергоносії новітнього часу. З другої половини 1980-х рр. провідна галузь економіки Донбасу вступає в стадію стагнації, зношеність основних фондів вугільної промисловості сягає 40%. Саме в цей час диспропорції в розміщенні населення та його господарській орієнтації з категорії особливостей регіону переходять у категорію проблем.

Етнополітичні процеси, що розгорнулися після розвалу СРСР, набули суперечливого характеру. Значне посилення російської присутності (як у демографічному, так і в культурному аспекті) в епоху індустріалізації не було секретом ані для закордонних, ані для радянських дослідників, які, щоправда, інтерпретували її з протилежних ідеологічних позицій. Так В. Кубійович наголошував, що прибулі в Україну за роки семирічки (1959-1965 рр.) близько 3 млн росіян стали безпосередньою опорою тиску на українські національні цінності, мову та культуру⁴¹. Дійсно, дані переписів 1970, 1979, 1989 рр. свідчили про поступову втрату позицій українським населенням. Співвідношення між українським та російським етносами становило 54,8:41,7 у 1970 р.; 52,8:43,8 – у 1979 р.; 51,9:44,8 – у 1989 р. У Донецькій області показник питомої ваги росіян досяг максимуму у 1989 р. і склав 43,6%⁴².

Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися у повоєнній Південній Україні, на думку переважної більшості дослідників, посідало спочатку утвердження національно-російської двомовності, згодом – русифікація. Тенденція зростаючої розбіжності між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів Південної України. Найбільш помітною вона

⁴⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – Арк. 2.

⁴¹ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр.// Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.

⁴² Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.): Дисертація. – Чернігів, 2008. – С. 86.

була в середовищі українців: 1959 р. назвали українську мову рідною 87,6%, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн (8,9 млн – росіяни, 3 млн – українці, решта – представники етнічних меншин)⁴³. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

На противагу дослідники відзначають стало високий рівень співпадіння мови і етнічності у росіян: 99,2% згідно із переписом 1989 р. Однак, часто забувають, що на той час відсоток визнання рідною мовою росіянами не важив так, як важить тепер. Бо росіяни, попри свій начебто високий статус у так званій піраміді радянських народів, насправді були позбавлені права на власну національну ідентичність, а підносилися лише як найвищий у своєму соціальному розвитку етнос – носій радянськості.

У той час, як процеси розмивання тіла українського етносу в українсько-російському порубіжжі чимдалі прискорювалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисельних громад етнічних меншин, безстороння кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору – невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, беззастережно підтримавши партійні міфологеми про утворення нової спільності «радянський народ», зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота «радянський народ»⁴⁴ була названа історичною реальністю.

Втім, і після розвалу СРСР та незалежнення України процес суверенізації наукового думання в даному напрямку відбувався доволі суперечливо. За кілька десятиріч ані історики, ані культурологи, ані політологи не виробили скільки-небудь сталого ставлення по суті про-

⁴³ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу. – С. 164.

⁴⁴ За визначенням – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзна всенародну державу та спільну мету – побудову комунізму. (Матеріали XXIV съезда КПСС. – М., 1971. – С. 76.)

цесів етнокультурної взаємодії, що відбувалися в регіоні у повоєнні часи: власне, напрямок розмірковувань спеціалістів відбувався в маятниковому коливанні метафори «двох Україн», що вочевидь наслідувало дві ідеології: українську національно-демократичну та російську імперську (в її пострадянській версії).

Так, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги ще в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів, «від вибору національності дітьми таких шлюбів»⁴⁵. Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин⁴⁶. За рахунок масового переходу як історичних етнічних меншин Донбасу, так і новоприбулих представників низки народів, зокрема й із далекого зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення: згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар⁴⁷.

С. Безущак, розглядаючи особливості поповнення населення Луганщини у повоєнну добу, зазначала: ««Заселенці» відрізнялися мовою, національністю, поглядами, світоглядом, репрезентували різні етнографічні регіони, але під впливом реалій буття та політики держави почали втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до розмитості етнічної свідомості і мови»⁴⁸. Наслідком цього процесу дослідниця вважає і появу так званих російськомовних українців, не зазначаючи принагідно, що вони з'явилися в Донбасі задовго до описуваних нею подій⁴⁹.

⁴⁵ *Николаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу. – С. 108.

⁴⁶ *Філіпцова О.В.* Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореферат. – Х., 1998. – С. 11-14.; *Пономарьова І.С.* Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дисертація. – К., 2007. – С. 47.; *Панчук Г.М.* Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.): Автореферат. – Донецьк, 2000. – С. 10-11.

⁴⁷ Национальный состав населения СССР. – М., 1991. – С. 80-81.

⁴⁸ *Безущак С.* Динаміка етнічного складу населення Луганщини в кінці ХХ – на початку ХХІ століття // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 29. – С. 90.

⁴⁹ Складність етномовних впливів, які відбувалися на теренах Східної України, зокрема, засвідчив автор великого тлумачного словника російської мови, до речі – уродженець цих місць: «Язык там вообще пестрый, шаткий и нечистый, полурусское, жесткое произношение украинских слов неприятно... Ударенья крайне изменчивы и шатки ... стараюсь удалиться от ударенья украинского, каждый ставит его почти наугад... Если с одной стороны иноплеменцы здесь обмоскалились, то с другой, во всех, даже в великорусских селеньях, народ принял этот говор». – Див.: *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1. – С. 124.

Мету наукового упорядкування складних явищ, що відбувалися наприкінці ХХ ст. в етнонаціональному просторі України, наслідувала запропонована у 1992 р. В. Євтухом класифікація за рівнем національної самосвідомості. Відповідно до неї сучасна нація складається з наступних груп: 1) ядро, що характеризується високим рівнем національної самосвідомості; 2) маргінали як носії змішаної етнічності; 3) особи, які фактично втратили національну свідомість і визнають лише етнічне походження (ще – особи із залишковими ознаками етнічності)⁵⁰.

Власне, ідея етнічної нації й слугувала майже два десятиліття дороговказом для ряду дослідників, що зверталися до дотичної проблематики. Однак, неспроможність політикуму об'єднати суспільство навколо цієї ідеї чимдалі більше спонукала суспільствознавців шукати вихід із ситуації подальшого поглиблення суспільного розколу по своєрідній етномовній «демаркаційній» лінії. Пропозиції і зауваги такого плану узагальнила М. Ярмоленко, яка вважає, що підвалиною етнокультурної, а зрештою, й етнополітичної єдності громадян України може стати не полі- чи двокультурна, а дворівнева модель функціонування української політичної нації. Йдеться про те, що на вищому рівні має відбуватися культурно-політична інтеграція суспільства на основі національної ідеї, інформаційно-комунікаційну єдність якого визначила б українська мова як державна та українська національна ідея. На регіональному рівні процесу загальнонаціональної інтеграції має відповідати плюралізм етнічних культур, причому державна підтримка збереження самобутності національних меншин та корінних народів розглядається як запорука зміцнення їхньої довіри до державоутворюючої нації⁵¹.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ЕТНОДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ (за матеріалами переписів 1959-2001 рр.)

Суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток України після 1991 р. відбувався з величезними труднощами, але все-таки мав яскраво виражений позитивний контекст. Однак від 2010 р. українська державність почала стрімкими темпами деградувати. Одним з проявів деградації стала елементарна відсутність коштів у держави на проведення чергового перепису населення.

⁵⁰ Скляр В. Особливості етнічної самоідентифікації українців та росіян у сучасній Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovoprosvity.org.ua/index.php>

⁵¹ Ярмоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні у радянську і пострадянську добу. – Львів, 2012.

Перший перепис у незалежній Україні відбувся в грудні 2001 р. Наступний було доцільно провести через 10 років, як цього вимагала світова практика. Проте в 2010 р. уряд переніс перепис на 2012 рік. У січні 2012 р. віце-прем'єр-міністр С.Тігіпко заявив, що перепис відбудеться тільки в 2013 р. Нарешті, розпорядженням Кабінету міністрів від 4 вересня 2013 р. перепис відклали до 2016 р.

Аналіз суспільного розвитку за відсутності суцільного обрахунку характеристик народонаселення стає утрудненим. Однак у нашому розпорядженні є матеріали попередніх п'яти переписів. Їх аналітичне вивчення дозволяє виявити довготривалі тенденції, зокрема, в етнонаціональних процесах. Падіння режиму В.Януковича дозволяє сподіватися, що спільними зусиллями держави і громадянського суспільства здійснюватиметься зважена національна політика, спрямована на зміцнення незалежності і суверенітету України.

Історичні регіони

Розмови про необхідність адміністративно-територіальної реформи відбуваються у нас впродовж усіх років незалежності. Однак ця реформа, як і всі інші, залишається завданням завтрашнього дня. Компартійно-радянська номенклатура, яка після саморозпаду комуністичного ладу зберегла в Україні свої позиції, готова була примиритися з національною символікою УНР, але затято опиралася всьому, що підривало її владу. Узгодження політико-адміністративного устрою з історичними регіонами суперечило інтересам місцевої номенклатури. Тому країна й досі залишається з традиційним адміністративно-територіальним устроєм. «Нарізання» губерній або областей в царські і радянські часи здійснювалося так, як було зручно для централізованого управління периферією з одного центру за межами України.

Співпадіння політико-адміністративного устрою з історичними регіонами забезпечує найбільш сприятливі умови для узгодження загальнодержавних та місцевих інтересів. Таке узгодження особливо важливе в Україні, яка складається з кількох регіонів різної історичної долі. Тому варто зупинитися на змісті поняття «історичний регіон» і взагалі на особливостях становища України у складі царської та радянської імперій. Адже історичні регіони нашої країни формувалися в умовах недержавного статусу українського народу впродовж багатьох століть.

Радянська імперія успадкувала немало рис попередньої, але зберігала яскраву специфіку, накладену на неї комуністичним ладом. Тому становище України у складі «союзу республік» заслуговує на окрему розмову. Окремо слід розглянути й сюжет про становище України в складі Російської імперії – одночасно традиційної і колоніальної.

Традиційні імперії формувалися до епохи Великих географічних відкриттів. У них люди не відчували себе приналежними до нації,

тобто згуртованої спільноти, яка могла виникнути тільки завдяки розвинутим товарно-грошовим відносинам і досконалим технічним засобам (передусім – шляхам сполучення). Колоніальні імперії народилися вже тоді, коли у передових країнах Європи почали складатися нації, панівні кола яких прагнули експлуатувати інші, відсталіші народи. У таких імперіях країна-завойовник посідала становище метрополії, яке забезпечувало їй прискорений розвиток за рахунок ресурсів поневолених колоніальних народів.

Деякі колонії або напівколонії експлуатувалися за допомогою військово-бюрократичного апарату. Інші, наприклад, Північна Америка або Австралія, починали активно заселятися вихідцями з метрополії. Як правило, колонії являли собою заморські території. Виключенням була Російська імперія, яка нестримно просувалася суходолом на нові й нові території по периметру своїх первинних кордонів.

Ця імперія одночасно формувалася як традиційна і колоніальна. Середині неї дослідники по-різному визначали межі метрополії і колоній. Власне, різниця в підходах виявилася, коли постало питання про статус України: чи була вона частиною метрополії, чи її слід вважати колонією?

Таке питання могло виникнути тільки в пореволюційні часи, коли Російська імперія загинула, а Україна вперше стала геополітичним поняттям. Отже, це питання має ретроспективний й умоглядний характер. Виходячи з того, що царизм не визнавав окремішності їхнього народу, нове покоління українських інтелігентів було переконане в колоніальному статусі України.

Навпаки, російська інтелігенція в усі часи розглядала Україну як частину метрополії. Типову щодо цього аргументацію наводив сучасний російський демограф А. Вишневський. «Обидва народи, – твердив він, – мали спільну віру, жили в єдиній економічній системі, брали активну участь у створенні та зміцненні імперської державності, впродовж століть разом розв'язували головні історичні завдання Росії – колонізацію і модернізацію»⁵².

Багатьом така аргументація здається переконливою, тому що спирається на сукупність очевидних фактів. Та аргументи розсипаються, коли ми замислюємося, чи є у цьому випадку коректним вираз «обидва народи». Справді, без політичної, економічної і культурної еліти народ залишається лише етнографічною масою. Така маса в усьому подібна на народ, але приречена бути об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Оскільки царизм все робив для того, щоб освічені й підприємливі українці не перетворювалися на національну інтелігенцію, вираз «обидва народи» в аргументації Вишневського позбавлений змісту. Покладати на український народ відповідальність за імперську політику неможливо.

⁵² Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998. – С. 325-326.

Звичайно, українці не залишилися сірою етнографічною масою. Серед них формувалася культурно-економічна еліта, незважаючи на намагання імперських кіл поглинути їх. В українському суспільстві завжди знаходилися люди, які досягали успіху в економічній і духовній діяльності, але не вважали за потрібне втрачати національну ідентичність. Ті, хто йшов шляхом Тараса Шевченка, поступалися чисельністю тим, хто обирав долю Миколи Гоголя. Але кількісні параметри не були вирішальними.

Та критика аргументації А. Вишневського не повинна змусити нас стати на протилежну точку зору у питанні про статус України в Російській імперії. У російській дійсності не варто ототожнювати поняття імперської периферії та колонії і, відповідно, імперського центру та метрополії. У своїй основі Росія була все-таки традиційною імперією. Що це означає? Панівні кола країн Заходу тримали населення загарбаних колоній якнайдалі від метрополії, щоб не порушити «чистоту нації». Політика правлячих кіл Росії була протилежною, особливо щодо слов'янського православного населення.

Поширену в українському суспільстві думку про колоніальне становище України в Російській імперії вперше піддав сумніву видатний український мислитель І. Лисяк-Рудницький. У статті «Роль України в новітній історії», опублікованій журналом «Сучасність» в 1966 р., він писав: «Деякі історики-економісти, які працювали під час раннього радянського періоду (М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблін, М. Волобуев), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали термін «колоніалізм». Вибір цього поняття, запозиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій європейської Росії. Економічний прогрес України («Півдня Росії») у багатьох відношеннях поступав швидше, ніж московського центру»⁵³.

І справді, українські землі не випадає вважати колонією, хоч Московська держава стала перетворюватися на колоніальну імперію з часів Івана IV. Українці і росіяни брали однаково діяльну участь в освоєнні земель, які імперія поглинала у своєму безупинному розширенні. Українські селяни й козаки виявили гідний подиву динамізм у заселенні «Дикого поля» – колосальної території від гирла Дунаю до узбережжя Каспійського моря. Ця колонізація була унікальним явищем в європейській історії. Варто, однак, вжити властиве слово: українці були колоністами, а не колонізаторами.

⁵³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 149.

Напередодні Російської революції здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмується тільки імперськими колами, які гуртувалися навколо царя-самодержця. Та в розбурханій революцією країні кількість ворогів українського суверенітету почала множитися з вражаючою швидкістю. Поряд з білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, «українського питання» впритул не бачили ні прибічники конституційної демократії, ні соціалістичні течії – від поміркованих до екстремістських. У післяреволюційній Україні політичні партії розкололися за національною ознакою. Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Петрограді після повалення царизму, відкладав розв'язання фундаментальних проблем на майбутнє, до Установчих зборів. Центральна Рада не збиралася, однак, зволікати з розв'язанням національного питання. В. Винниченко, який незабаром прибув до Петрограда на чолі представницької делегації, руба проставив питання про автономію.

В українсько-російських переговорах труднощі почалися уже з визначення кордонів України. Українська делегація виїхала на переговори з довідками Академії наук, в яких аналізувалися підсумки першого Всеросійського перепису населення 1897 р. Перепис засвідчував, що україномовне населення переважало у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській і Київській), трьох губерніях Лівобережжя (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох губерніях Півдня Росії (Катеринославській, Херсонській і Таврійській). Українці переважали і в Кубанській області, козацьке населення якої користувалося самоврядуванням. Поважаючи права козацької Кубані, Центральна Рада вважала передчасним ставити перед російським урядом питання про включення області до складу української автономії.

Тимчасовий уряд передав питання про українську автономію на розгляд комісії науковців і політичних діячів, але вона не визнала кордонів, визначених Центральною Радою за етнографічною ознакою. У крайньому разі комісія погоджувалася вважати Україною територію, яка була приєднана до Російської держави у 1654 р., але не допускала й думки про втрату Донецького району й Катеринославщини. Згадуючи реакцію урядових кіл на висунуті Центральною Радою вимоги, В. Винниченко з гумором писав: «Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне цуценя, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської академії наук»⁵⁴.

Незабаром після того, як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Укра-

⁵⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина 1. – Київ-Відень, 1920. Репринтне видання: К., 1990. – С. 167-168.

їнської Народної Республіки у складі дев'яти губерній без Криму (де українці не становили більшості населення). Але більшовики, як і Тимчасовий уряд, погоджувалися визначати кордони України не за етнографічним, а за історичним принципом: з чим прийшов гетьман Богдан Хмельницький до царя Олексія Михайловича. Від 1917 р. вони почали пристосовувати територіальну структуру своїх організацій до конфігурації національних районів. На Півдні Європейської частини Росії виникло два аморфні територіальні об'єднання – Донецько-Криворізька область із центром у Харкові і Південно-Західний край із центром у Києві. На обласній конференції у Києві, що відбулася в грудні 1917 р. за участю деяких більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини, з ініціативи ЦК РСДРП(б) було поставлене питання про утворення всеукраїнського більшовицького центру⁵⁵. Навпаки, на конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка тоді ж відбувалася у Харкові, ідея створення всеукраїнського партійного центру не обговорювалася. У цьому регіоні більшовики не сприймали самого поняття «Україна», а партійний центр не наполягав на розгляді такого питання. Отже, у перші тижні урядування Раднарком дотримувався рішення поваленого ним попереднього уряду про визнання України тільки у складі п'яти губерній, без південних та східних.

Події, однак, підштовхували більшовиків до визначення з кордонами України. Їм треба було протиставити свої дії політиці Центральної Ради, яка готувала скликання Всеукраїнських установчих зборів. Було вирішено зібрати у Києві Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, і утворити на ньому замітник Центральної Ради – Центральний Виконавчий Комітет рад України. На цей з'їзд треба було запрошувати представників від рад Півдня і Сходу. У цих регіонах мережа рад була найрозвинутішою, і вони здебільшого контролювалися більшовиками. В інших губерніях України мережа рад була малорозвинутою, і далеко не у всіх з них більшовики здобули перевагу.

Існує документальне свідчення зміни позиції більшовицького керівництва у питанні про кордони конструйованої ними радянської України. Воно відноситься до 30 листопада 1917 р., коли у розмові з представником обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинським нарком у справах національностей Росії Й. Сталін заявив: «Ми всі гадаємо, що, безумовно, необхідний крайовий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»⁵⁶

⁵⁵ Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 157.

⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 458. Текст за повідомленням «Робітничої газети», 1917, 19 листопада (ст.ст.).

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання у цьому тексті є безсумнівним, хоч і опосередкованим свідченням визнання Раднаркомом заявлених Центральною Радою кордонів України у складі дев'яти губерній. Мова йшла, звичайно, не про кордони, а про прагнення більшовиків сформувати надійний склад Всеукраїнського з'їзду рад.

Отже, радянська Україна успадкувала від УНР конфігурацію території у складі дев'яти губерній (Таврійська губернія – без Криму), яка визначалася за етнографічним принципом. Крим був переданий Україні тільки в 1954 р. Спроби українського уряду в 20-х рр. приєднати до України заселені в основному українцями прикордонні райони Російської Федерації не увінчалися успіхом. Більше того, у 1924 р. до складу РСФРР були передані за рішенням керівництва РКП(б) Таганрозький і Шахтинський округи.

Подальша територіальна експансія Кремля призвела до істотного приросту площі УРСР, тому що поглинені західноукраїнські землі могли бути включені, за логікою, тільки до складу України. Разом з тим УРСР з волі Сталіна втратила свої етнічні землі на захід від лінії Керзона, які увійшли до складу Польщі і були денаціоналізовані (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина).

Як правило, сучасну територію України поділяли на чотири регіони – Захід, Центр, Південь і Схід. Інколи доведеться й нам спиратися на цей чотиричленний поділ, в рамках якого розраховані первинні дані соціологічних обстежень. Проте є можливість скомпонувати дані переписів населення в інший спосіб – за історичними регіонами. В основу такого підходу закладено поділ України на її первинні, тобто етнічні, і вторинні, тобто колонізовані території. Щоправда, у випадку із Заходом доведеться об'єднувати території з різною історичною долею: Східну Галичину, Західну Волинь, Північну Буковину і Закарпаття.

Прийняте в подальших розрахунках групування областей виводить нас на п'ять історичних регіонів:

1. Наддніпрянську Україну у складі семи областей (Вінницька, Житомирська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська);

2. Західноукраїнські землі у складі семи областей (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька);

3. Слобідську Україну у складі двох областей (Сумська, Харківська);

4. Причорномор'я і Крим у складі чотирьох областей (Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська) і Автономної Республіки Крим;

5. Приазов'я і Донбас у складі чотирьох областей (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська).

Отже, з п'яти історичних регіонів два являють собою етнічну територію українців, і три – заново освоєні землі.

У колонізаційному процесі, який тривав віками, брали участь як українські, так і російські козаки і селяни. Імперська влада сприяла народній колонізації, нерідко навіть у випадках, коли селяни були збіглими, тобто тікали на нові землі від поміщиків. Законодавство, зрозуміло, не визнавало українців як етнічну спільність і однаково ставилося до всіх православних християн («хрестьян», «крестьян»). Найдавнішим об'єктом колонізації була Слобожанщина. З кінця XV ст. тут, на незаселеній південно-західній окраїні Московської держави, почали осідати збігли селяни. Утікачі з України були, як правило, закріпаченими селянами. Заснуванням селам надавалися «свободи» («слободи») – тимчасове звільнення від оподаткування. Звідси пішла назва самих сіл – слободи. Після створення в 1630-х Білгородської смуги укріплень проти татарських набігів колонізація посилилася. У Воронезькій і Курській губерніях серед колоністів переважали росіяни, в Сумській і Харківській – українці.

З другої половини XVIII ст. розпочалася посилена колонізація території т.зв. Дикого поля – від нижньої течії Дністра до передгір'їв Кавказу і Каспійського узбережжя. Учасниками колонізаційного процесу тут теж були переважно російські і українські козаки та селяни. У менших масштабах здійснювалася урядова колонізація. Царський уряд запрошував на відвойовані землі православних християн (переважно болгар і греків) з Османської імперії, а також німців.

Землі, на яких переважали українські поселенці, простягалися далеко на схід від сучасної Луганської області – аж до Кубані і деяких районів Ставропілля. Разом з тим значна частина росіян у східних і південних областях України веде свій родовід від колоністів – першопоселенців.

Розглядаючи етнонаціональний зріз демографічних процесів у другій половині XX ст., не варто заглиблюватися у питання про причини кількісних змін у складі населення. Це самостійна проблема, на яку впливають багато чинників. Зрозуміло, однак, що етнонаціональні процеси відбувалися на загальному тлі постійного послаблення темпів приросту населення, яке врешті-решт переросло в депопуляцію. Динаміка приросту (скорочення) загальної чисельності населення України за міжпереписні періоди мала такий вигляд (в тис. осіб):

- 1959-1970 рр. – 5258 (приріст)
- 1970-1979 рр. – 2248 (приріст)
- 1979-1989 рр. – 1862 (приріст)
- 1989-2001 рр. – 2994 (скорочення)

Проаналізуємо спочатку співвідношення між територією та загальною чисельністю населення України в розрізі історичних регіонів (табл. 1).

Таблиця 1

Територія і населення в розрізі історичних регіонів⁵⁷

Територія і населення	Наддніпрянська Україна	Західно-українські землі	Слобідська Україна	Причорномор'я і Крим	Приазов'я і Донбас	Вся Україна
В тис. кв.км.	187,5	110,7	55,2	138,0	112,3	603,7
У %	31,1	18,3	9,1	22,9	18,6	100,0
Перепис 1959 р.						
В тис.	12869	7799	4034	6285	10883	41870
У %	30,8	18,6	9,6	15,0	26,0	100,0
Перепис 1989 р.						
В тис.	14176	9713	4602	8847	14113	51451
У %	27,5	18,9	9,0	17,2	27,4	100,0
Перепис 2001 р.						
В тис.	13310,2	9593,8	4213,9	8455,1	12884,1	48457,1
У %	27,5	19,8	8,7	17,4	26,6	100,0

Бачимо, що в сучасних кордонах землі освоєння практично дорівнюють первісній етнічній території (50,6% проти 49,4%). Для народу, який не мав власної державності впродовж сотень років, такий результат є унікальним. Він засвідчує не стільки наявність сприятливих обставин для розселення під імперською парасолькою, скільки величезну життєву силу українського народу. Адже не треба забувати, що перелічені вище етнічні землі за лінією Керзона, які опинилися поза державним кордоном України, є багатократно меншими за площею, ніж втрачена смуга суцільного розселення українців на схід від Луганщини, Донеччини і Харківщини. Українці, які проживали в Росії, активно освоювали землі і в інших регіонах імперії – Поволжі, Західному Сибіру і Північному Казахстані, на Далекому Сході. Загалом кількість українців, які проживали в Російській імперії за межами України, дорівнювала, за переписом 1897 р. 1560 тис. Зокрема, їхня питома вага була набагато більшою від 50% у шести південних повітах Воронежської і Курської губерній. За цими даними, перерахованими на конфігурацію сучасного адміністративно-територіального поділу, кількість українців у Краснодарському краї становила 47%, на Ставрополлі – 37, в Ростовській області – 28%⁵⁸.

⁵⁷ Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. – 1993. – № 11. – С. 52; Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

⁵⁸ Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. – Львів, 1992. – С. 6-7.

Кількість українців серед радянських громадян за межами УРСР дійшла до 5095 тис. за переписом 1959 р. і 6767 тис. – за переписом 1989 р.⁵⁹ Натомість українці, що проживали в Австро-Угорщині, з 90-х рр. XIX ст. почали активно освоювати заокеанські землі.

Показана в табл. 1 динаміка чисельності населення на території етнічних і освоєних земель виглядає так (у відсотках до підсумку):

	Етнічні землі	Освоєні землі України	В цілому
Перепис 1959 р.	49,4	50,6	100,0
Перепис 1989 р.	46,4	53,6	100,0
Перепис 2001 р.	47,3	52,7	100,0

У радянські часи швидко розвивалися галузі важкої промисловості на Півдні і Сході – вугільна, металургійна, машинобудівна. Це викликало приплив населення в ці регіони, і їх питома вага в загальній його чисельності підвищувалася. Натомість після краху СРСР темпи розвитку важкої промисловості істотно загальмувалися. З іншого боку, завдяки більшій народжуваності в західноукраїнському регіоні питома вага етнічних земель у населенні України дещо збільшилася. В підсумку 43-х років Наддніпрянська Україна за чисельністю населення посіла перше місце серед історичних регіонів України, а Приазов'я з Донбасом – друге місце. Особливих зрушень у розподілі населення між регіонами не відбулося.

Регіональна етнодинаміка населення

Формування території сучасної України з етнічних і колонізованих земель зумовило багатонаціональний склад її населення. Уже вказувалося на те, що заселення причорноморських і приазовських степів відбувалося спільними зусиллями українських і російських селян та козаків. Після скасування кріпосного права в цих регіонах розпочався прискорений розвиток вугільно-металургійної і машинобудівної галузей промисловості, який потягнув за собою переміщення великих мас населення з усієї Європейської Росії. Будучи нацією хліборобів, українці рятувалися від аграрного перенаселення переходом на вільні землі за межами України. Натомість росіяни активно заселяли міста і робітничі селища Донецько-Придніпровського вугільно-металургійного регіону.

У радянські часи індустріальний розвиток південних регіонів України вплинув на подальшу активізацію міграційних процесів. У повоєнні десятиліття керівництво КПРС формувало політику капіталовкладень з таким розрахунком, щоб якомога більше посилити міжреспублі-

⁵⁹ Там само.

канський обмін населенням. У директивних документах національні моменти не підкреслювалися, але в Кремлі прагнули зменшити питому вагу корінного населення в кожній союзній республіці, щоб притупити гостроту національно-визвольного руху і створити об'єктивні підстави для формування радянського народу як денационалізованої «нової історичної спільноти». У міжреспубліканському міграційному балансі Україна мала велике позитивне сальдо, поступаючись за механічним приростом населення тільки Північному Кавказу. Зрозуміло, що з республіки виїжджали переважно українці, тоді як майже всі, хто приїжджав сюди на постійне проживання, виявлялися росіянами. Всесоюзний перепис населення 1989 р. показав, наскільки вагомо впливала економічна політика радянської влади на склад населення: з 11,4 млн росіян, які проживали в Україні, 7,1 млн були місцевого походження, але 4,3 млн – мігрантами⁶⁰.

У табл. 2 показано, як змінювалася чисельність трьох кількісно найбільших національностей за останні десятиліття радянської влади у кожному регіоні. У багатонаціональному Радянському Союзі євреї були етнонаціональною спільнотою, яка мала вагомий привілей перед усіма іншими: право на виїзд за межі країни на постійне проживання. В Кремлі змушені були надати цей привілей під тиском політиків Заходу, які турбувалися про «возз'єднання сімей». Євреї виїздили нібито до своїх близьких в Ізраїль, і така легенда була зручною для радянського уряду, який не бажав пояснювати, чому представники інших національностей не мають права на еміграцію.

Насправді ж євреї найчастіше виїжджали не в Ізраїль, а в США, причому так інтенсивно, що загальна їх кількість в УРСР скоротилася за 30 років майже удвічі.

Таблиця 2

Зміни в чисельності трьох головних національностей УРСР
за 30 років (1959-1989)

в тис. осіб

Національності	Наддніпрянська Україна	Західно-український регіон	Слобідська Україна	Причорномор'я і Крим	Приазов'я і Донбас	УРСР
<i>Українці</i> 1959 р.	11445	6799	3065	3963	6886	32158
1989 р.	12243	8664	3213	5047	8253	37420
Приріст	798	1865	148	1084	1367	5262
<i>Росіяни</i> 1959 р.	790	403	833	1667	3396	7089
1989 р.	1424	492	1244	3001	5195	11356
Приріст	634	89	411	1334	1799	4267

⁶⁰ Там само. – С. 21.

Закінчення таблиці 2

Національності	Наддніпрянська Україна	Західно-український регіон	Слобідська Україна	Причорномор'я і Крим	Приазов'я і Донбас	УРСР
Євреї 1959 р.	317	94	90	177	160	838
1989 р.	186	37	51	111	100	485
Приріст	-131	-57	-39	-66	-60	-353
Все населення 1959 р.	12869	7799	4034	6285	10883	41870
1989 р.	14176	9713	4602	8847	14113	51451
Приріст	1307	1914	568	2562	3230	9581

Як показує табл. 2, приріст росіян у трьох історичних регіонах України випереджав приріст українців. Позитивний баланс в цілому по Україні був досягнутий лише завдяки Західноукраїнському регіону, який відрізнявся від інших невисокою присутністю росіян у складі населення та істотно вищими темпами народжуваності. А за 19 років між переписами 1970 і 1989 рр. росіяни навіть випередили українців за абсолютним приростом в масштабах всієї України (2229 тис. проти 2135 тис.). Цей прикрий феномен пояснювався подвійним впливом: інтенсивної міграції (тобто відпливом українців з України і напливом росіян) та асиміляційними процесами серед українського населення. Перебуваючи під постійним пресом цілеспрямованої русифікації, урбанізовані українці південних та східних регіонів починали втрачати національну самосвідомість. Немала частина їх під час переписів населення ідентифікувала себе як росіян.

Таблиця 3

Зміни в чисельності національностей України
за роки незалежності (січень 1989 – грудень 2001)⁶¹

в тис. осіб

Національності	Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		Приріст або зменшення в тис. осіб
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	
Все населення у тому числі:	51452	100,0	48241	100,0	-3211
українці	37419	72,7	37542	77,8	123
росіяни	11356	22,1	8334	17,3	-3029

⁶¹ Див.: Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 644.

Закінчення таблиці 3

Національності	Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.		Приріст або зменшення в тис. осіб
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	
євреї	486	0,9	104	0,2	-382
білоруси	440	0,9	276	0,6 1	164
молдовани	325	0,6	259	0,5	-66
болгари	234	0,5	205	0,4	-29
поляки	219	0,4	144	0,3	-75
угорці	163	0,3	157	0,3	-6
румуні	135	0,3	151	0,3	16
греки	99	0,2	92	0,2	-7
татари	87	0,2	73	0,2	-14
вірмени	54	0,1	100	0,2	46
кримські татари	47	0,1	248	0,5	201

Таблиця 3 показує зміни в чисельності представників тих національностей, які в загальній масі населення мали на момент останнього перепису понад одну десятку частку відсотка. Таких виявилось 13. Етнічна динаміка найбільших національностей за період з 1989 по 2001 рр. була в основному негативною, але виключення становили чотири національності: українці, румуні, вірмени і кримські татари. Різке збільшення чисельності кримських татар пояснювалося їх поверненням на історичну батьківщину. Збільшення чисельності вірмен слід пояснити появою біженців після катастрофічного землетрусу у Вірменії. Але зміни в чисельності двох пар близьких народів – молдаван і румунів та українців і росіян – не пов'язані ні з міграційними процесами, ні з несприятливим природним рухом населення, який став характерним у цей час для всіх національностей. Вони пов'язані із зміною самоідентифікації колишніх росіян і молдаван, які ставали відповідно українцями і румунами.

Депопуляція не обійшла ці пари близьких народів: сумарна чисельність молдаван і румунів зменшилася за 13 років між двома переписами з 460 до 410 тис., а росіян та українців – з 48775 до 45876 тис. Проте кількість румунів зросла на 16 тис. за рахунок скорочення чисельності молдаван, а кількість українців – на 123 тис. за рахунок надзвичайно істотного (на 3022 тис.) скорочення чисельності росіян. Зміна ідентифікації людей, які за своїм самоусвідомленням перебували у перехідному стані, пояснювалася поверненням до національності попереднього покоління. В обох випадках причиною цієї зміни була поява

незалежної України. У випадку з румунами, які називали себе раніше молдованами, мало значення негативне ставлення попередньої влади до власних румунів внаслідок ускладнення відносин Кремля з режимом Н. Чаушеску в комуністичній Румунії. У випадку з українцями, які раніше називали себе росіянами, мав місце намір позбутися впливу асиміляції – як природної, так і свідомо спрямовуваної владою. В умовах незалежності у свідомості людей почав зникати навіюваний радянською владою концепт різнозначимості титульних націй. У негласному таблиці про ранги перше місце в Радянському Союзі визнавалося за росіянами як загальносоюзною титульною нацією, друге місце віддавалося націям, які були титульними в межах власних союзних республік, на третє місце відсувалися нації, що утворювали автономні республіки і т.п.

Таблиця 4

Зміни в національному складі населення історичних регіонів між переписами 1959 і 2001 рр.⁶²

Національності	Перепис 1959 р.		Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
<i>Наддніпрянська Україна</i>						
українці	11445	88,9	12243	86,4	12002	90,2
росіяни	790	6,1	1424	10,0	889	6,7
євреї	317	2,5	186	1,3	24	0,2
поляки	214	1,7	130	0,9	85	0,6
інші	103	0,8	193	1,4	310	2,3
все населення	12869	100,0	14176	100,0	13310	100,0
<i>Західноукраїнський регіон</i>						
українці	6799	87,2	8664	89,2	8803	92,1
росіяни	403	5,2	492	5,1	257	2,7
угорці	148	1,9	156	1,6	152	1,6
поляки	104	1,3	45	0,5	28	0,3
румуні	100	1,2	129	1,3	115	1,2
євреї	94	1,2	37	0,4	2	0,02
молдовани	79	1,09	84	0,9	67	0,7
інші	72	0,9	106	1,0	129	1,4
все населення	7799	100,0	9713	100,0	9553	100,0

⁶² Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. – 1993, № 11. – С. 54; Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня.

Закінчення таблиці 4

Національності	Перепис 1959 р.		Перепис 1989 р.		Перепис 2001 р.	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
<i>Слобідська Україна</i>						
українці	3065	76,0	3213	69,8	3201	76,3
росіяни	833	20,7	1244	27,0	864	20,6
євреї	90	2,2	51	1,1	12	0,3
інші	46	1,1	94	2,1	117	2,8
все населення	4034	100,0	4602	100,0	4193	100,0
<i>Причорномор'я і Крим</i>						
українці	3963	63,1	5047	57,1	5130	60,9
росіяни	1667	26,5	3001	33,9	2386	28,3
євреї	177	2,8	111	1,3	22	0,3
болгари	153	2,4	179	2,0	158	1,9
молдовани	144	2,3	186	2,1	153	1,8
білоруси	61	1,0	108	1,2	70	0,8
інші	120	1,9	215	2,4	500	5,9
все населення	6285	100,0	8847	100,0	8418	100,0
<i>Приазов'я і Донбас</i>						
українці	6886	63,3	8253	58,5	8406	65,4
росіяни	3396	31,2	5195	36,8	3941	30,7
євреї	160	1,5	100	0,7	27	0,2
білоруси	134	1,2	179	1,3	107	0,8
інші	307	2,8	386	2,7	373	2,9
все населення	10883	100,0	14113	100,0	12854	100,0

Аналізуючи дані таблиці 4, слід вказати, насамперед, що наведені в ній сумарні показники по нечисленних національностях є меншими, ніж ті, які вказані в таблиці 3. Автор користувався даними про перепис 2001 р. в розрізі областей, опублікованими в газетному повідомленні. До цього переліку включалися тільки найбільш численні в кожній області національні меншини, внаслідок чого чисельність національностей в табл. 4 не є сумою, виведеною з даних по всіх областях. Різниця, однак, настільки незначна, що не впливає на висновки.

Табл. 5, яка складена на основі попередньої, дає уявлення про зміну співвідношення між українцями і росіянами в розрізі історичних регіонів у перші роки незалежної України. Незважаючи на звичну тезу про багатонаціональність українського суспільства, треба зробити висновок, що сумарна кількість невеликих за чисельністю національностей не перевищувала за вказаний період 5% від загальної кількості по всій Україні. Це аж ніяк не засвідчує багатонаціональний склад

населення. У регіональному розрізі цей показник піднімався майже до 11% в Причорноморському регіоні (з Кримом), але знижувався до 3-4% у трьох інших регіонах. У Західноукраїнському регіоні він майже співпадав із загальноукраїнським показником.

Таблиця 5

Співвідношення українців та росіян
в загальній чисельності населення за переписами 1989 і 2001 рр.
у відсотках

історичні регіони	українці	росіяни	інші	все населення
Наддніпрянська Україна				
1989 р.	86,4	10,0	3,6	100,0
2001 р.	90,2	6,7	3,1	100,0
Західноукраїнський регіон				
1989 р.	89,2	5,1	5,7	100,0
2001 р.	92,1	2,7	5,2	100,0
Слобідська Україна				
1989 р.	69,8	27,0	3,2	100,0
2001 р.	76,3	20,6	3,1	100,0
Причорномор'я і Крим				
1989 р.	57,0	33,9	9,0	100,0
2001 р.	60,9	28,3	10,7	100,0
Приазов'я і Донбас				
1989 р.	58,5	36,8	4,7	100,0
2001 р.	65,4	30,7	3,9	100,0
Вся Україна				
1989 р.	72,7	22,1	5,2	100,0
2001 р.	77,8	17,3	4,9	100,0

Однак країну, в якій 95% населення становлять представники двох національностей, не можна назвати національно однорідною. Проблема ускладнюється ще й тим, що за питомою вагою росіян у складі населення два регіони України різко відрізняються від інших. Якщо в Наддніпрянській Україні і в Західноукраїнському регіоні частка російської меншини не більша, ніж сумарна частка інших національних меншин, то на інших територіях, які у XVII-XVIII ст. були регіонами освоєння, питома вага росіян у складі населення дуже велика. Слід зважати й на те, що статистика не дає повного уявлення про роль росіян в суспільно-політичному житті, особливо в південно-східних регіонах. Привілеї загальносоюзної титульної нації були примарними, зважаючи на цілковите поневолення суспільства комуністичною держа-

вою. Тим не менш, пам'ять про них й досі живе у свідомості старшого та середнього поколінь як в Україні, так і в Росії. До останнього часу це істотно впливало на ситуацію безпосередньо в Україні, а також на взаємовідносини між Україною та Росією. Війна з путінською Росією, слід сподіватися, покладе край пострадянському періоду в історії незалежної України. Тим самим вийде з повсякденного ужитку випестуваний при комунізмі брехливо-демагогічний концепт «єдинокровності» і побудовані на ньому ідеологеми «старшого брата» і «молодшої сестри».

Етномовна ситуація

Рівень асимільованості населення визначається динамікою етномовності (табл. 6). Щоправда, динаміку етномовності українців, яка показана в цій таблиці, не можна трактувати поверхово. За період 1989-2001 рр. частка українців, які вважали рідною мовою російську, істотно зростає: з 12,24 до 14,77%. Та слід взяти до уваги, що значна частина росіян за результатами другого перепису оголосила себе українцями, про що вже була мова. Відповідно вони вийшли з вибірки, де показаний рівень етномовності росіян, і увійшли в групу українців. Зрозуміло, що ці українці використовували як рідну російську мову.

Таблиця 6

Етномовна ситуація в Україні за даними переписів населення (в % до загальної кількості населення кожної національності)⁶³

найбільш чисельні національності	вважають рідною мову своєї національності			вважають рідною російську мову		
	1959 р.	1989 р.	2001 р.	1959 р.	1989 р.	2001 р.
українці	93,51	87,72	85,16	6,45	12,24	14,77
росіяни	98,14	98,39	95,92	–	–	–
євреї	16,93	7,12	3,10	79,90	90,63	82,98
білоруси	36,78	35,50	19,79	54,03	55,16	62,46
молдовани	82,99	77,97	70,04	10,10	15,54	17,63
болгари	80,79	69,54	64,15	16,43	27,24	30,34
поляки	18,77	12,55	12,95	12,47	20,27	15,61
угорці	98,50	95,65	95,44	0,55	1,60	0,97
румуні	84,32	62,28	91,74	1,21	3,46	1,52
греки	7,91	18,53	6,37	88,97	78,83	86,47
татари	62,44	48,91	35,15	35,33	49,04	58,74
вірмени	41,47	48,96	50,42	55,66	47,50	43,15
кримські татари	–	92,58	92,01	–	3,99	6,13

⁶³ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С.643.

Високі (понад 90%) показники визнання рідною мови своєї національності були властиві тільки росіянам, угорцям, кримським татарам і румунам. Представники всіх інших національних меншин жили в українському середовищі розсіяно і тому зазнавали природної асиміляції: з кожним новим переписом зменшувалася кількість тих, хто вважав рідною мову своєї національності. Протилежна тенденція властива тільки вірменам, кількість яких зростає більш-менш одночасно після землетрусу у Вірменії.

Майже всі національні меншини, які зазнавали асиміляції, починали вважати рідною російську мову, яка панувала в українських містах. Виключенням були поляки, які знаходилися переважно в сільській місцевості й запозичували мову народу, в середовищі якого знаходилися.

Особливо важливо простежити етномовну ситуацію у середовищі українців і українських росіян по історичних регіонах. Матеріали перепису 1989 р. дають можливість визначити, наскільки була поширена серед українців і росіян двомовність. Вона є безпомилковим показником толерантного ставлення кожного з цих двох народів до іншого. На це питання відповідають таблиці 7 і 8.

Таблиця 7

Рідна мова і ступінь поширення двомовності серед українців за переписом 1989 р.⁶⁴

	Наддніпрянська Україна	Західно-український регіон	Слобідська Україна	Причорномор'я і Крим	Приазов'я і Донбас
Кількість українців у регіоні (тис. осіб)	12243	8664	3213	5047	8253
З них:					
1. вважають рідною українську мову (тис. осіб)	11553	8577	2693	4063	5941
у % до загальної кількості українців у регіоні	94,4	99,0	83,8	80,5	72,0
2. вільно володіють російською мовою як другою (тис.)	7800	4986	2075	2847	4549
у % до кількості українців, які вважають рідною українську мову	67,5	58,1	77,1	70,1	76,6
3. вважають рідною російську мову (тис. осіб)	687	76	521	981	2309
у % до загальної кількості українців в регіоні	5,6	0,9	16,2	19,4	28,0

⁶⁴ Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 29.

Таблиця 8

Рідна мова і ступінь поширення двомовності серед росіян за переписом 1989 р.⁶⁵

	Наддніпрянська Україна	Західно-українські землі	Слобідська Україна	Причорномор'я і Крим	Приазов'я і Донбас
Кількість росіян у регіоні (тис. осіб)	1424	492	1244	3001	5195
З них:					
1. вважають рідною російську мову (тис. осіб)	1374	471	1224	2967	5138
у % до кількості росіян у регіоні	96,5	95,7	98,3	98,9	98,9
2. вільно володіють українською мовою як другою (тис.)	635	241	545	576	1726
у % до кількості росіян, які вважають рідною російську мову	46,2	51,2	44,5	19,4	33,6
3. вважають рідною українську мову (тис. осіб)	51	20	21	32	55
у % до загальної кількості росіян у регіоні	3,5	4,1	1,7	1,1	1,1

Щоб домогтися абсолютної чіткості в інтерпретації показника двомовності, зіставимо два ряди запозичених з цих таблиць дзеркально протилежних цифр (у відсотках):

Регіон	Українці з рідною українською мовою, які вільно володіють російською мовою:	Росіяни з рідною російською мовою, які вільно володіють українською мовою:
Наддніпрянська Україна	67,5	46,2
Західноукраїнський регіон	58,1	51,2
Слобідська Україна	77,1	44,5
Причорномор'я і Крим	70,1	19,4
Приазов'я і Донбас	76,6	33,6

Як бачимо, показник двомовності дуже високий серед українців – на рівні 70%. Із загального ряду виокремлюється тільки Західноукраїнський регіон, в якому живе порівняно невеликий відсоток росіян. У сільській місцевості цього регіону росіян практично не бачили. Знання російської мови приходило до місцевого населення внаслідок викладання її в українських школах як окремого предмета, перегляду кінофільмів, які дуже рідко в радянські часи дублювалися україн-

⁶⁵ Там само. – С. 30.

ською мовою, або через засоби масової інформації, російськомовна мережа яких була більш поширеною і набагато якіснішою. В усіх інших регіонах українці мали можливість спілкуватися з росіянами у повсякденному житті.

Показник двомовності по росіянах у Наддніпрянській і Слобідській Україні – на рівні нижче 50%. В Західноукраїнському регіоні показний був найбільш високий, тому що саме тут росіяни перебували в суцільному україномовному середовищі. Як бачимо, навіть тут половина росіян обходилася без знання мови переважної більшості місцевого населення, хоч постійно проживала в його середовищі. Їм вистачало власної мови, яка була мовою міжнаціонального спілкування з фактично державним статусом. Тих, хто не розумів їхньої мови, вони просто ігнорували, тим більше, що таких було небагато.

Мовна ситуація на південному сході України була якісно іншою. У Приазов'ї і в Донбасі українською мовою вільно володіла лише третина росіян. Українців, які не володіли російською мовою, в регіоні було небагато, серед місцевого населення переважали російськомовні українці і росіяни. Тут росіяни зустрічалися з українською мовою тільки в школі, де вона викладалася як предмет.

Найнижчий показник двомовності спостерігався на півдні України. Тут вільно володіла українською мовою лише п'ята частина росіян. Показник тягнула донизу Кримська область з переважно російським складом населення.

Регіональні відмінності в національному складі населення обласних центрів

Розглянутий сюжет про співвідношення українців і росіян в населенні регіонів є можливість продублювати в регіональному розрізі на матеріалах обласних центрів. У монографії В. Романцова опубліковані дані про населення міст за тривалий історичний період – з використанням переписів 1926, 1989 і 2001 рр. (автор встановив не всі дані за переписом 1926 р.)⁶⁶.

У табл. 9 представлені дані про обласні (в 1926 р. – окружні) міста Наддніпрянщини. Маємо дані по чотирьох (з семи) центрів за 1926 р., з яких видно, що суто українським (на 68,4%) містом була тільки Полтава. Категорія «інші» досить показова: вона охоплює до половини (в Житомирі) населення у порівнянні з кількома відсотками за наступними переписами. За «іншими» в основному приховується знищене гітлерівцями єврейське населення. Частка росіян у населенні цих міст до війни була зовсім невеликою і лише в Києві піднімалася до чверті населення. Порівняння переписів 1989 і 2001 рр. показує скорочення

⁶⁶ Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття). – К., 2008. – С. 148-158.

частки росіян на 6-7 пунктів. Це досить-таки помітне скорочення, яке слід пояснювати не тільки напливом місцевого сільського населення в процесі урбанізації, але й зміною національного самоусвідомлення тих, хто вважав себе раніше росіянином.

Таблиця 9

Національний склад обласних центрів Наддніпрянської України

Населення міст	1926 р.		1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	% т	ис.	%
<i>1. Вінниця</i>						
українці	23,9	47,3	284,9	77,4	309,3	87,2
росіяни	8,8	13,8	60,2	16,4	36,1	10,2
інші	25,1	38,9	23,0	6,2	9,2	2,6
все населення	57,8	100,0	368,1	100,0	354,6	100,0
<i>2. Житомир</i>						
українці	28,5	37,2	209,7	71,8	234,5	82,9
росіяни	10,5	13,7	48,9	16,7	29,1	10,3
інші	37,6	49,1	33,6	11,5	19,2	6,8
все населення	76,6	100,0	292,2	100,0	282,8	100,0
<i>3. Київ</i>						
українці	216,2	42,2	1863,1	72,4	2110,8	82,2
росіяни	125,5	24,5	534,8	20,9	337,3	13,4
інші	170,4	33,3	174,3	6,7	118,9	4,4
все населення	512,1	100,0	2572,2	100,0	2567,0	100,0
<i>4. Полтава</i>						
українці	62,8	68,4	249,6	79,8	272,6	87,7
росіяни	8,2	8,9	54,7	17,5	33,0	10,6
інші	20,8	22,7	8,5	2,7	5,2	1,7
все населення	91,8	100,0	312,8	100,0	310,8	100,0
<i>5. Хмельницький</i>						
українці	–	–	184,8	78,9	221,8	88,3
росіяни	–	–	33,2	14,2	19,9	7,9
інші	–	–	16,1	6,9	9,4	3,8
все населення	–	–	234,1	100,0	251,1	100,0
<i>6. Черкаси</i>						
українці	–	–	220,8	74,4	243,9	83,4
росіяни	–	–	59,4	20,6	38,5	13,1
інші	–	–	8,8	5,0	10,4	3,5
все населення	–	–	289,0	100,0	292,8	100,0

Закінчення таблиці 9

Населення міст	1926 р.		1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	% т	ис.	%
7. Чернігів українці	–	–	235,1	80,2	258,0	86,3
росіяни	–	–	46,4	15,8	31,8	10,6
інші	–	–	11,8	4,0	9,2	3,1
все населення	–	–	293,3	100,0	299,0	100,0

Рівень русифікованості українців за ознакою рідної мови (ці дані запозичені з монографії В. Романцова без наведення сторінок) був низький. Українську мову визнавали рідною в 2001 р. понад 90% українців. Лише в Києві (85,7%) і Чернігові (84,5%) цей показник був нижчим. Однак порівняно з 20-ми роками цей показник у Києві істотно зріс: за переписом 1926 р. лише 64,5% київських українців визнавали рідною свою мову.

У Західноукраїнському регіоні (табл. 10) доводиться порівнювати дані лише повоєнних переписів. Уже зазначалося, що назвати цей регіон історично однорідним можна лише за однією, хоча дуже істотною ознакою: тривалістю перебування в зоні комуністичного експерименту. Вона була набагато коротшою, ніж в інших регіонах України. Мова йде про ціле покоління, якщо починати відлік з повоєнного часу. А фактично Західноукраїнський регіон складався з чотирьох різних за своїм минулим українських земель – Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини і Закарпаття.

Різна історична доля позначилася на національній структурі населення обласних центрів. Наприкінці радянської доби вони ще зберігали залишки своєї специфіки, але перепис 2001 р. засвідчив швидкі темпи їх українізації. Середньозважений відсоток питомої ваги українців між 1989 і 2001 рр. підвищився в обласних центрах Східної Галичини (Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль) до 91,3%, тобто на 7,8 пунктів, на Волині (Луцьк, Рівне) – до 92,1%, тобто на 7,0 пунктів. В Ужгороді питома вага українців у складі населення зросла з 69,8 до 77,8%, тобто на 8,0 пунктів, а в Чернівцях – з 66,5 до 79,8%, тобто на 13,3 пункти. Кількість українців підвищувалася за рахунок урбанізації, триваючої еміграції євреїв і зміни національної самоідентифікації (майже виключно – серед російського населення).

Середньозважений показник скорочення питомої ваги росіян у складі населення семи обласних центрів становив у період між двома переписами 6,3 пункти: від 3,8 в Тернополі до 10,2 в Івано-Франківську. Найбільшою частка росіян залишалася в 2001 р. в Чернівцях (11,3%), найменшою – в Тернополі (3,8%).

Таблиця 10

Національний склад обласних центрів Західноукраїнського регіону

Населення міст	1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	%
<i>1. Івано-Франківськ</i> українці	169,8	80,4	197,6	91,8
росіяни	35,0	16,6	13,8	6,4
інші	6,4	3,0	3,9	1,8
все населення	211,2	100,0	215,3	100,0
<i>2. Луцьк</i> українці	168,5	86,0	190,2	92,5
росіяни	23,2	11,9	12,7	6,7
інші	4,3	2,1	2,7	0,8
все населення	196,0	100,0	205,6	100,0
<i>3. Львів</i> українці	622,7	79,1	639,0	88,1
росіяни	126,5	16,1	64,6	8,9
інші	37,7	4,8	86,2	3,0
все населення	786,9	100,0	725,2	100,0
<i>4. Рівне</i> українці	191,7	84,2	224,6	91,6
росіяни	29,8	13,1	16,6	6,8
інші	6,1	2,7	4,1	1,6
все населення	227,6	100,0	245,3	100,0
<i>5. Тернопіль</i> українці	184,9	91,2	212,6	94,1
росіяни	14,5	7,2	7,7	3,4
інші	1,2	0,6	0,7	0,3
все населення	202,7	100,0	226,0	100,0
<i>6. Ужгород</i> українці	81,1	69,8	89,9	77,8
росіяни	15,1	14,3	11,1	9,6
інші	18,4	15,9	14,6	12,6
все населення	116,1	100,0	115,6	100,0
<i>7. Чернівці</i> українці	171,9	66,5	189,0	79,8
росіяни	45,9	17,8	26,7	11,3
інші	40,6	15,7	21,0	8,9
все населення	258,4	100,0	236,7	100,0

Таблиця 11

Національний склад обласних центрів Слобідської України

Населення міст	1926 р.		1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
<i>1. Харків</i> українці	160,1	38,5	803,0	50,4	884,2	61,0
росіяни	154,4	37,2	695,1	43,6	496,5	34,2
інші	101,1	24,3	95,9	6,0	69,2	4,8
все населення	415,6	100,0	1594,0	100,0	1449,9	100,0
<i>2. Суми</i> українці	–	–	232,4	79,4	246,8	84,5
росіяни	–	–	55,4	18,9	36,5	12,5
інші	–	–	4,9	1,7	8,8	3,0
все населення	–	–	292,7	100,0	292,1	100,0

Слобідська Україна має лише два обласних центри. Табл. 11 показує динаміку народонаселення в Харкові, починаючи з 1926 р. Кількість українців і росіян в 20-х рр. була приблизно однаковою. Четверть населення складали інші, переважно євреї. У 1989 р. половина харків'ян визнала себе українцями. В усі часи українське населення колишньої столиці було значною мірою русифіковане. Кількість українців з рідною українською мовою в 1926 р. дорівнювала 60,3%, а в 2001 р. – 50,4%.

Суми були порівняно невеликим містом, населення якого поступалося харківському в 3,5 рази. Питома вага росіян тут знизилася між 1989 і 2001 р. з 18,9 до 12,5%. Кількість українців з російською мовою як рідною в 1989 р. не перевищувала 10,6%, а в 2001 р. – 10,2%.

Табл. 12 показує, що у двох обласних центрах Причорномор'я – Одесі і Миколаєві – кількість росіян в 1926 р. істотно перевищувала число українців. У Херсоні обидві національні групи мали однакову чисельність, а в Кіровограді (тоді – Зінов'євську) українці переважали.

Перепис 1989 р. вже показував істотну чисельну перевагу українців в усіх континентальних містах регіону. В 2001 р. вона збільшилася, хоча питома вага російського населення залишалася значною. У Сімферополі частки українського і особливо російського населення скоротилися між переписами 1989 і 2001 рр. внаслідок появи в місті кримських татар. Росіяни залишалися пануючою національною групою, складаючи дві третини наявного населення. П'яту частину сімферопольців становили українці.

Таблиця 12

Національний склад обласних центрів Причорномор'я і Криму

Населення міст	1926 р.		1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
<i>1. Кіровоград</i> українці	29,6	44,6	206,7	76,9	215,1	85,8
росіяни	16,6	25,0	52,4	19,5	30,3	12,0
інші	20,2	30,4	9,6	3,6	5,2	2,2
все населення	66,4	100,0	268,7	100,0	250,6	100,0
<i>2. Миколаїв</i> українці	31,4	29,9	316,4	63,2	370,0	72,6
росіяни	46,7	44,5	156,2	31,2	117,5	22,6
інші	26,6	25,6	27,9	5,6	21,6	4,8
все населення	104,7	100,0	500,5	100,0	509,1	100,0
<i>3. Одеса</i> українці	73,4	17,6	536,4	48,9	622,9	61,7
росіяни	162,8	39,0	432,1	39,4	291,9	28,9
інші	181,5	43,4	128,9	11,7	95,5	9,4
все населення	417,7	100,0	1097,4	100,0	1010,3	100,0
<i>4. Сімферополь</i> українці	–	–	21,7	21,7	70,1	20,7
росіяни	–	–	244,9	71,6	225,9	66,6
інші	–	–	22,7	6,7	42,0	12,7
все населення	–	–	341,8	100,0	338,0	100,0
<i>5. Херсон</i> українці	21,1	35,9	233,2	66,0	245,6	75,7
росіяни	21,1	35,9	103,1	29,2	67,1	20,7
інші	16,5	28,2	17,1	4,8	11,7	3,6
все населення	58,7	100,0	353,4	100,0	324,4	100,0

Українська громада Сімферополя була істотно русифікованою: у 1989 р. 62,1% українців визнали рідною російську мову. Роки незалежності тільки погіршили ситуацію: в 2001 р. російська мова виявилася рідною для 70,6% українців.

Ступінь русифікованості українських одеситів був найнижчим в 1926 р. – 43,7%. У 1989 р. для 50,2% українців рідною виявилася російська мова, в 2001 р. – для 52,01%. Тобто, і в Одесі не спостерігалось прогресу, хоча в 1989 р. питома вага українців серед одеситів дорівнювала 48,9%, а в 2001 р. вона піднялася до 61,7%.

У Миколаєві кількість українців з російською рідною мовою зростає за два останні переписи з 42,8 до 43,4%, в Херсоні – з 73,9 до 76,4%. Позитивну динаміку демонстрував тільки Кіровоград. У цьому місті

кількість українців з російською рідною мовою дорівнювала 10,8% в 1989 р. і 9,4% в 2001 р.

Табл. 13 показує динаміку національного складу чотирьох обласних (в 1926 р. – окружних) центрів Приазов'я і Донбасу. Цей регіон був найбільш потужним у Російській імперії центром вугільно-металургійної промисловості. У Радянському Союзі він зберіг і навіть урізноманітнив свою промислову спеціалізацію за рахунок прискореного розвитку машинобудування, електроенергетики і хімічної промисловості. Населення його міст і робітничих селищ формувалося в основному за рахунок українців і росіян. Напередодні радянської індустріалізації, як показує перепис 1926 р., у складі окружних центрів був значний прошарок жителів інших національностей (найбільший у Дніпропетровську, найменший у Луганську), але в 2001 р. його питома вага знизилася до 3-5%.

Таблиця 13

Національний склад обласних центрів Приазов'я і Донбасу

Населення міст	1926		1989 р.		2001 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
<i>1. Дніпропетровськ</i>						
українці	83,7	36,0	733,7	62,7	762,2	72,3
росіяни	73,4	31,6	363,8	31,0	249,9	23,7
інші	75,2	32,4	76,2	6,3	41,9	4,0
все населення	232,3	100,0	1173,7	100,0	1054,0	100,0
<i>2. Донецьк</i>						
українці	27,6	26,2	434,7	39,5	469,0	46,6
росіяни	59,5	56,6	590,4	53,6	485,6	48,2
інші	18,1	17,2	76,8	6,9	52,8	5,2
все населення	105,2	100,0	1101,9	100,0	1007,4	100,0
<i>3. Запоріжжя</i>						
українці	26,4	47,6	538,6	61,3	572,7	70,7
росіяни	14,5	26,1	300,3	34,2	207,0	25,5
інші	14,6	26,3	39,6	4,5	30,9	3,8
все населення	55,5	100,0	878,5	100,0	810,6	100,0
<i>4. Луганськ</i>						
українці	31,1	43,5	206,1	41,8	227,6	49,6
росіяни	31,3	43,8	267,2	52,4	217,8	47,4
інші	9,1	12,7	19,3	5,8	13,9	3,0
все населення	71,5	100,0	492,6	100,0	459,3	100,0

Період між переписом 1989 і 2001 рр. позначений неухильним зростанням питомої ваги українців у складі населення міст – на 7,1 пунктів у Донецьку, 7,8 – у Луганську, 9,4 – у Запоріжжі, 9,6 пунктів – у Дніпро-

петровську. Частка росіян всюди скорочувалася: на 5,0 пунктів у Луганську, 5,4 – у Донецьку, 7,3 – у Дніпропетровську, 8,7 пунктів – у Запоріжжі. Та незважаючи на різноспрямованість цих процесів, кількість росіян і українців в обласних центрах Донбасу була приблизно рівною. Натомість у Запоріжжі і Дніпропетровську частка росіян не перевищувала чверті населення, а питома вага українців перебувала на рівні 70%.

Відсоток українців, які визнавали рідною російську мову, змінювався так:

	Перепис 1989 р.	Перепис 2001 р.
Луганськ	59,3	77,3
Донецьк	56,2	76,8
Запоріжжя	32,8	42,2
Дніпропетровськ	33,7	37,8

Отже, потрапляючи в ці міста, українці зазнавали великого асиміляційного тиску, який призводив до втрати мови й загрожував втратою національної самоідентифікації. Цей тиск відбувався попри зростаючий відсоток українських громад у цих містах і головне – в умовах уже незалежної України. Після 2001 р. процеси русифікації, очевидно, не припинилися, але в умовах відсутності переписів встановити більш-менш реальну картину можна лише за допомогою соціологічних опитувань. На жаль, Всеукраїнський моніторинг, здійснюваний з 1992 р. Інститутом соціології НАН України, не має в своїй програмі таких опитувань.

Політика у дзеркалі етнодинаміки

В усіх попередніх розділах йшлося про об'єктивні факти, які можна здобути, сполучаючи кількісні показники переписів населення. В останньому підрозділі треба підійти до проблеми етнодинаміки під суб'єктивним кутом зору, тобто торкнутися політики.

13-й рік ми не можемо подивитися у дзеркало переписів населення, щоб побачити сучасну етнодинаміку і винести з неї уроки, потрібні для визначення політичного курсу. Але етнодинаміка, встановлена аналізом переписів 1959, 1989 і 2001 рр., настільки красномовна, що може бути екстрапольована на останні роки.

Про що вона повідомляє? Наскільки важливі причинно-наслідкові зв'язки, які встановлюються на матеріалі переписів населення? Як пов'язані з поточними подіями сухі цифри переписів, які характеризують національну самоідентифікацію населення? Є один досить красномовний приклад, і його варто навести.

Восени 2003 р. спалахнув конфлікт між Росією та Україною навколо острова Тузла. Керівники Краснодарського краю нагнали КАМАЗів і почали будувати в Керченській протоці дамбу в напрямі незаселеного маленького острівця, який належав Україні. З'єднуючись з островом,

дамба мусила поглинути острів. Його територія залишалася цілком реальною, але автоматично позбавлялася української юрисдикції.

Передовиця газети «Дзеркало тижня» так описувала поточні події в номері від 17 жовтня 2003 р.:

«Прикордонна служба позначає державний кордон України і демонструє готовність захищати його всіма наявними засобами. Влада Криму висловлює занепокоєння і намагається знайти порозуміння з керівництвом Краснодарського краю, безуспішно. Президент Кучма довго мовчав, лише в п'ятницю обурився недоброзичливим характером дій сусідньої держави і відсутністю виразних відповідей з боку Росії. Поки все. Російський президент усе ще вельми багатозначно мовчить. Президенти Білорусі і Казахстану, з якими Кучма і Путін разом будують великий ЄЄП, на будівництво маленької дамби не звертають уваги. Лідери держав, що обіцяли 1994 року гарантувати Україні її територіальну цілісність, демонструють мовчазне терпіння, чекаючи факту порушення кордону? А росіяни далі будують, робота відбувається прискореними темпами. До українського острова Тузла залишилося зовсім нічого».

У ті кризові дні соціологічна служба Центру ім. Разумкова провела телефонне експрес-опитування респондентів віком старше 18 років у чотирьох містах – Києві, Львові, Донецьку і Сімферополі. Серед інших було поставлено й таке запитання: «Чи хотіли б Ви жити у ліберальній імперії?». Тоді всі пам'ятали пущений в обіг Анатолієм Чубайсом вираз «ліберальна імперія», в якій, мовляв, варто жити й користуватися російськими енергоносіями всім громадянам колишнього Радянського Союзу. А за кілька місяців до пов'язаних з Тузлою подій, 23 лютого 2003 р., в Москві відбулася неформальна зустріч В. Путіна, Л. Кучми, Н. Назарбаєва і О. Лукашенка, на якій чотири президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів».

У повсякденному житті з'явилася активно обговорювана засобами масової інформації аббревіатура – ЄЄП. Президенти створили «групу високого рівня», з українського боку – на чолі з першим віце-прем'єр-міністром М. Азаровим, яка зайнялася організаційними справами, пов'язаними з утворенням Митного і Валютного союзів країн-учасниць.

Відповідь на поставлене соціологічною службою Центру ім. Разумкова запитання «Чи хотіли б Ви жити в ліберальній імперії?» звучала так (у %):⁶⁷

⁶⁷ *Котигоренко В.О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 650.

Таблиця 14

	Так	Ні	Важко відповісти
Київ	21,7	60,6	17,7
Львів	12,6	67,2	2,2
Донецьк	55,4	26,4	18,2
Сімферополь	78,8	7,2	14,0

Прагнучи пояснити регіональні відмінності в позиції жителів названих міст, В. Котигоренко співставив позитивну відповідь на це запитання з питомою вагою росіян і осіб, для яких рідною була російська мова. Перепис 2001 р. надав таку інформацію для роздумів (в %):⁶⁸

Таблиця 15

	Відповідь «Так»	Питома вага росіян у населенні	Частка російськомовних громадян у населенні
Київ	21,7	13,1	25,3
Львів	12,6	9,9	8,9
Донецьк	55,4	48,2	87,8
Сімферополь	78,8	66,8	85,6

У попередньому підрозділі наводилися аналогічні показники про всі обласні міста. Мабуть, якби опитування проводилося в інших містах, немало росіян і русифікованих українців теж дали б позитивну відповідь на таке запитання. В усякому разі, інші соціологічні опитування теж підтверджують ту закономірність, що приналежність до російської національності, як і рівень русифікованості українців, істотно впливає на ставлення громадян до незалежного від Кремля статусу України. Прямої залежності тут нема і бути не може, але співпадіння цифрових рядів є вражаючим. З року в рік учені Інституту соціології НАН України запитують у своїх респондентів: «Ким Ви себе передусім вважаєте?» і ставлять перед ними можливі варіанти відповіді.

У 2004 р. вони додатково проаналізували відповіді з урахуванням лінгвоетнічних груп, після чого отримали такий результат (в %):⁶⁹

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Аза Л. Лінгвоетнічна неоднорідність у процесі національно-просторової ідентифікації // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С.66. У графі «Україномовні українці» всі варіанти відповідей дають 100,2%, що є помилкою.

Таблиця 16

Варіанти відповідей	Україномовні українці	Російськомовні українці	Російськомовні росіяни	Інші
Мешканцем села, району, міста, регіону, де живе	40,1	31,8	36,5	36,0
Громадянином України	49,4	39,9	33,2	38,0
Представником свого етносу (нації)	3,3	2,6	2,6	4,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	5,3	16,6	22,4	14,0
Громадянином Європи, світу	2,1	6,3	3,2	5,0
Не відповіли	–	2,8	2,1	3,0

Зовсім необов'язковим є той висновок, що тільки половина україномовних українців відчувала себе громадянами України. Деякі щирі патріоти своєї країни могли відчувати необхідність вибору кількох варіантів відповіді, хоч змушені були обирати тільки один. Проте різниця у виборі варіанту відповіді між лінгвоетнічними групами цілком чітка. Так само чітко простежується закономірність, яка властива всім громадянам України незалежно від національності і рідної мови: зовсім мало знайшлося тих, хто ставив над усе інтереси своєї нації – української, російської або іншої. Націоналістичні, а також і космополітичні настрої не є характерними для населення України.

Для повноти картини проаналізуємо варіанти відповідей на запитання «Ким Ви себе передусім вважаєте?» за тривалий період часу, але без поділу респондентів на лінгвоетнічні групи (на жаль, соціологи вже не розраховували цей трудомісткий зріз):⁷⁰

Таблиця 17

Варіанти відповідей	2004 р.	2005 р.	2008 р.	2013 р.
Мешканцем села, району, міста, регіону, де живе	37,2	31,0	33,8	36,4
Громадянином України	44,2	54,6	51,7	50,6
Представником свого етносу (нації)	3,1	2,1	2,6	2,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	10,7	8,1	9,0	6,6
Громадянином Європи, світу	3,1	3,3	2,1	3,6
Не відповіли	1,7	0,9	0,8	0,8

⁷⁰ Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К., 2013. – С. 490.

Спільний висновок з даних, що наведені в табл. 16 і 17, досить-таки невтішний: лише половина мешканців України «над усе» вважає себе її громадянами. Відсоток тих, хто заповнив цю графу, піднявся майже до 55 в 2005 р., але знову знизився після розчарування результатами Помаранчевої революції. Дуже високою залишається регіональна свідомість громадян: на рівні третини населення. Кількість тих, хто продовжував відчувати себе всупереч реальності громадянами СРСР, зменшилася за останнє десятиріччя майже наполовину, але ця обставина має цілком очевидну причину: відходить найстарше з існуючих поколінь.

Підсумовуючи сказане, слід зробити такий важливий висновок: сучасна Україна сформувалася як держава внаслідок розпаду в ході Першої світової війни двох ворогуючих між собою імперій, які у попередні століття поглинули її етнічні землі. Поряд з етнічними землями до складу України увійшли прилеглі до них території, які впродовж кількох століть були об'єктом спільної колонізації українського і російського народів. Перебуваючи під контролем радянської Росії, вона не змогла включити в свої кордони велику територію, прилеглу до Слобожанщини і Донбасу, на якій українці становили більшість населення. За результатами перегляду європейських кордонів у ході Другої світової війни Україна закріпила за собою основну частину своїх етнічних земель, які перебували у міжвоєнний період в складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, хоч втратила при цьому невелику територію (так зване Закерзоння).

Коли розпався Радянський Союз по периметру кордонів союзних республік, територія під реальним суверенітетом України об'єднала чотири лінгвоетнічних громади: україномовних українців, російськомовних українців, росіян і представників всіх інших національностей, сумарна кількість яких не перевищувала 4-5%.

Враховуючи цю специфіку, проф. Гарвардського університету (США) Роман Шпорлюк опублікував у 1994 р. статтю про дилему українського націєтворення, в якій підкреслив: «Для українців надзвичайно важливо відстоювати принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою». І далі він зробив висновок, який через 20 років, тобто в наші дні, звучить особливо актуально. Варто навести цю цитату, незважаючи на її довжину:⁷¹

«Відповідаючи на заклики до єдності країни, побудовані на етнічних аргументах, прибічникам української державності варто подбати про те, аби самим уникнути національної пастки. Їм варто пам'ятати, що новітня українська історія дає багато прикладів активної участі

⁷¹ Цитується по кн.: *Шпорлюк Р.* Імперія та нації. – К., 2000. – С. 313-314.

російськомовних українських патріотів у культурній та політичній діяльності. Сьогодні дає набагато більше таких прикладів. Загально-відомо, що особи російського походження обіймають найважливіші посади в українському уряді, академічних установах і засобах масової інформації. Той, хто зустрічався з дослідниками та студентами з України, які перебувають в американських університетах за програмами обмінів, знає, що етнічних українців серед них небагато, – але від цього вони не стають менше українцями. Отже, в усьому цьому немає нічого надзвичайного, та й не варто було б говорити про це, якби не постійні спроби спрямувати цю цілком нормальну ситуацію на югославський шлях».

Югославський шлях – так була визначена 20 років тому можлива перспектива для України. В ті часи українські політики і політологи з великим задоволенням повторювали, що наша країна щасливо оминула міжнаціональні ускладнення після розвалу СРСР на зразок придніпровського або вірмено-азербайджанського конфліктів. Але тепер треба запитувати, хто підштовхував нас ставати на югославський шлях? Чому раптом почала ставати можливою така перспектива? Чому українські політологи не замислювалися над тим, над чим замислився американський професор українського походження?

Українсько-російські відносини мають два однаково важливі виміри – внутрішній і зовнішній. Зупинимось спочатку на об'єктивних і суб'єктивних чинниках внутрішнього виміру.

Об'єктивний чинник – це пострадянська дійсність, хресний шлях українського суспільства від спотвореного світу комунізму до європейського вибору. Мова йде про ту Європу, яку не вразив вірус комунізму.

Р. Шпорлюк говорив про багатоетнічну політичну спільноту, тобто політичну націю. В іншій, соціально-економічній системі координат політична нація має назву громадянського суспільства. У Радянському Союзі громадянське суспільство почало народжуватися тільки в останні роки горбачовської «перебудови», коли вперше з'явилися «неформальні», тобто не схвалені КДБ і парткомаами легальні громадські організації. Такі, наприклад, як Народний рух України. Становлення їх відбувалося з великими труднощами, це засвідчує доля того ж таки Народного руху. Уламки попередніх владних структур не бажали зникати з політичної сцени, а розбещене комуністичним патерналізмом суспільство надто повільно приходило до тями. Вірус комунізму глибоко проник у душу колишніх радянських громадян, особливо другого і третього покоління. З кінця 1930-х рр. до масового терору і облудної пропаганди почала долучатися найбільш ефективна складова комуністичного будівництва – виховання. Подолання економічних, культурних і ментальних залишків комунізму на території Німецької Демократичної Республіки обійшлося Західній

Німеччині за період 1990-2010 рр. в 1,6 трильйона євро. Однак навіть після чверті століття існування об'єднаної Німеччини, як заявив колишній бургомістр Берліна Е.Діпген, у цій країні залишаються чіткі сліди поділу на Схід і Захід⁷². Тим часом Східна Європа приречена долати в собі вірус комунізму власними зусиллями і без будь-яких трильйонів.

В Україні становище ускладнювалося ще й тим, що відродження уперше після 1917 р. громадянського суспільства відбувалося за умов поділу населення на чотири етнолінгвістичні спільноти, обтяжені радянським синдромом різносортності титульних націй. Звичайно ж, далеко не всі колишні радянські люди вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу. Але немало росіян, які звикли відчувати себе титульною нацією загальносоюзного значення, з прикрістю відчували відірваність від Російської Федерації. Немало українців, особливо в Західноукраїнському регіоні, вважали росіян окупантами, згадуючи трагічну історію сталінських часів. Вони навіть не замислювалися над тим, що половина території тепер уже незалежної України впродовж багатьох поколінь була об'єктом спільної колонізації двох народів. Тому вони вважали, що русифікацію радянської доби мусить заступити спрямовувана державою примусова українізація.

Знайшлися політики, які стали грати на передсудах своїх виборців, щоб домогтися гарантованого здобуття депутатського мандату. Опиняючись при владі, вони турбувалися лише про власну кишеню і провалювали реформи, які повинні були сприяти відродженню економічно незалежного від держави середнього класу, а відтак – громадянського суспільства. Обурення виборців, які протестували проти корупції і пов'язаних з нею зловживань владою, вони намагалися спрямувати в інший бік, нацьковуючи одних проти інших у питаннях мови, національної символіки, трактування недавнього історичного минулого тощо. Під час президентських виборів 2004 р. країна вперше поділилася на Захід і Центр проти Сходу і Півдня.

Помаранчева революція була першим спалахом громадянського протистояння, в якому суспільство протиставило себе корумпованій державі. Євромайдан став другим спалахом протистояння, до якого долучився зовнішній чинник – Російська Федерація. В цій країні уламки попередніх владних структур не зникли, а були регенеровані і прийняли форму «путінського політичного режиму», який мало чим відрізняється від сталінського.

У Кремлі не гаяли часу даремно, готуючись розпочати відродження Радянського Союзу з України. Проникнення російської агентури у східні й південні регіони розпочалося за півтора десятиліття до

⁷² День (Київ). – 2013. – 4-5 жовтня.

появи «зелених чоловічків». Воно здійснювалося шляхом приручення місцевих бізнес-еліт, зомбування населення засобами масової інформації, формування політичної сили, здатної висунути свого претендента на найвищу державну посаду. Сьогодні у вогні революції і фактичної війни з путінською Росією народжується нова Україна. Тільки у такому протистоянні з силами вчорашнього дня, як виявилось, можна вибороти європейський вибір українського народу.

ЖУПЕЛ «ДВОХ УКРАЇН»: ПОЛІТИЧНИЙ МІФ ЧИ ОБ'ЄКТИВНА ЕТНОСОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНОСТЬ?

Події, що почали стрімко розгортатися в Східній Україні на противагу Майдану, пропагандистська кампанія, яку у зв'язку із цим розгорнула Російська Федерація, а згодом – і неприхована агресія, що відбувалася під гаслами відновлення Новоросії, змусили українських науковців під новим кутом зору подивитися на минувшину Південної України. Перше здивування вітчизняних дослідників, які зіткнулися, як тоді здавалося, із некомпетентністю та непрофесійністю своїх російських колег, доволі скоро змінилося малоприємливим відкриттям – історія Південної України свідомо перекручується і «вигадується» для підведення псевдонаукового підґрунтя під експансіоністські плани східного сусіда. Публікації, в яких українські історики намагаються донести правду про найбільш проблемні й дискусійні сторінки історії Південної України, і надалі посідатимуть поважну частку історіографії – цього конче потребує українське суспільство. Водночас чимдалі більш очевидним стає, що українська історична наука та решта гуманітарних дисциплін нині зіткнулися із викликами, що не обмежуватимуться традиційною вже дослідницькою працею по окремих проблемних напрямках. Йдеться про ідеологічне протистояння державних доктрин України та Росії, які попри тривале спільне існування в межах імперських державних організацій, саме тепер визначаються із своїм шляхом у майбутнє, і визначаються у борні військового протистояння. За інших обставин проблема українсько-російського протистояння, зрозуміло, не мала б тієї гостроти і трагізму, яких вона набуває тепер. «Холодна війна» ідеологій, на жаль, перейшла в свою гарячу фазу; разом із цим ми змушені переосмислювати концепти, що впродовж двох останніх десятиліть посідають чи не центральне місце в українській суспільно-політичній дискусії.

Інтерес українських суспільствознавців до складних, дихотомічних за своєю суттю українсько-російських взаємин народився разом із ук-

раїнською незалежністю. Знаковою точкою на шляху осмислення складних відносин у пострадянському суспільстві стали свого часу публікації Миколи Рябчука. 2000 року «Критика» видала відразу дві його книжки: «Від Малоросії до України» та «Дилеми українського Фауста». У вдалий формі вони актуалізували питання невирішеності цивілізаційного вибору України та намагалися окреслити причини внутрішніх коливань українського суспільства. Невдовзі світ побачила праця «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (Київ: Критика, 2003). Контroversійна метафора «двох Україн» була запропонована яскравим представником сучасної української публіцистики для означення радше внутрішньої (світоглядної), ніж зовнішньої (суто географічної) роздвоєності України. Згодом у низці публікацій вона набула завершеного вигляду⁷³.

Заслуговує на увагу опис обставин появи метафори, що набула доволі широкого розголосу в українському суспільстві. Описуючи обставини своєї першої подорожі до США, М. Рябчук змалював типову на той час ситуацію, із якою стикалася переважна більшість інтелектуальних туристів: американці, почувши про Україну, на загал не розуміли, про яку країну йдеться⁷⁴.

Доволі тривалий час на Заході, так би мовити, не помічали трансформацій, що відбулися в світі, зокрема, в ідеологічній царині – з тих пір, як Росія, позбавлена штучного концепту СРСР – першої в світі країни з позанаціональною/інтернаціональною державною доктриною – відправилася у вільне плавання розбурханим після краху світової соціалістичної системи світовим політичним океаном. Не секрет, що за 23 роки, що минули з того часу, не лише Україна, яка отримала тоді незалежність без війни і кровопролиття, як неочікуваний дар, а й Російська Федерація здолала величезну дистанцію. Остання пройшла шлях від сподівань на розбудову громадянського суспільства і перетворення «перебудови» з комуністичного слогану на важіль будівництва нової демократичної Росії до сучасного визнання Сталіна «ефективним політичним менеджером».

Зайвим буде казати, що трансформація політичного режиму в Росії справляла визначальний вплив на Україну, політична й підприємницька еліти якої найтіснішим чином залежали від східного сусіда. Слід зауважити, що процеси, які стрімко розгорталися на пострадянських просторах, періодично вибухаючи спалахами регіональних і

⁷³ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003; Постколониальний синдром. Спостереження. – К., 2011; Російський Робінзон і український П'ятниця // Практики внутрешней колонизации в культурной истории России. – М., 2012.

⁷⁴ Рябчук М. Дві України // Критика. – 2001. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua/.../arhiv/ryabchuk

міждержавних конфліктів, загостренням міждержавних відносин, стали справжнім викликом для західноєвропейських та американських суспільствознавців. На відміну від низки країн колишнього соціалістичного табору та Балтії, що швидко й рішуче засудили радянський досвід регулювання відносин по лінії «влада – суспільство», найбільш економічно потужні колишні складові СРСР (Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Вірменія, Азербайджан) стали на шлях тривалих у часі і малопродуктивних коливань з приводу обрання стратегії суспільно-політичного руху. Ряд колишніх братніх республік доволі швидко зробив крен у бік формування авторитарних режимів, пройшовши через загострення регіональних конфліктів, зокрема й на національному підґрунті, й викинувши за свої межі тисячі біженців.

Але навіть на їхньому фоні зовнішньополітичний курс України, попри видиму внутрішню стабільність, виглядав як безкінечна і доволі виснажлива маятникова хода між Сходом і Заходом. Власне, попри те, що базові стратегічні орієнтири незалежної української держави були закріплені в низці законодавчих актів, зокрема й у Конституції (в редакціях 1996, 2004, 2010, 2013, 2014 рр.), внутрішня напруга в суспільстві не згасала і не давала можливості жодній із політичних сил, що перебували при владі, врешті зробити вибір чи то на користь ЄС, чи то на користь Митного союзу.

Зрозуміло, що залежність політичної еліти від закордонних центрів влади і фінансування, з одного боку, незрілість суспільства, розмитість, неусвідомленість базових засад його відтворення, з іншого, давалися й даються взнаки, викликаючи до життя певні інтерпретації відповідних процесів у середовищі західних та українських суспільствознавців. Перманентне «маятникове» коливання української політичної еліти між Заходом і Сходом знаходило тим часом пояснення у внутрішній амбівалентності спільноти, що мешкала на теренах пострадянської України. Соціологічні дослідження свідчили впродовж років, що «східняки» й «західняки» не лише розмовляли різними мовами (російською та українською), а й мали відмінні політичні уподобання, були вірянами різних церков, орієнтувалися на відмінні культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідували принципово непримиренні й непокдані між собою історичні міфи та наративи, бачили не тільки минуле, а й майбутнє регіонів цілком інакше. Прості спостереження українських соціологів, доволі просто екстрапольовані на західні соціологічні концепції, покликали до життя цілу низку міфів про «націоналістичний» захід і «проросійський» схід. Згадуваний вище М. Рябчук не без іронії зазначав з цього приводу: «Зрозуміло, що росіяни «націоналістами» бути не можуть; цей стереотип упевнено перекочував із советської новомови у постсоветську, а разом і постсоветологічну-транзитологічну: десятки поваж-

них нібито аналітиків і досі цнотливо йменують російських націоналістів в Україні «антинаціоналістами», або й «інтернаціоналістами» – цілком у дусі програмових пропагандистських тез ЦК КПСС»⁷⁵.

Химерний, і, по правді, парадоксальний зв'язок українськості із польськістю (парадоксальний, бо історична Річ Посполита аж ніяк не була «плекальницею українства» на своїх східних теренах) спонукав відомого історика Ярослава Грицака до дотепного висновку про те, що українська національна свідомість краще розвинулась у тих регіонах, котрі довше були під владою Польщі (найкраще в Галичині, незле на Волині, сяк-так у центрі (на Правобережжі)), гірше на лівому березі (в колишній Гетьманщині), і зовсім кепсько на півдні і сході, у степовій зоні, яка до складу Речі Посполитої ніколи не входила.

В окреслених обставинах метафора «двох Україн», що називається, «вцілила в яблучко»: у чіткій зрозумілій формі інтерпретувавши винятковий зріз суспільно-політичних настроїв. Вона надавала загалом непогане уявлення про два полюси (географічні, ідеологічні, мовно-культурні), уособленням яких вважалися Львів і Донецьк, але, як кожна абстракція, неминуче спрощувала складну дійсність, суть якої полягала у відсутності рішучого «вибору, який здійснює – і ніяк не потрапить здійснити — Україна, борсаючись ось уже десять років на фатальному цивілізаційному, культурному, геополітичному роздоріжжі»⁷⁶.

З цього приводу М. Рябчук наголошував, що між «двома Українами», як між двома географічними, політичними та культурними полюсами, лежить величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю. «Українську» Україну (і відповідні «проєвропейські» цінності) підтримує близько чверті населення. Україну «советську» (з відповідними цінностями та орієнтаціями) підтримує приблизно третина респондентів. Решта, а це – майже половина населення, на більшість запитань відповідає стереотипно: «Не знаю», «Не розумію», «Мене це не цікавить», «Ще не визначився». Найкумеднішою, на думку М. Рябчука, була та обставина, що, визначившись, частина з них висловлювалася за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма можливими «соціальними гарантіями»; за відродження української мови й культури, але – зі збереженням подальшого панівного становища мови й культури російської, узаконеного у так званих «двох офіційних мовах».

Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що так звана політична еліта замість того, аби пропонувати і очолити вихід суспільства із внутрішньо суперечливого становища, стала на шлях імітування реального політичного процесу та підживлювання латен-

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

тного конфлікту. «Партія влади», іронічно зауважував М. Рябчук, потребує і «двох Україн», і «тої третьої, «невизначеної» України, – бо саме тут розташоване її основне електоральне поле, саме тут вона може сповна застосовувати свій улюблений «адміністративний ресурс», легітимізуючи своє авторитарне правління формально демократичними «голосувальними» процедурами. Тому, власне, й старається якнайдовше утримувати тих людей у стані зневіри, апатії, дезорієнтованості, цинізму і, звісно, страху перед будь-яким суспільним конфліктом («поганий мир» справді кращий за «добру війну»). І саме тому всі прорежимні чи, як їх іще називають, «пропрезидентські» масмедії денно й нічно прищеплюють людям моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення»⁷⁷.

Не було секретом, що змальована ситуація фактично завела взаємини суспільства і влади у глухий кут: однаково хворобливі, вони існували у нерозривному зв'язку. Володимир Полохало влучно назвав пострадянське українське суспільство «негромадянським»⁷⁸. Тогочасні його прогнози були несприятливими. Теоретично таке суспільство може перебувати у стані «стабільної стагнації» (чи, коли хочете, «стагнаційної стабільності») як завгодно довго – подібно до численних «негромадянських суспільств» Третього світу. Єдина реальна партія у таких суспільствах – це «партія влади», часом формально означена (як у Росії), часом (як в Україні) – ні. Всі інші партії виконують головно декоративні функції, як, зрештою, декоративними є й інші квазідемократичні інституції та процедури. Жодна з таких держав не є правовою, себто у кожній із них панівні режими дотримуються «демократичних» правил гри лише тією мірою, якою ці правила не несуть загрози їхньому пануванню.

Саме тому метафора «двох Україн» була радо підхоплена українським політикумом, більше того – доволі винахідливо вона експлуатовалася ним задовго до того, як набула яскравої публіцистичної форми. Внутрішня дихотомія суспільного існування України уміло акцентувалася на кожних президентських і парламентських виборах. На виборах 1994 р. Л. Кравчук позиціонувався як представник Західної і Центральної України, Л. Кучма – як представник і носій ідей і цінностей Східної. У 1999 році, за іронією історії, вже Кучма виступав з «західних» і ліберальних позицій, а на Сході йому опонував П. Симоненко. Апогей віртуального протистояння між Заходом і Сходом України припав на 2004 рік, коли обличчями «двох Україн» виступили Януко-

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Див.: Полохало В. Негромадянське суспільство за часів посткомунізму. – К., 1999.; Його ж: Негромадянське суспільство як феномен пострадянської України // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 23-35.

вич і Ющенко, а унаочненням – широковідома карта із трьома сортами України. На президентських виборах 2010 р. Ющенка в якості представника Західної України замінила Юлія Тимошенко, тоді як позиції єдиного кандидата від Сходу міцно тримав В. Янукович. Врешті результати останніх президентських виборів, де вперше за довгі роки Президент був обраний у першому турі абсолютною більшістю голосів, презентували ту ж таки суспільно-політичну картинку. Щоправда, вона унаочнилася не в електоральній карті новообраного Президента, а в електоральній карті двох кандидатів, що отримали другі місця в президентській гонці. З затятою наполегливістю український виборець продемонстрував традиційний вже поділ України практично по Дніпру між електоратом С. Тігіпка та Ю. Тимошенко⁷⁹.

Аналізуючи свого часу цей феномен українського суспільного життя, Надія Степула прийшла до висновку про відмінності «в цивілізаційних статусах двох частин країни... Якщо виборці Заходу і Центру в більшості усвідомлюють себе українцями і головними цінностями вважають державність України, її суверенітет, то у виборців Сходу і Півдня мотивації дещо інші. Ця друга частина містить у собі тих, хто в концентрованій масі не сприймає українську державність (великою мірою Крим, до певної міри – Одеса), й тих, котрі досі не вийшли з «льодовикового періоду» советськості (Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська, Миколаївська області). Захід і Центр – умовно кажучи, «українська Україна» – роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Образно – «за Україну, за її долю, за честь, за славу, за народ». Інша частина – умовно кажучи, «антиукраїнська Україна» (Крим, Одеса) – так само роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Але не проукраїнських. Щодо Сходу, особливо Донецької й Луганської областей, то ця «постсоветська Україна» стало голосує винятково на основі соціально-економічних подразників... Дві України – це два цивілізаційні напрями – Захід і Схід, грубо кажучи, Європа – Азія; це дві ідентичності – українська традиційна⁸⁰ і малоросійсько-імперсько-советська. Це різні ціннісні орієнтації, уявлення про майбутнє України, як і про такі фундаментальні речі, як демократія та авторитаризм».

⁷⁹ Див.: Біличенко С. На що схожа електоральна карта України // Українська правда. – 2014. – 28 липня; Украина. Президентские выборы 2014 // Электоральная география 2.0 Политика на карте. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.electoralgeography.com/new/ru/category/countries/u/ukraine

⁸⁰ Лишаємо поза критикою складову «української традиційної ідентичності», яка значною мірою також є продуктом імперського впливу (щоправда – австро-угорського) і доволі стрімко змінюється під впливом об'єктивних суспільно-політичних та економічних чинників.

Сказані на завершення в прямому ефірі радіо Свобода 22 червня 2010 р. слова: «Здається, це все зайшло задалеко, цей політичний розкол уже структурований, оформлений на системному рівні, і неможливо знайти якусь спільну платформу, яка б об'єднала Україну», – стали пророчими, попри те, що на той час розв'язання проблеми пов'язувалося із заявленою на одному з перших брифінгів програмою дій новообраного президента – В. Януковича⁸¹.

Відмінний підхід до аналізу ситуації формувався в середовищі прибічників західних теорій націй і націоналізму. Підсумки наукового думання в цьому напрямку підвів проф. Я. Грицак у своїй лекції «Хто такі українці і чого вони хочуть?»⁸², прочитаній в межах проекту «Вільний університет» 17 лютого 2011 р. в Українському клубі Одеси. Головні тези доповіді найбільш відомого на Заході фахівця з новітньої історії України можна звести до наступного. – «По двадцяти роках після проголошення української незалежності залишається неясним, моделлю якої нації – етнічної чи політичної – є сучасна Україна?» (Така постановка проблеми, слід зауважити, по факту, є іншим ракурсом бачення згадуваних вище цивілізаційних коливань України, на цей раз - спрямованим на площину етнонаціональних відносин – Л. Я.) Невизначеність проглядає усюди, зокрема, й у Конституції 1996 року, де поняття «український народ» (етнічна модель) та «народ України» (політична модель) уживано впереміжку і ... без будь-якої логічної послідовності. Неясність конституційна відповідає неясності політичній: в Україні не втілено послідовно ані етнічної, ані політичної концепції нації».

Тим часом насправді поділ на етнічні та політичні нації великою мірою є умовним. З одного боку, у світі є дуже мало чисто етнічних націй; із другого, майже всі політичні нації формуються навколо одного чи декількох етнічних ядер. Чи не першим на цю обставину звернув увагу видатний теоретик націоналізму Роджерс Брубейкер. У праці «Переобрамлений націоналізм» (1996) він запропонував новий погляд на нації та націоналізм. Центральне місце в роботі Брубейкера посіла концепція «націоналізаторської держави». Таким чином він охарактеризував тип нових національних держав, що виникли на уламках старих імперій і керуються у своїй політиці такими принципами: існує титульна національність, що має право на цю державу; однак інтереси цієї національності у цій державі скривджено і/або загрожено; тому потрібні спеціальні дії, щоб подолати кривду чи загрозу; ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості; відпо-

⁸¹ Степула Н. Дві України? Три України? Одна Україна? [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.radiosvoboda.org/content

⁸² Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть // Критика. – 2011. – № 7-8. [Електронний ресурс]. Режим доступу: krytyka.com/.../khto-taki-ukrayintsi

відно, формується мобілізація «знизу», щоб тиснути на державу заради запровадження відповідних змін; держава здійснює відповідні зміни у законодавстві та проводить політику так званої позитивної дискримінації титульної національності⁸³.

Націоналізм такої держави неминуче спричиняє негативну реакцію національних меншин – особливо тих, більшість співвітчизників яких мешкає за її кордоном і має власну державу. В більшості випадків держави-метрополії не залишаються осторонь цієї ситуації, схилиючи «свої» національні меншини повернутися у лоно своєї історичної батьківщини – при цьому бажано разом із територіями, на яких вони мешкають⁸⁴.

«Виглядає, що Брубейкерова модель набагато точніше пояснює те, що діється в Україні, аніж будь-які інші, – критично зауважував тоді Я. Грицак, – Маємо російське і російськомовне населення півдня та сходу України, яке опирається націоналізаторській політиці Києва і прагне якнайближче бути з Москвою. Існує, однак, одна річ, яка цю модель сильно підважує. За Брубейкером, російськомовна спільнота мала би стати сепаратистською і домагатися виходу з-під влади Києва. У незалежній Україні бачимо щось протилежне: замість іти від Києва, вона йде до нього, а навіть завойовує його – так, як це сталося 1994 року з перемогою Кучми та 2010-го з перемогою Януковича. У результаті маємо доволі парадоксальне явище: попри істотні мовні, регіональні та інші відмінності, Україна колеться, але не розколюється». Логічне пояснення цього парадоксу, на думку Я. Грицака, полягало в тому, що «всередині України йде не так протистояння між двома, українським та російським, націоналізмами, як вибір між двома ядрами, навколо яких має сконсолідуватися одна українська нація: галицьким («Україна львівського виробництва») чи донбаським, що є ніби дзеркальним відображенням першого. Донбас залишається виразно російськомовним. Донбас залишається регіоном, де україномовних за останні двадцять років не побільшало, а поменшало. Донбаська модель спирається на регіональну модель історичної пам'яті, із сильними запозиченнями з російсько-імперської, радянської та української. Зовнішня орієнтація Донбасу є не лише виразно антинатовською, а й антиєвропейською. Майбутнє України Донбас бачить радше у найближчому союзі з Росією.

Саме це, власне, і становить, на думку Я. Грицака, основну небезпеку для України, адже від 1991 року «Росія є одинокою країною, від якої українці постійно чують, що українська незалежність – явище тимчасове, що українська держава не є життєздатною і що розкол

⁸³ Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. – Л., 2006. – С. 91-92.

⁸⁴ Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть // Там само.

України є неминучим», а «найновіші опитування показують безпрецедентний вибух національних почуттів саме у Росії – безпрецедентний порівняно і з усіма колишніми країнами комуністичного табору впродовж двадцяти років після падіння комунізму»⁸⁵.

Підсумовуючи міркування Я. Грицака, слід із сумом констатувати, що концепція Брубейкера таки виявилася найближчою до розуміння сутності етнополітичних процесів на пострадянських просторах, отримавши в подіях так званої «Східної (ще – російської) весни» своє підтвердження на практиці. Втім, питань, що постають у контексті нинішньої ситуації на Сході України перед гуманітаріями (соціологами, політологами, істориками і т.і.), не меншає. Навпаки, в новому форматі геополітичної ситуації, нав'язаної нам Росією, постає безліч нових запитань, що новою мірою актуалізують метафору «двох Україн»: Якою мірою сепаратизм Донбасу є національним за змістом і формою? Які механізми державної та громадської протидії може протиставити Україна, охоплена вогнем, виразній, надзвичайно агресивній іноземній ідеологічній експансії, що виступає чинником політичної дестабілізації й гальмування процесів сучасного націєтворення? Якою мірою контроверсійність радянської (пострадянської) та західноєвропейської концепцій націоналізму є безпосередньою передумовою і віддзеркаленням проблем у політичному діалозі «Захід – Схід» (не тільки в українському контексті, а й у дискусії «Захід [Євросоюз-США] – Схід [Росія]» стосовно українського питання в його новітній історичній версії?

Попри величезний шар досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етнонаціональної історії Південної України є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразу описують культурну маргіналізацію й духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення до «більш високої» культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного казана, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників загалом співвідноситься із широковідомою працею Гіроакі Куромія. Натомість слід нагадати, що японський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо етнічної ідентифікації його мешканців, повз які зятято проходить значна частина як закордонних, так і вітчизняних дослідників.

На жаль, в історіографічному полі трапляються й роботи, що практикують виразно антиукраїнські концепти. Яскравим прикладом робіт такого штибу є праця Я. Бойка «Заселение Южной Украины.

⁸⁵ Там само.

Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк» (Черкасы, 2007). Аналіз демографічних показників став підосною для висновку автора про те, що «російський етнос у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграв вирішальну роль у розвитку міст, промисловості, транспорту та відповідної інфраструктури на півдні України. Ці позиції росіяни посідали аж до недавнього часу. Український же етнос, своєю чергою, відіграв провідну роль у розвитку сільського господарства краю»⁸⁶. Унікаючи відповіді на питання, чому мешканці Право- і Лівобережної України змушені були виїздити родинами в Сибір замість того, аби колонізувати степи Південної України, автор обтічно, але безапеляційно зауважує, що «значний відтік українського землеробського населення в пореформений період став однією з причин поступового зростання чисельності російського етносу на півдні України. Іншою визначальною причиною був зростаючий попит на робочу силу в промисловому секторі регіону»⁸⁷.

Довільне «перестрибування» з однієї історичної епохи до іншої, маніпулювання статистичними даними, власне, підпорядковане меті створення ілюзії виняткової ролі росіян в історії Південної України. З прикрістю слід визнати, що робота Бойка є осучасненою версією теорії «боротьби двох культур», в якій мовна ідентифікація ототожнюється з національною, а інтереси (національні, культурні, соціальні, громадянські і т.і.) росіян та російськомовного населення розглядаються як тотожність, що має сприйматися як аксіома.

Саме це дозволяє автору, нехтуючи азами науково-дослідної праці, цілком довільно складати частку росіян із часткою російськомовного населення і в такий спосіб викликати до життя уявну спільність «російськомовні», що становлять більшість (10,1 млн осіб за переписом 2001 р.) у регіоні, а, отже, й отримують право диктувати свою думку решті населення. Зауважуючи, що за рахунок міграції до РФ російське населення України скоротилося впродовж останніх років на 3 млн осіб, автор вважає це наслідком «політики етноциду», яка має місце в незалежній Україні стосовно росіян. Водночас у русифікації виявляється цілком прогресивний (так само про нього свого часу писали й більшовики) процес долучення несвідомого українського селянства до більш прогресивної, вищої за своїм ступенем розвитку російської культури. «Внаслідок політики етноциду Україна втратила значну кількість висококваліфікованих спеціалістів – представників російського етносу, які забезпечували їй науково-технічний прогрес в різних сферах суспільної діяльності»⁸⁸.

⁸⁶ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. – С. 27.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. – С. 37.

На підтвердження своєї тези про нестерпність становища російськомовних в Україні дослідник наводить статистику легальної й нелегальної міграції до решти країн світу (не зазначаючи ані етнічної, ані мовної приналежності мігрантів). Врешті робиться приголомшувачий «суто науковий» висновок: «Виходячи з наведеного вище, на думку автора, настав час перейти від політики ущемлення російської мови в Україні до політики створення сприятливих умов для її розвитку, поряд із українською мовою, оскільки російська мова здавна є, і буде ще довго, основним, таким що історично склався, міжетнічним засобом спілкування для понад 110 етносів, які мешкають у центральній, південній і південно-східній Україні, а також у країнах СНД [виділення – Я. Бойка]. Адже російська мова є не тільки об'єднуючою ланкою в повсякденному житті громадян різних національностей, але й універсальним носієм науково-технічної інформації, широко використовуваної в суспільному виробництві, бізнесі, науці та інших сферах суспільного життя України»⁸⁹.

Не помічаючи, що українська мова вже давно і цілком успішно справляється із окресленими завданнями, Я. Бойко воліє не «помічати» і того, що мова «міжнаціонального спілкування» – це не етнічна ознака, це всього-лишень мова комунікації, яку суспільство в нормальних обставинах вільно вибирає відповідно до обставин свого існування. Дивно виглядають висловлені в 2007 р. висновки науковця, який, зазначаючи, що 85% населення регіону використовують російську мову в якості основної в повсякденному житті, продовжує затаєто характеризувати цю ситуацію як етноцид (національно-культурну форму геноциду)⁹⁰, в основі якого лежить етноцентризм домінуючого етносу.

Якою б складною не залишалася етномовна ситуація в Південній, а ще більшою мірою – у Східній Україні, російське, тим паче так зване російськомовне населення не слід вважати п'ятою колоною Росії лише з огляду на його мовні орієнтації. Загальновідомим фактом є те, що абсолютна більшість населення Донбасу підтримала процес суверенізації України в 1991 р. Не лише етнодемографічні процеси визначають гостроту сучасного політичного протистояння в регіоні. Донбас залишається регіоном екстенсивної економіки; депресивні вмираючі шахтарські та військові містечка, найвищий в Європі рівень щільності населення на фоні критичної екологічної ситуації – все це дається взнаки в демографічному плані. Починаючи з 1994 р. стало скорочується кількість мешканців Донецька і Маріуполя. 1995 р. з групи великих міст вибув Луганськ, на час перепису 2001 р. з групи великих міст вибув Маріуполь, Донецьк втратив статус міста-мільйонника. В січні 2010 р.

⁸⁹ Там само. – С. 39.

⁹⁰ Там само. – С. 41-42.

в ньому мешкали 968 тис. осіб⁹¹. Другою визначальною демографічною тенденцією є прискорене старіння регіону. Із врахуванням більш раннього виходу на пенсію (через шкідливість низки виробничих процесів) ситуація лягає важким тягарем на державний бюджет. Власне, саме колосальні проблеми у виробничому житті та гуманітарній сфері є підосною сьогоденного конфлікту на Сході України.

На завершення невеликого екскурсу в історіографію проблем етнокультурного протистояння та російсько-української конкуренції в Південній Україні слід із сумом погодитися із давно вже висловленою М. Рябчуком думкою, що «в Україні фактично, попри формальне незалежнення, триває така собі холодна громадянська війна, зокрема й на рівні сумнозвісної «боротьби двох культур», результати якої важко передбачити»⁹². Холодна війна триває як на рівні масової свідомості, так і в наукових колах, за допомогою яких під певні політичні ідеї намагаються підвести наукове підґрунтя. «Ідеологія – це передусім те, про що говориться; дискурс – це те, як говориться, якими засобами, у якому зв'язку з іншими оповідями; дискурс – це ще й певне сприйняття, добір матеріалу, підсилення й пом'якшення, замовчування; це, зрештою, не лише тексти, а й інші форми символічної репрезентації – від пам'ятників до поштових марок, від військових парадів та національних свят до картинок у шкільних підручниках»⁹³. Модерний вітчизняний дискурс, на жаль, поки що не став надійною опорою для збереження цілісності України.

Прикінцеві зауваження

Бажання спростити ситуацію і за будь-яку ціну довести право на домінування чи то українців, чи то росіян в Південній Україні не йшло на користь авторським концепціям, і що найсумніше – на користь осмисленню доволі складної суспільно-політичної ситуації та її гармонізації. Двомовність в працях років незалежності найчастіше фігурує як жупел русифікації і як синонім відсутності національної свідомості. Останнє твердження, як засвідчують події останніх місяців, не

⁹¹ *Прибиткова І.* Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – У 2 т. – Т. 1: Аналітичні матеріали. – К., 2011. – С. 107-108; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua/census/census.php>

⁹² *Рябчук М.* До проблеми українсько-російських «асиметричних» відносин: Дискурс домінування // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006. – №15. – С.872. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/820Riabchuk.pdf

⁹³ Там само. – С. 866.

пройшло перевірку практикою: етнічні росіяни та етнічні українці стоять по обидві сторони умовних і явних барикад, розділених ідеями Майдану і «Русского мира». Всі обставини феномену народження модерної української нації, складовою частиною і кривавим шляхом якої стала так звана «Східна (російська) весна», багатомірні, і на повне з'ясування їх знадобиться час. Що ж до причин і певних особливостей процесу, свідками якого всі ми є, слід зауважити наступне.

Історія формування етнонаціонального складу Південної України відіграла непересічну роль у сьогоденній гостроті ідейного і збройного протистояння на Сході України. Південна Україна – це історична область України, постійне населення якої усталилося найпізніше від решти історичних областей. Більше того, це історична область, в якій лишається доволі високою частка жителів, що є мігрантами в першому поколінні. Власне, гострота етнополітичної ситуації в регіоні (найбільшою мірою на Сході) обумовлюється не стільки двомовністю регіону як такою, і не історично вже звичною російсько-українською культурною конкуренцією, а високою часткою населення, що не має ментальної прив'язки до землі, на якій живе. Мігранти в першому поколінні [від 10 до 20%] становлять величезну проблему для будь-якої країни: не випадково в розвинених країнах розроблені і послідовно втілюються в життя довгострокові програми соціалізації мігрантів, що, однак, не забезпечує їх від сплесків етносоціального протистояння та громадянських конфліктів на цій підоснові.

В Радянському Союзі трудова міграція не вважалася соціальною проблемою. Вільний обмін трудовими ресурсами, цілком природний в умовах авральної розбудови тих чи інших регіонів і галузей виробництва, підносився як передвісник нового етапу соціально-економічних відносин. На проблеми, що їх продукувала масова міграція в соціальній, демографічній, культурній царинах, не зважали. Останні перетворилися на проблему вже в пострадянські часи, коли у низці кровопролитних конфліктів, що спалахнули в пострадянських республіках Закавказзя та Середньої Азії, унаочнилася їхня вибухонебезпечна деструктивна суть. На жаль, Україна не зробила в той час правильних висновків з гіркого досвіду «братніх» республік. Політикум країни наче мантру повторював тезу про відсутність етнонаціональних конфліктів та етнокультурної конкуренції в Україні. Тим часом проблеми не зникали, а лише консервувалися.

Етнонаціональна структура Південної України у своєму сучасному вигляді усталилася в другій половині ХХ ст. Сутність етнонаціональних процесів у регіоні обумовлювалася російсько-українською культурною конкуренцією, підтримуваною, ба більше – провокованою радянською владою. Постійні «довливання» населення та його надзвичайна рухливість стали підосновою того, що мешканці Донбасу вия-

вилися найбільш піддатливими до засвоєння широко пропагованого міфу про виникнення нової історичної, наднаціональної за своєю суттю спільноти – радянського народу. У часи незалежності його поволі почала заступати регіональна свідомість. «Донбас» – уявна спільнота, про яку свого часу говорив Г. Куромія, поволі перетворювалася на впливовий фактор політичного життя країни і досягла піку своєї ваги за президентської каденції В. Януковича. Етнонаціональний фактор у ній набув специфічної конфігурації, вміло моделювався і використовувався політтехнологами для маніпуляцій електоратом.

Так звана «Східна (російська) весна» стала часом, коли раніше замовчувані, відстрочувані, забалакувані негаразди вирвалися назовні в найбільш страшній і відразливій формі. Ідеї «русского мира» стали катализатором громадянського протистояння попри те, що не мали жодного стосунку до дійсних проблем і прагнень населення Південної України загалом, Донбасу – зокрема. Власне, аморфність тогочасної позиції населення стосовно подій на Майдані та анексії Криму вкупі із конформізмом місцевих правлячих еліт дозволили зовнішнім силам, апелюючи до гасел захисту прав росіян, розв'язати і очолити повномасштабний громадянський конфлікт. Попри віртуозно створювану російськими мас-медіа картинку масової підтримки російської інвазії, ідеї «русского мира» в Донбасі чимдалі більше гальмують, оскільки є штучним політичним концептом. Звести всю широчінь суспільно-політичних і культурних викликів, що постали перед регіональною спільнотою в контексті процесу українського націєтворення, до банального питання ущемлення російської мови не вдається. Попри вагомість російського фактора у Донбасі історія формування його етнонаціонального обличчя і, відповідно, сьогоденної етнополітичної ситуації, ним не вичерпується.

Відкрита, більше того – озброєна форма етносоціального протистояння, яку ми нині бачимо на Сході України, власне, включає всі найбільш актуальні політичні чинники постреволюційного буття: і боротьбу місцевих еліт за збереження своїх позицій; і намагання ряду держав зміцнити свій геополітичний вплив за рахунок «національної» карти. Провідну роль у цьому процесі відіграє Росія, що під приводом «захисту росіян» намагається знищити українську державність як таку. Методом досягнення цього стратегічного завдання стала так звана гібридна війна. Слід нарешті визнати, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки. Висновки із нинішньої політичної ситуації мають бути зроблені державним керівництвом і щодо решти етноконтактних зон України, аби убезпечити їх від спалахів природно властивих їм сепаратистських настроїв. Не менш серйозні висновки мають бути зроблені й щодо етнонаціональної політики як такої. Адже сучасна вичікувальна позиція етнічних мен-

шин є ні чим іншим, як проявом певної «втоми». Не можна мовно асимілюватися кожні 20-50 років на догоду діючій владі без втрат для власної етнічної самоідентифікації. Не можна повноцінно відтворюватися в країні, де відсутня етнонаціональна стратегія.

Без перебільшення можна стверджувати, що події весни – літа 2014 р. стануть відправною точкою переосмислення не лише доктринальних засад державної політики в Україні (національної, зокрема), а й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Поодинокі голоси про те, що існуючі концепції з великими застереженнями можуть бути застосовувані для аналізу етнополітичної історії України та її сьогоденної етнополітичної практики, нині замінюються цілковитою безпорадністю західних науковців підвести наукове підґрунтя під ті суспільні процеси, що охопили Україну та Росію. Жодна з існуючих теорій націй і націоналізму не спроможна охопити всю складність сьогодення.

Справа в тому, що всі попередні концепти розроблялися на прикладі національних і державних організмів, що, попри всі перипетії своєї внутрішньої та загальної історії, розвивалися природним шляхом. Історія української державності та української нації відрізняється від них принципово. Українська нація і українська державність вкотре заходять на чергове коло на своєму шляху націєтворення, що неодноразово переривався під впливом зовнішньополітичних факторів у різні історичні епохи. Так було в епоху Богдана Хмельницького, впродовж східноєвропейської «Весни народів», на межі 1920- 1930-х рр. у опанованому більшовиками харківському субцентрі влади. Жоден із попередніх шансів Україна не змогла використати повністю. Власне, ця принципова відмінність, яку не спроможна досягнути західна соціологія, що не стикалася з подібною проблемою, і стала відправною точкою формування висловлювань на кшталт «Україна – failed state».

Наші західні колеги не розуміють повною мірою, яких непоправних втрат зазнала Україна, пройшовши через горнило радянської історії. Йдеться навіть не про величезні гуманітарні та соціальні втрати, що вона принесла на вівтар більшовизму і націонал-комунізму, йдеться передовсім про ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих мутацій на прикладі Донбасу видні найбільш виразно, втім, вони властиві більшою-меншою мірою всім історичним регіонам України і ще довго даватимуться визнаки. Одне зрозуміло – за допомогою самих лише кліше «нація», «націоналізм», «національні меншини» і т.п. усю складність етнонаціональної ситуації в Україні описати, тим більше – проаналізувати, неможливо.

Усвідомлення цієї, без перебільшення, життєвої потреби сучасного українського суспільства як істориками, так і політиками, власне є передумовою вироблення дієвих інструментів спочатку протидії руйнівній інформаційній агресії східного сусіда, а згодом – і вироблення конструктивної власної державної доктрини. Перше з названих завдань набуває особливої актуальності саме в контексті теорії націй та націоналізму. Нині внутрішньо- і зовнішньополітичні позиції України значною мірою загрожено саме внаслідок контроверсійності державних доктрин. Росія та СРСР постають в історичній ретроспективі як антиверсії національних держав: з якісно відмінними від загальнопоширених у цивілізованому світі механізмами збереження територіальної цілісності, соціальної мобілізації, суспільно-політичними стратегіями. Сучасна Росія виявилася прямою спадкоємицею СРСР в такому широкому сенсі, можливість якого мало хто з аналітиків припускав як таку. Трансформували ідеологему «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «руського мира» і давши їй опертя на потужну модифіковану версію варварського капіталізму, Кремль, власне, заклав міну уповільненої дії під будівлю сучасного взаємозалежного світу, в якому російські громади імплантовані в практично всі державні організми світу. Україні, що першою стала на шляху просунення стратегії перетворення Росії на центр світової політики, треба думати над тим, що можна протиставити доктрині «руського мира», саме тим створивши міцні підвалини громадянського миру всередині крани. Допоки це питання відкрите – конфлікт ментальностей, а отже – і «двох Україн» – не вичерпаний. Тим більше, що частка населення України, яку безумовно буде намагатися використовувати Росія в своїх стратегічних планах, є доволі суттєвою: це і покоління, свідомість яких формувалася в концепті «радянського народу», і російськомовне населення з розмитою етнічною свідомістю, і низка етнічних меншин.

На часі розробка довгострокових соціальних адресних програм. На часі – усвідомлення того факту, що представники тих понад 120-ти етносів, про які постійно йдеться в аналітичних та наукових публікаціях, живуть у відмінних соціальних реальностях: громад, що існують як повноцінні етнічні спільноти, небагато; ще менше громад, що стали на шлях громадянської самоорганізації. Переважна більшість мешканців України, хоча й має відмінну від українців позначку в паспорті, існує поза національно орієнтованими дискурсами. Окрему стратегію українська держава має здійснювати й до повсякчас зростаючої категорії мігрантів у першому поколінні, аби в перспективі не мати у стосунках із ними та їх нащадками проблем, аналогічних тим, що маємо нині в Східній Україні.

Для дослідження й опису поточних подій треба буде шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння «двох Україн», пам'ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. Регіональний шовінізм був притаманний «двом Українам» завжди, на ньому й паразитував увесь політичний істеблішмент: як правляча коаліція, так і опозиція. Й одна й друга опікувалися лишень своїми особистими інтересами, ментальні відмінності регіонів вони використовували як шлях до влади та інструмент її збереження. Саме через те нині вже доживаюча останні свої дні так звана політична еліта дбала не про зближення «двох Україн», а про поглиблення розколу між ними. Їхні старання не лишилися марними: «холодна війна» ідей, вміло використана іззовні, переросла в справжню війну; безневинне на перший погляд «плакатне» політичне заробітчанство перейшло в свою вищу форму – «воєнне наймитство». В окреслених умовах цивілізаційне завдання України в найближчій перспективі полягає в тому, аби перевести НАСЕЛЕННЯ на інший рівень свідомості і перетворити його в НАРОД/ НАЦІЮ.

Повертаючись до запитання, винесеного в назву розділу: «Жупел «двох Україн»: політичний міф чи об'єктивна етносоціальна реальність?», слід зауважити наступне.

Метафора «двох Україн» була викликана до життя потребою пояснити західноєвропейським та американським дослідникам процеси, що відбувалися на теренах пострадянської України. Концептуальна метафора, здавалося, вдало нівелювала глибинні методологічні розломи, які існували між західними теоріями націй і націоналізму, що виникли в суспільствах із природнім історичним рухом, та більшовицькою теоретичною парадигмою (радянською доктриною), що спотворили природні процеси націєтворення на всіх просторах радянської імперії. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян. Процеси, що нині відбуваються на Сході України, є ні чим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі націй, що консервувалися й пригнічувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії та 23-х років тернистого шляху суверенізації. Українці нині виходять на чергове коло націєтворення. Те, чи зроблять вони врешті цивілізаційний вибір, багаторазово унеможливлений впродовж останніх принаймні двохсот років, визначатиме перспективу українців як нації, України як держави. Безумовним ускладнюючим фактором є та обставина, що аналогічні процеси (хоча й інші за змістом та формою) відбуваються нині в російському суспільстві, зчавленому лабетами сьогоденної державної доктрини, яка, з одного боку, є спадкоємицею міфологеми «братерської дружби народів» як системоутворюючого фактора збереження цілісності РФ, а з

іншого, генерує новий стратегічний глобалістський проект, що живиться низкою націоналістичних російських концептів, найбільш потужним з яких є ідея «русского мира». В окресленому контексті метафора «двох Україн» вийшла за межі свого призначення й перетворилася спочатку на жупел, за допомогою якого політична еліта України впродовж років незалежності вирішувала свої корпоративні інтереси, а нині – на потужний інструмент зовнішнього тиску й гальмування процесу дійсної суверенізації України. Вдала публіцистична метафора була підхоплена зацікавленими політичними колами, доведена до абсолюту і перетворена на знаряддя знищення державного суверенітету України під прапором відновлення історичної справедливості по відношенню до цієї другої – гнобленої України.

То чи є «дві України» об'єктивною етносоціальною реальністю?

З точки зору етнонаціональної історії немає двох Україн. Україна одна. Це не заперечує того факту, що Україна складається з низки регіонів, кожен з яких має власну історію формування етнонаціонального складу, неповторне етнокультурне обличчя, притаманний лише йому набір соціальних проблем та сподівань на майбутнє. Не минуло розколює країни і нації, а безвідповідальна політична практика, що спекулює на відмінностях між регіонами замість того, аби використовувати їх для повноцінного руху вперед; що розпалює протистояння навколо мовного, конфесійного питань, замість того, аби пропагувати толерантність; що роками не зважає на економічні й соціальні негаразди депресивних регіонів, замість того, аби давати мешканцям цих регіонів сталу перспективу достойного існування; розділяє мешканців за походженням і мовою спілкування, замість того, аби плекати культурні й освітні осередки.

На жаль і в нинішню, критичну для України, мить продовжуються спекуляції навколо жупелу «двох Україн»: «Даунбас», «майданути», «бандерівці», «київська хунта», «сепарати» – слівця подібного ґатунку широко курсують медійним простором. Зауваження на кшталт: «Донбас заселявся каторжниками, що від їхніх нащадків можна очікувати?», «Бандери різали наших дідів, тепер вони хочуть нашої крові», – стали звичними. Всі вони унаочнюють, наскільки далекі ми нині від так потрібних Україні миру і національної злагоди. Слід визнати, що й історики, на жаль, несуть частину відповідальності за те, що спотворені чи вибірково селектовані історичні факти стали підосновою хворобливих висновків політиків та пересічних обивателів.

Непривабливі сторінки історії має кожна країна світу. Втім, вони є радше приводом для серйозних висновків, аніж для сорому, тим більше – для політичних спекуляцій. Для прикладу, Австралія виникла як колонія-в'язниця, туди відсиляли каторжників з усієї величезної Британської імперії. Її історія починалася із масового знищення або-

ригенів, створення резервацій, невизнання колонізаторами елементарних людських прав тубільців. Втім, це не завадило Австралії стати однією з найрозвиненіших країн світу з передовою інфраструктурою, квітучою економікою та культурою, в якій гарантовані права тих самих тубільців на життя, яке вони самі для себе вибудовують. Етнокультурна дистанція між названими «двома Австраліями» є неспівставною із ситуацією в Україні, однак це не стало перешкодою для їх спільного процвітання в єдиній країні.

Протилежний приклад вирішення етносоціального конфлікту з давнім історичним корінням маємо в ПАР, що після скасування апартеїду і переходу до, здавалося б, цивілізованих форм регулювання сфери міжнаціональних взаємин поволі сповзає у політичну і економічну безвихідь.

Отже, не етнокультурна конкуренція як така є підосновою політичних проблем сьогодення, а безвідповідальність політиків та суспільства за майбутнє нащадків. Строкатий етнічний склад низки регіонів України залишається впливовим чинником внутрішньополітичного життя і періодично актуалізується як фактор міжнародних відносин. Це – історична даність, яка в новітніх умовах може спрацьовувати як на користь розвитку держави, так і відігравати деструктивну роль. Потенційна загроза регіонального та етнічного сепаратизму, як засвідчує історичний досвід України, повноцінно нейтралізується лише послідовним запровадженням державної стратегії економічної, політичної та культурної інтеграції регіонів. Не йдеться про штучне пришвидшення процесів етнічного розчинення, позбавлення етнічних спільнот історичної пам'яті, економічне підпорядкування. Все це – сурогати політичної недалекоглядності, прикмети колоніального стилю правління, які є ознакою деградуючих державних організмів. Націлена в майбутнє країна має дбати про всебічний соціально-економічний та культурний розвиток регіонів та етнічних спільнот, забезпечуючи баланс інтересів регіонів та центру на принципах пріоритетності права, громадянських свобод та вроджених прав особи.

Соборність українських земель, як і демократизація суспільно-політичного життя, – наслідок важкої подвижницької праці поколінь українських патріотів, неоціненний скарб, за який заплачені мільйони життів наших попередників, і належить він прийдешнім поколінням українців.

**СХІД І ПІВДЕНЬ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ
І КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ**

Геополітичні зрушення, що відбулися на рубежі тисячоліть, актуалізували проблему формування геоконцептів, здатних справляти вплив на суспільну думку. По-перше, виникла проблема атрибутування частин простору, що стали по суті «безіменними» після девальвації концепції Першого, Другого і Третього світів. Відповіддю на назрілу суспільну потребу стали концепти «Центральної», «Центрально-Східної», «Середньої Європи», які, проте, лишаються гостро дискусійними. По-друге, з'явилася необхідність «перезначення» звичних просторових категорій (Східна Україна, Південна Україна тощо) із більш чітким визначенням їхніх кордонів, з одного боку, і ментальних характеристик, з другого. По-третє, виявилася тенденція використання т.зв. ретрообразів регіонів в політичних та ідеологічних цілях сусідніх держав і певних елітних груп.

Фізичний простір сьогодні густо насичений образами-символами; у символічних ракурсах постають і події, і особи. І, як правило, ці образи – не фотографічні чи якісь інші зображення, а смислові конструкції. Когнітивні образи (*mentalimages*) виконують оцінну функцію і справляють значний вплив на поведінкові стереотипи груп і індивідів. Саме тому образи здатні жити власним життям, трансформуватися аж до перетворення у симулякри. Просторові образи, як і будь-які інші, рухливі, мінливі, піддатливі суб'єктивним впливам. Образи, створювані державами й іншими політичними акторами «для себе», істотно різняться від тих, які створюються «іззовні». Надзвичайно популярним стало в останні роки поняття «імідж» – як правило, це штучний конструкт, використовуваний для формування привабливого самообразу з метою розв'язання певних політичних завдань.

Завдяки постмодернізмові доволі розмите поняття «образ» набуло універсальних рис, стало міждисциплінарним. Історична уява – різновид образного, асоціативного мислення. Історики почали освоювати простір візуального порівняно недавно, але вже сьогодні можна впевнено говорити про те, що на формування ідентичностей справляють вплив не так обставини життя, як образи, символи, культурні форми. Звідси та постійна увага, яка приділяється у цивілізованих соціумах мнемополітиці, у тому числі й фіксуванню у меморіалах сим-

волів, здатних об'єднувати й надихати. Що ж до української влади, то її пріоритети у цій сфері досить часто вибудовувалися на негативізмі, трагедіях, голодоморах, наслідком чого став своєрідний «магічний» тип свідомості. Не випадково його активно використовують у своїх дискурсивних стратегіях ті політичні сили, які роблять ставку на деінтелектуалізацію соціуму і постачають його «дозованою», препаративною інформацією.

За умов нестабільності й турбулентності у сучасному світі міфотворчість стає невід'ємним компонентом політичних теорій, пов'язаних із простором. Сакрального значення набувають події-символи й «місця пам'яті». Здається, мають рацію ті філософи, які розглядають постмодерн як час реставрації архаїки і чергового торжества міфу. На прикладі України ця максима знаходить безліч підтверджень. Різні політичні сили використовують різні стратегії «управління пам'яттю» для конструювання потрібних їм образів минулого, здатних формувати суспільну свідомість, бути інструментом легітимації (чи, навпаки, делегітимації) певних політичних доктрин. Не випадково саме у просторі симуляцій з'явилося поняття «трансгресор» – зазвичай ним позначаються «агресивні» симулякри, здатні руйнувати не лише інші образи, але й простір ілюзій як такий.

Той архетипічний ряд міфопоетичних образів, який був вибудований стосовно Сходу України у радянську добу («край – ударник», «кузня нових форм життя» і т.п.), різко контрастує з негативним іміджем, який має цей регіон сьогодні. «Бої без правил» точаться навколо легендарного кургану Савур-могила, і навіть збитий «Боїнг» не змусив сепаратистів виявити бодай крихту співчуття родичам жертв і дати можливість представникам міжнародних організацій спокійно оглянути місце трагедії. Крайній ступінь аморальності, продемонстрований у такій цинічній формі, засвідчив феномен «звикання до злочинності», звичку жити «за поняттями» і нехтування будь-яких уявлень про право.

Протистояння на Сході, здається, пройшло «точку неповернення» і тепер тільки радикальні реформи децентралізації й демонополізації влади здатні забезпечити нормалізацію ситуації в регіоні. На думку аналітиків, «для вирішення проблеми вже не існує простих рішень, на кшталт відключення певних телеканалів. Залишається працювати над розбудовою економіки та громадянського суспільства, що може стати головним інтегруючим фактором»¹.

¹ Коваленко О. Про «токсичний сором» // День. – 2014. – 17 липня.

ДОНЕЧЧИНА В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ПАМ'ЯТІ: ЗМІНА ОБРАЗНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Останні трагічні події в Криму та на Сході України, загроза державній цілісності яскраво підтвердили, наскільки складно українське суспільство долає проблеми, спричинені кризою національної ідентичності. З причинами появи самопроголошених, так званих ЛНР (Луганської народної республіки) та ДНР (Донецької народної республіки) фахівцям ще доведеться розбиратися у майбутньому. Тепер же одним із пріоритетних завдань наукового дискурсу постає необхідність послідовного та комплексного дослідження соціокультурного простору Донбасу у контексті останніх практик творення образних конструкцій регіону та їхнього впливу на колективну свідомість. Актуальність проблеми загострюється у зв'язку з тим, що суспільно-політичні та економічні процеси в Україні супроводжувалися активним спекулюванням етнічними чинниками та маніпуляціями регіональною самосвідомістю. Серйозні проблеми українського соціуму переводилися у формат продукування ефемерних інсценізованих ідентичностей, творення міфологем та нав'язування штучно конструйованих моделей історичної пам'яті.

Формування як національних, так і регіональних ідентичностей суттєво загострюється на переломних етапах історії, коли суспільство опиняється у стані так званої аномійної деморалізованості, що є психологічною реакцією на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано. За цих умов історичній пам'яті відводиться особлива роль. Вона мобілізується і актуалізується, апелюючи до ключових історичних подій, постатей, місць, що ефективно впливають на свідомість та формують необхідні ідентифікації. Відомий американський історик Алан Мегілл вивів певний соціально-історичний алгоритм, постулюючи: «коли ідентичність стає сумнівною, підвищується цінність пам'яті»².

Відомо, що історична пам'ять зазвичай оперує не подіями, а їх відображеннями у вигляді образів. Кожен з них є результатом/продуктом складних суспільних та людських відносин. Образи-символи, як констатує Л. Нагорна, займають місце концептуального ядра історичної пам'яті. Будучи рухливими і мінливими за своєю природою, вони «зберігають особливості світосприйняття тих, хто на різних історичних етапах їх фіксував та інтерпретував»³.

² Мегілл А. Историческая эпистемология. – М., 2007. – С. 138.

³ Нагорна Л. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. – К., 2014. – С 237.

У випадку з образними конструкціями Донбасу, що з'явилися за роки української незалежності, пам'ять за законами викривленого дзеркала зіграла злий жарт. Історична пам'ять опинилась заручницею складних політичних маніпуляцій, які фальсифікували або ігнорували факти, зокрема те, що ще століття тому землі Донбасу були географічно й демографічно у більшості українськими. Викресленими з регіональної колективної пам'яті, або відсунутими на її маргінеси виявилися історичні події та знакові постаті, які мали конструктивний потенціал і здатні були підживлювати природну потребу у суспільній злагоді та вести до взаємопорозуміння. Натомість, нехтуючи культурою пам'яті, яка оберігає суспільство від директивного втручання політики, у соціокультурному просторі реанімувалися та актуалізувалися дразливі теми, що провокували поглиблення напруженості у суспільстві.

На перший погляд, у феномені присутності маніпуляційних технологій у ситуації постпостмодерну ХХІ століття немає чогось надзвичайного⁴. Це явище має давню історію і глибоке коріння. І, хоч як би прикро це виглядало, слід визнати, що за умов глобалізації суспільство все більше поділяється на меншість, яка маніпулює, і більшість, якою маніпулюють. На тлі загально визначених тенденцій суспільного розвитку ідентичності «уявляються чимось, що можна вдягнути та зняти на кшталт костюма; якщо вони вільно обрані, то вибір ніяк більше не пов'язаний із обставинами та наслідками, і тим самим свобода вибору зводиться на практиці до утримання від вибору»⁵. Сучасні українські реалії продемонстрували, наскільки небезпечним для держави, життя окремих людей, соціуму в цілому може бути конструювання подібних ідентичностей, їхнє штучне нав'язування суспільству.

Регіональні ідентичності опинилися у фокусі маніпулятивних технологій, що було зумовлено низкою факторів. Потужними конфліктогенними чинниками, які водночас є сприятливим ґрунтом для маніпуляцій свідомістю суспільства, на думку політологів, виступають об'єктивно існуюча етнорегіональна багатоманітність України та особливість її геополітичного ареалу. До того ж, тенденції політичного, економічного та соціокультурного розвитку початку 2000-х вказували на формування стійкого регіонального партикуляризму, ініційованого місцевими бізнес- та фінансовими «елітами». На це явище, як небезпечне для України, вже тоді вказували науковці, попереджаючи, що «регіональні еліти в силу свого економічного становища і політичної

⁴ Румянцева М.Ф. «Места памяти» в структуре национально-исторического мифа // Диалог со временем. Специальный выпуск 21. – М., 2007. – С. 111.

⁵ Зорич О. Феномен ідентичності: конфлікт інтерпретацій // Наукові записки ШІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 5. – К., 2013. – С. 9.

орієнтації не зацікавлені в інтеграції українського суспільства і відверто нехтують національні цінності», що «фокус їхніх інтересів лежить поза межами України і це диктує відповідну політичну поведінку»⁶.

В умовах боротьби за політичну владу між регіональними елітами, що стала головною ознакою другого десятиліття української незалежності, складний психосоціальний конструкт, яким є національна і регіональна ідентичність, по суті, виявився заручником політтехнологій з вузько прагматичними цілями. Існує думка, що ініційовані етнічними (в українському контексті регіональними/місцевими) елітами політичні кампанії, як правило, ведуть до «посилення непроникності культурних кордонів між етносами, ускладнення контактів та діалогу з іншими групами. І тоді прагнення утвердити власну ідентичність здатне набувати форми національної мегаломанії, яка вироджується у ксенофобію»⁷. Упродовж більш ніж десяти років української незалежності творився жупел «двох Україн» – Західної і Східної, «правильної» і «неправильної». З цього приводу О. Забужко справедливо підсумовує: «І так з року в рік усе робилося для того, щоб у суспільстві в цілому (і в міжнародній спільноті також) склалось стійке враження, ніби поза Західною Україною (Галичиною) України нема...»⁸. Розмірковуючи з приводу природи штучних образів «двох Україн» та «проросійського Донбасу», О. Забужко використовує термін «мем», що найбільш адекватно відображає суть образних конструкцій⁹.

Історична пам'ять виявилась активно задіяною у процесі маніпуляцій свідомістю. Але при цьому відбувалася підміна понять і смислів в залежності від суспільно-політичних контекстів, інтересів та уподобань політичних сил. Ідеологічна складова виборчих кампаній вибудовувалася на риторичі, основою якої було протиставлення населення західного і східного регіонів. Залучення образу «двох Україн» для досягнення перемоги у політичній боротьбі звучало погрозливо і працювало на подальший розлам України. Зрозуміло, що в одних випад-

⁶Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009. – С. 99.

⁷Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 61.

⁸Забужко О. Про поневолений розум і непочутий голос Донбасу // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article>

⁹Фахівці з національної пам'яті визначають «мем» як умовну одиницю передачі інформації, що містить базовий пакет думок, мотивів, пріоритетів. Меми активно застосовуються при маніпуляції суспільною свідомістю, можуть виконувати функції інформаційного «вірусу» у рамках деструктивних мемотехнологій. Запроваджені до масової свідомості, вони здатні викликати соціокультурні та політичні зміни різної спрямованості (Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – К., 2013. – С. 214).

ках «правильною» визначалась Західна Україна, «неправильною» – Східна. В інших – навпаки, Східна Україна поставала «правильною», Західна – «неправильною».

Більшість дослідників погоджується з тим, що мешканці Заходу і Сходу України являють собою відмінні регіональні спільноти. На підтвердження цього у сучасному науковому дискурсі останнім часом з'явилися поняття «південно-східна ідентичність», «позанаціональна донбаська ідентичність», «донецька ідентичність»¹⁰. Соціокультурний простір Донбасу існує як у контексті регіональних ідентичностей, так і у співвідношенні та співіснуванні з національною ідентичністю. Він представлений розмаїттям складових, кожна з яких потребує свого подальшого неупередженого дослідження, звернення до міждисциплінарного дискурсу історії, культури, ментальності, історичної пам'яті, політики, економіки, соціальної психології, соціального життя. Попри свою надзвичайну актуальність, ці процеси є малодослідженими у сучасній соціогуманітаристиці. Існують лише окремі публікації, що свідчать про спроби науковців долучитися до terra incognita соціокультурного простору Донбасу. Як не парадоксально, але чи не єдиним, найбільш комплексним дослідженням на цю тему залишається книга професора Індіанського університету США Гіроакі Куромії «Свобода і терор на Донбасі: Українсько-російське прикордоння», яку, до речі, Іван Дзюба радить уважно прочитати «всім українським політикам, які хочуть вирішувати проблему Донбасу»¹¹.

У науковому дискурсі все ще продовжує зберігатися невизначеність методологічних підходів з приводу етнокультурного поділу України та присутності у ньому донбаської складової. Свого часу, враховуючи наявність регіонів зі специфікою інтересів та історичними особливостями, І.Курас виділяв п'ять їх типів. У схемі окреслювався «індустріальний» регіон з двома центрами – Дніпропетровськ і Харків, який умовно називався «східним». Вже тоді пропонувалося виділити Донбас в окремий регіон з огляду на його надзвичайно специфічні проблеми, породжені, передусім, «однопрофільністю», зокрема «вугільним» спрямуванням економіки¹². У свою чергу М. Пірен, виділяючи історично-етнографічні регіони, віднесла Донецьку та Луганську об-

¹⁰ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990 роки. – К., 2002; Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; Головка В. «Тягар пострадянської людини»: історіографічний образ донецької ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 24. – К., 2014. – С. 38-50.

¹¹ Дзюба І. Донецька складова української культури // Україна у пошуках нової ідентичності. – К., 2006. – С. 381.

¹² Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 205.

ласті разом з Харківською до Слобожанщини¹³. На думку Ю. Ніколайця, Донбас включає в себе сучасні Донецьку та Луганську області, а також частину Дніпропетровської області України та Ростовської області Російської Федерації¹⁴.

Робилися спроби виокремити одинадцять історично й культурно окремих регіонів (М. Левицька, А. Фоланд). Східний етнокультурний регіон був представлений як об'єднання трьох регіональних конгломерацій без зазначення кордонів – Східної, Південно-Східної та Північно-Східної¹⁵.

За іншою схемою (А. Леонова, О. Любовець) нараховується дев'ять етнокультурних регіонів. Східні території пропонується розглядати у межах регіональних конструкцій «Схід» та «Приазов'я». У відповідності до цього розподілу «Схід» об'єднує Луганську, Харківську, Донецьку (крім південних районів) області, а також східні райони Сумської та Дніпропетровської областей. «Приазов'я» представлено південними районами Донецької, Запорізької, Херсонської областей¹⁶.

Поза сумнівом, Донбас становить собою особливий регіон, який сформувався у відповідності до історичних тенденцій та закономірностей розвитку, характерних для пограниччя/фронтиру з його сприйняттям, ставленням та інтерпретацією таких понять, як «кордон», «сусід», «свій/інший», «свій/чужий». Кордон з Росією, близькість до поліетнічного Кавказу, високий рівень урбанізації за умови зосередження в регіоні потужних підприємств із залученням великої кількості працівників з різних місцевостей і водночас потужний сільськогосподарський потенціал – чинники, що зумовлюють закономірності історичного та культурного розвитку регіону, ментальних особливостей соціуму.

Головною і досить важливою відмінністю Донбасу є його етнічний склад та пов'язані з ним характеристики – високий відсоток російськомовного населення, особливості його внутрішньо- і зовнішньополітичної орієнтації. Прийнято вважати, що специфіка регіону визначилась унаслідок тривалого процесу формування його різноманітної етнічної та поселенської структури. З середини XIX ст. Донбас форму-

¹³ Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. – К., 2007. – С. 38, 45.

¹⁴ Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). – К., 2012. – С. 5.

¹⁵ Левицька М., Фоланд А. Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 275.

¹⁶ Любовець О. М. Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Вип. 1. – К., 2011. – С. 72.

вався переважно як індустріальний регіон, етнічні процеси у якому певною мірою нагадували «американський казан»¹⁷.

Про різне ставлення представників західного і східного регіонів до ключових проблем українського суспільства дають підстави судити результати соціологічних досліджень. Хоча у цьому контексті важливо звернути увагу на відверте міркування заступника директора Інституту соціології НАН України Є. Головахи з приводу того, що «сучасні соціологічні знання – досить сумнівна основа для пояснення суспільства, соціальних процесів і явищ»¹⁸. І, тим не менш, саме соціологічні дослідження виступають одним із орієнтирів, хоча й достатньо умовних, для оцінки суспільних настроїв.

Одним з таких було дослідження трендових групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей, яке проводилося у 1994, 1999, 2004 роках у Львові та Донецьку – містах, що виступають певними символами регіонів.

Відповіді на питання «Якою мірою, на Вашу думку, кожна з наступних подій є важливою для розуміння історії України?» виявили цікаві і неоднозначні результати, про що свідчать наведені дані. До прикладу, серед опитаних у процентному відношенні «дуже важливими» вважали наступні події:

«Київську Русь»: Львів – у 1994 р. – 72,7%, у 2004 р. – 83,6%, Донецьк – у 1994 р. – 77,2%, у 2004 р. – 80,6%;

«Козацтво»: Львів – у 1994 р. – 74, 1%, у 2004 р. – 66, 9%; Донецьк – у 1994 р. – 45,9%, у 2004 р. – 66,9%;

«Переяславський договір між Україною і Росією»: Львів – у 1994 р. – 33,4%, у 2004 р. – 54,5%; Донецьк – у 1994 р. – 77,7%, у 2004 р. – 70,5%;

«Українську Народну Республіку»: Львів – у 1994 р. – 67,5%, у 2004 р. – 67%; Донецьк – у 1994 р. – 23,3%, у 2004 р. – 50,6%;

«Проголошення незалежності України у 1991 році»: Львів – у 1994 р. – 90,4%, у 2004 р. – 97,1%; Донецьк – у 1994 р. – 28,0%, у 2004 р. – 80,2%¹⁹.

Серед завдань, запропонованих для опитування, висувалась пропозиція оцінити, по можливості, загрози, які могли би призвести до дестабілізації в Україні. Наведені деякі результати достатньо показово

¹⁷ *Николаєць Ю. О.* Поселенська структура населення Донбасу. – С. 66.

¹⁸ *Головаха Є.* Социологическое знание и процесс исследования современных социальных процессов // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. – К., 2004. – С. 23.

¹⁹ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів – Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» (Упорядкував В.Сусак) // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 332-334.

відображають сприйняття мешканцями двох міст низки соціогуманітарних проблем.

За шкалою вимірювання «немає небезпеки» – «1», «2» та «висока небезпека» – «4», «5» результати розподілилися наступним чином:²⁰

	Львів		Донецьк	
	1994	2004	1994	2004
Війна з Росією	2,77	2,56	1,94	1,90
Безробіття	4,28	3,66	4,56	3,75
Мовне питання	–	2,55	–	2,68
Статус росіян в Україні	–	2,2	–	3,25

Учасники опитування не завжди були однотайними в оцінках історичних і культурних традицій України і Росії, висловлювали різні точки зору з приводу зв'язків, які мають бути пріоритетними у зовнішній політиці, проте у 2004 р. майже однотайно погодилися з твердженням: «Не має значення, якою мовою люди розмовляють за умови, якщо вони підтримують Україну»:²¹

	Львів %		Донецьк %	
	1994	2004	1994	2004
Повністю погоджуюсь	29,4	85,2	32,2	78,8

Попри виявлені розбіжності в оцінках, висловлених мешканцями Львова та Донецька, науковці, опрацьовуючи отримані дані, прагнули здійснювати історично-культурологічний та соціологічний аналіз у парадигмі зближення Заходу та Сходу, а не руйнування єдності держави. Перш за все, матеріали стимулювали до роздумів над соціогуманітарними проблемами регіонів. Не випадково часопис «Україна модерна», у якому було вміщено результати здійсненого соціологічного дослідження та аналітичні матеріали до них, вийшов друком лише у 2007 р. Автори зізнавалися, що їм був потрібен час, аби подумати над цифрами.

Різне ставлення жителів регіонів до ціннісних орієнтирів підтвердилося у соціологічному дослідженні, організованому у травні 2013 р. групою «Рейтинг»²². Ціннісними орієнтирами були визначені наступні: 1) демократія чи «сильна рука»; 2) свобода слова чи більша цензура; 3) планова економіка чи ринкові відносини; 3) ностальгія за СРСР.

²⁰ Там само – С. 306.

²¹ Там само. – С. 313.

²² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.raitinggroup.com.ua>

Згідно з результатами дослідження, 59% опитаних вважають, що Україні скоріше не вистачає «сильної руки», ніж «демократії» (26%). Водночас 42 % опитаних схиляються до того, що Україні скоріше не вистачає «більшої свободи слова», ніж «більшої цензури» (26%).

Характерно, що третина прихильників «сильної руки» одночасно виступають за збільшення свободи слова в країні, а 40% – за подальший розвиток ринкової системи. При цьому за «сильну руку» виступають близько 70% на Півдні та Донбасі та до 50% – на Заході та Півночі країни.

Водночас спостерігаються чіткі залежності: чим молодші респонденти, чим вищий їх рівень освіти, тим частіше вони виступають за поглиблення демократії, розширення сфери свободи слова і розвиток ринкових відносин. Крім того, для україномовних респондентів більше важить чинник демократії та свободи слова, ніж для російськомовних. Ті ж самі залежності і за національністю: росіяни більше підтримують «сильну руку», цензурні обмеження та повернення до планової економіки, ніж українці. Цікаво, що жінки підтримують ці ціннісні орієнтири більшою мірою, ніж чоловіки.

Виразна підтримка тези про необхідність цензури в Україні фіксується лише в Донбасі. Те ж саме стосується і повернення до планової економіки. Водночас приблизно рівна частина респондентів на Півночі і Сході підтримують як уведення цензури, так і розширення простору свободи слова. При цьому в Центрі, а особливо на Півночі та Заході країни, є виразна підтримка збільшення свободи слова і поглиблення ринкових відносин.

Стосовно ностальгійних настроїв, то 44% опитаних українців не шкодують про розпад у 1991 р. Радянського Союзу, натомість 41% – шкодують. Таблиця містить результати відповідей на питання «Чи жалкуєте Ви зараз про розпад у 1991 р. Радянського Союзу?» представників регіонів:²³

Регіони	Так	Важко відповісти	Ні
Україна	41	15	44
Донбас	57	22	21
Схід	56	14	30
Південь	53	12	35
Центр	41	13	46
Північ	30	14	56
Захід	17	13	70

²³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.raitinggroup.com.ua>

Порівняно з попереднім дослідженням, проведеним цією групою наприкінці 2010 р., кількість тих, що шкодують за СРСР, зменшилась з 46 до 41%, а тих, хто не шкодує, навпаки, зросла з 36 до 44%. Таким чином, ностальгія за СРСР має тенденцію до зменшення, що пов'язано у першу чергу з демографічними змінами, а не з регіональними, оскільки найбільшими прихильниками СРСР і надалі залишаються старші люди.

Природно, виникає питання, чи можна на підставі подібних соціологічних опитувань робити висновок щодо радикальних відмінностей Донбасу від інших регіонів країни. З цього приводу думки вчених різняться. На некоректність такого висновку вказує генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології В. Паніотто. На його думку, за багатьма показниками жителі східних областей України взагалі і Донбасу зокрема не дуже відрізняються від жителів інших регіонів України. Яскравим прикладом є характерний для колишніх радянських людей високий рівень патерналізму, який не набагато нижчий в інших регіонах країни. Те, що у центрі й на Заході більшість – за європейський шлях розвитку, а на Сході – за союз з Росією, вчений пояснює, перш за все, географічним чинником, а саме, перебуванням України між Росією і Європою, що зумовлює перманентне загострення проблеми вибору.

Та чи не найбільш вагомим показником соціологічної динаміки є зростаюча цінність незалежності України серед все більшої кількості населення, що проходить соціалізацію в нових умовах незалежності. На 2013 р. кількість прихильників незалежності України в цілому перевищила 80%, а кількість бажаючих об'єднатися з Росією становила менше 15%.

Навіть попри шалені спроби «демонізувати» образ України в інформаційному просторі Донбасу, опитування населення регіону, проведене у квітні 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчило, що більшість була за збереження Донбасу у складі України і лише 30% висловилися за від'єднання своїх областей від України²⁴.

Факт існування регіональних відмінностей мав би стати відправною точкою для оновлення стратегій розуміння реальностей соціокультурного простору Донбасу. Дослідження, які проводилися у межах етнонаціональних регіонів – Захід, Центр, Північ, Південь, Схід, Донбас – мали на меті актуалізувати комунікаційні схеми сприйняття «іншого». Проте в ситуації, яка відрізняється особливою роллю та значенням засобів масової комунікації, регіональні відмінності тлумачилися у вузько прагматичному сенсі. Нагадаємо, що сучасні ЗМІ, які мають велику потужність, здатні змінити вектори

²⁴ Як бути з Донбасом // Дзеркало тижня. – 2014. – 27 червня – 4 липня.

розвитку, уможливлуючи панування деконструктивної парадигми не тільки в культурі, а й у політиці, суспільних та особистісних відносинах.

Особливу роль у цих процесах відіграє телебачення, продукція якого належить до категорії, що є однією з найбільш затребуваних соціумом. За даними соціологічного моніторингу, переважна більшість населення в Україні витрачає вільний час на перегляд телевізійних передач. До того ж, упродовж останніх двадцяти років цей показник постійно збільшувався. Якщо у 1994 р. він складав приблизно 79%, то у 2010 р. – дорівнював 86,6%²⁵. Отже, майже 90% вільного часу пересічні українці витрачали і продовжують витрачати на перегляд телевізійного продукту. Станом на осінь 2009 р. в Україні функціонували близько 600 телевізійних каналів. Такою кількістю не могла похвалитися жодна з європейських країн²⁶. Проте із 16 загальнонаціональних каналів лише один належав державі. Власниками основних телевізійних ЗМІ в Україні виступають фінансово-промислові групи. Лідером українського телебачення за розміром глядацької аудиторії упродовж останнього часу був канал «Інтер», що входить до холдингу «Інтер Медіа Груп».

Актуалізація регіонального патріотизму, політизація проявів регіональної ідентичності за надзвичайної активності телевізійних медіа використовувалися як один із прийомів виборчих технологій упродовж щонайменше останнього десятиліття, переслідуючи мету перемоги на виборах тієї чи іншої політичної сили. Не можна не погодитися зі слушним твердженням стосовно того, що за активної участі мас-медіа Донбас було перетворено на «своєрідний символ регіональної ідентичності»²⁷.

Суть інформаційної політики каналів, зокрема «Інтера», а також «Першого національного» та «України» виразно проявилась під час Євромайдану. Ці канали, як вважає В. Паніотто, разом з російськими провели велику роботу, щоб переконати «в небезпеці Майдану для російськомовного населення (лякали націоналістами, бандерівцями, «Братством» Корчинського, яке швидко замінили «Правим сектором», що вчасно виник)»²⁸.

²⁵ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 2: Таблиці і графіки. – К., 2011. – С. 318.

²⁶ Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991 – 2009 рр. – К., 2012. – С. 297.

²⁷ Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа дискурсу у формуванні регіональної ідентичності жителів Донбасу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 5. – К., 2013. – С. 85.

²⁸ Як бути з Донбасом // Дзеркало тижня. – 2014. – 27 червня – 4 липня.

Відповідність/невідповідність образних конструкцій Донбасу існуючим реаліям заслуговує на особливу увагу. Так званий «регіональний патріотизм» став одним із чинників, за допомогою якого відбувалася маніпуляція колективною свідомістю, творилися нові квазі-ідентичності зі штучно сконструйованими моделями регіональної пам'яті. На тлі останніх маніпуляцій свідомістю образ Донбасу, який здавна існує як перехрестя різних етносів та культур, і де історична пам'ять втілюється інколи у парадоксальних проявах, зазнав суттєвих викривлень.

Спроби представити Донбас українофобським, маргінальним чи гіршим від інших регіонів України є політтехнологічною спекуляцією, так само, як намагання сформувані протилежний образ – економічно самодостатнього, автономного, потужного регіону, який утримує своєю промисловістю решту України. Сучасні образні конструкції Донбасу можна розглядати у відповідності до теорії «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона з паралельними векторами конструювання регіональної ідентичності. Один з них – політичний – ґрунтується на прагматичних засадах. Так звана «донбаська еліта» експлуатувала природно присутню регіональну дихотомію «свій – чужий» у політичній площині, раціонально використовуючи її у своїх цілях в електоральному полі. Вибудовувалася позитивна концепція «свого» і відбувалося приниження «іншого», «гіршого від свого».

Особливості соціопсихологічного феномену «свій/чужий» в умовах Донбасу були зумовлені історичними закономірностями формування соціальних структур регіону. Традиційно склалось так, що тут на побутовому рівні існував своєрідний культ «корінних» донбасівців, так званої «робітничої аристократії», представники якої тут були своїми за правом народження й досвідом виживання у непростих умовах. Тих, хто не входив до цього кола, називали «грачами». За спогадами Петра Григоренка, юнацькі роки якого пройшли у Донбасі, попри те, що він обіймав доволі високу комсомольську посаду, йому доводилося стикатися з неприхованою зневагою до себе як до «нетутешнього»²⁹.

Образ Донбасу мав дві протилежні за зовнішніми ознаками конфігурації. Одна з них «ми – донбасівці» апелювала до мешканців донецького регіону, підкреслюючи їхню особливість. Друга «Донбас – проросійський регіон» адресувалась решті українського суспільства, формуючи образ території і населення, начебто агресивно налаштованого до всього українського, і, перш за все, до культури і мови.

²⁹ Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. – К., 2005. – С. 60.

Перша образна конструкція представляла регіон як втілення нової «національної ідентичності». Поширювані гасла та символи, по суті, створювали ілюзорний фантом Донбасу у колективній свідомості. Метою було «накачування» відчуття гордості за свій край з одночасним відверненням уваги суспільства від гострих соціальних проблем, масового безробіття, катастрофічного забруднення атмосфери, нищення української культури.

Одним з ключових маркерів образу стала конструкція «Донбас годує Україну» – своєрідне продовження радянської міфологеми регіону як одного з найбільш потужних промислових центрів СРСР. Попри реалії сучасної фінансово-економічної ситуації, які полягали у тому, що Донбас належить до категорії дотаційних регіонів (за останньою інформацією, дотація 180 тисяч шахтарів складає 34 мільярди гривень на рік³⁰), у колективній свідомості актуалізувалися символи міфічного величного минулого.

Регіональний патріотичний пафос у поєднанні з приземленою доступністю гасел, їхнє масове тиражування спрямовувалися на формування у свідомості віртуального образу, далекого від реальності. У цій парадигмі було реанімовано рядки поета Павла Беспощадного, написані ще за часів українізації 1920-х років: «Донбасс никто не ставил на колени и никому поставит не дано!» Не менш популярним став вислів маргінальних донецьких угруповань «Донбасс порожняк не гонит» – прояв зворотної сторони комплексу меншовартості, підхопленний зацікавленими політичними елітами та поширюваний серед електорату Донеччини. І, як не дивно, новими маркерами донецької ідентичності постали футбольний клуб «Шахтар» та побудований для нього стадіон – Донбас Арена. Остання представлялась як «територія наших перемог».

Штучно сконструйовані образи Донбасу були далекими від того, аби передати складність, неоднозначність, суперечливість процесів, характерних для регіону. Жодна з конструкцій, зокрема, не враховувала того важливого факту, що домінування російської мови не свідчило про перенесення мігрантами всіх особливостей російської культури на донецький ґрунт. Потрапивши до Донбасу як з Росії, так і з інших земель України, вони часто змінювали свої культурні характеристики³¹.

«Розмивався», часом ігнорувався смисловий концепт регіональної пам'яті, зокрема той факт, що пам'ять не може бути повноцінною за умов другорядності, а то й відсутності адекватного антропологічного сегмента. Непересічні постаті, життя і діяльність яких безпосередньо

³⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.ua/politics>

³¹ *Ніколаєць Ю. О.* Поселенська структура населення Донбасу. – С. 67.

були пов'язані з Донбасом, такі як родина Алчевських, Борис Грінченко, Петро Григоренко, Володимир Даль, Іван Дзюба, Архип Куїнджі, Володимир Сосюра, Василь Стус, Іван Світличний, Микита Шаповал та багато інших, виявилися заручниками політизованих конструктів пам'яті. На перший погляд, вони не належали до категорії невідомих, але їхня присутність у національній пам'яті практично не впливала на формування регіональної ідентичності.

Яскравим втіленням ментального коду Донбасу мав би стати Василь Стус, як людина, котра на диво органічно поєднала в собі дві складові. Однією з них була селянська виваженість і мудрість, а другою – донбаська вольність, анархічність, відчайдушність, «без чого, коли прагнеш досягти успіху, пробити дорогу майже неможливо»³².

Коло пам'яттєвих символів, адресованих широкій громадськості, було обмежене спрощеними конструкціями. За його межами залишилися суперечливі, але промовисті образи Донбасу, що уособлювали розмаїття як домінанту регіону. Для В. Сосюри, зокрема, цей край асоціювався не лише з «важким гарчанням міста», «трубами» і «димом заводів». У своїй «Червоній зимі» він бачив і сприймав його в іншому вимірі: «І знов Донецщина... і вітер верби хилить... / Й не віриться, що знов побачу я село, давно покинуте, / Таке до болю миле...»

Образ Донбасу в уявленні О. Тихого, як і сам автор, котрий зазнав ув'язнення, тривалий час були неактуальними для колективної пам'яті, як радянської, так і пострадянської епох. Втім, любов до краю, як продовження любові до України, вирізняли створений О. Тихим образ регіону: «Люблю свою Донецчину, її степи, байраки, лісосмуги, терикони. Люблю її людей, невтомних трударів землі, заводів, фабрик, шахт. Любив завжди, люблю сьогодні, як мені здається, в годину негоди, асиміляції, байдужості моїх земляків – українців до національної культури, до рідної мови»³³. Заклик автора «любити Україну та свою Донецчину, як любили її Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, В. Сосюра, В. Симоненко, В. Антоненко-Давидович» – один з ключових елементів образу Донбасу як органічної складової України. З огляду на це, символічним був і епіграф «Любіть Україну, як сонце любіть...» до роздумів О. Тихого про Донбас.

Реальна ситуація у Донбасі характеризувалася суттєвою рисою, на яку звернув увагу прем'єр-міністр А. Яценюк 17 травня 2014 р. у Харкові під час проведення другого Загальноукраїнського круглого столу національної єдності: «Ніколи за 20 років української незалежності ні в Донецьку, ні в Луганську не було київської влади». Через деякий час

³² Стус Д. Василь Стус: Життя як творчість. – С. 62.

³³ Тихий О. Думки про рідний Донецький край // Думки про рідний Донецький край. – Т. 1. – Донецьк, 2012. – С. 37.

цю думку ретранслював екс-президент Л. Кучма, виступаючи на засіданні круглого столу національної єдності, що проходив у Миколаєві: «Я десять років був президентом і можу вам сказати, київської влади в Донецьку ніколи не було»³⁴. Такий стан речей обернувся врешті-решт гуманітарною катастрофою для регіону, суть якої полягала у тому, що «юридично Донбас був Україною, історично деякий час також..., а от саме під час Незалежності, як це не парадоксально, перестав»³⁵.

За радянських часів традиції донбаського регіонального патріотизму активно використовувалися з метою впливу на колективну свідомість та формування відповідної моделі пам'яті. Тоді сформувався образ Донбасу – «Всесоюзної кочегарки»/«Всесоюзної кузні» як одного з найбільших промислових центрів СРСР, що посідав важливе місце у цій моделі. Він, як і багато інших образів, що репрезентували офіційний пам'яттєвий канон, конструювався за законами творення міфологем, активно впроваджуючи «другу» дійсність замість автентичної. Пропущений через так звані «фільтри пам'яті», цей образ складався із символів, що уособлювали політичний устрій, відповідали його ідеологічним завданням та працювали, як здавалось, на укріплення радянської системи.

За сучасними інтерпретаціями, міф визнається неодмінною складовою колективної пам'яті, виступаючи водночас наповнювачем змісту, пояснювальною схемою, інструментом коригування та конструювання актуальної суспільної інформації³⁶. Глибинний зміст міфу у формуванні колективної пам'яті проявляється у його можливості максимально спрощувати необхідні образи, конструювати «картинку», яка легко створюється колективною уявою. Фантазія у союзі з емоціями є причиною того, що у міфі цілком органічно можуть поєднуватися реальність і вигадка, виникати неіснуючі образи, народжуватися легенди, з'являтися вигадані причинні зв'язки між реальними об'єктами, гранично ідеалізуватися особистості, процеси, факти тощо³⁷.

У радянській колективній свідомості Донбас мав асоціюватися з відповідальною та почесною місією жителів, яка покладалась на них у масштабах всієї країни: «С черным золотом мчат эшелоны, / Мчат

³⁴ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://unian.ua/politics>

³⁵ Донбас очима машиніста-письменника. Інтерв'ю з О. Чупою // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person>

³⁶ Бойко О. Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. – Вип. 1. – К., 2011. – С. 82.

³⁷ Бойко О. Міф / Міфотворення // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів. – С. 230.

со сталью в Москву без конца». Виміром особистого щастя людини мало стати усвідомлення невичерпності вугільних покладів: «Сколько угля в глубинах Донбасса! / Сколько счастья, Отчизна, у нас!» Образ шахтарського життя представлявся в ідилічному вимірі, який унеможлиблював будь-який натяк на жахливі умови шахтарської праці, гострі соціальні проблеми, варварське забруднення навколишньої природи: «Поздним вечером, поздним вечером / Шахтеры из шахты идут / Поздним вечером, поздним вечером / Шахтерскую песню поют».

Антропологічна складова офіційного «канонічного» образу Донбасу вибудовувалася у відповідності до задекларованих у СРСР ключових ідеологем, а саме, союзу робітничого класу і селянства та гендерної рівності. З огляду на це, чоловічим обличчям Донбасу перших п'ятирічок став шахтар Олексій Стаханов, жіночим – трактористка Паша Ангеліна.

Завершальним акордом конструювання радянського образу Донбасу наприкінці 1950-х років стала його візуалізація. Монументальні картини Алли Горської «Пісня про Донбас» (1957 р.) та Володимира Чернікова «Донецькі богатири» (1957 р.) так само, як і балет «Чорне золото» (1958 р.), присвячений епопеї будівництва комсомольських шахт Донбасу, зокрема однієї з них «Закарпатська – Комсомольська», забезпечували існування та поширення романтичної складової донбаської міфологеми.

Образна глорифікація Донбасу наприкінці 1950-х стає зрозумілою у контексті тогочасної ситуації, що склалась навколо видобутку вугілля у регіоні. Творення оптимістично-величного образу регіону досягло своєї майже довшеної форми, як виявляється, на тлі гострої паливної кризи. За спогадами колишнього першого секретаря Донецького обкому партії, а потім Голови Ради Міністрів УРСР О. Ляшка, основною причиною кризи, яка вразила економіку взимку 1955/1956 років, стала відмова Польщі поставляти щорічно понад сім мільйонів тонн вугілля у відповідності до підписаної міжурядової угоди. Індивідуальна пам'ять корінного і довголітнього донеччанина, який безпосередньо був долучений до керівництва економічними процесами в області, вносить корективи у поширену радянську модель історичної пам'яті. Попри те, що образна конструкція Донбасу у спогадах високопосадовця знаходиться у радянській системі координат, а постать автора є беззаперечним втіленням радянської ідентичності, образ регіону у його сприйнятті постає більш суперечливим, драматичним і неоднозначним у порівнянні з офіційно поширеним. Перш за все, йдеться про складні соціально-економічні проблеми краю, вирішення яких потребувало великих зусиль та потужної фінансової підтримки.

Пам'ять автора апелює до різноманітних історичних подій, у тому числі до всесоюзної постанови «Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української СРСР», прийнятої за ініціативою М.Хрущова у 1956 р. для здійснення широкомасштабної програми розвитку вугільної промисловості. Глибоке вивчення ситуації, пов'язане з нарощуванням нових потужностей, покращенням матеріального та побутового становища шахтарів – елементи загального образу тогочасного Донбасу, що залишилися у пам'яті О. Ляшка.

Цією постановою передбачалось побудувати у короткий термін декілька десятків шахт, що мало вирішити проблему дефіциту вугілля. Задля втілення союзної постанови була прийнята республіканська. Комсомол республіки запропонував зробити ці шахти комсомольськими. Кожна з 25 областей республіки, а також Київ брали на себе зобов'язання побудувати одну-дві шахти. До Донбасу направлялися молодіжні загони, які називали новобудови іменами своїх областей³⁸. І все ж таки домінантою образних репрезентацій Донбасу, запропонованих О. Ляшком, виступає переконання у тому, що ніколи в історії вугільної промисловості України не було прийнято таких всеохоплюючих, добре розрахованих і матеріально підкріплених рішень. Вони визначили високі темпи вуглевидобутку в Україні, її провідну роль у формуванні паливного балансу країни. При цьому знаковим виглядає те, що автор трилогії «Груз пам'яті» одним із символів самоідентифікації обрав для себе авторучку з промовистою назвою «Союз», якою написав більш ніж три тисячі сторінок рукописного тексту спогадів, будучи щиро переконаним у її безперечних перевагах перед «хваленим Паркером», заправленим китайськими чорнилами³⁹.

Зазвичай одним із ключових маркерів ідентичності обирається ставлення до української/російської мови. Російськомовність Донбасу залишається однією з причин настороженого ставлення жителів решти українських регіонів до населення східноукраїнських територій. На цьому вибудовується інший фантом, в основі якого – провокативні зіставлення мешканців східних і західних територій України. У відповідності до так званого «концепту аномалій» Західна Україна поставала регіональним еталоном, у якому кристалізується сучасна українська нація, а Донбас позиціонувався як начебто «недорозвинутий» регіон, де формування такої нації ще триває.

³⁸ Ляшко А. П. Груз пам'яті: Трилогія. Воспоминания. – Кн. 2: Путь в номенклатуру. – К., 1997. – С. 256-257.

³⁹ Ляшко А. П. Груз пам'яті: Трилогія. Воспоминания. – Кн. 3, ч. II: На ступенях власти. – К., 2001. – С. 525.

«Мовне питання» стало якщо не ключовим, то одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України. На переконання політологів, воно набирало гостроти в основному напередодні й під час проведення відповідних виборчих кампаній, слугуючи одним із засобів мобілізації електорату⁴⁰.

В останнє десятиліття залишалася практично без уваги дискусія, яка тривала в академічному середовищі наприкінці 1990-х – початку 2000-х з приводу проблеми значення мови у формуванні політичної культури представників різних мовних груп. Вона свідчила про те, наскільки неоднозначною є інтерпретація «мовного питання» в Україні. Одні дослідники стверджували, що існують суттєві відмінності у соціальних ідентичностях та політичній культурі між середовищами з різними розмовними мовами. Інші обґрунтовували, що мова не є причиною поляризації сучасного українського суспільства⁴¹. На їхню думку, мову повсякденного спілкування не можна вважати єдиним і самодостатнім фактором, який формує систему ідентичностей, а тому немає підстав трактувати російськомовне населення України як сформовану соціальну групу. Певна частина російськомовних мешканців України, хоч і спілкується російською мовою, може мати високий рівень української національної самосвідомості⁴². На основі результатів досліджень, проведених на початку 1990-х, були зроблені висновки, що, попри відмінний історичний досвід різних регіонів України, домінування російської чи української мови, економічну специфіку та різні політичні преференції на Сході і Заході, громадян України об'єднує спільне прагнення до миру та стабільності. Наприклад, О. Маланчук вважає, що, незважаючи на маніпуляції суспільною свідомістю з боку деяких політичних лідерів, відбувалися значні зрушення у поглядах мешканців Сходу щодо незалежності від Росії та збереження територіальної цілісності України⁴³.

За результатами вже згадуваного соціологічного дослідження ідентичностей мешканців Донецька і Львова (1994, 1999, 2004), виявилась ще одна цікава закономірність, а саме динаміка так званої «радянської ідентичності» у межах столиці Донецького регіону. Наприкінці 1999 р. цей показник зменшився вдвічі у порівнянні з 1994 і склав 21,5%. У 2004 р. спостерігалось так само зниження важливості

⁴⁰ *Ніколасць Ю.* Роль мас-медіа дискурсу у формуванні регіональної ідентичності жителів Донбасу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ... – С. 94.

⁴¹ *Сусак В.* Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова і Донецька (1994 – 2004 рр.) // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 141.

⁴² Там само. – С. 145.

⁴³ *Маланчук О.* Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994 – 1999 // Дух і Літера. – 2003. – № 11-12. – С. 36-47.

цієї ідентичності (лише 9,8%). Дослідники дійшли загального висновку, що на ідентифікацію респондентів з уявленою спільнотою «радянська людина» «впливають соціально-політичні події, які час від часу детермінують ситуативне збільшення числа її носіїв на загальному тлі зниження її актуальності»⁴⁴.

Не менш важливою виглядала спроба відпрацювати робочу гіпотезу щодо можливості зміни «радянської ідентичності» на «російську». Однак, як свідчать результати дослідження, ця гіпотеза не підтвердилась. Кількість респондентів, які ототожнювали на той момент себе з росіянами, у Донецьку упродовж десятирічного періоду складала близько 20%⁴⁵.

Поміж тим, настрої на Сході України до певної міри визначаються ставленням населення до різного роду символів. Прикметно, що саме у Донецьку було встановлено копію московської кремлівської «цар-пушки». Наявність у міському просторі цього символу, з одного боку, є свідченням того, що тут присутні мешканці з вираженою проросійською орієнтацією. Проте, суть проблеми полягає не стільки у наявності проросійських прихильників, скільки у їхній кількості. Одне з останніх соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова, підтвердило, що таких – абсолютна меншість. Зокрема, ставилося наступне питання: «Останнім часом у деяких місцях учасники мітингів піднімали над адміністративними будівлями державні прапори Російської Федерації, як Ви до цього ставитеся?» На думку М. Міщенка, заступника директора соціологічної служби Центру Разумкова, ставлення до піднімання російських трикологів – не аналогічне ставленню до приєднання до Росії. Опитування показало, що на Сході позитивно до цього ставляться лише 10% населення, зокрема у Донбасі – 12%. Негативно в Донбасі до цього ставляться 70%. Таким чином, як підсумовується, більшість населення Донецького регіону не сприймає ідею «російського світу» і «лише кожна восьма людина готова вийти з «хлібом-сіллю» назустріч російським військам»⁴⁶.

В цілому треба визнати, що сучасний образ Донбасу, у якому вбачали загрозу існуванню унітарної України, формувався штучно. За даними соціологічного моніторингу, здійсненого Інститутом соціології НАН України (останнє опитування проведене у липні 2013 р.), було ще раз підтверджено, що насправді інститут автономії як механізм самоврядування для більшості регіональних спільнот не є затребуваним,

⁴⁴ Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994 – 2004 рр.) // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 80.

⁴⁵ Там само. – С. 81.

⁴⁶ Міщенко М. Жителі Донбасу втратили довіру як до України, так і до Росії // Дзеркало тижня. – 2014. – 19 травня.

оскільки відцентрові прагнення в українському суспільстві мають не раціональне підґрунтя, а скоріше емоційне забарвлення в умовах стрімких змін політичної кон'юнктури, залежать від зовнішньополітичних факторів та є своєрідною реакцією самозахисту в умовах невдоволеності від невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної ідентифікації. Загостренню таких настроїв сприяє прихід до влади у центрі політичних сил, яких представники тих чи інших регіональних спільнот сприймають як чужинців⁴⁷. Водночас, мало хто з нинішніх пересічних жителів регіону чітко усвідомлює відмінність між поняттями «автономізм», «федералізм», «децентралізація» у контексті сучасної суспільно-політичної ситуації.

Отже, наразі зміна образних репрезентацій Донбасу постає як гостра і невідкладна потреба і необхідність. Навряд чи можна спростувати думку: єдине, що може стати на заваді деструктивним процесам, руйнуванню державної цілісності, це – загальна культура і культура історичної пам'яті зокрема, оскільки їй апріорі відведена роль гаранта системи загальноприйнятих норм, обмежень, моральних засторог. «Тільки вона проводить чітку грань між можливим і неможливим, чесним і безчесним. Там, де закінчується простір культури, починається простір варварства»⁴⁸. У формуванні моделі пам'яті час, який виступає домінантою, присутній у трьох вимірах: минулого, сучасного, майбутнього. Пам'ять у будь-якій своїй формі (колективна, соціальна, історична, індивідуальна, культурна, національна) може існувати лише у системі цих трьох часових координат: вчора – сьогодні – завтра. Конструюючи образи сьогодні, на ґрунті минулого, варто чітко усвідомлювати, чим і як вони відгукнуться у майбутньому.

І все ж таки хочеться запитати Миколу Рябчука – «одного із найпродуктивніших аналітиків сучасного суспільно-політичного життя й автора, безпосередньо відповідального за впровадження в український публічний дискурс теорії «двох Україн»⁴⁹ – чи передбачав він наслідки для держави від появи цієї образної конструкції? Що це було? Лише рефлексія інтелектуала чи інтуїція, підґрунтям якої зазвичай є особлива обізнаність?

Не можна не визнати справедливим та актуальним твердження Я. Грицака: «Різниці між Львовом і Донецьком можуть бути драматичними – але вони далекі від тієї трагічності, яку їм приписують багато

⁴⁷ Зоткін А. Тенденції автономізму та унітаризму в українському суспільстві (2009 – 2013 рр.) // Українське суспільство 1992 – 2013. – К., 2013. – С. 89, 96-97.

⁴⁸ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 291.

⁴⁹ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. – 2007. – № 12. – С. 28.

публіцистів, аналітиків і політиків. Те, як порівнюють обидва міста, а ще більше – які висновки роблять, нерідко говорить радше не про самі Львів і Донецьк, а про тих, хто порівнює, а особливо з якою метою і наскільки добросовісно вони це роблять»⁵⁰.

Реальний Донбас – надзвичайно різний. Він не схожий на віртуальний, створений в уяві сучасників. Цей регіон, без сумніву, має великі, ще не реалізовані можливості. Зосереджений тут великий інтелектуальний потенціал дає підстави розраховувати на те, що внаслідок послідовної, а головне, виваженої державної політики буде подолана одна із ключових соціогуманітарних проблем Донбасу – створення умов для засвоєння цінностей української культури та усвідомлення регіоном власної присутності в національному культурному просторі.

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНИ У ДОНЕЦЬКОМУ РЕГІОНІ

Україна як самоцінна історична і політична даність має об'єднувати. В уявленні вітчизняних дослідників, зокрема в Донеччині, так і було. Втім реальність виявилася набагато складнішою.

Більше двадцяти років зовні все здавалося спокійним. На Загальнонаціональному референдумі 1 грудня 1991 р. на підтримку Акту про незалежність «за» проголосували понад 70% донеччан. Втім, важко стверджувати, що значна частина тих, хто підтримали українську незалежність, керувалися національно-патріотичними почуттями – в якості мотивації швидше виступали прагматичні підходи. В Донеччині завжди існували особливості ментального сприйняття України. Вони були історично обумовлені низкою чинників і найбільш яскраво проявилися під час загальнонаціональної кризи 2013-2014 рр.

В переважно українському етнічному регіоні, починаючи з 1860-х рр., з'явилося багато росіян з найближчих російських губерній і ще більше – в період соціалістичної індустріалізації. Багато було серед них і асоціальних елементів з усього СРСР, бо на шахти брали працювати без документів. У середині минулого століття під час промислового буму на Донбас з'їжджалися всі, кому потрібний був заробіток, тому полінаціональний регіон неможливо було згуртувати на етнічній основі. Працювати на шахту з села Януки на півночі Білорусі

⁵⁰ Там само. – С. 57.

приїхав Володимир Янукович, дід четвертого президента України. У 1959 році етнічний склад Донецької області був такий: українці – 55,6%, росіяни – 37,6%, решта національні меншини. Через цю етнічну неоднорідність акцент змістився в бік соціальної структури, тому найзручнішою ознакою об'єднання вважалася ідеологія. В її підвалини закладалися постулати пролетарської солідарності, інтернаціоналізму та російської мови (як мови інтернаціонального спілкування). І ще ідеї класової ненависті і, як наслідок, – презирство до культури і вищої освіти.

За п'ятдесят років етнічний склад Донецької області майже не змінився, тому мешканці і сьогодні гуртуються за цими ж ознаками. Мовна приналежність відіграє в Донецькій області дуже важливу роль, адже у 75% мешканців регіону рідна мова – російська. Через таку вагому цифру мовне питання використовують в політичній боротьбі з 1994 року. Воно стало ефективним інструментом впливу на громадську думку. Майже повна українізація національних каналів, що має на меті відродження української мови та національної тотожності, у російськомовних регіонах викликала зворотню реакцію. З одного боку, це вело до переорієнтації донецької аудиторії на регіональні канали, а з іншого – на перехід на супутникові канали Російської Федерації.

Російські телеканали приваблювали глядачів тому, що вони знаходили приємну для себе соціальну реальність. Там дуже чітко визначено, хто ворог, хто друг, та алгоритм дій, щоб бути щасливим. Російська інформаційна картинка завжди привабливіша, вона чорно-біла і тобі чітко вказують, як бути на білій стороні і хто є на чорній. Але ж реальне життя – царина з величезною кількістю напівтонів і відтінків. Очевидно, що функція медіа – навчити людей бачити ці півтони й різні «правди». Але багатьом донеччанам психологічно було зручніше дивитися новини, які відповідають їх світобаченню.

Донбас – регіон, який однозначно успадкував ту патерналістську у своїй основі ціннісну систему, яка існувала в Радянському Союзі. Місцеві мешканці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного «регіонального патерналізму» під гаслом «старшим видніше». І відповідно мешканці охоче голосують за «своїх» умовних «батьків». В. Януковича, коли він був президентом, тут називали «Батя», тобто «головний батько всіх батьків»⁵¹.

⁵¹ Портал неполітичних новин Донеччини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngo.donetsk.ua/articles>

Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. в Донецький області політтехнологи Януковича активно використовували саме ностальгічні прорадянські настрої. Білборди повчали, що «Донбас – це Олексій Стаханов», «Донбас – це Паша Ангеліна», «Донбас – це Макар Мазай». Місцеві еліти продукували своєрідний донбаський нарцисизм, підкреслюючи винятковість Донбасу під гаслами від «Донбасс нікто не ставил на колени...!» до «Донбасс порожняк не гонит!». Після початку «помаранчевої революції» політтехнологи В.Януковича зробили ставку на розкол країни. 28 листопада 2004 р. в Северодонецьку Луганської області відбувся Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів. Його учасники пообіцяли «у разі нелегітимного приходу до влади Віктора Ющенка» створити Південно-Східну Українську Автономну Республіку (про неблагозвучність аббревіатури українською (ПіСУАР), учасники не подумали).

Оскільки еліти домовилися про компроміс, розкол не вдався. Після перемоги В. Ющенка кілька ініціаторів з'їзду, в числі яких були Б. Колесніков, Є. Кушнар'єв та В. Тихонов, ще довго ходили на допити до Генеральної прокуратури. Однак жодна зі справ проти сепаратистів не була доведена до суду.

В «антимайданах» Донеччини (доволі нечастих) в грудні 2013 – січні 2014 рр. була майже відсутня емоційність і відвертість, притаманна мітингам «за Януковича» в 2004 році. За допомогою адмінресурсу стимулювалося глухе незадоволення тим, «що ми працюємо, а там в Києві та в західній Україні – не працюють і мітингують...».

В грудні 2013 р. здавалося, що ідея розколу не є популярною, на відміну від 2004 року. Загалом переважала позиція очікування. Бо незадоволення чинною владою було дуже глибоким, хоча й достатньо прихованим в публічному дискурсі⁵².

На «євромайдан» в Донецьку з кінця листопада 2013 р. щодня увечері збиралося 50-60 учасників, а по неділях – до 300. Мітинги носили виключно мирний характер, міліція ставилася доброзичливо. Проте серед мешканців Донеччини ставлення до київського майдану було з самого початку негативним.

Громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В.Кіпень) в березні 2014 р. провела опитування громадської думки міста Донецька. Опитування проведено з 26 по 29 березня 2014 р за вибіркою, репрезентативною для всього дорослого постійного населення Донецька. Відбір респондентів проходив за багатоступеневою квотною вибіркою, вона склала 500 респондентів. Така кількість опитаних дозволяє говорити про гра-

⁵² Грицак Я. Знову про можливий розкол України. Критика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles>

ничну похибку результатів в $\pm 4,5\%$ (при рівні значущості в 95%). Донецьк демонстрував високий рівень інтересу до політичних подій, що відбуваються в країні і в місті. Три чверті опитаних (77%) позначили свій інтерес до цих подій як стабільний і високий. Основним джерелом інформації щодо політичних подій для 44% опитаних був інтернет, ТВ пріоритетний тільки для 40% донеччан. Думка безпосереднього оточення є визначальною для 10% опитаних, а преса значима тільки для 5%. При цьому не менше третини опитаних мешканців міста заявили, що не довіряють ніяким медіям. Українським медіям у висвітленні подій схильні довіряти 34% донеччан, російським – 24%. Такий розподіл довіри до джерел повною мірою відображає нестійкий характер громадської думки, що формується в умовах інформаційної війни.

Половина жителів Донецька висловилися за збереження унітарного устрою України. При цьому 31% з прихильників унітаризму вважають, що регіонам слід надати більш широкі економічні та податкові повноваження. Тих, хто бачить майбутнє Донецького регіону у складі України, але з повноваженнями, розширеними до статусу суб'єкта федерації – 16%. Сумарно прихильників єдності України 66%. Прихильників входження Донецької області до складу РФ з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР – 27%. Ще 5% бачили область як окреме державне утворення.

Адекватно сприймає термін «федералізм» у його точному, правовому сенсі (як широкі економічні і політичні повноваження регіонів, але без права піднімати питання про відділення від України) більшість, але це більшість відносна – 41% донеччан. Ще 31% вважали, що федералізація дає право в майбутньому на політичне самовизначення регіону, в тому числі на його відділення від України. З урахуванням тих, хто вважає, що федералізація і є фактичний вихід регіону зі складу України (таких 14%), частка людей, які некоректно сприймають поняття федералізації, в Донецьку становить 46%. Ще 14% не відповіли на це запитання.

Більшість донеччан (25%) бачили головним двигуном змін у Донецьку на краще кардинальне оновлення влади на місцевому рівні, в тому числі усунення з посад корупціонерів та осіб, пов'язаних з криміналом. А от традиційні «головні» проблеми, які протягом багатьох років очолювали список найбільш актуальних проблем, що хвилюють донеччан – розмір зарплат і пенсій – дещо потьмяніли і в певному сенсі відійшли на другий план. 20% донеччан назвали зарплати і пенсії головними індикаторами ефективності змін на обласному рівні. Такий розподіл відповідей також красномовно характеризує в цілому невласливий жителям шахтарської столиці радикалізм щодо програми оновлення та оздоровлення ситуації в регіоні. Економіка вперше за довгий час серйозно поступилася місцем політиці.

Дуже виразна картина громадських страхів жителів Донецька. Найбільше поширення отримав страх перед радикально налаштованими жителями Західної України – «бандерівцями». Загрозу від них для Донецька бачать 60% опитаних. Друга позиція щодо поширення серед донеччан – це страх перед центральною владою у Києві (47%). Третя серед масових фобій населення Донецька – страх від втручання європейських і американських політиків (38%). Узагальнено від 40 до 60% людей відчувають загрози від факторів, які в цілому можна назвати таким собі «Заходом». Показово, що страх перед громадянами Росії, які беруть участь в організації проросійських мітингів (23%) і перед російськими політиками і військовими (21%) у донеччан менший. Третя група побоювань і страхів відноситься до власне донецьких мотивів. Значним у донеччан є сьогодні страх перед власним криміналом (17%). Боїться частина опитаних і радикально налаштованих жителів самого Донецька і області (11%), і навіть місцевої влади в особі міськради та облради (11%).

З відомою мовною проблемою, часто обговорюваною в медіях (обмеження прав російськомовних жителів східних регіонів, у тому числі і Донбасу), стикалися на практиці тільки 21% опитаних донеччан, причому 6% з них – за межами області, під час поїздок в інші регіони України. Тоді як 77% ніколи серйозно не стикалися з цією проблемою.

Донеччани в масі своїй відчувають себе незахищеними. Події, що сталися в місті в березні, залишили очевидний відбиток: 31% опитаних заявили, що після них життя в місті стало «неспокійним», ще 20% оцінили їх як «небезпечні», а 34% вважали, що життя в цілому стало важчим і більш депресивним. У цій ситуації донеччанам практично ні на кого покластися: рівень довіри до силових структур дуже низький. Лідерами недовіри у донеччан є суди і прокуратура: їм довіряло не більше 10% респондентів. Трохи більше довіри до СБУ та міліції. Найбільшу довіру викликає армія, однак при цьому частка тих, хто їй не довіряє, в цілому не менша, ніж щодо СБУ.

Сприйняття масових акцій у Донецьку в березні виявилось неоднозначним і повною мірою демонструвало фрагментованість, неоднорідність громадської думки. Разом з тим можна стверджувати, що, незважаючи на готовність визнавати право на проведення масових акцій активістами політичних рухів, донеччани в масі своїй не сприймають силові дії, що виходять за рамки мирних акцій.

Так, наприклад, відсутня єдність у сприйнятті проросійських мітингів та мітингів на підтримку єдності України. Хоча в цілому розподіл відповідей свідчить про більшу схильність громадської думки до підтримки учасників мітингів за єдину Україну, однак, не можна говорити про однозначне переважання прихильників тієї чи іншої точки зору.

Демонстрація сили – найбільш табуований донеччанами спосіб політичної самореалізації. Його однозначно не підтримувало 85% жителів міста. З цим корелювалося ставлення до арештів провідників заворушень: повністю їх підтримували 61% жителів Донецька, ще 19% вважали це правильним заходом, хоч на практиці не завжди адекватно реалізованим. З висилкою з України іноземних громадян, причетних до організації заворушень, був згоден кожен другий дончанин (49%), а з урахуванням часткової підтримки – 70%. Противниками такого запобіжного заходу виступили тільки 20%.

Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується також розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Чітко патріотичні почуття в цілому властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як «громадян України» з них 37%. Близька до них велика група (21%) донеччан, що ідентифікували себе як «російськомовних жителів України». Сумарно це становило 58% донеччан. На Росію орієнтувалася третина опитаних.

Отже, масова свідомість донеччан серйозно травмована як політичними змінами в країні, так і їх трактуванням домінуючими в регіоні проросійськими медіями. Відчуття загроз, навіяні страхи, незахищеність – живильне середовище для нагнітання протистояння, для розпалювання радикалізму, екстремізму. Отримані дані розвіюють поширені міфи: про тотальну орієнтацію на Росію в Донецьку (навпаки, 66% бачать майбутнє у реформованій Україні); про федералізацію як ідею-фікс жителів Донецька (її хоче явна меншість); про бажання більшості стати частиною Росії (сепаратистів на рівні третини); про масову підтримку Януковича (його в політиці бачать десь менше третини)⁵³.

Політична доля Донеччини знаходиться під питанням. З боку місцевої влади та правоохоронних органів з березня 2014 р. не було чітких, ефективних і продуманих дій, спрямованих на протистояння сепаратистським формуванням. Влада декларувала заклики до єдності України, але не робила дієвих кроків у цьому напрямку. Вахханалія в Донецькій області триває з початку весни. До цього київські події практично не знаходили активного відгуку в Донецькому регіоні, що дозволяє зробити певні висновки. Зокрема, про те, що ми маємо справу з ретельно спланованою і підготовленою заздалегідь спецоперацією, яка базується на місцевих реаліях. Цілком імовірно, що даний сценарій планувалося реалізувати після президентських виборів 2015 року в тому випадку, якби В. Янукович не набрав потрібної кількості

⁵³ Почти 66 % жителей Донецка хотят жить в единой Украине – соцопрос. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/news>

голосів. Однак лютневі події на Майдані прискорили терміни проведення спецоперації.

У Донбасі завжди існували і будуть існувати проросійські симпатії, передусім на емоційному рівні. Донедавна ці симпатії ніколи не переходили в сферу політичного сепаратизму. І отримували вихід в основному через голосування за Партію регіонів, яка на Донеччині умовно вважалася проросійською, хоча програма «регіоналів», навпаки, базується на підтримці європейської інтеграції України. Симпатія до «північного сусіда» завжди виражалася на Донеччині і у вигляді підтримки відверто проросійської Комуністичної партії. Проте обидві політичні сили діяли в українському правовому полі і не могли виступати проти територіальної цілісності держави. При цьому, як це не дивно, партії на кшталт Російського блоку, які прямо виступають за тісний союз з Росією, ніколи не отримували на виборах великої кількості голосів.

На початку березня, коли на центральні вулиці Донецька стали виходити тисячі людей під гаслами єдності з Росією, ці акції виглядали нелогічними і, здавалося, не мали під собою реального ґрунту. Раніше російські триколори інколи з'являлися на вулицях Донецька, але масовим це явище ніколи не було. І раптом все несподівано змінилося, з'явилася небачена досі масовість. Спочатку мітинги мали значний соціальний контекст. Аж до гасел, що вимагають все забрати в олігархів і роздати народові – на манер 1917 року. Цікаво, що спочатку на березневих мітингах в Донецьку не було вимог, що стосуються повернення Януковича. Потім таке гасло з'явилося, але лунало не довго: з кінця березня до кінця квітня.

Примітно, що люди, що захоплювали органи місцевої влади в містах Донеччини, на запитання, чого ж вони хочуть, повторювали одне і те ж: «Референдум, референдум!» Однак, які питання на нього мають бути винесені, ніхто відповісти не міг.

Донецьк – досить успішне місто. Однак, і в ньому досить багато людей, які не знайшли себе в цьому житті і не задоволені соціальним становищем. Все це помножене на усталений патерналізм – систему відносин, засновану на заступництві, опікуванні та контролі старшими молодших. Цим людям психологічно необхідно, щоб хтось сильний стояв за їх спинами і створював ілюзію захищеності. З боку української влади цей надійний тил формально зміцнився з приходом до влади В. Януковича. В 2014 р. донеччани раптово його втратили. В силу свого менталітету значна частина мешканців Донеччини незатишно себе почували без «сильної руки». Звідси і поява гасел «Путін, захисти нас!»

Підривна робота, яка велася серед жителів регіону, була чітко спрямована на міфологізацію як російських реалій (високі зарплати й пенсії), так і традиційних для східної України «страхів» – щодо бандерівців, фашистів... У лютому до них додалися ще й міфи про «Пра-

вий сектор», який нібито їде в Донбас, щоб відплатити його жителям за Януковича. Знову сплигло мовне питання, хоча жителі Донецька в більшості усвідомлюють, що якщо якась мова тут і вимагає підтримки, так це українська. Російській же мові тут ніколи нічого не загрожувало.

Багато питань викликала бездіяльність, а фактично зрадливість правоохоронних органів, які майже не чинили опору захопленням адміністративних будівель. З їхнього боку не було чітких, ефективних і продуманих дій⁵⁴. Поширеною була теза про те, нібито Донбас годує усю країну. При тому ігнорувалися факти, що спростовували цю ідеологему, зокрема те, що майже 3% щорічного національного бюджету України йшло на дотації неконкурентоздатної вугільної промисловості.

Агресивне вороже сприйняття України як такої Донеччини було не притаманне. На відміну, скажімо, від Севастополя, де ненависть до всього українського була розповсюдженим трендом. Хоча і в цьому місті на референдумі 1991 року 58% громадян виступили на підтримку незалежності України. Це, до речі, спростовує відверту брехню постійного представника РФ в ООН В. Чуркіна, який у березні 2014 р. твердив, що мешканців Криму та Севастополя ніхто не питав під час виходу України зі складу СРСР.

Міста Донеччини фактично з квітня знаходилися в стані окупації. Державних прапорів навіть над не захопленими адміністративними будівлями не було. Всі виїзди з міст контролювалися блокпостами ДНР, на яких переважали російські триколори.

7 квітня радикально налаштовані сепаратисти, що діяли за московським сценарієм і координувалися російськими спецслужбами, проголосили в захопленому будинку Донецької обласної державної адміністрації т.зв. «Народну раду Донбасу», провели бутафорську «позачергову сесію», на якій прийняли незаконне й антиконституційне рішення про створення так званої «Донецької народної республіки» та її входження до складу Росії.

Донецька обласна рада просила мешканців Донеччини залишатися розсудливими і не піддаватися на провокації. Вона виступила за мирне і законне вирішення політичної кризи в Донбасі⁵⁵.

Донецька міська рада також зробила офіційну заяву про те, що не визнає так званої «Народної Ради Донбасу», яка оголосила про створення «Донецької народної республіки»⁵⁶.

⁵⁴ Переживет ли Донбасс пресинг России // Панорама. – 2014. – 24 апреля.

⁵⁵ Донецька обласна рада. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sovet.donbass.com/index.php>

⁵⁶ Официальный сайт городского головы и городского совета г. Донецка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lukyanchenko.donetsk.ua>

Діям мітингувальників – проросійських сепаратистів – була дана оцінка з боку правоохоронних органів: вони кваліфікували їх як злочин проти основ національної безпеки України (за інформацією прокуратури Донецької області). Радикальні дії проросійських екстремістів засудила також наукова еліта Донбасу. В ефірі програми «Питання влади» на телеканалі «Донбас» було відзначено, що головною метою Росії, яка підштовхує донецьких сепаратистів до радикалізму, є ліквідація української державності. Всі дії місцевих сепаратистів по оголошенню незалежної держави «Донецька республіка», проведення референдуму та звернення до Російської Федерації про введення на територію Донецької області військ – нелегітимні і підпадають під відповідні статті Кримінального кодексу України. Приєднання Донбасу до РФ і безумовне невизнання цього міжнародною спільнотою спричинять розвал економіки регіону. Зокрема, вугільна промисловість регіону в цьому випадку «просто помре».

Відмовилися підтримувати сепаратистів і самі шахтарі, незважаючи на те, що їх, згідно кремлівським сценаріям, намагалися «умовити» проросійськи налаштовані активісти. Голова Незалежної профспілки гірників України М. Волинець був однозначний в цьому відношенні: «Шахтарі Донбасу не підтримуватимуть сепаратистів». В якості основних причин Волинець також назвав ліквідацію вугільної галузі. Наші шахтарі прекрасно знають про те, що в Росії в 2013 році суттєво зменшилися інвестиції у вугільну промисловість – на сорок відсотків. Шахтарі Донбасу обізнані, що в Ростовській області, наприклад, не працює жодна шахта, за винятком тих, які належать Рінату Ахметову і працюють на українських споживачів (таких три). Волинець акцентував увагу й на тому, що в Росії не існує бюджетних дотацій на вугільну галузь, тобто РФ не стане дотувати українські шахти. Таким чином, наші шахти зупиняться моментально, гірники залишаться без роботи, а їх сім'ї, відповідно, – без засобів до існування. Тому нашим гірникам ідеї сепаратистів нецікаві⁵⁷.

16 квітня відбувся надзвичайний з'їзд депутатів всіх рівнів Донецької області від Партії регіонів. На зборах регіонали акцентували на необхідності збереження єдності країни, народний депутат України, голова Донецької обласної організації ПР М. Левченко взагалі зазначив, що «вийти Донбасу з України – все одно, що викинутися з вікна десятого поверху, якщо не влаштовують послуги ЖЕКу»⁵⁸.

⁵⁷ Телекомпания Донбасс. Вопрос власти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voprosvlasti.donbass.tv/ru/vvlasti>

⁵⁸ Месидж для умеренных жителей Донбасса. Новости Кировограда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://topnews.kr.ua/society>

В цілому, якщо не зважати на триколори й купи сміття на площі перед Донецькою облдержадміністрацією, а також на істеричні вигуки проросійських активістів у соціальних мережах, Донецьк продовжував у квітні жити своїм звичайним життям: люди ходили на роботу і насолоджувалися весною⁵⁹. Серед донецької інтелігенції навіть ті, хто завжди відрізнявся проросійськими поглядами, абсолютно не сприймали те, що відбувалося в центрі міста. Здавалося, що абсолютна більшість донеччан – за збереження статус кво відносно політичної приналежності нашого регіону. В Донецьку працювало п'ять місій ОБСЄ, що мали стежити за ходом президентських виборів. До них додалися ще спеціальна місія ОБСЄ, якою керує відомий в Донецьку німецький дипломат Клаус Ціллікенс та місія у справах прав людини ООН.

11 травня відбувся фейковий референдум про незалежність «Донецької народної республіки», якому ніяк не змогли (або не захотіли) завадити конституційні органи державної влади та місцевого самоврядування. А деякі посадовці навіть таємно підтримували сепаратистів. Безсумнівно, що це був псевдореферендум. Якщо подивитися на суто правову точку зору, то в Україні зараз проведення місцевого референдуму взагалі є неможливим в силу відсутності відповідного закону. Що ж до змісту питання, винесеного на «референдум», то він суперечив Конституції України. Тобто, якщо навіть поставити всерйоз питання про відділення від України, то будь-які подібні питання мають вирішуватися виключно загальнонаціональним референдумом. Є одна сторона, юридична, коли цей «референдум» не може ні за яких умов вважатися легітимним – як за змістом, так і за формою організації, за бюлетенями, позбавленими будь-якого захисту, за можливістю голосувати за себе і «за того хлопця або за багатьох хлопців». Тим не менш досить багато людей йшло на виборчі дільниці. Певний інтерес був. Це можна пояснити цілим рядом факторів. Головним була ностальгія за Радянським Союзом, за тією суспільною моделлю, яка там панувала. На цьому виховувалися покоління людей. Утім, в «референдумі» взяли участь не лише літні люди, хоча саме вони склали основу електорату ДНР.

Відносний успіх цього «референдуму» значною мірою був обумовлений глибокою соціально-економічною кризою, яка в Україні триває довгі роки. Вугільна промисловість отримує дотації з державного бюджету. Металургійна промисловість є основою експорту України, але вона, як правило, не модернізована. У нас величезна кількість депресивних селищ, маленьких містечок, в яких немає роботи. Держава нічого не ро-

⁵⁹ Веб-ресурс «Твоя правда». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tvo-yapravda.com>

била, щоб розвивати і заохочувати малий бізнес⁶⁰. Елементарні розрахунки свідчили, що самостійність Донецької області повністю безперспективна. Ті, хто її підтримував, навряд чи керувалися здоровим глуздом. Емоційне несприйняття київської влади, що ґрунтувалося на російській пропаганді, у частини населення Донеччини взяло гору.

Водночас позачергові президентські вибори на більшості території Донецької області було зірвано. В Донецьку місцеве самоврядування намагалося робити вигляд, що нічого страшного не відбувається. Були відкриті перша в місті велодоріжка, новий монумент «Друг», ретельно працював «зеленбуд»...

До кінця квітня у Путіна (а рішення в РФ приймає саме він) не було остаточного бачення стратегії на українському напрямі. Багато в чому його рішення носили імпульсивний характер. Йшли коливання: або окупація й анексія за зразком Криму, або самопроголошена республіка, що де факто знаходиться під контролем Росії. Вірогідно, що друга точка зору перемогла. Вирішувалася тактична мета збереження стабільної нестабільності в Україні⁶¹.

На проросійській стороні – безліч різношерстих сил, які можуть мати зв'язки з російською розвідкою, люди, що представляють місцевий бізнес і кримінальні інтереси, ідеологічно мотивовані місцеві, які щиро вірять у свою «правду». Вірогідно передбачити ситуацію, коли різні польові командири будуть боротися проти всіх і за свої інтереси, а не заради якої-небудь мети⁶².

Близько третини населення Донецької та Луганської областей, за підрахунками соціологів, відчувають себе чужими на українській землі. Як же так вийшло, що за 23 роки незалежності України ці люди так і не відчули себе її громадянами?

Водночас, хоча Східна Україна роками перебувала в російському культурному та інформаційному полі, розмови про цілковите прагнення східних областей України приєднатися до Росії є міфом, створеним пропагандою сусідньої держави. Частина жителів сходу дійсно не відчуває своєї приналежності до України. Але більшість їх не є прихильниками «федералізації», не кажучи вже про відокремлення. Просто багато людей, роками існуючи в російському культурному та інформаційному просторі, практично не звертали уваги на те, що діється в Україні. Звичка «не висовуватися», тримати свою думку при

⁶⁰ Самостоятельность «ДНР» полностью бесперспективна. Русская служба французского радио. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russian.rfi.fr/ukraine>

⁶¹ Там само.

⁶² Workers fear for the future in Ukraine's industrial east. Сайт газети «Гардіан». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com>

собі і озвучувати її виключно на власній кухні стала специфікою даного регіону. Нинішні події, зокрема розгул сепаратизму і військову агресію, люди оцінюють досить критично, але хочуть не від'єднання, а щоб їх залишили в спокої, захистили від ризиків для життя, бізнесу, роботи, забезпечили стабільність. Зрозуміло, що серед жителів східного регіону є й ті, хто з ностальгією згадує тоталітарний радянський режим, готовий стати частиною Росії, наївно вірячи в те, що зарплати й пенсії там вищі, а життя – краще.

На роз'єднання України і посилення протистояння працюють місцеві бізнесові і політичні еліти, зав'язані на Росію; вони постійно маніпулюють питаннями російської мови, утиску регіону. Цим елітам повністю підконтрольні місцеві медіа, через які впроваджуються необхідні стереотипи і формується особлива картина світу. І все ж людина вірить тільки в те, у що хоче і готова вірити. На українському Сході зерно російської пропаганди впало на благодатний ґрунт. Ще у 2004 році група психіатрів і соціологів провела масштабне дослідження психопатологій в різних областях України. Отримані результати жахали: прогнозованим виявився поділ України на дві частини – Схід і Захід. І саме на Сході, де менший рівень безробіття і більше, ніж в західних областях, людей з вищою освітою, превалювали депресії і суїциди. Результати дослідження довели до відома уряду, але йому ці дані виявилися не цікаві. Хоча для нормального управління державою така інформація повинна була стати сигналом до негайної роботи над проблемним регіоном. Тепер ці проблеми вистрілили.

Існує думка, що у більшості жителів східного регіону немає українських коренів, що проростають в землю, яку вони обробляють і яка дає їм життя. Донецький регіон формувався в радянський час – в основному з переселенців, які приїздили на будівництво шахт і заводів. Люди тільки-тільки почали освоюватися, як Донбас потрапив під каток репресій і штучно спровокованого голодомору. Страх перед цими моторошними обставинами перекрив почуття подяки до землі, яку обживали. Адже саме на ній людей наздогнали ці біди. Водночас Західна Україна зуміла зберегти християнські, сімейні цінності і традиції, і навіть коли її територію окупували, населення відчувало нерозривний зв'язок із своєю землею.

Мало того, що багато людей в Донбасі не відчувають себе українцями – суспільний негативізм тут підтримують економічні негаразди і розвал решток радянської промисловості, робота якої забезпечувала їх гарантованою зарплатою. У 1991 році донеччан спокусили обіцянками великих грошей, які забезпечить ринкова економіка, – і вони проголосували за незалежну Україну. Зараз з тієї ж причини, з якої тоді підтримали розвал Союзу, ці люди хочуть приєднання до Росії, де

«зарплати і пенсії вищі». Цій частині суспільства, що підтримує сепаратистські ідеї, властивий патерналізм: вона очікує від держави повного забезпечення і винуватих у своїх невдачах шукає ззовні, в даному випадку – в Києві. Тим часом велика частина тих, що критикують Європу, Америку і Західну Україну, за все своє життя жодного разу не виїжджали за межі рідної області.

Багато в чому нинішнє протистояння в Україні є результатом відсутності в країні програми єднання регіонів. Не потрібно думати, що фраза «Донбас не чують» є просто мовною конструкцією, що придумана сепаратистами для обґрунтування своїх дій. Це дійсно не позбавлені підстав настрої певної частини людей на Сході країни, до яких, на відміну від терористів, звичайно, варто прислухатися. Донецький сепаратизм має хоча і не глибокі, але все ж історичні корені, так само, як і нехай і хиткі, але основи. Інше питання, що відділити Донбас від України завжди намагалися «варяги», які були народжені й вирости зовсім в інших місцях. На жаль, нинішня спроба отримала такий вигляд тому, що кількість «варягів», які працюють на відділення регіону від нашої країни, велика, як ніколи⁶³.

Варто зазначити, що в металевому сприйнятті донеччан України існує доволі вагома диференціація за віковою ознакою. За роки незалежності України в Донецьку виросло молоде покоління, яке переважно ідентифікує себе з Україною і українською нацією. Про це свідчили результати соціологічного опитування, проведеного влітку 2013 р. Центром політологічних досліджень. У міру «омолодження» респондентів частка українців зростає: якщо серед представників вікової групи (56 років і старше) більшість визначила себе як росіян (42% – українці), то серед представників молодшої вікової групи (18-25 років) українцями себе назвали 75%, росіянами – 12%. Значна частина молодих респондентів сприймала націю в сучасному європейському трактуванні як політичну, а не етнічну спільність. «Я живу в Україні – значить, я українець»⁶⁴.

З іншого боку, переконати тих, хто зайняв проросійську позицію, вже неможливо. Ці люди перебувають у стані зміненої свідомості й агресивно захищають свою картину світу від будь-яких спроб втручання. «Картинка» ж, створювана російськими каналами, місцевою пресою і Партією регіонів, давно працює на укорінення стереотипів «без Росії ми помremo», «загниваюча Європа», «Донбас годує Україну» і їм подібних.

⁶³ Краткий курс донецкого сепаратизма. Почему он ни разу не победил? Новости Facenews. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.facenews.ua/articles>

⁶⁴ Молодые донетчане считают себя украинцами больше родителей – соцопрос. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rus/news/molodie>.

Найчастіше агресивно налаштована частина населення оперує псевдофактами, які неможливо оскаржити, оскільки вони недоказові. Наприклад, запевняють, що, мовляв, в Україні прийнятий закон про скасування святкування 9 Травня, що в Києві затвердили постанову про прийом на роботу виключно українців, що через місяць нас усіх змусять говорити українською, а тих, хто не зможе, – розстріляють, що ядерні відходи з усіх країн ховатимуть у наших шахтах ... При цьому завжди знаходяться люди, які все нібито бачили своїми очима. Неможливо сперечатися, коли тему беруть зі стелі. Професійні психіатри кваліфікують таку поведінку як масову психопатологію.

Неодмінною умовою збереження єдності країни є децентралізація влади та неупереджена оцінка державою сепаратистського руху. У межах однієї держави можуть існувати кілька етносів, але тільки одна політична нація. Компромісу в політичному питанні бути не може. Те, що відбувається на Донбасі – це колабораціонізм, злочин, тому українська держава має повне право і повинна вимагати від громадян лояльності до своєї, а не чужої держави. Щодо сепаратистів, провокаторів і «п'ятої колони» повинні бути задіяні жорсткі засоби захисту національної безпеки. Більшість жителів регіону чекають рішучих дій від української влади. А домовлятися потрібно тільки з тими, хто мислить раціонально і не є зрадником своєї держави⁶⁵.

Цікаво, що паралельно з «референдумом» ДНР Комітет патріотичних сил Донбасу провів у Донецькій і Луганській областях «народний референдум». Пересувні мобільні групи КПСД пропонували жителям Сходу відповісти на два питання: «Чи підтримуєте ви територіальну цілісність України?» І «Чи виступаєте ви за розширення повноважень місцевих громад, яке виражається в самостійній бюджетній та культурній політиці регіону?». В референдумі взяло участь близько 200 тисяч чоловік. В Донецькій області «народний референдум» охопив 48 з 66 територіальних одиниць обласного підпорядкування. На перше питання щодо територіальної цілісності України «за» проголосувало 72,8%. З другого питання, який стосується розширення повноважень місцевих громад, показники були ще вищими: 84,8% проголосували «за», «проти» – 12,38%. Зрозуміло, що юридичних наслідків цей референдум не мав, але, тим не менш, його результати показові. Втім, ескалація напруженості, події в Одесі призвели до зростання сепаратистських настроїв⁶⁶.

⁶⁵ Сьрчина М. Вера в великого правителя, которий обеспечит лучшую жизнь, свойственна нам, в Донбассе, особенно // Факты. – 2014. – 13 мая.

⁶⁶ В Донбассе провели «народный референдум»: 72,8% людей за единство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/donetsk>

Загалом особливості ментального сприйняття України в Донецькому регіоні обумовлені передусім ціннісними відмінностями: тут співіснують європейський, проукраїнський і імперський проросійський підходи в сприйнятті життя. Але в новому сценарії Україна – вже Європа. Назад шляху немає. За іронією долі потрібно йти вперед у двох напрямках – західному та східному. У Європу – зі словом і ділом, до кордону з окупантами – зі зброєю в руках. Отже, оскільки проросійські настрої – це не просто результат кремлівської пропаганди, то і простих рішень бути не може. Щоб зменшити ці настрої у жителів Донецького краю, недостатньо відключення російських телеканалів. Потрібна комплексна робота центральної та місцевої політичних еліт, неурядових організацій та ЗМІ над тим, щоб донеччани відчували себе повноцінними громадянами України, що бажають працювати на її благо.

ПРИАЗОВ'Я: ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ

У науковій літературі та під час проведення соціологічних досліджень територію Приазов'я часто розглядають у контексті регіонального розвитку південної або південно-східної України. Однак, на нашу думку, Приазов'я слід досліджувати як окремий етносоціокультурний регіон, який територіально включає сучасні південні райони Запорізької й Донецької та схід Херсонської областей. Даний регіон має свої історико-культурні особливості, специфіку освоєння та розвитку, а також власну, притаманну тільки йому регіональну модель пам'яті.

Регіональна пам'ять – це одна із форм колективної/суспільної пам'яті, сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок визначних подій минулого, які справили вирішальний вплив на розвиток певного регіону й країни загалом та зафіксувалися у свідомості його населення. Її існування пов'язане з самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону. Тому в літературі часто, як синонім, використовується поняття «регіональна ідентичність».

На процес формування регіональної моделі пам'яті впливає низка вирішальних чинників, серед яких варто виділити наступні: історичний, етнічний, етнографічний, геополітичний, соціокультурний, культурно-освітній.

Одним із вирішальних є історичний чинник, тобто розвиток регіону в історичній ретроспективі. Протягом свого історичного розвитку територія кожного регіону ставала осередком певних подій, що

зумовлювали особливості його цивілізаційного поступу, мали вплив на загальнодержавні чи світові процеси. Ці події носили як героїчний, так і трагічний характер, стаючи джерелом або гордості, або болю. Вони відкладалися, закарбовувалися у пам'яті населення й передавалися від покоління до покоління, відбивалися у місцевих літописах і хроніках, оспівувалися в усній народній творчості, обростаючи з плином часу міфами й легендами. Так у межах регіону формувалася власна модель пам'яті, яка включала, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток його території й країни загалом, а також усвідомлення (або неусвідомлення) себе часткою загальнонаціональних процесів. Згодом на основі цього створювалися нариси історії регіону, а найбільш значущі історичні події регіонального рівня потрапляли до підручників і вмонтовувалися у загальнонаціональну модель пам'яті. Водночас, уродженці чи вихідці з регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, ставали національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні.

У контексті сказаного не є виключенням і сучасне Приазов'я, яке пройшло своєрідний, притаманний тільки цій території, шлях розвитку. Певні історичні періоди й досі є предметом дискусії серед дослідників, однак у підручниках, науковій та популярній літературі склалася більш-менш усталена схема регіонального історичного поступу. В загальних рисах вона виглядає наступним чином.

У найдавніші часи Приазов'я стало осередком розселення киммерійців, скіфів, сарматів й інших кочових народів, а також місцем розташування грецьких колоній. У IX ст. територія відійшла під контроль хозар, однак після їхнього розгрому князем Святославом, у 960-х роках, тут виникло Тмутараканське князівство Київської Русі, яке слугувало своєрідним торговельним форпостом держави й каналом зв'язку із Візантією та Близьким Сходом. Від цього часу в регіоні спостерігається постійна присутність слов'янського елемента (принаймні хоча б часткова). Більшість науковців вважає, що з кінця XI – початку XII ст. його територія підпала під вплив половців, згодом Візантії, з середини XIII ст. – під протекторат Золотої Орди. З появою Кримського ханства наприкінці XV ст. територія Приазов'я перетворилася на так зване Дике Поле, яке лежало пограниччям між українськими етнічними землями та Кримом.

Активна колонізація регіону українцями розпочалася у XV ст., коли на слабо освоєні землі почали переселятися представники різних верств населення – від селян до шляхтичів. Північна частина Приазов'я входила до «вольностей запорозьких», а південна – належала до

кочів'я ногайців, які були підданими Кримського ханства. У свідомості більшості населення як України, так і регіону, Приазов'я – це колиска козащини, вільний, нескорений дух Запорозької Січі. Саме тут знаходяться пам'ятні місця козацької слави та зародження початків української демократичної державності.

З другої половини XVIII ст. розпочався процес входження краю до складу Російської імперії, який тривав до 1783 р. Північна частина регіону остаточно була приєднана у 30-х роках XVIII ст. і до 1775 р. підпорядковувалася кошу Нової Січі. Однак уже з 1770 р. посилювався наступ російського уряду на козацькі землі, наслідком чого стало будівництво фортець Нової Дніпровської лінії. Після захоплення Запорозької Січі російськими військами цю територію було включено в адміністративні одиниці Російської імперії. Південна частина регіону ввійшла до складу Росії у 1783 р. після анексії Кримського ханства. Таким чином, з кінця XVIII ст. історичний розвиток Приазов'я проходив як складова історії Російської імперії.

Росія завжди вважала, що саме завдяки їй відбулося освоєння території регіону, й на державному рівні всіма засобами прагнула прищепити цю думку свідомості місцевого населення. Офіційний російський історичний наратив завжди особливу увагу звертав на політику Катерини II, відводячи їй особливу роль у процесі освоєння краю й представляючи її головною запорукою його поступального економічного розвитку. Таким чином російські історики намагалися оминати факт ліквідації імператрицею української автономії й «козацьких вольностей» та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. З метою витіснення з народної пам'яті спогадів про «золотий вік козацтва» замість легенд і міфів про козаків поширювалися легенди про царські подорожі краєм. Наприклад, існує легенда щодо назви міста Мелітополя (районний центр Запорізької обл.), яка безпосередньо пов'язана з подорожжю Катерини II. Згідно з легендою Катерина II, побачивши величні тополі (у місті багато цих дерев), вигукнула: «Який милий тополь». Звідси начебто й пішла назва міста – Мелітополь. У реальності перебування у тій місцевості імператриці є сумнівним, скоріш за все вона там не подорожувала. Але це не мало жодного значення, головною метою було вмонтувати в історичну пам'ять населення її причетність до історії регіону. Однак, попри всі намагання російської влади змусити населення забути про «славні козацькі часи», цього не вдалося зробити – з покоління до покоління передавалися пісні, думи та балади про подвиги козаків, а найбільш яскраві кошові отамани Запорозької Січі лишалися національними героями.

Ряд істориків підтвердженням живучості спогадів про козащину в національній підсвідомості вважає розгортання в добу Української

революції 1917-1921 рр. масового селянського руху під проводом Н. Махна. Подібність процесів була помічена ще сучасниками революційних подій. Так, прем'єр-міністр Директорії УНР І. Мазепа з цього приводу зазначав: «Історики знайдуть у махновському русі немало рис, типових для наших давніх запорожців»⁶⁷.

Дехто з сучасних вітчизняних дослідників, проводячи порівняльний аналіз організаційних форм і програмних вимог козаків і махновців, доходить висновку щодо існування генетичного зв'язку між Військом Запорозьким Низовим і Революційною повстанською армією України (махновською). Зокрема, Г. Турченко наголошує: «Уже той факт, що на теренах одного й того самого географічного регіону, населеного одним і тим самим етносом, у різні історичні епохи виникають масштабні народні рухи, які мають виразні риси спорідненості, і одночасно спостерігається відсутність цієї подібності в інших місцях, свідчить не про випадковість, а про історичну спадковість цих явищ»⁶⁸.

За радянських часів регіон став одним із центрів індустріального будівництва не тільки України, а й всього Радянського Союзу. Й досі Запоріжжя в свідомості значної частини населення (як всієї України, так і краю) асоціюється з героїкою будівництва Дніпрогесу, становленням вітчизняної металургії та машинобудування. Протягом існування СРСР у містах Приазов'я було зосереджено значний промисловий потенціал, що давало можливість забезпечення роботою мешканців, до того ж названі галузі промисловості належали до високооплачуваних. Ця обставина, певною мірою, є причиною того, що в пам'яті більшості людей літнього та частково середнього віку радянський період залишився періодом економічної стабільності. На фоні сучасних економічних і соціальних проблем такі спогади стимулюють ностальгічні і прорадянські настрої. Вони мають вплив і на молодих людей, адже останні є частиною так званої «живої» пам'яті поколінь, особливе місце в якій займає родинна пам'ять. Розповіді дідусів, бабусь, батьків стають для молодшого покоління першоосновою для подальшого накопичення інформації про історію свого народу, регіону, країни загалом.

Наявність достатньо сильних ностальгічних настроїв серед населення регіону показало дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова у грудні 2005 р. Територія Приазов'я була від-

⁶⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: В 3-х ч. – Прага, 1942. – Ч. III. – С. 136-137.

⁶⁸ Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.): Навчальний посібник. – Запоріжжя, 2008. – С. 265.

несена до Сходу України. У ході опитування респондентам поставили питання: «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?». За результатами дослідження 47,7% опитаних дали негативну відповідь, 25,1% – відповіли «Так», а 26,6% – вибрали варіант «Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально»⁶⁹. Наведені дані засвідчили, що фактично половина населення регіону в тій чи іншій мірі жалкує за радянськими часами.

Загалом у колективній свідомості краю радянський сегмент залишається ще достатньо поширеним. Підтвердженням цього є наявність численних місць пам'яті, безпосередньо пов'язаних із радянським минулим. Яскравим прикладом є Запоріжжя, де збереглася радянська назва центрального проспекту – проспект Леніна та один із найбільших в Україні пам'ятників В. Леніну. Спроби певних політичних сил у лютому-березні 2014 р. знести пам'ятник закінчилися нічим – більшість населення міста виявилася не готовою до подібної акції, а найактивніші навіть цілодобово охороняли пам'ятник і не давали зруйнувати його. Крім того, саме в Запоріжжі стоїть єдине на терені України погруддя Й. Сталіну, що викликає періодичне загострення ситуації навколо цього.

Водночас, поряд із збереженням місць пам'яті радянського періоду, в регіоні за останні роки було багато зроблено для відтворення історичної пам'яті та повернення до багатовікових традицій запорозького козацтва. На території Національного заповідника «Хортиця» створено історико-культурний комплекс «Запорозька Січ», автори якого відтворили узагальнений образ козацької столиці, де представлено будівлі, притаманні козацьким Січам. Головною метою комплексу є надання сучасникам цілісного уявлення про таке унікальне явище в історії України як козацтво. Тут поряд із популяризаторськими акціями ведеться значна наукова дослідницька робота, результати якої доводяться до відома населення. Відродженням традиційних козацьких цінностей займаються й громадські організації українського козацтва.

Актуалізація козацької тематики, апелювання до витоків української державності в демократичних формах стали, мабуть, однією з причин того, що в сучасних складних політичних умовах у регіоні не набули широкого розповсюдження сепаратистські настрої, й зараз Запорізька область разом із Дніпропетровською демонструє схильність до обстоювання єдиної неподільної України. Загалом же історичний розвиток регіону зумовив специфічну модель регіональної пам'яті, яка сьогодні є певним симбіозом українського національного та радянського наративів.

⁶⁹ Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr>

Окремо слід сказати про вплив на формування регіональної пам'яті етнічного чинника. Кожен регіон має власну ментальну карту, що склалася внаслідок особливості освоєння й колонізації краю. В етнічній пам'яті фіксується як позитивний, так і негативний досвід – приклади взаємодопомоги, спільного протистояння ворогу, боротьба за свободу краю, спільна праця щодо його відбудови, а також ворожнеча й протистояння, переслідування культури та мови, економічні утиски. Наявність негативного історичного досвіду спричиняє етнічні травми, які стають часткою регіональної етнічної пам'яті. Конфліктні ситуації у попередньому історичному розвитку здатні живити негативні почуття, наслідком яких стає упереджене сприйняття представників певних етносів, спричиняти нові конфлікти, заважати процесу налагодження толерантних міжетнічних стосунків.

Характерною особливістю Приазов'я є те, що протягом всього розвитку регіон ніколи не був етнічно однорідним, а з найдавніших часів завжди вирізнявся строкатістю національного складу.

Як зазначалося вище, постійне заселення території українцями розпочалося з моменту заснування Запорозької Січі. Переважно це були переселенці з центральних районів України. Головним районом розселення стала територія на північ від лінії р. Дніпро – р. Конка – р. Берла. Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. на цих землях з'являються й переселенці з Росії. Загалом, починаючи з середини XVIII ст., етнічний склад краю в результаті цілеспрямованої міграційної політики російського царату суттєво змінюється. З метою освоєння територій й обмеження так званого «українського елемента» починається роздача земель іноземним колоністам – німцям, чехам, словакам, грекам, болгарам, албанцям, молдаванам, гагаузам та ін. Присутність іноземних колоністів вплинула на методи господарювання на землі, а також привносила у регіональну ментальність психологічні риси тої чи іншої національності.

Особливості обліку населення дореволюційної Росії не дають чіткої уяви щодо динаміки національного складу населення. Насамперед це стосується етнічної належності українців і росіян, адже під час проведення Всеросійських переписів зазначалася не національність, а віросповідання. Тому під графою «православні» об'єднувалися українці, росіяни та білоруси. Однак етнічну належність можна умовно прослідкувати за іншими даними. Зокрема, Всеросійські переписи враховували місце народження мешканців. Наявні дані свідчать про перевагу українського елемента над російським у заселенні регіону, адже більшість переселенців були з так званих малоросійських губерній. За підрахунками В. Кабузана, наприкінці 70-80-х рр. XIX ст. на колишніх Запорозьких землях проживали переважно українці (64,36%) та

росіяни (8,09%)⁷⁰. Водночас, особливість розселення полягала в тому, що українці переважно проживали у сільській місцевості, а в містах домінували росіяни, євреї, німці та ін., при чому адміністративні посади обіймали в першу чергу росіяни. Така ситуація не була особливістю регіону, а, навпаки, відбивала загальну тенденцію у всіх українських (малоросійських) губерніях.

У післяреволюційний період, коли облік національностей населення стає обов'язковим, наявні результати переписів і статистичні дані свідчать, що переважаючою національністю залишаються українці. Водночас у 1920-1930-х рр. не міняється закладена попередньою царською політикою тенденція переваги українців у сільській місцевості, а в окружних центрах – росіян і євреїв. Як зазначалося вище, у сільських місцевостях у цей період існували національні райони, в яких компактно проживали представники тієї чи іншої національності.

Суттєві зміни національного складу регіону відбуваються наприкінці 1930 – першій половині 1940 рр. У процесі реалізації сталінської національної політики були ліквідовані національні райони та порушено принцип компактного розселення представників певної національності. В 1941 р. у східні райони СРСР були депортовані німці та меноніти. В роки війни значних втрат зазнало єврейське населення. У післявоєнні роки суттєвих змін у національному складі регіону не відбулося.

Сьогодні за етнічним фактором Приазов'я відноситься до поліетнічного типу регіону. За даними останнього перепису населення 2001 р., тут мешкають представники більше 100 національностей. У процентному відношенні це відповідно становить: у Херсонській області: 82,0% українців, 14,1% росіян, 0,7% білорусів, 0,4% молдаван, 0,2% кримських татар, 0,5% татар, 0,4% вірменів; у Запорізькій області: 70,8% українців, 24,7% росіян, 0,7% білорусів, 0,2% євреїв, 0,3% татар, 0,2% грузинів; у південних районах Донецької області компактно проживає 1,6% греків⁷¹.

Вирішальне значення на формування регіональної етнічної пам'яті має сучасне чисельне співвідношення представників титульної нації й національних меншин. За умов суттєвої переваги представників титульної нації домінуючими елементами регіональної пам'яті стають події й особи, безпосередньо пов'язані з загальнонаціональними державними процесами. За наявності значної частки представ-

⁷⁰ Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). – К., 1997. – С. 23.

⁷¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>

ників національних меншин колективна пам'ять регіону може мати певні відмінності і вступати у конфлікт із офіційною загальнонаціональною пам'яттю, жити сепаратистські настрої.

Наведені вище дані свідчать, що переважну більшість населення регіону становлять українці (відповідно 70-80% у різних місцевостях), значний відсоток становлять росіяни, у деяких районах збереглися компактні поселення греків і болгар, інші національності переважно мають дисперсний характер розселення. Домінуючий вплив на формування регіональної моделі пам'яті мають два провідних етноси – українці та росіяни. Саме між ними на сьогодні існує певний конфлікт етнічних пам'ятей. Значна частина росіян, які в період Російської імперії та СРСР звикли до того, що офіційна історія писалася з позиції їхнього національного інтересу й, насамперед, відтворювала їхній історичний розвиток (у тому числі й на регіональному рівні), не сприймають виклад історичних подій з позиції українських національних інтересів. Українці ж, навпаки, прагнуть повернути національний характер історії, проявом чого є підвищений інтерес до вивчення «козацьких часів», махновщини тощо.

Водночас довготривале проживання на одній території, спільність історичного минулого зумовлює доволі високий відсоток тих, хто сприймає українців і росіян як споріднені народи. Під час проведення дослідження соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2014 р. респондентам були поставлені два питання; «Чи вважаєте Ви українців і росіян дружніми народами?» та «Чи вважаєте Ви українців і росіян братніми народами?». Мешканці Сходу, до якого віднесено й Приазов'я, відповіли наступним чином. На перше питання позитивну відповідь дали 85,3%, негативну – 9,7%, не визначилися – 5,1%. На друге: позитивну – 80,2%, негативну 11,7%, не визначилися – 8,1%⁷².

Загалом, характерною ознакою Приазов'я є толерантне ставлення до представників різних національностей, відсутність відкритої ворожнечі та протистояння. Існуючі в колективній пам'яті травми (голодомори, депортації та переселення різних етносів) сприймаються як результат, насамперед, державної політики, а не політики певного етносу щодо інших. Це стосується й росіян, адже, незважаючи на те, що їхні представники в Російській імперії та Радянському Союзі обіймали ключові державні посади, переважна частина пересічних мешканців-росіян разом із іншими народами зазнавали утисків за соціальною (наприклад, селянство під час проведення колективізації) та політичною ознаками (масові репресії 1930-х років).

⁷² Зовнішньополітичні орієнтації громадян України. Результати соціологічного дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php>

Суттєве значення для формування регіональної пам'яті має геополітичний чинник – географічне розташування краю. Вирішальне значення має територіальне положення регіону – центральне або прикордонне. У свідомості населення центральних регіонів домінує ідентифікація себе з територією, навколо якої проходили консолідаційні державотворчі процеси. Певну відмінність мають регіони, що розташовані на прикордонних територіях і межують з іншими державами. Їхнє прикордонне положення об'єктивно посилює вплив сусідніх держав у соціокультурному відношенні. Територіальна близькість може створювати ситуацію складного переплетіння територіальних інтересів обох народів, сприяти формуванню свідомості спільності долі й взаємопов'язаності історичного минулого. Населення прикордонних територій зазнає суттєвого інформаційного впливу з боку ЗМІ сусідніх держав, наслідком чого може бути певна кореляція соціокультурних орієнтацій та регіональної моделі пам'яті у бік інонаціональних й інодержавних інтересів. Так, в Україні близькість до Європи чи Росії того чи іншого регіону впливає на ідентифікацію його населення у контексті європейської чи загальноросійської історії. Відповідно, у пам'яті фіксуються як визначальні ті події, які безпосередньо були пов'язані з політичними та культурними процесами або Європи, або Росії.

Приазов'я є прикордонним регіоном, бо на сході межує з Ростовською областю Російської Федерації. Близькість до Росії та значний відсоток росіян у складі регіону (як було показано вище, в окремих місцевостях вони становлять 1/6 або 1/5 всього населення) значною мірою зумовлює зовнішньополітичні орієнтації мешканців.

За даними згаданого вище дослідження соціологічної служби Центру Разумкова «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України», 36,3% опитаних пріоритетним напрямом зовнішньої політики України вважають відносини з Росією, 24,4% – з Європою, 0,4% – з США. Вступ до ЄС підтримує лише 26,8%, не підтримує – 59,7%. За вступ до Митного союзу виступає 38,0%. Водночас 26,6% опитаних вважає, що Україні не варто вступати до жодного Союзу⁷³.

Однак, анексія Росією Криму й підтримка сепаратистських агресивних рухів у Донецькій та Луганській областях впливає на зміну ставлення до цієї держави й оцінки її сучасної політики щодо України. Так, незважаючи на попередні достатньо поширені проросійські настрої, лише 5,9% сприймає зараз політику Росії щодо України як відкрити, добросусідську та дружню, 20,1% вважає її невизначеною та суперечливою, а 36,3% – явно недружньою⁷⁴. За іншими соціологічними дослідженнями ці показники значно вищі. Зокрема, згідно з со-

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

ціологічним опитуванням Запорізького національного університету 89% мешканців Запорізької області вважають політику Російської Федерації агресією по відношенню до України. Про це в ефірі телеканалу «112 Україна» 10 квітня 2014 р. заявив губернатор Запорізької області Валерій Баранов⁷⁵.

Загалом соціологічні опитування показують, що переважна більшість мешканців, незалежно від національності, не підтримує ідею відокремлення регіону від України та приєднання до Росії. За даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому 2014 р., всього 16,7% мешканців Запорізької області прагне приєднатися до Росії⁷⁶.

Незначним є на сьогодні й відсоток прихильників федералізації України. Результати опитування, проведеного КМІС у квітні 2014 р., засвідчили, що лише 15,3% опитаних у Запорізькій області підтримують ідею федералізації країни, 19,8% – виступають за унітарний державний устрій, а 51,4% – вважають, що потрібно провести децентралізацію влади і розширити права областей⁷⁷.

Таким чином, наведені дані спростовують достатньо поширені уявлення про Приазов'я як суто проросійський регіон, мешканці якого суцільно прагнуть приєднання до Росії.

Серед визначальних чинників регіональної пам'яті слід назвати соціокультурний чинник. Він характеризує цивілізаційні, культурні орієнтації переважної більшості мешканців регіону та рівень їхньої національної свідомості. Саме рівень національної самосвідомості населення регіону зумовлює особливості сприйняття ним історичних подій та державних постатей у контексті українського національного інтересу. Відповідно, їхня оцінка відбувається з позиції того, як ці події вплинули на боротьбу українського народу за свободу й незалежність і яку роль у цьому відіграли конкретні особи та діячі, в тому числі й на регіональному рівні.

За соціокультурним фактором Приазов'я є перехрестям між слов'янськими та мусульманськими цивілізаціями і може бути віднесене до регіону культурного пограниччя.

На сьогодні населення Приазов'я відрізняється культурною біполярністю, східноєвропейською соціокультурною орієнтацією та праг-

⁷⁵ У Запорізькій обл. близько 90% мешканців вважають політику РФ агресією по відношенню до України, – губернатор Баранов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/url?sa>

⁷⁶ Всього 3,7% миколаївців хочуть приєднатися до Росії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.pn.ua/politics/98340>

⁷⁷ Прихильників федералізації на південному сході 25%, децентралізації 45%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.lb.ua/news>

ненням більш тісних зв'язків із Росією, а не з Європою (про що свідчать наведені вище дані соціологічних опитувань). У колективній пам'яті більшості мешканців історичне минуле і регіону, і країни загалом сприймається, насамперед, як невід'ємна частина загальноросійської та радянської історії. Відповідно цьому формується й регіональний пантеон героїв, де поряд із загальнонаціональними й регіональними постатями українського державотворення й культури продовжують співіснувати й діячі, чиї імена пов'язані з встановленням радянської влади та радянським державним та економічним будівництвом. Це виявляється у збереженні назв вулиць, наявності меморіальних таблиць, пам'ятників і погрудь радянським державним і громадським діячам.

Одним із ключових показників динаміки соціокультурного розвитку регіону є мовна ситуація. На сьогодні в Приазов'ї вона є неоднозначною. У ЗМІ часто домінуючою є думка, що переважна більшість населення користується російською мовою. Значною мірою це пояснюється нерівномірністю концентрації україномовного та російськомовного населення, що є наслідком попередньої російської й радянської мовної політики. Концентрація українців переважно у сільській місцевості зумовила збереження національної мови в селах, тоді як домінування інонаціонального елемента в містах – закріплення російської мови. Представники інших національностей поступово переходили на російську мову як мову спілкування і в родині, і в робочому колективі.

Радянська політика русифікації посилювала цю тенденцію. У 1970-х роках у містах закривалися українські та національні школи, натомість відкривалися школи з російською мовою викладання. Наприклад, у Мелітополі Запорізької області остання школа з українською мовою викладання була закрита в 1972 р. Відтоді до початку 1990-х років у місті не існувало жодної української школи. Витіснення української мови з вжитку відбувалося й за рахунок використання практики звільнення учнів за бажанням батьків від вивчення української мови взагалі. Найбільшого поширення це набуло наприкінці 1970-1980-х роках. Внаслідок такої мовної політики склалася ситуація, коли деякі міста Приазов'я стали майже виключно російськомовними. Зокрема, Мелітополь, Бердянськ, Енергодар, Маріуполь та ін. Значною мірою зрусифікованим є на сьогодні й Запоріжжя.

Уявлення щодо співвідношення української та російської мов дають результати дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», що проводилося з 26 вересня по 6 жовтня 2013 р. Так, згідно з дослідженням на лівій частці території Запорізької області (19,83 тис. км, кв. або 73%), де на 1 березня 2014 р. проживало 537 тис. осіб, україномов-

них, згідно з переписом 2001 року, понад 80% (67-94% залежно від району). Проте питома вага україномовного населення у зазначеному регіоні – лише 30%. Натомість на кілька справді майже виключно російськомовних міст (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Енергодар) припадає майже 2/3 мешканців області (1,1 млн), хоча вони займають лише 1,4% її території. Саме ця обставина, на думку дослідників, й створює оманливе враження про російськомовну Запорізьку область. Ще 25% її території становлять переважно російськомовні приазовські райони, де, однак, значна частина жителів усе ж таки є україномовною⁷⁸.

Окремо слід зазначити, що державна політика підтримки української мови неоднозначно сприймається етнічними росіянами. Отримання Україною незалежності змінило так звані статусні ідентифікації українців і росіян. Останні, які до того були домінуючою нацією, стали національною меншиною. Але меншиною, мова якої зберегла пріоритетність у багатьох сферах попри формальне позбавлення її колишніх пільг і переваг. Зрозуміло, що такі статусні зміни не могли не вплинути на індивідуальне й колективне самоусвідомлення всередині української та російської етнічних спільнот. У українців це сприяло духовному піднесенню, стимулювало подальший розвиток мови та культури, в у росіян, навпаки, ставало причиною появи стану певної розгубленості («стривоженості»), або активного неприйняття нової ситуації. Це засвідчують дослідження в Приазов'ї. Така «стривоженість» посилюється кожного разу, коли на державному рівні проголошується потреба сприяння розвитку української мови, всебічної підтримки україномовних друкованих ЗМІ та книжкової продукції, обов'язкового дублювання кінофільмів українською мовою, збільшення обсягу українських телевізійних передач тощо.

Але, загалом, дані численних соціологічних опитувань свідчать, що рівень подібної «стривоженості» явно перебільшується російськомовними культурними активістами та певними політичними силами. В регіоні частка тих, хто вважає, що права російськомовних громадян утискуються, не переважає 10%.

Останні воєнні події в Донецькій та Луганській областях актуалізують питання щодо права Росії збройно захищати права російськомовного населення в Україні. Дослідження КМІС 10-15 квітня 2014 р. свідчать, що половина населення Південного Сходу (49,9%) сумнівається в тому, що Росія справедливо захищає інтереси російськомовних громадян у їхньому регіоні. Відповідно, в областях, райони яких входять до Приазов'я, частка таких респондентів більша. Зокрема, «проти

⁷⁸ Міф про російськомовні регіони. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/109271/PrintView>

примусу до захисту» виступають у Запорізькій області 53,3%, у Херсонській – 61,5%⁷⁹.

Мовна ситуація в регіоні характеризується не тільки проблемою визначення статусності української та російської мов, але й створенням умов щодо розвитку мов національних меншин. Зараз у районах, безпосередньо прилеглих до Азовського моря, регіональними мовами є грецька та болгарська. Інші національності, на жаль, втратили компактність території свого проживання, що значно утруднює підтримку функціонування національних мов.

Однак наявність грецької та болгарської регіональних мов суттєво не впливає на етномовну ситуацію в регіоні. На сьогодні регіональний чинник чітко фіксує особливості функціонування в регіоні трьох найчисленніших лінгво-етнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців і росіян, котрі здебільшого й визначають лінгвістичні орієнтації населення Приазов'я. Неоднозначність етномовної ситуації посилюється нерівномірністю використання мов: у процесі сімейного спілкування, спілкуванні на роботі, де людина проводить значну частку свого часу, під час читання преси, огляду телепередач. Для регіону характерним є те, що часто людина, яка спілкується в родині українською мовою, в робітничому колективі переходить на російську. До того ж переважає російськомовних радіо- та телеканалів об'єктивно сприяє закріпленню російської мови.

Суттєвий вплив на формування регіональної моделі пам'яті має культурно-освітній чинник, який визначається культурним, освітнім та науковим потенціалом краю, накопиченим протягом всього попереднього історичного розвитку. Від рівня розвитку традиційної народної культури, освіти, науки регіону, особистого внеску в їхній розвиток представників краю залежить і стан колективної пам'яті. Відповідальну роль у цьому відіграє місцева культурна, освітня та наукова еліта. Наявність сильної історичної школи із сталими традиціями вивчення місцевої історії, популяризація результатів науково-пошукової діяльності, донесення до широкого загалу населення краю цих надбань сприяє накопиченню знань та уявлень про історичні події й особи, їхньої фіксації у свідомості та пам'яті населення регіону. Значний вплив на культурну атмосферу має висвітлення цих подій у літературі, театральному мистецтві та кіно.

Окремо слід відзначити, що протягом останніх років регіональною науковою елітою було багато зроблено для відтворення історичного

⁷⁹ Дослідження КМІС: Південний схід України проти федералізації і не бачить проблем з російською мовою. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uacrisis.org/ua/kiis-survey-ukraines-southeast>

розвитку регіону, повернення до забутих або викривлених подій минулого та історичних постатей, актуалізації національної пам'яті. Особлива заслуга в цьому належить викладачам Запорізького національного університету та інших вузів, працівникам Національного заповідника «Хортиця», місцевим краєзнавцям, зусиллями яких вдалося повернути у колективну свідомість регіону український національний наратив, розгорнути всебічне вивчення історії народів Приазов'я та їхніх мов і культур.

Серед національних меншин регіону значною активністю відрізняються греки. Зусиллями їхніх активістів була створена загальноукраїнська Федерація з центром у Маріуполі, відкрито факультет грецької філології в Маріупольському гуманітарному інституті Донецького національного університету (нині Маріупольський державний гуманітарний університет), відкрито грецьке консульство й відновлено зв'язки з історичною батьківщиною, відкрито в Маріуполі консульство Республіки Кіпр тощо. Щорічно проводиться фестиваль грецького фольклору «Мега юрти». Видавництво «Донбас» випускає літературу грецькою мовою, на телебаченні ведуться програми грецькою мовою. Загалом на території Приазов'я діє більше 20 національно-культурних товариств греків.

У період незалежності болгар, які, як і греки, компактно проживають в переважно в сільських місцевостях Запорізької обл., отримали для своєї мови статус регіональної мови. Зараз на базі 16 шкіл області створено 47 факультативних груп з вивчення болгарської мови, у районних центрах функціонують національно-культурні товариства. З ініціативи болгарської сторони залагоджено процес навчання етнічних болгар – громадян України у вузах Болгарії.

Крім найчисленніших етнічних груп регіону – греків і болгар, можливість всебічно задовольняти свої культурно-національні потреби мають і представники інших народів. З цією метою у найбільших містах регіону функціонують різноманітні національні громадські організації, які представляють інтереси кримських татар, німців, поляків, чехів, молдаван і ін. Так, у м. Запоріжжя зареєстровано 29 національно-культурних товариств, у м. Бердянськ – 10, у м. Мелітополь – 14. Діяльність цих організацій значно збагачує культурну палітру регіону, сприяє поверненню етнічної пам'яті. Таким чином, вище охарактеризовані чинники зумовлюють особливість регіональної моделі пам'яті Приазов'я.

Основними агентами, які впливають на формування загальнонаціональної та регіональних моделей пам'яті, виступають наступні:

- родина, так звана «жива» пам'ять батьків;
- найближче оточення, друзі, однолітки;
- шкільна освіта, вчителі;

- особисті контакти між представниками різних регіонів;
- засоби масової інформації;
- література, кінематограф;
- державна політика пам'яті;
- регіональна політика пам'яті;
- політичні партії, громадські рухи й організації.

Безумовно, формування історичної пам'яті починається з родини. Представники старшого покоління, які були свідками певних історичних подій, мають власну пам'ять і власну оцінку, що стає предметом обговорення у родинному колі. Сформовані у дитинстві уявлення про минулі історичні події можуть не співпадати із офіційними трактуваннями. Поряд із родинною пам'яттю певну роль відіграє оточення друзів та однолітків. У процесі спілкування з ними може відбуватися часткова або навіть й повна кореляція оцінок і поглядів у разі наявності відмінностей родинних спогадів.

Значний вплив на формування історичної свідомості мають початкова освіта, школа, шкільні програми курсу історії. Треба зазначити, що за період існування незалежної України з підручників було вилучено відкрито антиукраїнські оцінки діяльності ряду державних і політичних діячів, зокрема, І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, С. Бандери, Н. Махна та ін., знято з них ідеологічні звинувачення. Головним досягненням стало те, що розвиток українського народу став подаватися не в контексті загальноросійських і загальнорадянських процесів, а як самодостатній історичний поступ українського народу. Позитивність цього процесу спостерігається, насамперед, на віковому зрізі. Так, ностальгічні настрої за радянським минулим значно менше поширені серед молодшого покоління регіону.

Вагому роль у формуванні національної пам'яті відіграють засоби масової інформації. Часто саме вони актуалізують ту чи іншу історичну проблему, доводячи рівень дискусії до граничного протистояння, що сприяє поширенню стереотипів і упереджених оцінок, заважає консолідації суспільства. Натомість, ЗМІ повинні намагатися не роздмухувати конфліктні моменти історії, а, навпаки, сприяти порозумінню й злагоді. Для Приазов'я актуальною проблемою залишається наявність переважної більшості російськомовних ЗМІ, часто орієнтованих ментально на російську культуру. Тому нагальною регіональною потребою є поширення україномовних ЗМІ, популяризація через них історії регіону як невід'ємної складової загальноукраїнського історичного поступу.

Поряд із ЗМІ у поширенні історичних знань суттєве місце займають кінематограф і телебачення. Завдяки своїй масовості вони одночасно охоплюють значну аудиторію. За останні роки було створено

низку художніх і документальних фільмів на історичну тематику як регіонального, так і загальнонаціонального рівня. Однак, цього явно не достатньо, у цьому питанні вітчизняний кінематограф відстає від російського та польського, які, створюючи фільми, присвячені спільним моментам історії, не завжди об'єктивно висвітлюють роль у них українців. До того ж, навіть такі фільми вкрай рідко транслюються в кінотеатрах і на телебаченні. Як наслідок, вітчизняний ефір заповнено російськими телесеріалами та документальними фільмами (в тому числі й історичної тематики). Таким чином, у свідомість громадян України активно просуваються ідеї «спільності історичної долі», «слов'янської єдності» і т.п.

Значним чинником політизації проблем історичної тематики виступають провідні політичні партії, які мають інколи діаметрально протилежні погляди щодо оцінки окремих подій минулого та ролі політичних і державних діячів. Найбільш рельєфно це спостерігається в період виборчих кампаній, коли деякі історичні події у певному трактуванні використовуються політичними партіями з метою впливу на конкретні групи виборців. У цьому контексті активно використовуються свята (наприклад, 9 Травня). Урочисті заходи, присвячені їм, часто-густо стають місцем саморекламування кандидатів у депутати та роздачі подарунків. На регіональному рівні поширеною також є практика апеляції до подій минулого з акцентом на регіональну ідентичність. Усі ці заходи об'єктивно працюють на розкол суспільства, бо розраховані на окремі соціальні групи, й не сприяють формуванню спільної моделі історичного минулого країни. Однак у реальності подібні спроби політиків сприймаються доволі неоднозначно й не завжди приносять очікуваний ними результат.

Відсутність протягом більше ніж двадцяти років єдиної позиції серед політичного керівництва країни призводить до того, що й досі на державному рівні не опрацьовано скоординовану концепцію національної пам'яті. Кожна політична сила, прийшовши до влади, намагається реалізувати політику вшанування певних історичних подій та постатей відповідно власним партійним настановам. Такий різнобій дезорієнтує суспільство, породжує апатію до власного історичного минулого.

Наслідком відсутності чіткої політики пам'яті на державному рівні стала активізація місцевих політичних еліт, які проводять власну політику пам'яті, в основі якої лежать регіональні моделі пам'яті. Це виявляється у створенні пам'ятників, перейменуванні вулиць і площ, об'єднанні музеїв, проведенні різноманітних заходів і конференцій тощо.

Безумовно, «самодіяльність» місцевої влади щодо проведення політики пам'яті не сприяє регіональній консолідації суспільства, поглиб-

лює його ментальний, соціокультурний розкол. Провідна роль у проведенні виваженої політики пам'яті має належати державі. Насамперед необхідно уникати загострення конфліктних питань щодо трактування історичних подій та постатей. Ці проблеми мають розв'язуватися тільки науковцями, фаховими істориками, політологами та культурологами.

Сучасна Українська держава отримала у спадщину регіональне розмаїття – багатство, що є основою для економічного та культурного процвітання країни. В контексті останніх політичних подій нагальним завданням сучасного покоління є зберегти цю спадщину й не допустити розколу держави, втрати її територіальної цілісності й соборності, за яку попередні покоління сплатили велику ціну.

МЕНТАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ У СТРУКТУРІ ЦІННОСТЕЙ: РЕФЛЕКСІЇ МАЙДАНУ У САМОСВІДОМОСТІ ДОНЕЧЧАН

Боротьба громадян України за свої права, що отримала назву Революція гідності або Третій Майдан (з відповідним поділом протестувальників на Євромайдан та Антимайдан), стала наймасштабнішою подією в новітній історії України, засвідчивши також нові зсуви в колективній свідомості суспільства. Більшість експертів маркують вихід людей на вулиці в листопаді 2013 року, після відмови уряду підписати Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, як цивілізаційний вибір. Продовження громадських протестів і самоорганізація суспільства на противагу тиску з боку держави та мобілізація громадян для захисту України від військової агресії на Сході країни вказують на надзвичайну важливість цього вибору. Ці події увиразнюють характер націота державотворення в Україні. Легко, як це робить, приміром, В. Голловко, солідаризуватися з думкою відомого дослідника М. фон Гагена: українська історія є «справжньою дослідницькою лабораторією для розгляду декількох паралельних процесів державного й національного розвитку та для порівняльної історії взагалі»⁸⁰. Дійсно, кожний оберт політичних, економічних, соціальних криз, на які багате українське минуле, приводив до нових зсувів у колективній свідомості суспільства, що формувало його багатуокладність. Крім того, на «поверхні»

⁸⁰ *Von Hagen M. / Does has Ukraine a History? // Slavic Review. – 1995. – № 4. – P. 673.*

з'являлися і ставали доступними для вивчення глибинні ментальні та соціальні феномени⁸¹.

Перебіг політичних і соціальних подій в хронологічному діапазоні листопада 2013 – липня 2014 р. дає підстави розглядати їх в єдиному ланцюгу «Євромайдан – Крим – Схід/Південний Схід». Трагічні події, започатковані весною 2014 р. на Сході України, потребують не лише практичного вирішення, але й осмислення причин, стану та характерних рис. Особливість ситуації полягає в тому, що Україна, не вийшовши зі стану двох посттравматичних ситуацій (Майдану та Криму), опинилася в гострій фазі нового конфлікту. З'ясувати її сутність може допомогти метод ментального картографування.

Ментальне картографування (mind mapping) або метод ментальних карт (MindMap) (з англ., mind – розум, map – карта) останнім часом набуло широкого поширення та популярності в психології та гуманітаристиці. В основі ментальних карт, вперше розроблених відомим англійським психологом Т. Бьюзеном, – твердження про природність для людського мозку асоціативного та ієрархічного мислення, а також припущення, що для структуризації, розуміння, обробки й запам'ятовування інформації найкраще підходить візуальне мислення. Ментальна карта будується на принципі розширення змісту певного об'єкта й найповнішого наближення до розкриття мисленнєвої діяльності. Ментальний образ є своєрідним контрапунктом події/об'єкта, що, з одного боку, відбувається в певному часопросторі й відповідно фіксує образ, а, з іншого боку, значимі контексти минулого впливають на формування образу. Відомий соціолог П. Сорокін вважав культурну ціннісно-смыслову опосередкованість неодмінною умовою та головним компонентом соціальної взаємодії, внаслідок якої формується «культурна ментальність»⁸².

За визначенням Ф. Шенка, ментальна карта – це створене уявою людини відображення частини навколишнього простору⁸³. Класично виокремлюють два види ментальних карт: 1) зображення/відображення лише території; 2) відтворення не лише території, але й певних оцінних характеристик (напр., розміру, форми, напрямку, відстані тощо), внаслідок чого простір набуває певних оцінних характеристик

⁸¹ Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр. – К., 2012. – С. 312.

⁸² Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. – СПб., 2000. – С. 704.

⁸³ Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи Просвещения до наших дней // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 6 (52). – С. 4261.

(позитивно чи негативно забарвлених). «Ментальна карта» використовується нами як дослідницький інструментарій. Ми виходили з того, що 1) ментальна карта є певним відображенням внутрішнього світу особи, відтворюючи ідеали й страхи, перестороги й стереотипи; 2) Майдан не є гомогенним конструктом, що має беззаперечний смисл і цінність у різних соціокультурних контекстах; 3) (Ре-)інтерпретація смислових сегментів формує сюжетні лінії ментальних характеристик.

Відтак базовим теоретичним поняттям дослідження є «ментальне/когнітивне картографування» – тобто формування в уявленні людини/людей образів Майдану або уявні репрезентації подій на Майдані, мети, значення, образу Майдану. Ментальна карта конструюється на підставі образу об'єкта та життєвих смислів індивіда (у нашому випадку – життєвих сценаріїв мешканців Донбасу). Мета полягає у з'ясуванні, якими значеннями наділяють мешканці Донбасу Майдан і чому саме стали можливі ті чи інші його характеристики. Метод ментального картографування дає можливість наблизитися до розуміння неоднозначного сприйняття мешканцями Донбасу подій Майдану та вираження смислових ідентифікаторів. Йдеться насамперед про вписування репрезентацій Майдану в ширшу мережу характеристик, що дає змогу акцентувати увагу на значимих контекстах формування позиції мешканців Донбасу.

Майдан/Євромайдан. Сума подій і зусиль, що склали основу феномену Євромайдану, не мають на сьогодні однозначного тлумачення і оцінки, але, безумовно, можна констатувати: Майдан став епіцентром кардинальних змін в країні. Він запустив процес трансформації не лише політичної сцени, але й соціальних і культурних перетворень. Очевидно, що наслідки цього вибуху гніву й гідності, який вивільнив колосальну суспільну енергію, даватимуться взнаки не одне десятиліття – як у геополітичному вимірі, так і у внутрішніх соціально-політичних відносинах. Значимість та масштаб події, пам'ять про сотні людей, які заплатили життям за свій вибір і активну громадянську позицію, зумовлюють необхідність її всебічного осмислення і дослідження, збереження колективної пам'яті про неї.

З метою прояснення місця й ролі Майдану як функціонального простору й місця пам'яті початково звернемося до його узагальненої портретної характеристики, складеної на підставі соціологічного дослідження (здійсненого 7-8 грудня 2013 р. фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології)⁸⁴. Усього було опитано близько тисячі протестувальників.

⁸⁴ Соціологи опублікували портрет Євромайдану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics>

70% із них відповіли, що вийшли на Майдан через обурення діями «Беркута», 53,5% – через призупинення євроінтеграції. Половина опитаних сказали, що прагнуть таким чином змінити життя в Україні. Достатньо вираженим виявилось також бажання змінити владу (39%). І лише 5% вказали, що відповіли на заклик опозиції. Киян і мешканців інших міст, за даними соціологів, на Майдані порівну: 50% на 50%. Причому абсолютна більшість не-киян (92%) кажуть, що приїхали мітингувати власним коштом. Тільки 2% повідомили, що їх привезла до Києва якась партія. Загалом 92% протестувальників заявили, що не належать до жодної партії, громадської організації чи руху.

За свідченням соціологів, Євромайдан «молодший», ніж країна в цілому, але досить зрілий. Середній вік учасника мітингів – 36 років. Найбільше серед протестувальників людей віком від 30 до 54 років – таких майже половина. 38% опитаних молодші за тридцять, і лише 13% – старші ніж 55. Крім того, Майдан освічений: на ньому явно переважають люди з вищою освітою (64%), із середньою та середньою спеціальною – 22%, незакінченою вищою – 13%. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40% – становили спеціалісти з вищою освітою, 12% – студенти, 9% – підприємці, 9% – пенсіонери, 8% – керівники, 7% – робітники.

Важливим ідентифікатором є мовленнєва складова. З-поміж опитаних дещо більше половини учасників Майдану вдома спілкуються українською мовою, 27% – російськомовні, 18% – спілкуються і українською, і російською, 1% – іншомовні.

Відтак узагальнений портрет середньостатистичного учасника Майдану на початковому етапі був таким: спеціаліст віком 36 років, з вищою освітою, україномовний в побуті. Головним мотивом, який спонукав людей вийти на Євромайдан, стало жорстоке побиття демонстрантів 30 листопада⁸⁵.

Глибинний аналіз настроїв мешканців Донбасу щодо Майдану поки відсутній; ми свідомі того, що цілісна смислова картина потребує подальшого вивчення. Окремі характеристики позиціонування щодо цих подій подано здебільшого журналістами.

Відомий донецький журналіст і блогер Денис Казанський, оцінюючи настрої донеччан (грудень 2013 р.) і події навколо Єврореволюції зазначив, що «більшості тут, на жаль, байдуже те, що відбувається в країні, на Майдані. Бо впевнені, що люди програють, що їм нічого не вдасться домогтися, що опозиція, очільники Майдану нічим не кращі за тих, хто керує сьогодні країною»⁸⁶. Серед причин

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Пукіш-Юнко І. Схід годують байками про «нелюдів з Майдану», або Чому Донбас революційний «порожняк» жене? // Високий замок. – 2013. – 12 грудня.

подібних оцінок журналіст назвав такі: відсутність доступу до альтернативних неупереджених джерел інформації; інформаційна ізоляція регіону; підконтрольність місцевих засобів масової інформації. Як наслідок, «людям добряче промили мізки. Вони висловлюються тими самими тезами, які їм втовкмачували партійна преса, агітатори. Коли ж просиш розтлумачити, пояснити, чому вони так говорять, люди губляться»⁸⁷. Молодь Донецька журналіст характеризує як аполітичну, хоча зауважує, що є й активні молоді люди (багато з них поїхали на Майдан до Києва чи стоять на Євромайдані у Донецьку). Проте більшість людей живуть за принципом: не треба висовуватися, не буде проблем. Висновок Д.Казанського доволі промовистий: «Населення шахтарських територій відрізняється від інших регіонів, навіть від Дніпропетровщини чи, скажімо, Харківщини. Спосіб життя людей, які працюють на виробництві, на шахтах, схожий до військового режиму, коли люди навчені діяти за наказами. Така адміністративно-командна система на генетичному рівні успадковується»⁸⁸.

У статті «Як київський Євромайдан виглядає з Донецька»⁸⁹, опублікованій кореспондентами ВВС у грудні 2013 р., автори зазначали, що хоча в Києві та багатьох інших українських містах тривають масові демонстрації проти уряду, в країні є цілі області, де населення в основному підтримує президента і де люди не поділяють прагнення до інтеграції з Європейським Союзом. Так, за кілька днів до саміту у Вільнюсі комуністи Донецька влаштували мітинг під червоними прапорами, закликаючи уряд провести референдум щодо угоди. Комуністи та їхні прихильники зібралися біля пам'ятника Леніну. Їх було небагато, близько двохсот. В основному це були літні люди, які скандували: «Союз України, Росії і Білорусі неминучий». «Люди не хочуть тісніших зв'язків з ЄС. Вони хочуть референдуму, щоб кожен мав право висловитися», – сказала Віра Руднева, глава організації комуністів у Макіївці. І додала: «Митний союз у складі Росії, Білорусі та Казахстану – чудова річ. Якщо ми зараз увійдемо в Європу, всі наші заводи перетворяться на металобрухт».

Неоднозначність настроїв у регіоні виявилася вражаючою. 1 грудня 2013 р. у Донецьку відбувся невеличкий Євромайдан. Близько 300 людей взяли участь у цій акції протесту. Їх обурило застосування сили проти демонстрантів у Києві. Кореспонденти підкреслювали: «Донецьк є великим промисловим містом і політичною опо-

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Куц Л., Таранюк І. Як київський Євромайдан виглядає з Донецька. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics>

рою Партії регіонів. Проте саме тут під час мітингу в неділю учасники публічно спалили портрет президента»⁹⁰. Протестувальники несли прапори України і ЄС і звинувачували Віктора Януковича в тому, що той особисто наказав вислати озброєних правоохоронців проти демонстрантів, серед яких були здебільшого студенти. Вони також виголосили гасла «Кров невинних дітей на руках Януковича», «Зупинимо терор» і «Банду геть».

Водночас при цьому в Донецьку з його «мовчазною більшістю», яка завжди підтримувала В. Януковича, тих, хто відкрито заявляв про свою підтримку активістів у Києві, було небагато. Бліц-опитування перехожих показало, що більшість не схвалює порушень громадського порядку. Чимало жителів Донецька покладали провину на опозицію, яка, на їхню думку, використовувала студентів для дестабілізації країни. Незважаючи на всі зусилля опозиції, яка намагалася перетворити невдоволення громадян урядом в антиурядові акції, більшість жителів Донецька сумнівалася в тому, що майбутнє України пов'язане з Європою⁹¹.

Таку реакцію донеччан на події у Києві неважко було передбачити. Згідно з даними всеукраїнського опитування, проведеного у серпні 2012-го соціологічною групою «Рейтинг», саме на Донбасі була найбільша по Україні частка людей, котрі не вважали себе патріотами – 18%. Ба більше – зауважує С. Грабовський: громадянами України там вважає себе лише 53% опитаних, а от радянськими людьми – 13%. Виходячи з цих цифр, зовсім не дивними видаються й наступні: підтримували українську незалежність в регіоні 44%, проти неї – 31% (загалом же по Україні «за» – 62%, «проти» – 26%)⁹².

Небагато оптимізму вселяли й результати загальнонаціонального опитування у березні 2013-го, в якому досліджувалися інтеграційні настрої українців. Щодо ставлення до угоди про Асоціацію з ЄС та зону вільної торгівлі Донбас дав такі цифри: «за» – 18%, «проти» – 59%. «Можна уявити, якою високою є у цьому регіоні підтримка утворення єдиної держави з Росією та Білоруссю... І що цікаво: значне число опитуваних, як впливає з цифрових показників, не вважає створення єдиної держави з Росією втратою Україною незалежності» – такий висновок зробив С. Грабовський⁹³.

Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Куче-

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² *Грабовський С.* Донбас прагне «сильної руки, цензури і сумує за СРСР // Український тиждень. – 2013. – 16 червня.

⁹³ Там само.

ріва» разом із Центром ім. Разумкова з 14 по 18 травня 2014 р⁹⁴, показало, що підтримка вступу України до ЄС поступово зростала і нині становить 53%, тоді як проти членства в ЄС виступають 35,5%, а 11,6% не визначилися. Водночас населення не підтримує ідею членства України в Митному союзі з Росією, Білоруссю та Казахстаном (за – 24,5%, проти – 61%, не визначилися – 14%). Але населення Півдня, Сходу і Донбасу в своїй більшості виступає проти вступу до ЄС. Якщо на Заході, порівняно з іншими регіонами, найбільша частка тих, хто за членство в ЄС (88%), то на Донбасі – найбільша частка противників цієї ідеї (75%). Донбас є єдиним регіоном, де більшість населення підтримує членство України в Митному союзі (73% – за, 14% – проти, 13% – не визначилися). На Півдні кількість прихильників євроінтеграційного напрямку приблизно дорівнює кількості тих, хто вважає, що Україні варто залишатися поза обома об'єднаннями – 28% та 28,4%, дещо менша частка населення підтримує Митний союз – 25%. На Сході думки респондентів також майже рівноцінно поділилися між трьома варіантами: вступом до ЄС (30,5%), до Митного союзу (29,5%) та неприєднанням до жодного з об'єднань (32,2%)⁹⁵.

У світлі сказаного показовими уявляються міркування московського політтехнолога О.Бородай (громадянина Росії, м. Москва), який донедавна був прем'єр-міністром самопроголошеної «Донецької народної республіки». В інтерв'ю кореспонденту ВВС С. Розенбергу (6 червня 2014 р.) він зазначив, що «зараз існує нова, така що тільки виникла (з історичної точки зору нещодавно)», етнічна спільнота – західних українців, або, якщо завгодно, справжніх українців, у яких власні стереотипи поведінки, власна національна ідентифікація, власні національні герої (серед яких Бандера, Шухевич, «герої» дивізії СС Галичина)... Ми їх погляди, зокрема народ Донбасу, зовсім не поділяємо». Звідси, за О. Бородаєм, прагнення «народу Донбасу» стати частиною Росії... «Якщо цей варіант-мінімум не пройде, то ми розглядаємо варіант існування самостійної власної держави...». Майбутню долю ДНР та ЛНР Бородай бачить, отже, як процес приєднання до Росії або існування у статусі самостійних держав («не областей, а існуючих де-юре і де факто республік»). Під час інтерв'ю О. Бородай заявив, що «величезна маса населення України вважає себе частиною російського світу і не бажає жити під владою офіційного Києва»⁹⁶.

⁹⁴ Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls>

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Бородай: ідеологія офіційного Києва – «западєньська». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/multimedia>

Донбас як специфічний регіон. Вочевидь не викликає заперечень твердження, що Донбас є простором складних взаємопов'язаних соціальних процесів, які не завжди вписуються в інтерпретативні рамки існуючих нині національних парадигм – не лише української та російської, а й європейської.

Використаємо запропоноване поняття «регіон» в сенсі простору певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій. При цьому, як зазначає І. Кононов, регіон – це динамічне, багатоврівневе та багатоаспектне суспільне утворення, яке по-різному проявляється на різних етапах розвитку суспільства⁹⁷. Регіон Донбасу розглядається на підставі підходу, запропонованого С. Макеевим, згідно з яким регіональна субкультура в Україні «є продуктом історичного розвитку, поселенської, освітньої та вікової структур населення, що укорінилися у звичках, способі життя, сприймання та пояснення індивідами дійсності, їхнього соціального й економічного становища»⁹⁸.

Формування територіальних ідентичностей тісно пов'язане з демографічними тенденціями і міграційними процесами. Підвалини донецької ідентичності закладалися в 1930-х рр. у рамках радянського модернізаційного проекту, однак структурування власне регіональних ідентичностей на базі місцевих відбувалося в 1960-1970-х рр. зі стабілізацією демографічної ситуації. В умовах радянського часу фактично формувався образ донецької ідентичності як особливої. Привілейованість Донбасу увиразнювала його з-поміж інших регіонів. Луганський політолог Ю. Юров зазначає: «Донбас офіційно вважався привілейованим краєм, вітриною соціалізму, всесоюзною кочегаркою. Він добре постачався дешевою горілкою, ковбасою та іншими побутовими символами соціалістичного раю. Тут швидко просувалася черга на житло, вистачало робочих місць – все це приваблювало напівголодний міський та сільський пролетаріат із інших регіонів СРСР»⁹⁹.

Увиразнення кордонів України після проголошення незалежності 1991 р. (число областей, які мають зовнішні кордони, збільшилось з п'яти до шістнадцяти) спровокувало процеси самовизначення регіонів та актуалізувало необхідність врахування впливу зовнішніх чин-

⁹⁷ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ, 2000. – 494 с.

⁹⁸ Регіональна Україна: Довідник. – К., 2003. – С. 8; Оксамитна С. Соціологічний ракурс політичної географії України // Політичний портрет України. – 1995. – № 11. – С. 7.

⁹⁹ Юров Ю. Кримська карта в донбаському пасьянсі // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – К., 1995. – С. 189.

ників на розвиток націо- та державотворення. Аналізуючи генезу регіональної ідентичності Донбасу, Г. Коржов висловив думку, що посилення регіональної ідентичності в 1990-х рр. обумовлювалося компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою¹⁰⁰. Внаслідок складних політичних процесів формування владних еліт, зокрема на регіональному рівні, постало питання про те, як саме вписати ці регіони в національний дискурс. Зокрема, у цьому суттєву роль відігравав так званий «російський чинник». Намагання сформувати образ Росії як «іншого» неминуче стимулювало конструювання внутрішнього «іншого», яким, власне, й виступають прикордонні області у політичній публіцистиці. До того ж стрімке зростання місцевих економічних еліт надавало чимало приводів для виокремлення саме цих областей в політичному ландшафті України як свого роду турбулентної політичної зони. Максимального загострення ця проблема набула під час подій 2004 р., в артикуляції ініціаторів з'їзду депутатів усіх рівнів у Севе-родонецьку¹⁰¹.

Як зазначає Л. Нагорна: «Донбас – найбільш показовий, хоч і не типовий приклад регіону, етнічна структура якого не відіграє помітної ролі у соціальній стратифікації»¹⁰². Визначаючи етнічну характеристику регіону, дослідник І. Кононов порівнює пропорції українців та росіян в етнічній структурі різних областей України, зауважуючи, що росіян більше в східних областях, ніж в західних. У Криму росіян більше, ніж українців (за даними перепису 1989 р. відповідно 67,0% та 25,8%). В усіх інших областях українці чисельно переважають. Щоправда, як зауважує автор, у Донбасі українці та росіяни є приблизно однаковими за чисельністю етнічними групами. Станом на 1989 рік у Луганській області українці становили 51,9%, а росіяни – 44,8% від загальної чисельності населення, в Донецькій області – відповідно 50,7% та 43,6%. У Харківській області українців мешкало 62,8%, росіян – 33,2%, у Запорізькій – відповідно 63,1% та 32,0%, в Одеській – 54,6% та 27,4%, у Дніпропетровській – 71,6% та 24,2%, у м. Київ – 72,5% та 20,9%¹⁰³.

¹⁰⁰ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №4. – С. 40.

¹⁰¹ Кравченко О. В. «Схід» як культурно-політичний концепт в українській регіоналістиці // Традиційна культура в умовах глобалізації: регіональні особливості та розвиток туризму. – С. 84.

¹⁰² Нагорна Л. Исторична свідомість у регіональному вимірі: українські реалії // Регіональна історія України. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 67.

¹⁰³ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – С. 65.

За І. Кононовим, характерною рисою етнічної структури Донбасу є «велике ядерне утворення – українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ в культурі регіону, зламу ендогамного порогу між цими етнічними групами». На відміну від Галичини, яка «створила майже герметичне по відношенню до України символічне середовище» з акцентом на етнічності, у Донбасі головним стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії¹⁰⁴.

Проведене автором опитування дало підстави стверджувати, що більшість опитаних схильні були визначити населення Донбасу як особливу спільноту людей. Громадська думка українців і росіян за цими параметрами майже не відрізнялася. Відмінності між ними простежувалися в іншому. Серед українців було більше тих, хто схилився до визнання українського характеру донбаської спільноти, а серед росіян відповідно було більше тих, хто цю спільноту розглядав як російську¹⁰⁵.

Ідентичність/Регіональна ідентичність. За «робоче» визначення ідентичності орієнтуємося на дефініцію Е. Еріксона, який у роботі «Ідентичність: юність та криза» (1967) характеризував ідентичність як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цільності»; «формування ідентичності передбачає процес одночасного відображення та спостереження, процес, що відбувається на всіх рівнях психічної діяльності, завдяки якій індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його порівняно із собою і в межах значимої для них типології; у той же час він оцінює їх судження про нього з точки зору того, як він сприймає себе порівняно з ними та з типами, що є значимими для нього... описаний процес відбувається в постійній зміні та розвитку»¹⁰⁶. Важливо акцентувати увагу на взаємній детермінованості соціального простору – колективна ідентичність безпосередньо впливає на індивідуальне самовизначення і навпаки.

Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, яка найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї групи) з кимось або чимось. Ідентифікація розглядається сьогодні не тільки як важливий механізм соціалізації, етнізації і виховання особистості, що проявляється у прийнятті індивідом певної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності, але і як

¹⁰⁴ Кононов І. Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 14-17.

¹⁰⁵ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – С. 89.

¹⁰⁶ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М, 1996. – С. 28, 31-32.

процес, що нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-смісловою і конативною сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями й установками, опосередкований нормативними, знаковими, символічними, образними, аксіологічними системами культури¹⁰⁷.

Регіональна ідентичність для України – не лише важлива складова соціальної ідентифікації, але й своєрідний ключ для конструювання регіону як політичного простору і водночас мірило легітимації й соціальних ризиків¹⁰⁸. Регіональна ідентичність здатна виконувати різноманітні функції. Пізнавальна (когнітивна) функція полягає у розширенні системи знань про регіон, формує відчуття «малої батьківщини», своєрідного «регіонального патріотизму». Комунікативна (інтегративна) функція забезпечує відповідний ступінь згуртованості регіональної спільноти, визначає способи соціальної взаємодії між її членами й механізми соціальної взаємодії. Водночас за її допомогою в разі потреби (або її імітації) вибудовується психологічна комунікативна дистанція, що відокремлює цю спільноту від інших. Емоційна функція створює відчуття співпричетності до регіонального співтовариства і захищеності за його допомогою від ударів долі. У цьому ж напрямі діє компенсаторна функція, роль якої виявляється визначальною у «травмованих» соціумах. Інструментальна функція створює механізми закріплення в свідомості позитивної ідентичності, налаштованості на пріоритет власних цінностей, виховання самоповаги. Але такою ж мірою вона здатна стимулювати викривлені образи інших ідентичностей, мегаломанію й ксенофобію¹⁰⁹.

Поряд із етнічною та національною ідентичностями регіональна приналежність може виступати як самодостатня та навіть як головна складова ідентичності; у значної частини громадян України спостерігається стійка самоідентифікація передусім із конкретним регіоном, випереджаючи за значенням інші типи ідентичності. Як наголошує

¹⁰⁷ *Воропаєва Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. – Одеса, 2007. – С. 61-63; *Її ж:* Національна ідентичність громадян України та інформаційно-психологічна безпека // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія». Сер.: Культурологія. – Острог, 2010. – Вип.5. – С. 183-184.

¹⁰⁸ *Пашина Н.П.* Регіональна політична ідентичність в Україні: фактори та особливості // Політологічні записки: Збірник наукових праць. Вип. 1(5). – Луганськ, 2012. – С. 134.

¹⁰⁹ *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 80.

українська дослідниця Г. Палій, регіональний чинник за впливом на специфіку ідентичності громадян виявляється одним із ключових, особливо для населення окремих регіонів держави¹¹⁰.

Аналіз порушеної проблеми потребує врахування того, що історичні землі України з соціальної точки зору є багатомірні спільноти з стійкою трансляцією соціальної інформації. Проблеми регіональної політичної ідентичності в кожному регіоні України формуються конкретною сукупністю обставин і детермінуються унікальним поєднанням історичної спадщини регіону, особливостей етноконфесійного складу його населення, соціально-економічного становища, специфіки способу життя, традицій, культури, стану етнічних еліт і багатьох інших факторів. Конструювання ідентичностей – це складний і тривалий у часі когнітивний процес. Тому проблема регіональної ідентичності має високу динамічність і вимагає постійного наукового моніторингу в тих нових ракурсах, які актуалізує політична практика. Регіональна ідентичність перетворилася в Україні не лише на вагомий конструкт суспільної свідомості, але й на дієвий чинник впливу на всю сферу територіально географічного, соціально економічного й етнокультурного буття. Нові політичні й культурні реалії покликали до життя і нові методи їхнього осмислення¹¹¹.

Задекларована проблема потребує аналізу ретроспекції формування регіональної ідентичності Донбасу (з особливим колоритом регіональної ідентичності) з огляду на прояви її особливостей у позиціонуванні щодо Майдану.

В. Головка увиразнює донецьку і дніпропетровську територіальні ідентичності як своєрідні «мажоритарні акціонери» української пострадянської ідентичності¹¹². Як зауважує О.Кравченко, специфіка культурного капіталу українського Сходу не в його «недоукраїнськості», а у тому, що він є здебільшого радянським¹¹³. До такого ж висновку приходять і В. Головка. Порівнюючи політичні уподобання, дослідник стверджує, що донецька ідентичність більше нагадує радянську; до того ж саме тут майже десятиріччя після отримання незалежності домінували комуністичні електоральні настрої. Дніпро-

¹¹⁰ Палій Г. О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України. Дисертація. – К., 2005. – С. 82.

¹¹¹ Пашина Н.П. Регіональна політична ідентичність в Україні: фактори та особливості. – С. 128.

¹¹² Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр. – С. 371.

¹¹³ Кравченко О.В. Регіональні виміри глобальних проблем: соціокультурна ситуація на Харківщині в останнє десятиліття ХХ – початку ХХІ століття // Регіон-2003: стратегія оптимального розвитку. – Х., 2003. – С. 57-58.

петровськ у цьому плані виявляв більшу ідеологічну різноманітність. Водночас в обох областях у 1990-х рр. спостерігалось посилення регіональної ідентичності¹¹⁴. Причини постання «особливої донецької ідентичності» автор розглядає в кількох сегментах:

– базова світоглядна суперечність («Донецькій ідентичності властива суперечність між великими можливостями («степова вольниця» і жорсткими обмеженнями («галерна праця»);

– динаміка місцевих еліт («У Донбасі еліти формувалися насамперед за рахунок промислового сектора, зі спонтанною дією меритократичного чинника: соціальні ліфти діяли, хоча й у досить обмеженому режимі»);

– ландшафтно-етноструктурна ідентичність («Провідним складником донецької регіональної ідентичності є рукотворний промисловий пейзаж»; «Одним із ключових символів донецької ідентичності була шахта, особливо в радянський період»);

– соціально-економічна ідентичність («Основна соціально-економічна прив'язка регіону – професія шахтаря, хоч тут розвивалися й металургійна та машинобудівна галузі. Цей професійний образ наскрізно проходить через усю історію краю – зберігаючись зокрема на незмінному з радянських часів гербі міста»);

– політична ідентичність і ставлення до України («Установка в рамках донецької ідентичності на отримання влади в центрі...»; «...З внутрішнього погляду вказана «експансивність» виростає, з одного боку, з упевненості у власній винятковості й ефективності місцевих форм соціального буття, а з іншого – з бажання «ощасливлювати» населення більшої політичної одиниці, так само, як тривалий час Донбас ощаслилював метрополії вугіллям»);

– національно-культурна ідентичність («У літературі зустрічаються два протилежні підходи. За одним Донбас не є окремішньою культурною цілісністю... Іншим екстремумом є теза про існування окремої донецької цивілізації»; «...У 2000-х рр. «російськомовне» населення вже сприймалося як усталений елемент»)¹¹⁵.

Важливою складовою формування ідентичності є колективна пам'ять. У світлі сказаного цікаві висновки Ю. Шаповала, що «переосмислення свого минулого залежить від ментальнісного цивілізаційного вибору нації». За ним, «мешканці заходу і центру України, що тяжіють до хліборобської традиції й були століттями частиною Європи, знаходячись у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини, позитивно сприймають заклик до засудження тоталітарних практик комуністич-

¹¹⁴ Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009 рр. – С. 369.

¹¹⁵ Там само. – С. 345-355.

ного режиму в ХХ ст. Натомість інша частина України, що була частиною російського ментального простору останніх століть, продовжує тоталітарний час своєї історії сприймати як неминучий, «нормальний» час свого історичного буття»¹¹⁶.

Можна погодитися з міркуваннями дослідника І.Кононова: «Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті»¹¹⁷. Варто врахувати й те, що крах соціалізму призвів до кризи ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Були ж втрачені зовсім не всі ідентитети. Старі й набуті нові ідентитети вимагали переструктурування для утворення нової ієрархії, зауважує дослідник.

Вдамося до характеристики ціннісної складової колективної пам'яті в регіональному вимірі, скориставшись результатами дослідженням О.Кривицької¹¹⁸. На підставі порівняльного аналізу (2010 р.) групових ідентичностей мешканців Львова і Донецька (400 респондентів) авторка реєструє суттєві розбіжності у ставленні львів'ян і донеччан, перш за все, до свят. Єдине радянське свято, яке святкується львів'янами (79%) – 8 березня, що безперечно пояснюється меншим ідеологічним забарвленням, ніж 7 листопада і 1 травня, – та певним тиском феміністичного руху. З-поміж колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності мешканців Львова – 33%. Найбільш визначними святами у Донецьку є 8 березня (91%) та День Перемоги (89%), свято Жовтневої революції відзначають лише 30% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні були марковані в такій послідовності: 9 березня (день народження Т.Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Кількість тих, хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 68% (День матері) до 18% (30 червня), але переверщує кількість тих, хто відзначає радянські свята (за винятком тільки 9 травня). Водночас у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12% до 2%, і не переверщує кількості симпатиків жодного з радянських свят.

Нові українські свята – День незалежності України і День Конституції – у Львові переверщують своєю популярністю навіть традиційні

¹¹⁶ Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? – К., 2010. – С. 6.

¹¹⁷ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – С. 105-106.

¹¹⁸ Кривицька О. Актуалізація історичного минулого: ризиковий контекст за умов поляризації суспільства // Наукові записки ІПіЕНД. – 2013. – Вип 5. – С. 150-164.

українські свята – їх відзначають 78% і 49% опитаних. Натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість святкуючих День незалежності (44%) випереджає лише день Жовтневої революції (30% респондентів).

Серед суттєвих відмінностей – ставлення львів'ян і донеччан до історичних постатей. На першому місці серед національних лідерів у Львові був В. Ющенко (24%), Б. Хмельницький (18%) та М. Грушевський (17%), а список «антигероїв» очолює Л.Кучма (30%) і Й. Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед героїв (позитивних осіб) є Б. Хмельницький – (30%), а далі йде – В. Янукович (17%). Серед «антигероїв» у Донецьку лідерами є В. Ющенко (23%) і Ю.Тимошенко (19%). Здебільшого на результати опитування вплинув політичний романтизм «помаранчевої революції».

Доречно зазначити, що серед національних героїв, найпопулярніших у Львові, представників західного регіону було лише двоє – В. Чорновіл і С. Бандера. Натомість у Донецьку серед десяти важливих персоналій – виключно В. Янукович.

Мало точок дотику в регіональному вимірі оцінки історичних подій. Для львів'ян найпозитивніші події пов'язані з періодом здобуття Україною незалежності – проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, «помаранчева революція». Серед негативного рейтингу найчастіше згадуються події, пов'язані з радянським минулим: революція 1917 року, голодомори (1921, 1932-1933, 1946 рр.), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. На думку представників західного регіону, ганебними подіями для майбутнього українців є: укладення Переяславської угоди Б. Хмельницьким, Перша і Друга світові війни, у тому ж списку – президентство Л. Кучми і фальсифікації на виборах 2004 р.

Як зауважує авторка, аналіз відповідей респондентів донецького регіону підтверджує наявність стереотипів, ознаки подвійної ідентичності донеччан. На першій сходинці рейтингу (так само, як і у Львові) – проголошення незалежності. Однак наступна подія, що належить до однієї з ключових радянської моделі історичного минулого, – Переяславська угода 1654 р. і возз'єднання з Росією. Крім того, донецький рейтинг також поєднав між собою події, які можна назвати «історично конфліктуєчими» – революцію 1917 р., утворення СРСР та створення УНР, як наслідок національно-визвольної боротьби українців за свою державність у 1918-1921 рр.¹¹⁹

¹¹⁹ Кривицька О. Актуалізація історичного минулого: ризиковий контекст за умов поляризації суспільства. – С. 154-155; Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. Україна – регіональний вимір. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 70-75.

Наслідком ціннісно-ідеологічної поляризації України є також відмінна позиція щодо пам'ятників минулого, зокрема до радянських. Якщо в центральній Україні домінують «ліквідаційні», то на Сході – «охоронні» настрої (термін Л. Нагорної). Опитування, здійснене у 2011 р., свідчить: 51% – стверджують, що не потрібно демонтувати пам'ятники, 15% – вважають це неактуальним, 12% – схиляються до необхідності демонтування, 11% – погоджуються на демонтаж, 10% – не відповіли¹²⁰. Як зазначив І. Кононов: «Мабуть, такий розподіл відповідей свідчить, по-перше, про те, що для нашої спільноти властива історична свідомість, позбавлена гостроти. Адже чверть опитаних прокламували свою незацікавленість історією. По-друге, переважає інтерес до минулого, яке поєднує Україну та Росію. По-третє, досить низький показник зацікавленості радянською історією, можливо, пояснюється минулими обставинами. В цей час люди перенаситились поверховими публікаціями викривального характеру про сталінщину»¹²¹.

Таким чином, залучення ширшої регіональної характеристики Донбасу (принаймні, окремих смислових ідентифікаторів) дозволило наблизитися до розуміння неоднозначного сприйняття мешканцями Донбасу подій Майдану. Уявлення мешканців Донбасу про події Євромайдану та реакція на них (їх інтерпретація) обумовлені контекстами формування регіону, його ціннісно-смисловою опосередкованістю, «культурною ментальністю» (П. Сорокін) та є виявом ціннісно-ідентифікаційного континууму.

¹²⁰ Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? – С. 27-28.

¹²¹ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. – С. 92.

Заключення

Півстоліття тому Мішель Фуко немовби мимохідь зауважив: тривоги людей набагато більше пов'язані з простором, ніж з часом. Фраза виявилася пророчою: плін часу, хоч і супроводиться руйнуванням імперій, робить свою справу за столами переговорів, а за простір ведуться війни. Нині в епіцентрі боротьби за простір опинилася Україна. Стан тривоги, пов'язаний з нею, нестримно поширюється на увесь світ.

Письменниця Ірен Роздобудько, донеччанка за походженням, зізнається: «На мене вплинули події на Майдані – майже біблійні у своїй трагічності й високості. А те, що відчувається на Сході, ранить душу, але... не дивує. Адже я досить добре знаю, що відбувається з людьми, котрі ніколи не замислювалися над своєю самоідентифікацією... Людей, котрі прагнуть знати більше, на Донбасі немало, але здебільшого вони – самоуки... У Донецьку не всі терористи-сепаратисти, а здебільшого живуть нормальні люди, котрим треба багато чого пояснити простими словами»¹.

Автори, що об'єдналися під цією обкладинкою, прагнули пролити світло на той трагізм ситуації, в якому опинилася Україна внаслідок тривалого збройного протистояння. Сподіваємося, що дещо вдалося таки прояснити, хоч і не завжди «простими словами». Утім, праця адресована не стільки широкому загалу, скільки фахівцям. Мова сучасної науки ускладнена, але навряд чи без її розуміння можливо адекватно реагувати на виклики ХХІ століття.

Доводиться констатувати у підсумку, що радянська міфотворчість мала неабияку притягальну силу. Апеляція до символів, що звеличували людину і її працю, знаходила особливо емоційний відгук у регіонах, які сформувалися як індустріальні із певним запізненням, з відставанням інфраструктури від масштабних виробничих завдань. Брак життєвих зручностей люди звикли компенсувати просуванням позірними «щаблями пошани» і надіями на краще майбутнє. Останній стимул виявився доволі сильним. Люди можуть довго миритися із побутовими незручностями, якщо їх вправно переконають у тому, що труднощі тимчасові, і їхні діти житимуть краще.

Величезним прорахунком владних еліт упродовж всього періоду незалежності була хронічна неувага до ідеологічного забезпечення гуманітарної сфери. У Донбасі люди не так гостро реагували на закриття шахт, як на те, що їх позбавили символів гордості за нелегку працю. Стан суспільної аномії в регіоні виявився на порядок вищим, ніж у цілому по

¹ Яковленко К. «Хочу бачити всіх нас кращими, чистішими і мудрішими» // День. – 2014. – 30 липня.

країні. На бачачи для себе і своїх дітей реальних перспектив, люди легко піддавалися навіюванню й утопічним маренням. Уявна легкість «переміщення» Криму на російську орбіту для багатьох стала «променем світла у кінці тунелю». А прорахунки київської влади у мовному питанні і у забезпеченні свого інформаційного простору, кадровій політиці тощо спрямували протестну хвилю у Донецькому регіоні у бік її «невизнання». За таких умов В. Путін зіграв «на випередження» – спочатку активною пропагандою гасел панрусизму і «захисту співвітчизників», потім окупацією Криму і відвертою підтримкою сепаратистів у Донецьку й Луганську. А далі події почали розвиватися за власною логікою. Метушня навколо стихійних референдумів і біганина з «триколорами» переросла у стихію неконтрольованого тероризму, обернулася величезними людськими втратами. Створилася ситуація «глухого кута»: програма децентралізації блокується воєнними діями, а сам по собі фактор зброї проблему сепаратизму й тероризму не лише не вирішує, але навіть ускладнює.

Станом на вересень 2014 р. ситуація лишається невизначеною – з відчуттям наростаючої напруженості. Посадити протиборчі сторони за стіл переговорів не змогла навіть крайня необхідність прояснити правду навколо збитого «Боїнга». Але так чи інакше діалог розпочався, і першим результатом мінських перемовин стало перемир'я з обміном заручників.

Головна проблема України нині – відсутність об'єднавчої доктрини, комплексу ідей, прийнятих не лише як платформа для компромісу, але й для тривалого консенсусу у розрізі принаймні 5-10 років. Сподіватися, що Україну об'єднають праворадикальні гасла з виразним антиросійським підтекстом, нереально. Так само нереальними є сподівання на те, що певне «перекрашування фасаду» дасть змогу зберегти в країні звичну систему пріоритетів і ту ієрархію влади, яка формувалася упродовж 23 років. Україна вже не та, і змінили її як події Майдану, так і збройне протистояння на Сході. Стреси такого масштабу безслідно не проходять.

«Війна закінчиться. Це неминуче, – міркує головний редактор донецького інтернет-видання «Остро-В» Сергій Гармаш. – А всі її жертви будуть марними, якщо ми, живі, не змінимо країну». Публіциста все-рйоз непокоїть політиканство на владному рівні і «ті ж патерналістські настрої, ті ж страхи, те ж сміття в головах. І ніхто з цим нічого не робить... Загалом, виникло таке відчуття, що ми можемо виграти війну, але... програти країну»².

Такі побоювання, на жаль, не безпідставні. Більшість війн у сучасному світі (і «гібридна» війна на Сході України не становить винятку) ведуться за право вільного ідентифікаційного вибору, але втручання у їхній перебіг сторонніх політичних акторів виводить на перший план потрібні їм символи й мотивації. Для таких війн вже винайдений термін «консцієнтальні» (Ю. Громико), оскільки інформаційна зброя, поширювана за допомогою соціальних мереж і прямих фінансових вливань,

² *Капсамун І.* Війна закінчиться. Що далі? // День. – 2014. – 6 серпня.

здатна до невпізнанності деформувати ту систему символів, яка визначала первісні контури конфлікту³. Пропонувані владою й домінуючими елітами моделі самоідентифікації втрачають свій евристичний потенціал, якщо опора на насильство лишається владним пріоритетом.

Україна ризикує надовго лишитися у стані «стабільної нестабільності», якщо владі за допомогою громадянського суспільства не вдасться знайти не лише потужні важелі забезпечення економічного зростання, але й ефективні модулі впливу на систему світосприймання людей, які втомилися від постійних стресів й невизначеності. Неможливо довго жити у світі взаємовиключних істин, в полоні формули «або – або», або «слава», або «ганьба». Доведеться, хочемо ми цього чи ні, існувати у світі різноспрямованих «правд», шукати компроміси, діяти за формулою «і – і». Найтяжче засвоїти таку життєву стратегію буде, зрозуміло, тим, хто пройшов через бої і втрати. Суспільство має допомогти цим людям адаптуватися до мирних умов і не пропонувати простих розв'язок там, де потрібна наполеглива праця. Шукати вихід у нових Майданах і революціях безперспективно: соціум і так уже заплатив за них надто високу ціну. Настав час солідарних дій; іншого шляху до кращого майбутнього немає.

Необхідно здійснити величезну роботу у напрямі осмислення того, що сталося, і роль суспільної науки тут має бути авангардною. Під час бойових дій відбулася певна хаотизація понять, підходів, особливо у ставленні до насильства. Апологети імперії дістали урок «неповернення» – ревізію кордонів легко розпочати, але, навіть сплативши за неї високу ціну, рано чи пізно у результаті настає розчарування, не виключена й «ланцюгова реакція». Україна мала можливість переконатися у тому, що монополії на насильство ні в кого немає і що застосування сили породжує контрсилу, значно брутальнішу й непідвладну здоровому глузду. Найстрашніший урок дістали дезорієнтовані прихильники «руського мира», виховані в упевненості, що Росія забезпечить їм підтримку й захист за будь-яких умов. Страх перед вигаданим образом «ворога-бандерівця» штовхав молодь на екстремістські вчинки, і значна її частина опинилася у лавах бойовиків. Доволі скоро вона потрапила у психологічну пастку: скласти зброю означало відповідати за вже скоєні злочини, а продовжувати стріляти – значить нагромаджувати потенціал провини перед власним народом. У таких випадках людина доволі часто обирає для себе найгірший варіант поведінки.

Надзвичайно складно сьогодні відшукувати відповідь на питання: якими мають бути моделі примирення після того, що сталося? Ясно, що відтворення миру й спокою потребуватиме часу; очевидним є і те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максимуму «вічного миру», настільки ж умоглядну, наскільки утопічну. Утім, у

³ Громько Ю. Антропология политической идентичности. – М., 2006. – С. 378-379.

Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає⁴.

У баченні норвежця Й. Галтунга, який вперше обґрунтував концепцію позитивного миру, останній залежить від шести складників: Природи, Особистості, Суспільства, Ненасильства, Культури й Часу⁵. Акценти на ненасильстві й культурі тут уявляються головними. Перехід від стратегії війни й налаштованості на перемогу до стратегії компромісів і ненасильства завжди буває складним. Але іншого шляху мінімізації конфліктності в принципі не існує.

У Галтунга можна знайти кілька рецептів діагностики й терапії конфліктності, які вкладені ним у формулу «трансцендентного підходу» (transcedent approach). Йдеться, отже, про метод, який передбачає індивідуальний підхід до кожного окремо взятого конфлікту. У нашому випадку особливого значення набуває пошук нових ціннісних настанов, здатних об'єднувати. Вітчизняний соціум у ході тривалого збройного протистояння дійде-таки розуміння безперспективності розрахунку на зброю як засіб припинення конфлікту. Значно більш дієвими виявляються позаінституційні, з опорою на громадянське суспільство, засоби запуску процесів примирення.

Нові параметри формування ідентичностей, де потоки й мережі стають своєрідними символами нівелювання просторових залежностей, зумовлюють потребу у підвищеній увазі соціогуманітаріїв до логіки місця і центр-периферійних відносин. Незалежно від того, в яку формулу зміну політичного устрою в країні буде вкладено, очевидно, що усталена система центр-периферійних відносин уже «не працюватиме». Центр ще може відігравати провідну роль у комунікаційних потоках, але йому уже не вдасться керувати на свій розсуд усіма фінансовими потоками. Потрібна повна відмова від «давальницької» схеми: центр уже не виділятиме і не даватиме регіонам певні ресурси, а користуватиметься лише тією їх часткою, яка буде закріплена у законодавстві. Рештою, також законодавчо фіксованою, регіони мають розпоряджатися на свій розсуд. Будь-яка імітація цієї схеми не піде на користь ні центру, ні регіонам.

Яких реформ чекає сьогодні Донбас? Пропозицій лунає чимало: від переформатування території на базі відтворення меж Слобожанщини з передачею частини районів Луганської і Донецької області Харківській та Дніпропетровській областям до створення у складі Луганської і Донецької областей по дві області, можливо, з центрами у Маріуполі й Старобільську. Але якщо орієнтуватися на дослідження, проведені фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, то перелік потрібних Донбасу реформ практично не відрізняється від тих, яких чекають

⁴ Кант И. Основы метафизики нравственности. – М., 1999. – С. 738.

⁵ Webel C., Galtung J. (eds) Handbook of Peace and Conflict Studies. – London-New-York, 1964. – P. 1-4.

в інших областях (антикорупційна, пенсійна, медична, реформа правопорядку). Щоправда, запит на децентралізацію тут більший (42% проти 20 в інших регіонах). Як вважає колишній професор Донецького університету, філософ і культуролог Олексій Панич, у Донбасі «ситуація кричить» про необхідність демонополізації місцевої влади і децентралізації влади взагалі. Створити конкуренцію і змагальність на рівні місцевої влади, виключити монополію – значить зробити міф про сепаратистський Донбас некредитоспроможним⁶.

Найважче буде, принаймні упродовж кількох років, вибудувувати відносини між громадянами на побутовому рівні, у повсякденному спілкуванні. У невеликих містах, де сусіди добре знають один одного, завжди знаходяться охочі поквитатися якщо не за особисті образи, то «не за ту позицію» у конфлікті. Влада чинитиме розумно, якщо не заохочуватиме доноси й не вдаватиметься до масових репресій – кожен необачний крок може викликати «відплатну хвилю» і настрої реваншу чи помсти. Не зайве скористатися тут порадою львівського публіциста Т.Возняка, яка, щоправда, стосувалася не сьогодення, а ставлення до минулого. «Національне перемир'я потребує певного «забуття», своєрідного пакту про «недискусування щодо певних історичних подій... Ми повинні дивитися вперед. Не забувати минулого, але й не ставати його «заручниками»⁷.

Те, що проблеми етики відповідальності й культури спілкування входять за таких умов на перший план, сумніву не підлягає. При цьому питання культури мають ставитися надзвичайно широко – з включенням усієї сфери суспільної свідомості, моральних норм і звичаїв, естетизації побуту, взаємодії людини і довкілля тощо. Але головний акцент, гадаємо, варто зробити на культурі національної пам'яті.

Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли проблеми національної безпеки, проблема моделювання образів перетворюється на стратегічну. Від компетенції й культурного рівня тих, хто наділений правом прийняття рішень, залежить, чи вдасться і якщо так, то в які строки, здолати інерцію загальної недовіри й той ціннісний вакуум, який утворився внаслідок збройного протистояння на Сході України. Утім, даремно сподіватися, що потужні вливання в економіку й інфраструктуру Донбасу вирішать проблему. Комплексного лікування потребує увесь вітчизняний суспільний організм. Без послідовної боротьби з корупцією на всіх рівнях, без радикальної перебудови усієї системи влади, без докорінного оновлення освітньої системи Україна не вийде зі стану перманентних ідентифікаційних та інших криз, не зможе стати суб'єктом міждержавної політики. Лише тривала й наполеглива робота у напрямі формування дієздатного громадянського суспільства й політичної нації забезпечить той кінцевий результат, до якого всі ми прагнемо.

⁶ Яковленко К. Олексій Панич: «Не треба міфологізувати Донбас» // День. – 2014. – 17 липня.

⁷ Цит. за: Ваверчак Н. Чи стане Забужко лауреатом премії «Ангемус»? // День. – 2013. – 18-19 жовтня.

Наукове видання

СХІД І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ЧАС, ПРОСТІР, СОЦІУМ

Т. 1

Колективна монографія

Авторський колектив:

*Лариса БУРЯК, Ярослава ВЕРМЕНИЧ, Тетяна ВИНАРЧУК,
Тетяна ВОДОТИКА, Олександр ГАЛЕНКО, Володимир ГОЛОВКО,
Алла КИРИДОН, Богдан КОРОЛЕНКО, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
Олена ЛЮБОВЕЦЬ, Валерій СМОЛІЙ, Ігор ТОДОРОВ, Галина
ТУРЧЕНКО, Валентина ШАНДРА, Лариса ЯКУБОВА, Олексій ЯСЬ*

Комп'ютерна верстка
та технічне редагування – *Мигаль А. Г.*

Підписано до друку 14.10.2014 р. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 30,71. Обл. вид. арк. 26,0.
Наклад 300. Зам. 37. 2014 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.